

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Велика Волинь: історія освіти і культури

Житомир
2011

УДК 371.01.03
ББК 12

Рекомендовано вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 3 від 22 жовтня 2010 р.).

Рецензенти: доктор педагогічних наук, професор Антонова О.Є.;
доктор історичних наук, професор Свистович С.М.;
кандидат педагогічних наук, професор Вітвицька С.С.

Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – 630 с.

Монографія присвячена історичній ретроспективі культурно-освітнього розвитку Великої Волині XIX – 30-х рр. XX ст.

Виявлено провідні характеристики процесу становлення системи освіти на Волині; на широкому краєзнавчому матеріалі здійснено різнобічний аналіз соціокультурних аспектів розвитку освітніх закладів волинського краю.

Адресується молодим дослідникам, краєзнавцям, історикам педагогіки, історикам культури та всім, хто цікавиться історією Волинського краю.

УДК 371.01.03
ББК 12

ЗМІСТ

Передмова	5
Глава I. СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ.....	8
Розділ 1. Велика Волинь у її історичній ретроспективі.....	8
1.1. Соціокультурний розвиток Великої Волині	8
1.2. Педагогічне краєзнавство Волині	29
Розділ 2. Жіноча освіта на Волині	37
2.1. Становлення жіночої освіти на Волині (X-XVIII ст.)	37
2.2. Жіноча освіта Волині (1831 — 1861).....	64
Розділ 3. Єврейська освіта на Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.).....	83
3.1. Організація навчально-виховного процесу в початкових школах єврейських релігійних громад	83
3.2. Казенні й приватні училища в системі єврейської освіти Волині	100
3.3. Підготовка вчителів у Житомирському єврейському учительському інституті (др. пол. XIX ст.).....	108
Розділ 4. Німецька освіта на Волині (др. пол. XIX – пол. XX ст.)	118
4.1. Розвиток шкільництва у німецьких поселеннях Волині	118
4.2. Виховання дітей німецьких колоністів на Волині.....	130
Розділ 5. Освіта дітей чеського походження на Волині (др. пол. XIX – пол. XX ст.)....	138
5.1. Мережа навчальних закладів для чеських дітей на Волині	138
5.2. Діяльність чеських культурно-просвітницьких товариств на Правобережній Україні	151
Глава II. УТВЕРДЖЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ.....	160
Розділ 6. Релігійна освіта на Волині (кінець XVIII – пол. XX ст.).....	160
6.1. Організаційно-педагогічні умови становлення і розвитку початкової релігійної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття	160
6.2. Навчально-виховний процес у католицьких навчальних закладах Волині (кінець XVIII – др. пол. XIX ст.).....	179
Розділ 7. Організація навчання й виховання у церковнопарафіяльних школах Волині. 193	
7.1. Організація початкової освіти дітей на Волині (XIX – поч. XX ст.)	193
7.2. Характеристика релігійно-духовного виховання дітей у церковнопарафіяльних школах на Волині у XIX – на початку XX століття	212
Глава III. ПОЗАШКІЛЬНА ТА МУЗИЧНА ОСВІТА НА ВОЛИНІ.....	227
Розділ 8. Позашкільна освіта на Волині (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.).....	227
8.1. Типи закладів позашкільної освіти та форми їх діяльності	227
8.2. Науково-методичне забезпечення позашкільної освіти на Волині	242
8.3. Кадрова політика й матеріально-технічне забезпечення у позашкільних освітніх закладах Волині	253
Розділ 9. Музична освіта на Волині.....	265
9.1. Музична освіта в духовних навчальних закладах	265
9.2. Музична освіта в загальноосвітніх та професійних навчальних закладах	275
9.3. Музично-просвітницька діяльність польської спільноти.....	289
9.4. Музично-освітня діяльність єврейського, чеського й німецького населення Волині	296
9.5. Музична освіта чеського й німецького населення Волині.....	302
Глава IV. ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА НА ВОЛИНІ	310
Розділ 10. Освітньо-просвітницька діяльність педагогів-іноземців на Волині	310
10.1. Освітньо-просвітницька діяльність викладачів Острозької академії (кінець XVI – поч. XVII століття)	310
10.2. Науково-методична діяльність педагогів природничо-математичних наук у Кременецькому ліцеї (поч. XIX ст.).....	324

Розділ 11. Підготовка вчителів в Острозькій учительській семінарії (кінець XIX – поч. XX ст.).....	350
11.1. Організаційні засади підготовки вчителів народної школи.....	350
11.2. Зміст та методи навчання в Острозькій учительській семінарії.....	362
Розділ 12. Медична освіта на Волині.....	376
12.1. Медична освіта на Волині в контексті її розвитку в Західній Європі та Російській імперії (XII – XIX ст.).....	376
12.2. Медична допомога та освіта у Західній Волині (10 – 30 рр. XX ст.).....	394
12.3. Професійна та науково-методична діяльність викладачів-лікарів з Волині XIX – 30-ті рр. XX ст.	406
Розділ 13. Реміснича освіта на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 10-ті рр. XX ст.).....	419
13.1. Соціально-економічні умови становлення ремісничої освіти.....	419
13.2. Особливості підготовки майбутніх ремісників.....	448
Глава V. РОЗВИТОК ДОБРОЧИННОЇ ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ВОЛИНІ.....	475
Розділ 14. Добročинність у сфері освіти Волині першої половини XIX ст.....	475
14.1. Добročинність як історичне явище XIX століття: феномен соціокультурного простору.....	475
14.2. Витоки системи добročинності на Волині: феномен едукативних фондів ...	482
14.3. Добročинна підтримка середньої освіти на Волині: феномен Кременецького ліцею.....	493
Розділ 15. Просвітницька діяльність громадських товариств Волині (XIX – поч. XX ст.).....	516
15.1. Організаційна діяльність товариств у створенні закладів для дітей.....	516
15.2. Розповсюдження грамотності серед дорослого населення громадськими товариствами Волині (кінець XIX – поч. XX ст.).....	536
15.3. Культурницька діяльність представників громадських товариств Волині.....	552
Глава VI. ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО І ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА ВОЛИНІ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.....	567
Розділ 16. Шкільне краєзнавство радянської Волині (20-ті – 30-ті рр. XX ст.).....	567
16.1. Використання краєзнавчого матеріалу в навчанні школярів радянської Волині.....	567
16.2. Методичне забезпечення краєзнавчих пошуків учнів радянської Волині.....	580
Розділ 17. Фізичне виховання школярів у Західній Україні та на Волині (20-ті – 30-ті рр. XX ст.).....	599
17.1. Ідея фізичного виховання дітей і молоді у вітчизняній педагогіці.....	599
17.2. Становлення гурткових форм фізичного виховання школярів на Волині та у Західній Україні.....	612
17.3. Утвердження масових форм фізичного загартовування школярів у позаурочній діяльності Західної України.....	619
Післямова.....	627
Авторський колектив.....	630

Передмова

В умовах національно-духовного відродження України, її освіти і культури виникає гостра потреба не лише у системних історико-педагогічних та історико-культурних розвідках, але й у регіональних пошуках витоків становлення освітніх і культурних закладів, їхнього змісту, форм і методів навчання для створення чіткої цілісної картини розвитку та провідних тенденцій цього складного процесу, зокрема, й на Волині.

Волинь, як окремішня територія, згадується в Іпатіївському літописі ще в XI столітті; згодом утворилося Галицько-Волинське князівство, дещо пізніше – землі цього краю опинилися під владою польського короля.

За часів Литовської доби відкривалися школи, у тому числі в Овручі, Бердичеві, Острозі. З історії відомо що, саме в 1576-1610 рр. Острозька школа-академія, заснована на кошти київського воєводи – Василя-Костянтина Острозького, постала тим підґрунтям, яке спричинилося до українського відродження XVII століття і до визвольних змагань за своє національне звільнення від панської Польщі під проводом Богдана Хмельницького. За кошти Київського воєводи князя Острозького збудовано ціле академічне містечко (церкву, навчальний корпус, читальню, друкарню, шпиталь та бурсу).

Історики педагогіки називають цей навчальний заклад школою-академією, оскільки восьмирічний термін навчання дозволяв молодим людям, окрім загальноосвітнього вишколу, отримувати і професійні знання. Під керівництвом Яна Лятоса молоді медики отримували практичні вміння у шпиталі при Межирицькому монастирі. Чимало майбутніх випускників готувалося до духовної взаємодії з православною паствою, а також до філософсько-полемістичної діяльності.

Для відкриття академії Київським воєводою було отримано дозвіл у Польського Короля. Також у газеті «Життя Варшави» К. Острозький помістив оголошення про запрошення до Острозької школи чималої когорти професорів. Серед перших професорів були: Ян Лятос, Кирило Лукарис, Максим Грек та ін. Для матеріальної стимуляції їх праці князь відписував кожному село з

відповідними землями та околицьними селянами, а також будинок у місті й гідну платню. За 30 років освітньо-наукової, духовної й культурної діяльності з академії вийшла чимало талановитих полемістів, духовних осіб, письменників, поетів, композиторів, філософів відомих в Україні і Європі. Серед них – особливими постатями були автор першої української граматики М. Смотрицький, перший Гетьман Війська Запорізького П. Конашевич-Сагайдачний, учені І. Борецький, М. Смотрицький, Д. Самозванець та ін. Тут уперше в Україні І. Федоровим була надрукована Острозька Біблія, а також «Азбука», власне ним створена, та одна з перших книг з християнсько-морального виховання «Євангеліє учительное».

Після приєднання західних українських територій до Російської імперії (1795 р.), центром Волині (нинішні Волинська, Рівненська, Житомирська і частини Тернопільської та Хмельницької областей) постало місто Житомир (1803 р.), а цією величезною територією управляв генерал-губернатор.

У XIX ст. людність Волинської губернії була найменш освіченою в Російській імперії. Загалом лише 17,5% людей були грамотними. Крім українців, у цей період, у нашому краї проживали представники національних меншин: польської, російської, єврейської, німецької та чеської. У ці часи функціонували церковно-приходські та національні освітні установи. З 1828 року запрацювала 1-а Житомирська чоловіча гімназія, із стін якої вийшов видатний письменник В. Короленко, знаменитий історик, історіограф, філософ В. Липинський.

На початку XX століття культурно-освітня традиція розповсюдилася по всій Волині, однак, на жаль, школи національних меншин: польські, німецькі, чеські, єврейські – зрусифікувалися. Проте з 1905 року, з появою демократичних свобод, у навчальних закладах запроваджується українська мова, тобто на Волині домінуюче українство отримало доступ до навчання рідною мовою. Загалом, до Першої світової війни (1914), крім середніх чоловічих навчальних закладів, була відкрита ціла низка жіночих середніх навчальних закладів, жіночих гімназій і пансіонів. Вони були не лише

державними, але й приватними та конфесійними (пансіон імені графа Блудова (м. Острог) та Овсяннікової (м. Житомир) та ін.).

Загалом, початок ХХ століття у Волинському краї характеризується поживленням культурно-освітньої традиції, з'являється ціла низка професійних навчальних закладів – професійних, технічних шкіл, школи садоводів (особливо вирізнялася Кременецька школа, яка була відкрита на базі, у минулому, Кременецького ліцею).

На початку ХХ століття значно зросла кількість загальноосвітніх шкіл у селах. Суттєво, що чимало закладів будувалося на кошти меценатів, зокрема на східній Волині до цієї благородної справи особливо долучалися барон Фон Штейнгель, родина Терещенків та ін. Збільшилася кількість і професійних закладів освіти. Це, насамперед, Бердичівське комерційне училище, Житомирська технічна школа та Волинська школа фельдшерів.

Суттєвим було й те, що у радянській Волині з 1919 року розпочали навчання студенти Волинського інституту народної освіти, а також упродовж 20-30-их років на цій території обов'язковим початковим навчанням були охоплені всі діти міського й сільського населення.

На польській Волині частина предметів у загальноосвітніх навчальних закладах вивчалася польською мовою. У цей період було відновлено навчальну, дослідну та професійну підготовку студентів Кременецького ліцею. На жаль, з об'єднанням земель радянської і польської Волині (1939 р.), ліцей було ліквідовано.

Загалом аналіз діяльності різних типів освітніх, культурних установ, духовних, громадсько-просвітницьких, громадсько-культурних товариств й спричинив потребу даного монографічного дослідження, яка полягає у виявленні організаційно-педагогічних умов, змісту, форм і методів загальної, духовної, національної, професійної освіти, культури і добродійності та виявленні традиційних засад, відповідного досвіду виховання дітей, дорослих на Волині у ХІХ – 30-их рр. ХХ століття.

Глава I. СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ

Розділ 1. Велика Волинь у її історичній ретроспективі

1.1. Соціокультурний розвиток Великої Волині

(XIX – 30-ті рр. XX ст.)

Загальновідомо, що матеріали архівів України є одним із найважливіших джерел для вивчення історичних засад педагогічного краєзнавства. Переважна більшість документів щодо становлення і розвитку освіти на Волині знаходиться у Державному архіві Житомирської області, Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), Державному архіві Волинської області (м. Луцьк), Державному архіві Рівненської області, Державному архіві Тернопільської області, Кременецькому міському архіві (Тернопільська область) та залі рукописів Національної наукової бібліотеки імені В. Вернадського. Тому аналізу підлягали, насамперед, цих архівів.

Вагоме місце для вивчення становлення і розвитку діяльності навчальних освітніх установ на Волині мають документи Державного архіву Житомирської області. Переважна більшість фактичного матеріалу з даної проблеми знаходиться у фондах 1; 70; 220.

Значна кількість матеріалу з історії діяльності церковнопарафіяльних попечительств, лікарень, богоділень та церковнопарафіяльних бібліотек, а також про відкриття церковних братств знаходиться у фонді 1 (Волинська духовна консисторія, частково у фонді 70, опис 1 (Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії).

У дослідженні опрацьовано й проаналізовано значну кількість документів фонду 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора), де зберігаються документи 1796-1916 рр., що містять накази Сенату, циркуляри Міністерства внутрішніх справ і генерал-губернатора Південно-Західного краю, статuti громадських товариств та їх реєстр, звіти про діяльність закладів цензури на Правобережній Україні, звіти цареві про економічний, політичний стан Волинської губернії й освітніх закладів. У

описах цього фонду міститься чимала кількість документів і матеріалів, які введені до наукового обігу вперше.

У фонді 85 (опис 1) міститься чимала кількість матеріалів про становлення і розвиток освіти, відкриття Волинської фельдшерської школи, умови її функціонування, статистичні звіти дирекції школи, листування дирекції з посадовими особами, постанови Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, документи, які висвітлюють стан навчально-виховного процесу.

Зазначимо, що проблема історії освіти, історії становлення школи в Україні були предметом вивчення сучасних дослідників у цій царині (Н. Абашкіна, Л. Березівська, Н. Дичек, І. Зайченко, В. Кравець, Н. Побірченко, Т. Завгородня, Т. Золотухіна, М. Левківський, А. Сбруєва, М. Сметанський, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, О. Любар, М. Чепель та ін.). Тому дане дослідження ґрунтується на теоретико-методологічних засадах у площині пошуків зазначених авторів. При цьому, насамперед, ми намагалися реалізувати принципи: соціокультурний, логіко-генетичний, історичний, а також дотримувалися культурологічного, регіонального, особистісно-орієнтованого та системного підходів.

Освітні процеси на Волині частково висвітлювалися у роботах О. Борейка, Н. Бовсунівської, О. Буравського, Т. Джаман, Л. Єршової, М. Жилюка, О. Іващенко, О. Карася, Л. Клос, С. Коляденко, Л. Новаківської, В. Омельчука, Ю. Поліщука, Н. Рудницької, Н. Сейко, І. Ярмошика та ін. Також окремі аспекти досліджуваної проблеми окреслено у працях Г. Бухало, В. Єршова, М. Костриці, Г. Мокрицького, Л. Монастирецького, О. Пультера, Г. Черняхівського та ін.

Для ґрунтового аналізу освіти у XIX –30-х роках XX ст. на території Волині використано фундаментальні, узагальнюючі праці, які характеризували тодішній суспільно-політичний та економічний устрій народів, які проживали на терені Російської імперії, зокрема на території Волинської губернії. У цьому зв'язку серед проаналізованих досліджень можна виділити такі напрями:

- до першого напряму відноситься група авторів (Д. Бовуа, О. Войналович, О. Гонтар, Т. Єременко, Л. Заштовт, М. Іванов, Г. Стронський), які виділяють зміст загальної освіти в Україні та на Волині як специфічне етнокультурне явище;

- до другого належать роботи, автори яких (М. Костомаров, Ю. Марахов, І. Рибалка, О. Субтельний) висвітлюють процес становлення освіти в загальноісторичному контексті, не розглядаючи спеціально вузького аспекту розвитку медичної освіти в Україні та на Волині;

- третій напрям репрезентують етносоціологічні дослідження, у яких розглядається проблема розвитку етносів у поліетнічних організаціях і які стосуються окремих аспектів нашого дослідження лише частково (Ю. Бромлей, П. Еберхардт, Б. Євтух, Я. Липський).

Доречно відзначити, що перші наукові доробки, які віддзеркалюють процес становлення й розвитку освіти на Волині, з'явилися вже у другій половині XIX століття. Серед них, насамперед, роботи М. Барсова, К. Левицького, Н. Мукалова і М. Теодоровича висвітлювали окремі аспекти діяльності духовенства у галузі розвитку освіти й культури цього краю, історію становлення навчальних закладів та надання медичної допомоги населенню монастирями¹. Зокрема, у матеріалах «Першого всезагального перепису населення Російської імперії, 1897 р.» містяться дані про кількість населення у містах і селах Волинської губернії, рівень грамотності серед дітей, чоловіків та жінок за віковими групами, рівень їх освіченості, зайнятості у сферах освіти, науки, мистецтва.

¹ *Барсов И.* Народные школы в Юго-Западном крае. Очерк их учреждения, устройства и современного состояния / И. Барсов. – [Б. м.] : [б. в.]. – 103 с.; *Барсов Н.* Народные училища в Юго-Западном крае / Н. Барсов. – Спб., 1864. – 126 с.; *Волинь.* Исторические судьбы Юго-Западного края. – Спб. : Изд-во П. Н. Батюшкова, 1888. – 126 с.; *Левицкий О. И.* Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах / О. И. Левицкий // Киевская старина. – К. : Типолитография т-ва Н. А. Гринич, 1906. – С. 1–22; *Теодорович Н. И.* Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1903. – Т. 5 : Ковельский уезд. – 1903. – 559 с.

Суттєві дані про стан освіти на Волині отримані нами шляхом аналізу звітів губернаторів Волині, генерал-губернаторів, віце генерал-губернаторів, попечителів Південно-західного Київського навчального округу, земств, статистичних збірників, звітів лікарського товариства Волині, його наукових конференцій².

Значний масив матеріалу про діяльність меценатів з розвитку освіти виявлено у періодичних виданнях XIX – 30-х років XX століття. Зокрема, газети та журнали «Волинь», «Волинские епархиальные ведомости», «Волинские губернские ведомости», «Світло», «Рассвет», «Радянська Житомирщина» містять велику кількість публікацій, що висвітлюють стан освіти, проблеми початкових шкіл, релігійного навчання і виховання, медичної освіти, громадських товариств, церковних братств, церковних попечительств.

Загальний стан освіти, надання освітніх послуг репрезентовано на основі аналізу матеріалів часопису «Огляд Волинської губернії». У його щорічних виданнях віддзеркалюються статистичні дані й короткий огляд діяльності освітніх установ. Також у «Пам'ятних книгах Волинської губернії»³, «Пам'ятній книзі Київського навчального округу» (ч. III, Волинська губернія), «Звіті директора народних училищ Волинської губернії за 1902 г.», «Звітах відділу народної освіти Волинської округи» міститься значна кількість

² *Отчет* Волинского Губернского Попечительства детских приютов за 1911 год. – Житомир, 1913. – 22 с.; *Отчет* Городецкого музея Волинской губернии барона Ф. Штейнгеля за I-й год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 гг. – Варшава, 1898. – VIII. – 60 с.; *Отчет* директора народных училищ Волинской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1903 год. – Житомир, 1904. – 56 с.; *Отчет* о состоянии Житомирской прогимназии со времени ее открытия до преобразования в полную гимназию (1877–1897 гг.) / [сост. И. Сокологорский]. – Житомир : Типография и литография Н. Бродович, 1897. – 92 с.; *Отчет* о состоянии Луцкой мужской прогимназии за 1895–1896 уч. год. – Луцк : Типография С. И. Бонка, 1896. – 58 с.

³ *Памятная книжка* Волинской губернии на 1890 год / [сост. под ред. члена-секретаря комитета И. Ф. Мацкевича]. – Житомир : Издание Волинского губернского статистического комитета, 1890. – 178 с.; *Памятная книжка* Волинской губернии на 1898 год / [сост. под ред. секретаря комитета В. К. Козубского]. – Житомир : Издание Волинского губернского статистического комитета, 1898. – 127 с.; *Памятная книжка* Волинской губернии на 1900 год / [сост. под ред. секретаря комитета И. И. Леонтьева]. – Житомир : Издание Волинского губернского статистического комитета, 1900. – 233 с.; *Памятная книжка* Волинской губернии на 1901 год. – Житомир : Издание Волинского губернского статистического комитета, 1901. – 115 с.

фактологічного й аналітичного матеріалу про загальну та професійну освіту на Волині у XIX – 30-х роках XX століття.

Певні аспекти розвитку освіти у Західній Україні розкривали і польські вчені. Зокрема, історики Л. Фінкель і С. Стажинський у двотомній праці «*Historia Uniwersytetu Lwowskiego*» (1894 р., Львів) у хронологічній послідовності виділили зміст освіти, навчальні плани, програми навчання.

Також історію освіти у зазначений період вивчали українські вчені, члени секції Наукового Товариства імені Тараса Шевченка (І. Горбачевський, О. Дакура, Є. Озаркевич, Щ. Сельський та ін.). У «Записках Наукового Товариства Шевченка» вони публікували оригінальні статті та інформували широкий загал українських освітян про новини й досягнення освітньої думки у світі.

Велика Волинь була історико-географічним регіоном правобережної України в басейні правих приток Прип'яті та Західного Бугу (сучасні Волинська, Рівненська, частина Житомирської та Тернопільської областей). Назва «Волинь» походить від назви давнього городища Волинь (Велинь), розташованого біля сучасного с. Городок Волинської області, яке згадується в літописах 1018 року⁴.

У «Малій енциклопедії етнодержавності» зазначено, що на окресленій території з кінця VI – початку VII ст. жили племена дулібів на заході, бужанів – на півдні, древлян – на сході. У IX ст. осередком племінної влади на Волині був Бужськ, з X ст. центрального значення набувають Луцьк, а пізніше Червен та Белз. Князь Володимир Великий у кінці X ст. недалеко від Бугу збудував нове місто – Володимир, яке стало оборонним, адміністративним, культурним й торгівельним центром Волині⁵.

⁴ *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – 2005. – 688 с. – С.607.

⁵ *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / [редкол. : Ю. І. Римаренко. – відп. ред. та ін. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с. – С.136, 449-450.

Як свідчать древні літописи, освітня справа, за часів Володимира Великого, розвивалася за участю грецького духовенства, яке князь запрошував для хрещення України – Русі. Запровадження християнства і відкриття шкіл грамоти та шкіл «книжного вчення» у ті часи ставали основою зміцнення молодій феодальній державі. Завданнями школи того часу було «утверждение веры» у всіх і у кожного. Тим самим школа навчання грамоти Київської Русі не могла бути станом, оскільки призначалася для всіх верств населення. До речі, як зазначається в метричній книзі церкви Святого Василя (м. Овруч), літа 997 Первоапостольний князь Київської Русі Володимир, відвідавши центр Древлянської Землі – місто Вручій, освятив у ньому церкву Святого Василя, а при ній відкрив школу «книжного вчення»⁶.

Український учений-історик С. Сірополко, аналізуючи характер школи Київської Русі, стверджував, що „вона була перейнята церковним духом...”. Як свідчить життєпис св. Феодосія – ігумена Києво-Печерської лаври, в Київській Русі школи відкривалися при кафедрах єпископів того часу. С.Миропольський називав їх церковнопарафіяльними, оскільки вони підпорядковувались парафії⁷.

У X – XI ст. Волинь відокремилася від Києва, неодноразово переділялася між князями. У 1099 р. Володимир-Волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Волинь і Галичину в одну державу – Галицько-Волинське князівство, що проіснувало до 1340 р. Ця держава зберегла Україну від передчасного підкорення та асиміляції з боку Польщі.

Освіта Галицько-Волинської держави продовжила культурно-національну традицію Київської Русі та одночасно зближувалася з культурою західною. Однак у XIV столітті збройна боротьба між Польщею і Литвою призвела до підписання угоди 1352 р., за якою Волинь увійшла до складу Литви. На думку С.Сірополка, литовська держава не вносила значних змін у культурно – національне життя населення Волині, тому що литовська культура стояла

⁶ Левківський М. В. Історія педагогіки : [підручник] / М. В. Левківський. – [вид. 2-е, доп.]. – К. : Центр навч. літ.-ри, 2006. – 376 с.

⁷ Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

нижче української. Литовські князі підпали під вплив освіченіших українців, що дали їм свою мову, літературу, віру й культуру. Українська мова стала мовою управи, законодавства та суду⁸.

Наприкінці XIV ст. Польща захопила Західну Волинь, а після підписання Люблінської унії – всю Волинь. Це суттєво вплинуло на розвиток національно-освітніх традицій Волині. Після цивільної (1569) та церковної (1596) уній про приєднану Волинь до Польщі на її території розповсюдилася діяльність різних духовних орденів, місіонерів і конфесій, які впливали на православ'я, на волинське населення.

Сучасний історик Я. Лавриненко вважає, що Люблінська унія 1569 р. принесла українцям поневолення матеріального характеру, а Берестейська унія 1596 р. – духовне поневолення.

Український учений, професор університету св. Володимира М. Іванишев доводив, що мета унії – суто політична, оскільки польський уряд таким чином сподівався забезпечити зміцнення держави завдяки єдиновірству, окатоличенню української людності.

Відомо, що головні ознаки нації – це її мова і релігія. Український народ і провідні діячі українського духовенства не сприйняли унії і самовіддано боролися проти польського втручання у справи православної церкви⁹. У зв'язку з цим кінець XVI – початок XVIII століття характеризується боротьбою між прихильниками унії та православними. З метою утвердження католицизму серед населення України засновувались єзуїтські школи. На Волині ці школи створювали, в основному, поляки, що спричинило пропольський характер освіти у цих школах. Крім єзуїтських, у XVI – XVII столітті відкривались лютеранські, кальвіністські, соціанські, піарські, базиліанські школи (школи певних чернечих орденів).

С. Сірополко писав, що ці школи були розраховані на дітей заможної української шляхти, яка згодом переходила до католицизму. Проте незаможні

⁸ Там само. – С.49.

⁹ *Надольська В. В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Надольська В. В. – Луцьк, 1996. – 231 с.

українці міцно трималися своєї віри, вбачали в ній збереження своєї національності, вчили своїх дітей у церковних школах або у мандрівних дяків. Цей розрив українців спричинив ослаблення розвитку української культури, що особливо виявилось у занепаді української школи¹⁰.

За таких умов виникла необхідність реформування шкільної справи. Це завдання було виконано завдяки створенню братських шкіл, колегій, які успішно протистояли експансії католицизму в Україні, сприяли вихованню патріотів православ'я на Волині. Протягом XV – XVII століття було відкрито Луцьку, Острозьку, Свято-Володимирську, Житомирську братські школи, які були осередками православ'я на Волині. Їхня діяльність не обмежувалась лише наданням освіти, але й була спрямована на збереження історичних та церковних пам'яток, створення музеїв, розповсюдження освіти. Заслуга братських шкіл полягала в тому, що вони мали незаперечне значення для розвитку релігійної та національної свідомості українського народу, поширювали освіту серед українців та сприяли розвитку української культури¹¹.

XVIII століття характеризується боротьбою українського народу проти польського засилля. Особливого розмаху ця боротьба набула на Волині, де вся система освіти підпорядковувалася спеціальному органу керівництва освітою – Едукаційній комісії (Komisja Edukacji Narodowej (1773 – 1793)). За час діяльності комісії на Волині існували школи академічні та базилянські, піарські, парафіяльні (у кожній парафії). Єзуїтські школи, після заборони діяльності товариства єзуїтів (1773), передавалися католицьким та уніатським товариствам, де учні ознайомлювалися з основами релігії, навчалися читанню, письму, арифметиці, геометрії, городництву, хліборобству, основам медицини та ветеринарії. Усі предмети викладалися польською мовою. Центральним у

¹⁰ Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с. – С.50.

¹¹ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 679 с.; Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках / С. В. Рождественский. – СПб., 1912. – Т. 1. – 48 с.

діяльності Едукаційної комісії було налагодження освіти для широких верств населення, виховання українських дітей у дусі католицизму.

Історик Д. Дорошенко у своїй праці «Нарис з історії України» підкреслював, що наслідком такої діяльності стали заворушення та масові арешти польською адміністрацією українського населення, яке виступало проти ополячення у 1789 р. на Волині.

Польська експансія Правобережної України завершилася після другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої. Згідно другого поділу Польщі Київське, Брацлавське, Подільське воєводства та східна частина Волині відійшли до Росії. А за третім – до Росії відійшла решта Волині та східна частина Холмщини. Після приєднання Волині до Російської імперії у краї офіційно було скасовано польські навчальні заклади, хоча типи навчальних закладів, запропонованих Едукаційною комісією, з певними модифікаціями були збережені.

Росія сформувала з приєднаних областей три губернії: Київську, Подільську і Волинську. Волинська губернія була утворена 9 вересня 1797 р., головним містом утверджено Звягель (Новоград-Волинський), а з 1804 р. адміністративним центром офіційно став Житомир.

Тим самим до складу Волинської губернії увійшли ще територія Житомирського, Овруцького і частина Новоград-Волинського повітів, які до 1793 р. відносились до Київського воєводства. На території Волинської губернії було утворено 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Ровенський, Старокостянтинівський.

З розвитком товарного виробництва і капіталістичних відносин найбільші міста Волинської губернії поступово перетворювалися на промислово-торгівельні центри. У Житомирі, Луцьку, Рівному, Дубно та інших містах поступово зменшувалась кількість населення, що займалось землеробством. Кількість міського населення в губернії за півстоліття зросла у 2 рази і досягла у 1858 р. 110,2 тис. чоловік (лише 7,2% населення Волині).

З метою обстеження стану соціально-економічного розвитку краю за ініціативи царського уряду було започатковано топографічні та історико – статистичні описи, зокрема «Генеральную табель по Волынской губернии 1796 г.» та «Географическое и экономическое описание Волынской губернии 1798 г.»¹². Проведені за спеціальною програмою, ці описи фактично започаткували краєзнавче обстеження Волинської губернії, допомогли з'ясувати окремі аспекти соціально-економічного і демографічного розвитку краю¹³.

До 1831 р. на Волині спостерігається повільний розвиток мережі освітніх закладів. Хоча із заснуванням Міністерства народної освіти Росії було прийнято низку освітніх законодавчих документів, проте досить міцні соціально-економічні позиції шляхти на Волині перешкоджали поширенню мережі російськомовних освітніх закладів. Такому становищу сприяло те, що царський уряд зберіг у Правобережній Україні за польською мовою статус державної. У краї продовжували діяти польські заклади освіти, культури, релігії. Польські магнати, що фінансували значну частину навчальних закладів, опиралися за цих умов на царський указ від 21 грудня 1807 р., за яким «усі університетські та підлеглі йому шкільні фондуші стають назавжди їх власністю; за доцільністю їх використання наглядають куратор та міністр освіти».

Вагомою перешкодою у розбудові російського шкільництва на Волині став брак учительських кадрів. Існувала «абсолютна неможливість забезпечити всі училища російськими вчителями, оскільки для губернії, з розрахунку по одному навчальному закладу в кожному місті, необхідно було 144 вчителі, а нині їх можна буде виділити не більше як одного чи двох у кожне училище».

Освітня політика царського уряду, куратора Віленського навчального округу князя А. Чарторийського та його помічника Т. Чацького сприяли тому,

¹² *Географический энциклопедический словарь* : [географические названия / гл. ред. А. Ф. Трешников. ред. кол. Э. Б. Алаев и др.]. – [2-е изд., доп.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 592 с.

¹³ *Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г.* – СПб., 1904. – Т. VIII : Волынская губерния. – 1904. – 282 с.

що Волинська губернія зберегла і розширила мережу обладнаних польськомовних закладів. Про цей період канадський історик, представник української діаспори, І. Левкович писав: «Московський уряд їхав на українському возі польським конем; він правив поляками, а поляки – українцями»¹⁴. Ситуація змінилася лише після польського повстання 1831 р., коли російський уряд почав масово закривати польські школи. Поразка польського повстання сприяла відкриттю у повітових містах російськомовних закладів освіти. Царський уряд послав учителів з центральних губерній Росії в Правобережну Україну для налагодження навчального процесу в руслі політики російського самодержавства. Тому в 1840 р. на терені Волинської губернії вже діяло дві російські гімназії (у Житомирі й Луцьку), чотири повітові школи (в Острозі, Новограді-Волинському, Староконстантинові, Клевані), двадцять дев'ять церковнопарафіяльних шкіл.

У 1861 р. відбулося розкріпачення селян. На Волині, як і загалом на Правобережній Україні, реформа мала певні особливості. У 1861 р. на Правобережній Україні 89,2% маєтків належали польським поміщикам, у руках яких було зосереджено 84,8% кріпаків, зокрема у Волинській губернії відповідно 94,4% і 93,6%¹⁵. Політична реформа на Правобережжі послабила соціально – економічну силу польської шляхти, яка у січні 1863 р. повстала проти Росії. Волинське селянство польського повстання не підтримало¹⁶.

На Волині, як і в інших губерніях Правобережної України, російська влада намагалася історично обґрунтувати свій статус на Правобережжі й тим самим протидіяти здійсненню відродження Речі Посполитої на теренах України. Царський уряд намагався встановити контроль за діяльністю української громадськості та скерувати її інтерес до розвитку православ'я та народності. З цією метою у 1864 р. було створено публічну бібліотеку в

¹⁴ *Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г.* – СПб., 1904. – Т. VIII : Волинская губерния. – 1904. – 282 с.

¹⁵ *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – 2005. – 688 с.

¹⁶ *Березівська Л. Д.* Шкільна реформа 60-х років XIX ст. : причини, хід і напрями / Л. Д. Березівська // *Шлях освіти.* – 2004. – № 4. – С. 38–48.

Житомирі, що мало на меті «підтримку та розвиток освіти населення на початках російської народності й попереджувало б можливість ополячення жителів».

Тим самим ополячення Волині, окатоличення її населення було призупинено. На зміну йому прийшов процес русифікації українського народу. Російська мова замінила польську в урядових установах, церкві, школах, армії. У поміщицьких селах Волині почали відкриватися церковнопарафіяльні школи, початкові та вищі училища, при церковних парафіях засновувалися школи грамоти.

На церковнопарафіяльні школи царський уряд покладав не лише освітню місію, але використовував їх як ідеологічну силу в боротьбі з іновірцями. Місіонерські завдання церковнопарафіяльних шкіл Св. Синодом визначались більш важливими, ніж чисто педагогічні. У цих школах навчались не лише діти православних, але і католиків, лютеран, іудеїв. Та навіть проросійський характер цих шкіл сприймався населенням Волині як прогресивний, тому що школи базувались на православній вірі, яка була рідною і близькою широким верствам населення регіону.

У 1867 р. було засновано часопис «Волынские епархиальные ведомости» при Волинській духовній семінарії, який виходив три рази на місяць. Це давало змогу досить повно інформувати священників, громадськість про новини губернії. Навколо часопису об'єдналося широке коло священників, які не лише проводили освітню політику, але й виконували функції істориків, реєстраторів подій, формували історичну свідомість народу. Так у 1887 р. в журналі «Волынские епархиальные ведомости» видруковано таке повідомлення: «Церковнопарафіяльна школа скрізь завойовує собі співчуття і довіру місцевого населення, навіть неправославного. Ось факти, що підтверджують це: у школах Подільської єпархії у минулому році навчалося 341 католик та 15 євреїв; чому не можна не радіти»¹⁷.

¹⁷ *Бричок С. Б.* Церковнопарафіяльні школи в системі народної освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005. – 183 с.

Проте наприкінці XIX – на початку XX ст. рівень освіченості населення Волині залишався досить низьким. Так перепис населення 1897 р. засвідчив, що серед губерній європейської частини Російської імперії та серед українських губерній Волинська губернія стояла на 39 місці, далеко відставши від Прибалтики і ряду українських губерній. Якщо у Прибалтиці уміли читати і писати 77,9% населення, то у Волинській губернії лише 17,2%. Та й серед мешканців губернії перепис виявив різний рівень грамотності. Так найвищий рівень був у чехів – 59%, за ними у німців – 37,8%, потім у росіян – 37 %. Далі йшли білоруси і поляки – 26%. Останнє місце займали українці – 19,3%, хоча вони складали 70% усього населення губернії¹⁸.

За даними перепису 1897 р., у Волинській губернії було 8239 населених пунктів. З них: міст – 13, містечок – 143, сіл – 3408, колоній – 1210, слобод – 296, присілків – 244, хуторів – 2603, фільварків і ферм – 314¹⁹. Така своєрідність краю позначилась на освіті сільського населення, оскільки на хуторах школу відкрити неможливо було насамперед через малу кількість дітей.

Результати перепису свідчать, що російському самодержавству не були потрібні освічені українці. Поширення освіти сприяло б підвищенню національної самосвідомості, а це не входило до планів царського уряду. Можливо саме тому в 1900 р. лише 4% населення Волинської губернії здобувало освіту. На 1015 чоловік діяв один навчальний заклад. З 24 дітей навчалась лише одна дитина – кожен 14-й хлопчик і 71-а дівчинка. Основна маса дітей залишалася поза школою²⁰.

У цей час в губернії налічувалось багато сіл, де не було жодної письменною людини. Так у с. Княгинінок (тепер Маяки), розташованому в 10 верстах від Луцька, у 1888 р. не знайшлося жодної письменною людини, щоб

¹⁸ Андрухов П. Волинь : події, імена, джерела. Розд. I. [події – хроніка] / П. Андрухов. – Острог, 2004. – 264 с.

¹⁹ Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. VIII : Волынская губерния. – 1904. – С.113.

²⁰ Там само. – С.130.

підписати акт про розподіл землі. Громада змушена була просити селянина з сусіднього села Милуші підписати цей акт²¹.

У сучасній історіографії такий стан пояснюється досить неоднозначно. Після приєднання України до Росії спостерігалось дуже помітне зниження культурно-освітнього рівня українського народу, відбувалась масова русифікація, руйнувалися культурні центри Правобережної України. Завдяки російській політиці на Волині населення отримувало початкову освіту в дусі православ'я, виокремлюється православна духовна та світська інтелігенція.

На початку ХХ століття українська інтелігенція посилила свою просвітницьку, культурницьку діяльність, що спричинило деякі зміни у розвитку системи освіти України. Так з ініціативи волинської інтелігенції 21 березня 1902 року було відкрито добровільну громадську організацію грамотності, метою якої було сприяння відкриттю нових шкіл, залучення громадських сил до справи забезпечення шкіл книгами, навчальними посібниками, надання усебічної допомоги учителям початкових шкіл.

Революційні виступи у 1905 – 1907 рр. у містах Волинської губернії торкнулись і освіти. В окремих школах припинилися заняття (у Ковелі, Рожищі, Луцьку).

Громадський і політичний рух широких верств населення сприяв також поширенню освіти для народу. Так у 1905 р. Міністерство народної освіти винесло на розгляд другої Державної Думи законопроект про запровадження загального навчання, де зазначалось: усі діти – хлопці і дівчата – у віці від 8 до 11 років повинні пройти курс 4 – річної школи. Остання має обслуговувати населення у радіусі не більше 3 верст. Кількість учнів на одного вчителя має бути не більше 50. Учитель повинен мати встановлену законом освіту. Загальне навчання має здійснюватися протягом 10 років. Навчання має бути безкоштовним, вестися рідною мовою. Організація та управління народними

²¹ Там само. – С.113.

школами покладалося на органи місцевого самоврядування під керівництвом Міністерства освіти²².

У 1907 році група депутатів Державної Думи Росії від України виголосила вимоги до уряду щодо освіти народу: навчання рідною мовою; видання підручників рідною мовою; підготовка українських учителів; безплатне навчання; відкриття при університетах кафедр української мови і етнографії. Реалізація цих вимог змусила царський уряд здійснити щодо освіти в Україні деякі поступки демократичного характеру. Дещо збільшилась кількість початкових шкіл, був введений новий тип народних шкіл – вищі народні училища з чотирьохрічним терміном навчання.

Та все ж стан освіти на Правобережній Україні й на Волині, зокрема, залишався незадовільним. У 1911 р. на одного жителя губернії на освіту витрачалося всього 54 коп. Значна кількість населення залишалася неграмотною. Писемність серед селян Волині, за даними перепису 1912 року, становила: у чоловіків 19, 25%, у жінок – 4,84%. Люди, які за статистикою вважалися письменними, в більшості випадків були дуже далекі від справжньої писемності. Письменною вважали людину, яка вміє написати хоча б ім'я та прізвище. В результаті відсоток письменного населення складав 9,3%²³.

Перша світова війна докорінно змінила хід розвитку Волинської губернії – прикордонної і прифронтової. З весни 1915 р. фронт практично проходив через Волинь. До весни 1916 року на всій її території тривала позиційна війна, міста Волинської губернії декілька разів переходили із рук в руки. Австрійський уряд обіцяв українцям автономію в разі перемоги над Росією, масово поширював літературу, пресу, в якій пропагувалися українофільські ідеї. Тим самим Волинь мала стати трампліном, з якого ідея незалежної української держави поширилася б на всю Україну.

²² Джаман Т. Реформи народної освіти на Волині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Таміла Джаман // Нова педагогічна думка. – 1999. – № 1. – С. 115–118.

²³ Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. VIII : Волинская губерния. – 1904. – С.113.

У серпні 1915 р., коли австрійсько-німецькі війська окупували Західну Волинь, утворилась окрема територіально-адміністративна одиниця – так званий Волинський округ з центром у Володимирі. У цей час українські політичні партії та їх авангард – Українські Січові Стрільці, які об'єдналися в Загальноукраїнську Раду, почали вимагати від австро-угорської влади виконання хоча б деяких своїх передвоєнних обіцянок щодо впровадження національної політики. Зокрема, вимагали відкриття українських шкіл, газет. За період воєнних дій значно зменшилась кількість шкіл на Волині. З перших днів війни багато навчальних закладів були реквізовані під лазарети й казарми або закриті. В одних тільки українських губерніях Київського учбового округу (куди входила й Волинь) у 1915 р. було закрито 312 початкових шкіл, а на кінець 1916 р. в Луцькому повіті, наприклад, не вцілів жоден шкільний будинок.

Проте австро-угорська влада не взяла до уваги плани галицько-волинських партій. На місцях стала насаджуватися польська адміністрація. Новий уряд також не проявляв жодної ініціативи щодо утворення українських шкіл на окупованій території. Більше того, у місті Луцьку, наприклад, було заборонено навіть традиційний тут слов'янський правопис, який замінили латинським. За порушення заборони винуватець ув'язнювався на 50 днів, або з нього стягався штраф 500 крон. Така політика закономірно викликала активний опір у місцевого населення в різноманітних формах. У 1916 р. на Волині була утворена Українська шкільна окружна рада, яка особливу увагу приділяла організації і вдосконаленню навчально-виховного процесу, вивчала досвід організації народних шкіл за рубежем, рекомендувала його для впровадження.

Зазначимо, що велику національну політико-просвітницьку роботу здійснювали Українські Січові Стрільці, які пропагували поширення української національно-державної ідеї на Волині, де вони, зокрема організували в 1916 – 1917р. народне шкільництво. Так 23 березня 1916 року стрільцем С. Сорокою в с. Острові було відкрито школу, яка була першою українською школою на Волині.

У цей період надзвичайно активно проводилася робота зі створення так званих «народних шкіл» – невеликих однокласних шкіл, у яких викладали переважно самі стрільці. Школи знаходились у жахливому стані й викладання залишало бажати кращого. Та лише за місяць 16 комісованих стрільців з вищою освітою, які прибули на Волинь, відкрили 46 сільських шкіл, де навчалось понад 800 селянських дітей²⁴.

Стрільцями на Волині у 1916 р. було відкрито понад 50 початкових і дві семикласні школи у містах і містечках: Володимирі, Устилузі, Порицьку, Ковелі. Також значну допомогу розвитку освіти на Волині надавало «Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель» у Львові. Створене воно було «Союзом визволення України», який очолював молодий історик Іван Крип'якевич. Ці організації взяли на себе оплату проїзду і праці вчителів, переміщення на Волинь груп висококваліфікованих педагогів.

Слід відзначити, що більшість стрільців були греко-католиками, прихильниками унії, і це викликало опір у місцевого населення. Непросто складалися відносини з місцевими православними священиками, які залишилися зі своїми парафіями. Населення Волині після усіх репресій і окупацій, в основному угорських і польських, було вкрай залякане й озлоблене, люди боялись визнавати себе українцями і православними. На кожного, хто був одягнений у австрійський мундир, як стрільці, дивилися з крайньою недовірою. Селянам здавалось, що «австріяки» прикидаються і розмовляють «мужицькою» мовою для того, щоб якось їх обдурити і зробити ще невідомо яку, але неодмінно лиху, справу.

За сприяння Січових Стрільців на Волині з'явилася українська преса. Упродовж короткого терміну була проведена значна робота з пробудження національного руху на Волині. Однак політика Австрії була спрямована не на розвиток українства на Волині, а на переділ українських земель. Австрійський уряд навмисне підігривав пропольські настрої, підкреслюючи, що Волинь –

²⁴ Левківський М. В. Історія педагогіки : [підручник] /М. В. Левківський. – [вид. 2-е, доп.]– К. : Центр навч. літ.-ри, 2006. – С.100.

польська земля. Дещо пізніше М. Грушевський зазначав: «...поляки...нанівець звели всі заходи українських організацій Холмщини і мало що лишили з їх заходів по окупованих частинах Волині»²⁵.

Революція 1917 р. в Росії, повалення самодержавства сприяли спочатку зміцненню національної самосвідомості, створенню української державності. Проте встановлення більшовицької влади та польська окупація визначили основні політичні віхи цього періоду, який можна поділити умовно на три етапи. Перший припадає на час з березня 1917 по квітень 1918 р., коли основними політичними силами були загальноросійські центристські партії, які підтримували тимчасовий уряд, радикально-соціалістичні (більшовики) та українські національно-соціалістичні сили, що об'єдналися в Центральну Раду. Тимчасовий уряд оберігав класово-становий характер системи освіти, а Центральна Рада, головою якої був обраний визначний історик і громадянський діяч М. Грушевський, стала на боці прав і свобод українського народу. Центральна Рада особливо багато уваги надавала українізації всіх типів шкіл, розвитку їх національного характеру.

У Волинському краї, зокрема у Луцьку, Рівному, Володимирі, Ковелі, Дубні, Кременці, Острозі почали діяти українські гімназії і народні школи. Це були нові навчальні заклади, оскільки опір українізації діючих шкіл на місцях виявився настільки значним, що легше було організувати нову школу, ніж реорганізувати стару.

Згідно з рішенням Генерального Секретаріату освіти церковнопарафіяльні школи, що були підпорядковані духовному відомству, переходили у відання міських управ. Відомий діяч освіти І. Ющишин відзначав, що процес переходу церковнопарафіяльних шкіл під оруду земських і міських управ відбувався систематично. Ці школи прирівнювались до нижчих початкових. З 1 вересня 1917 року навчання в усіх групах церковнопарафіяльних шкіл повинно було проводитись українською мовою.

²⁵ *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – Київ–Львів, 1913. – с.14.

Пізніше, наприкінці квітня 1918 р., припинила діяльність Центральна Рада, і розпочався другий етап, коли український уряд очолив гетьман П. Скоропадський. Гетьманський уряд створив у травні 1918 р. Міністерство віросповідань, яке очолив відомий психолог та педагог В. Зеньковський. Державно-церковні відносини будувалися на засадах, близьких до тих, що існували в Російській імперії до 1917 р. Керівним органом церкви став Український церковний синод. За часів гетьманату продовжилася політика українізації шкільництва. Початкова ланка освіти (зокрема й церковнопарафіяльні школи) була «українізована» за рахунок запровадження викладання українською мовою всіх предметів з першого класу, а також обов'язкового запровадження у вищих початкових школах дисципліни «українознавство»²⁶.

На Волині розвитку початкової освіти сприяли організовані у 1917 р. товариство «Луцька українська громада», «Просвіта», а також «Союз визволення України», метою яких було «поширити освіту серед темного народу».

За часів гетьманату (грудень 1918 р.) розпочався третій етап, коли силами Директорії було проголошено відновлення Української Народної Республіки. Новий уряд узяв курс на продовження українізації культури. Проте ці плани не здійснились. У червні 1919 р. майже вся Волинь, за винятком Володимир-Волинського, Ковельського і Луцького повітів (зайнятих польськими військами ще з листопада 1918 р.), була захоплена більшовиками. На Волині почався етап соціалістичних перетворень, зокрема й у галузі народної освіти, де проводилась українізація шкіл.

У квітні 1920 р. Волинська губернія була знову повністю окупована Польщею. Згідно наказу польського уряду Володимир-Волинський, Дубенський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Острозький і Рівненський

²⁶ Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

повіти перейшли під управління уряду Польщі. Майже 56% території Волинської губернії за мирним договором 18 березня 1921 р. відійшли до складу Польщі²⁷.

Становище шкільництва на Волині у цей період визначалося українсько-польською конфронтацією. Українці прагнули мати свою власну школу, яка б давала освіту українською мовою, підносила національну свідомість, патріотизм і культуру рідного народу. Поляки ж намагалися нав'язати українцям систему освіти, яка б виховувала з українців відданих громадян польської держави. Декларовані поляками шкільні реформи мали антиукраїнський характер, тому національна освіта населення краю була в занедбаному стані. У селах домінували малокомплектні початкові школи з одним учителем, який навчав одночасно 60 – 100, а то й 200, учнів різного віку.

Практично всі українські школи на окупованій території припинили своє існування. Так закінчилася епоха існування багатьох видів навчальних закладів Волині, зокрема й церковнопарафіяльних шкіл.

Історичний аналіз засвідчує, що в різні роки розвиток освіти на Волині визначали різні чинники – політичні, соціально-економічні, національно-культурні, зокрема: віддаленість від політичних та культурних центрів, незначна народонаселеність, економічна нерозвиненість, прикордонність, часта зміна політичної влади. Все це визначало напрями розвитку і принципи діяльності системи освіти краю у 1861 – 1920 рр.

На розвиток освіти на Волині 1922-1939 рр. вплинула належність двох її частин до різних суспільних організацій – радянського і польського. У Радянській Волині у цей період значно зросла кількість загальноосвітніх установ, було ліквідовано неграмотність та запроваджено обов'язкове початкове навчання. Проте, у зв'язку з атеїстичною спрямованістю,

²⁷ Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський ; упор. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1991. – 228 с.

заідеологізованістю його змісту, виявилась суперечність між правами учнів на свободу совісті, вибору та їх ущемленням.

У польській Волині у цей період теж певною мірою збільшується кількість загальноосвітніх навчальних закладів, більшість предметів у яких читалася польською мовою. Тим самим виявляється суперечність між бажанням українських дітей отримувати освіту рідною мовою та певним обмеженням їх прав у зв'язку з відповідною політикою польського уряду. Загалом на території Радянської Волині у 1937 році офіційно утвердилася Житомирська область, а 1939 році після захоплення Західної Волині Червоною армією на її землях окреслилися Волинська, Рівненська й Тернопільська області, тим самим Велика Волинь, як окремішня територія і культурницько-освітня традиція, припинила своє існування.

1.2. Педагогічне краєзнавство Волині

Протягом останніх двох десятиліть в Україні у зв'язку з кардинальною зміною політичної і соціокультурної ситуації, зміною пріоритетів і цінностей відбувається поступове перетворення нашої держави на шляху до демократизації, до ґрунтовного вивчення й засвоєння національних надбань, зокрема й у царині педагогічної науки. Актуальність зумовлено й тим, що у зв'язку з зняттям комуністично-ідеологічних штампів, з'явилася потреба у переосмисленні довготривалого минулого педагогічного досвіду, визначних персоналій у конкретних регіонах України, зокрема й на Волині, центром якої з 1800 по 1939 роки було місто Житомир.

Відомо, що в Україні з 1990 року діє Всеукраїнське товариство краєзнавців, головою якого є академік НАН України П. Тронько; видається відповідний журнал, а також створені регіональні відділення. Загалом чітко простежується тенденція, за якою в останні десятиліття у загальному краєзнавстві України чітко виокремилися такі його напрями: географічне, природниче, економічне, етнологічне, культурологічне, літературне, музичне, історичне, педагогічне і художнє²⁸. Підтримуючи О. Сухомлинську, Н. Побірченко, можна стверджувати про необхідність виділення педагогічного краєзнавства в Україні як складової наукової галузі, оскільки це, у свою чергу, збагатить, насамперед не лише, педагогіку, але й українську культуру загалом

З історії відомо, що у центрі Волині у Житомирі (1900 р.) аматорами Ю. Коробкою і В. Кравченком започатковане Товариство дослідників Волині, розроблені його статут і програма. Суттєвим є те, що членами товариства було обрано чимало й відомих постатей (В. Тутковський), а в роботі брали участь відомі на той час дослідники з Києва, Харкова, Москви, Санкт-Петербургу)²⁹.

У 20-ті рр. Товариством дослідників Волині та Волинським інститутом

²⁸ Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський ; упор. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1991. – 228 с.

²⁹ Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині : історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костриця. – Житомир : М.А.К., 2001. – 360 с.

краєзнавства керував професор В. Кравченко. Під його керівництвом співробітники, аспіранти здійснювали етнологічні, етнопедagogічні дослідження та надавали дієву методичну допомогу школам, Волинському ІНО, культурним осередком в організації місцевих краєзнавчих музеїв. На жаль, наприкінці 20-х років ХХ ст., цей інститут було закрито, а аспірантів проф. В. Кравченка переведено у місто Харків.

У 1991 році відновлена діяльність Товариства дослідників Волині. Його президентом обрано місцевого краєзнавця, доктора географічних наук, професора М. Кострицю. Загалом, ретроспективу освіти й національного виховання нашого волинського краю у царині польського, українського, російського, німецького, чеського та єврейського шкільництва та діяльності духовних, громадських, просвітницьких, культурницьких та добродійницьких товариств досліджують учені Житомирської, Рівненської та Волинської областей (А. Буравський, Н. Бовсунівська, О. Борейко, С. Бричок, С. Жилюк, О. Іващенко, С. Коляденко, М. Костриця, О. Костюк, М. Крук, І. Круковська, М. Левківський, Г. Махорін, Г. Мокрицький, Г. Опанасюк, В. Павленко, С. Пультер, Н. Сейко, Н. Рудницька, Л. Єршова, І. Ярмошик та ін.). За останні десятиліття волинськими вченими виявлено традиційні, народні особливості освіти й виховання окреслених етносів Волині.

Така низка пошуків освітньо-виховних процесів серед корінної нації та нацменшин пов'язана з тим, що Волинь у ХІХ – 30-х рр. ХХ століття можна назвати унікальним регіоном, який населяли саме названі вище нації, кожна з яких долучалася до загального внеску значної частки освіти, культури, традицій, а також освітньо-виховного досвіду підготовки дітей та молоді до праці й життя в суспільстві.

У сьогоднішній день, у північних районах України, зокрема, й Волині, чимале поле діяльності знаходиться у сфері дії студентських наукових груп, магістрантів, аспірантів краєзнавчого спрямування. Йдеться про збереження історичної пам'яті про життя і діяльність людей у селах, котрі після Чорнобильської катастрофи були відселені в екологічно чисті зони. Серед

волинян-поліщуків у цих селах було чимало талановитих людей, які володіли промислами та ремеслами. Зокрема, члени науково-пошукових груп Житомирського держуніверситету імені Івана Франка, як засвідчує досвід, складають «Карти промислів і ремесел», «Карти старожитностей, звичаїв і традицій», виявляють самотніх неординарних особистостей, які народилися у цих місцевостях, для збереження історичної пам'яті у майбутніх поколіннях. У цьому зв'язку варто відзначити, що за своєю сукупністю коротко названі напрями досліджень та інших традиційних виховних засад у Північних районах України, на Волині можна кваліфікувати як педагогічне краєзнавство.

Під останнім ми розуміємо сукупність національного, регіонального, народного й науково-педагогічного досвіду, спрямованого на морально-духовний розвиток особистості дітей та молоді і підготовки їх до життєтворчості й життєдіяльності³⁰. Доречно відзначити, що розвиток педагогічного краєзнавства як суспільно-культурницького явища не є випадковим, оскільки з 90-х років ХХ століття, з отриманням Україною незалежності, відміною класово-ідеологічного підходу до освіти і культури загалом, виникла нагальна потреба не лише у відкритті регіональних набутоків у цих сферах, а й у відкритті великої кількості яскравих постатей зокрема й з Волинсько-поліського краю, котрі долучалися до духовно-культурного розвою дітей та молоді.

Зазначимо, що передумовою пошуків є й те, що всі дореволюційні архіви Волинської губернії зберігаються у Житомирі. Між іншим, до загальної скарбниці історії педагогіки України (у напрямку педагогічного краєзнавства) з нашого краю, як засвідчують архівні дані, можна віднести чимало цінних матеріалів з освіти, просвітництва, виховання, а також багато яскравих постатей, котрі народилися й працювали у нашому краї.

Підтримуючи Н. Побірченко, до цінностей педагогічного краєзнавства, доцільно віднести особливості розвитку освіти даної місцевості, народні виховні

³⁰ *Великий* тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел.]. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

традиції, фольклор як засіб виховання, діяльність місцевих педагогів-просвітителів, передовий педагогічний досвід (авторські школи, діяльність окремих педагогів-новаторів), а також ідеали, принципи, засоби виховання, характерні для педагогіки краю, наукові концепції, ідеї відомих педагогів цього регіону тощо.

Методологічна парадигма теорії педагогічного краєзнавства виходить із того, що воно є продуктом історії та культури певного регіону. За Н. Побірченко, об'єктом педагогічного краєзнавства може виступати педагогічний процес конкретного регіону в історичному і сучасному вимірі, що включає в себе співвідношення різного рівня педагогічних феноменів минулого і сьогодення у контексті суспільних умов їх існування³¹.

На її думку, педагогічне краєзнавство має власний предмет дослідження, змістовий діапазон якого включає особливості місцевого середовища, яке впливає на розвиток освітніх процесів, історію освіти і педагогічної думки, глибинні пласти виховних феноменів даної теорії, творчу біографію того чи того педагога, матеріал конкретної школи (авторської школи), її педагогічного колективу тощо.

Враховуючи онтологічний і методологічний рівні, педагогічне краєзнавство базується на принципах, які вже утвердилися в педагогічній науці (науковості, системності, історизму, логічного взаємозв'язку, культуровідповідності)³². На наш погляд, до них варто віднести й принцип регіоналізму.

Загалом урахування означених принципів вченими-дослідниками, претендентами в педагогічну науку і студентами-старшокурсниками полягає у тому, щоб об'єктивно аналізувати історико-освітні процеси, виявляти при цьому суттєві протиріччя становлення цих явищ, а також показувати етапи цих складних процесів і, шляхом теоретичного аналізу й узагальнення, окреслювати

³¹ *Побірченко Н. С.* Бібліографія педагогічної спадщини членів українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 125 с.

³² *Персоніфікований систематизатор-хрестоматія досліджень генези історико-педагогічних знань в Україні (II пол. XIX – поч. XX ст.)* : посіб. для самост. роботи студ. з теорії та історії педагогіки / [уклад. : Л. П. Вовк та ін. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова]. – К., 2002. – С.4.

певні тенденції їх розвитку. Все це дозволить отримати цілісне педагогічне знання про освітньо-виховні та соціокультурні процеси конкретного регіону України, зокрема й про наш Волинсько-поліський край.

Тривалий досвід навчально-наукової й пошукової діяльності Центру педагогічного краєзнавства Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини (наук. кер. – член-кор. АПН України Н. Побірченко) засвідчує, що у цій царині можна досягти суттєвих результатів за дотримання певних умов: запровадження навчального курсу «Педагогічне краєзнавство»; включення до процесу пізнання студентів-старшокурсників, магістрантів та аспірантів. Цей довготривалий досвід дозволив досить щільно й системно дослідити педагогічне й шкільне краєзнавство Черкащини, починаючи з часів козацької доби.

Наш аналіз наявних науково-пошукових матеріалів в Україні з педагогічного краєзнавства та їх результатів дозволяє стверджувати, що вже зараз є нагальна потреба в уточненні програми з курсу «Історія педагогіки» для вищих педагогічних навчальних закладів з урахуванням принципу регіоналізму та культуровідповідності з тим, щоб заповнити значні прогалини конкретним, особливо цінним регіональним матеріалом щодо розвитку місцевого шкільництва, педагогічних надбань та місцевого фольклору, народних традицій з виховання дітей та молоді. Також значну цінність у цьому зв'язку представляють місцеві і народні казки і традиційний досвід виховання дітей.

Результати роботи проблемної групи кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (керівники: проф. Левківський М.В., доц. Березюк О.С., доц. Борейко О.М.) засвідчують, що студенти-старшокурсники здатні зібрати цілу низку народного досвіду виховання, народних казок, легенд, бувальщин, пісень, говірок, виховних традицій, переказів з Волинського Полісся. Зміст зібраних матеріалів пронизаний почуттям оптимізму, радощів до життя, натхнення, краси та перемоги добра над птьмою, совісності. Дані матеріали передбачено видрукувати збіркою з тим, щоб помістити в експозицію майбутнього музею

освіти нашого регіону. Це, у свою чергу дозволить, особливо молоді, глибше пізнати особливості традиційних засад у родинному та громадському вихованні дітей.

Чимало яскравих самобутніх імен учених, культурологів, письменників, педагогів ХХ сторіччя у різних регіонах України потребують подальших досліджень, зокрема студентами-пошукачами та молодими дослідниками. У зв'язку з цим кардинально змінюється система технологій вивчення, зокрема й курсу «Історія педагогіки» з репродуктивного до частково-пошукового та творчого.

Для формування проєктувальних умінь та вмінь наукового аналізу, як складників практичного компонента відповідальності майбутніх учителів, студенти оволодівають сучасними прийомами самостійного опрацювання навчально-наукової літератури, уміннями індивідуально-творчого обов'язкового опрацювання джерел видатних представників регіональної педагогіки. Уміння аналізу, порівняння, зіставлення та екстраполяції ідей відомих представників Волині на наше сьогодення формують у майбутніх учителів здатність до ретроспективи реального навчально-виховного процесу під час проведення семінару-практикуму із зазначеного вище курсу. Поглибленню частково-пошукових, дослідницьких умінь студентів сприяють, насамперед, такі види діяльності, як написання рефератів, виконання завдань з підготовки творчих робіт, обмірковування проблемних питань, завдань з педагогічного діалогу (полілогу), регіональних творчих завдань з історії виховних та освітніх процесів, тестового оцінювання різноманітних видів діяльності.

Особливо серед новітніх технологій організації пізнавальної діяльності студентів варто виділити формування вмінь моделювання, прогнозування та вмінь творчих (які в теорії В. Станіславського кваліфікуються як здатність до вільного перевтілення). Саме такі, за нашим переконанням, доцільно формувати, використовуючи методи синектики і маєвтики, зокрема, спираючись передовсім на творчі здобутки В. да Фельтре, Я. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстого, К. Ушинського, В. Сухомлинського. Ці класики педагогіки

виділяють головну особливість навчальної суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя і дітей у природі: здатності до сприймання останньої, передовсім, на емоційному рівні шляхом переживання. У такий спосіб усі природні об'єкти сприймаються і переживаються дітьми як живі. Саме такий шлях сприяє, за В.О. Сухомлинським, пробудженню дитячої думки і розвиває у них потребу та здатність до активного пізнання навколишнього середовища.

Ці особливості методів синектики і маєтики, як шляху формування у студентів умінь ідентифікації, перевтілення, емпатії, розвиваються у них у процесі проведення семінарів-практикумів, передусім, усвідомленням елементів творчого мислення та саморефлексії. На цій основі у студентів формуються творчі комунікативні, пізнавальні й організаційні уміння, які є основою розвитку почуття відповідальності, педагогічної культури, котрі, у свою чергу, через механізм рефлексії, слугують основою зміцнення майбутньої професійної компетентності. Природно, що така діяльність у реальній практиці має доповнюватися виконанням студентами ускладнених завдань, рефератів та участю у Всеукраїнських конкурсах з педагогіки та інших видах навчально-пошукової діяльності.

Процес вивчення курсу «Історія педагогіки» у вищому навчальному закладі має завершуватися формуванням науково-пошукових умінь студентів (як засвідчує наш довготривалий педагогічний досвід, студенти оволодівають здатністю самостійного опрацювання й аналізу матеріалів Житомирського обласного державного архіву з комплексної проблеми дослідження «Велика Волинь: історія освіти і культури»). У зв'язку з цим, студентам попередньо пропонується тематика пошуку з різних напрямків розвитку освітньої галузі у нашому краї (природно, що студентські студії мають будуватися на добровільних засадах у рамках відповідної проблемної групи).

Наш тривалий досвід засвідчує, що оптимальними претендентами групи педагогічно-краєзнавчого спрямування можуть бути насамперед студенти з історичного факультету, оскільки вони до 3-го курсу знайомляться з основами джерелознавства, документознавства, архівної справи, історіографії та з

технологією пошукової діяльності в архівах. Усе ж за активної співпраці викладача і студентів, до цієї діяльності здатні долучатися студенти й інших факультетів педагогічних вищих навчальних закладів. Проте щодо останніх, то необхідною умовою включення студентів до пошукової діяльності є проведення з ними спеціальних занять з роз'яснення особливостей опрацювання архівних документів та технологій їх обробки, а також оволодіння ними різноманітними видами аналізу (синхронний, діахронний, аналітичний, теоретичний та ін.) та узагальнення емпіричних фактів.

Завершується процес науково-пошукової діяльності студентів, магістрантів оформленням курсових, дипломних робіт, виступами на наукових конференціях та написанням статей. Природно, все це сприяє формуванню творчих умінь майбутніх учителів, відповідальності, які стають складниками їхньої майбутньої професійної компетентності.

Важливим, у цьому зв'язку, є особистісний компонент відповідальності пошукової діяльності. Він передбачає розуміння і виявлення кожним студентом власної неповторності, унікальності, власної відповідальності за своє професійне зростання та подальшу самореалізацію як учителя-вихователя, так і представника рідного краю. Особистісний компонент пов'язаний з глибоким розумінням студентами власних потенційних, різнобічних особистісних і професійних можливостей з метою їх подальшого розвитку та корекції. Природно, що у цьому напрямку навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі ще надто багато прогалин.

Формування різнобічних умінь у реальному навчально-виховному процесі вищого навчального закладу має низку суперечностей, складнощів, певних засобів і форм. Все це потребує подальших експериментальних підтверджень. Проміжні результати засвідчують, що, за умови достатньої сформованості, відповідальність, найперш у студентському віці, дозволяє юнакам і дівчатам долучатися до навчально-пізнавальної, дослідницько-пошукової, громадсько-корисної праці. Це, в свою чергу, дозволить збагатити педагогічну скарбницю рідного краю та більш глибоко сформувати в майбутніх учителів, за

Розділ 2. Жіноча освіта на Волині

2.1. Становлення жіночої освіти на Волині (X-XVIII ст.)

Менталітет волинської жінки являє собою унікальний конгломерат, що формувався під впливом багатьох розвинутих і дуже відмінних культур. Серед важливих ментальних рис, якими завжди пишались волиняни, особливе місце посідає повага до жінки – вірної дружини, турботливої матері, дбайливої господині, освіченої, гордої, незалежної й активної громадянки. Проте цей жіночий ідеал часто віддалявся і досягнення його у певні історичні періоди для деяких категорій волинянок було майже неможливим. Але навіть у кінці XIX ст. деякі російські письменники змальовували волинську жінку як працювиту, незалежну і досить впливову в родинному житті особу. Наприклад, у «Картинках Волини» (1897) М.Г. Гаріна-Михайловського з особливою ліричністю, повагою і не без гумору виписано її образ: «Клопоче там струнка хохлушка у своїй гарній пов'язці на голові, що спускається на плечі, вишитій сорочці й червоній спідниці, а лінивий хохол, у білих штанях і білій сорочці, босий стоїть, курить люльку і дивиться на світ божий так, ніби хоче сказати: «Та не морочте ви моєї голови». Дуже дорожить своєю головою хохол, і доки жінка або «жид» не струснуть його, як мішок, доти не висиплеться з хохла нічого»³³. Очевидно, що не сприймався б як жарт той факт, що волинська жінка здатна «струснути» власного чоловіка, якби не мала вона над ним певної влади та особистої свободи.

Над Волинським краєм неодноразово схрещувалися списи політичних, соціальних, культурних, освітніх й релігійних тенденцій. У єдину субкультуру злились, перетинаючись, різні національні і релігійні погляди, звичаї і традиції щодо жінки та її місця у суспільстві. На теренах іноді запеклих баталій гартувалось, торуючи собі шлях до освіти, волинське жіноцтво.

³³ *Гарин-Михайловский Н.Г.* Собр.: соч. в 5 тт. – М.: Художественная литература, 1958. – Т. 4. – С. 92.

Практично всі історики, які займалися проблемами жіночої освіти і з думкою яких важко не погодитись, схильні були вважати початком її становлення період прийняття Руссю християнства. Відома дослідниця жіночої освіти ХІХ ст. О. Лихачова, зокрема, писала: «Навчання жінок, хоч у якихось формах, існувало на Русі з самого початку нашої історії освіти, тобто прийняття Руссю християнства, бо, незважаючи на відсутність шкіл для жінок, у нас завжди були освічені жінки, які навчали й інших»³⁴.

Історико-літературні джерела Х – ХІІ століть містять низку незаперечних фактів про високий рівень освіти українських жінок, серед яких видатне місце займає княгиня Ольга, далі – донька Ярослава Мудрого Анна, його онука Анна (Янка), онуки Володимира Мономаха Євпраксія (Зоя) та Єфросинія. Князівни України-Руси славились не лише своєю освіченістю, але й тим, що приділяли чимало уваги поширенню грамоти серед народу. В 1006 році в Києві при Андріївському монастирі однією з них – Анною (Янкою) – було створено перше в Європі жіноче училище, відкриття якого стало яскравим свідченням виникнення потреби в освіті для дівчат з вищих верств населення. Крім того, князівни організовували громадську опіку над дітьми-сиротами та каліками, створюючи для них відповідні виховні заклади³⁵.

Те, що на скрижалях історії залишились імена лише найясніших осіб минулого, ще не підтверджує думки про елітарність чи поодинокість таких випадків, оскільки, згідно з традицією літописання, фактом історії могли бути лише події, пов'язані з “героями”, чиє походження вважалось благородним. Інші джерела, як, наприклад, графіті Софіївського й Михайлівського соборів чи Кирилівської церкви в Києві, якраз свідчать про поширення грамотності серед простого українського люду, в тому числі й жінок. Опосередкованим доказом цього може бути київська Оранта, яку вважають не лише втіленням

³⁴ Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1086 - 1796) / Лихачева Е. – СПб., 1890. – С. 6.

³⁵ Демков М.И. История русской педагогики / М.И. Демков. – Ревель, 1895. – Ч. 1. : Древняя русская педагогика (X – XVII вв.) – С. 50. *Розвиток* народної освіти і педагогічної думки на Україні / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К. : Рад. шк., 1991. – С. 11.

християнського змісту (діва-мати, Софія-мудрість), але й уособленням оберегу руського народу й молодій руській церкві. Образ київської Оранти, з сильними плечима, широкими долонями, впевненою заземленою поставою, ясний, людяний і, водночас, незламний і войовничий, не має нічого спільного з тендітною чернечою одухотвореністю спрямованих у небо візантійських Богоматерів. Він представляється як «град», «непорушна стіна», символізуючи особливу роль жінки в Київській державі.

Наголосимо, що християнство неоднозначно вплинуло на соціальний статус жіноцтва України-Руси. З одного боку, воно сприяло інтенсивному поширенню грамоти серед усього християнського люду, в тому числі й жінок, але, з іншого, – завдяки поступовому утвердженню візантійських духовних ідеалів, спричинило серйозні зміни в ментальних уявленнях слов'ян щодо місця і значення жінки у суспільстві.

З поширенням християнства і розвитком державності освіта і виховання стали новими суспільними чинниками, що потребували ідеологічного обґрунтування. Виникла проблема визначення мети, завдань, змісту і методів впливу на підростаюче покоління. Потреба в елементарній народній грамотності формувалась поступово і, слід зазначити, практично синхронно з таким же рухом у Європі, а з деяких напрямів навіть випереджаючи його. Діти незаможних верств населення отримували, як правило, лише сімейне виховання, основним засобом впливу якого була усна народна творчість: билини, казки, байки, загадки, прислів'я, легенди, обрядова, лірична та епічна поезія, які заклали підвалини народної педагогіки та окультно сформували стійкі ментальні освітні стереотипи. Головною метою виховання було піднесення і возвеличення простої людини – захисника рідної землі й християнської віри, повідомлення молодим поколінням еталонів та зразків поведінки. Першим і найвпливовішим вихователем у всі часи, безумовно, визнавалась мати, яка вже на початкових етапах розвитку дитячої свідомості мала можливість розкривати дітям значення основних символів культури. Етичний монізм материнської школи готував підґрунтя для

формування свідомості майбутнього громадянина, тому важливо було подбати про належне виховання не лише чоловічої, але й жіночої частини суспільства.

Піклування про освіченість народу брало на себе переважно духовенство, традиційно найбільш освічена частина суспільства, яке могло влаштовувати при церквах училища, де діти обох статей під керівництвом священиків і церковнослужителів виховувались і навчались грамоті. Але, на думку М. Грушевського, «виходячи з обставин тодішнього життя», у більших містах повинні були існувати і приватні школи³⁶.

Є дуже суперечливі погляди на кількість різних навчальних закладів на Волині та рівень освіти в них. М. Карамзін, наприклад, дотримувався думки про те, що у домонгольську добу Русь була навіть освіченішою, ніж західна Європа. В. Татищев стверджував, що на Волині ще в XI ст. існувала ціла сотня³⁷ «чудесних» шкіл для хлопців і дівчат, де навіть навчали «чужих» мов. Ці звістки, безперечно, дуже тішать серця дослідників, проте й досі залишається відкритим питання про їх історичну достовірність. М. Грушевський, наприклад, вважав їх «звичайними вигадками», видаванням бажаного за дійсне. Але він також називав «впаданням у крайнощі» думки професора Є. Голубинського про майже цілковиту відсутність будь-яких організованих шкіл і найелементарніший рівень освіти в той час, висловлені в праці «История русской церкви».

Однак, дотримуючись правила «золотої середини», гадаємо, не буде помилкою вважати, що навчання книжне на Волині таки було. А беручи до уваги відсутність у той час правових обмежень щодо жіночої свободи та не випускаючи з поля зору політичної активності деяких волинських княгинь, – як, наприклад, дружини князя волинського і галицького Романа, яка, по смерті чоловіка, правлячи іменем своїх дітей, вела складну боротьбу за владу, що, звичайно передбачало наявність певних знань, – можемо припустити, що становище тогочасної жінки не позбавляло її можливості отримувати освіту відповідно до

³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1993. – Т. III. – С. 456.

³⁷ Мукалов Н. Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк / Н. Мукалов. – К., 1892. – С. 4.

свого статусу. Щоправда з чотирьох основних рівнів освіти, які існували – читання, писання й рахунку, грецької мови, візантійської риторики та стилю, – три останні, ймовірно, були доступними для дуже обмеженого кола жінок. Проте у XII ст. проста грамотність була поширена навіть серед жінок не князівського та боярського походження, що є важливим свідченням загального культурного рівня давньоруського суспільства.

До зв'язків Київської Русі із Візантією слов'янська жінка була юридично самостійною : могла впливати на сімейні й державні справи, користуючись певною владою, правами та пільгами. З XII ст. з'являється новий і незвичний для слов'янського духу погляд на жінку як на творіння диявола, джерело гріховності і недосконалості. Розум жінки визнається «нетверд яко храм непокровен», а врода – символом спокуси й гріхопадіння. За таких умов світська освіта жінки ставала досить проблематичною. З'являється тенденція до усамітнення жінок від мирських проблем для спокутування гріхів і наближення до Бога. Так у кінці XII – XIII ст. жіноча освіта в Україні зосереджується переважно у монастирях, де вивчення святого письма для жінок, як і для чоловіків, вважалось однією з умов спілкування з Богом.

З вісімнадцяти відомих на Київській землі монастирів чотири були жіночими, проте ми не маємо інформації про заснування хоч би одного з них на території древлян, що, на жаль, не дає нам можливості говорити про рівень монастирської жіночої освіти на значній частині Волині. Але можна припустити, що властива XII - XIII ст. тенденція жіночого аскетизму на Волинській землі просто не прижилась через глибоку периферійність краю, яка зумовлювала повільність у змінах поглядів на жінку та її місце у суспільстві.

XIV, XV і перша половина XVI століття для Волині були періодом великих битв і спустошень. Тільки у XVI ст. зафіксовано близько сотні татарських нападів, з яких майже кожен десятий по собі залишав руїну. Волинь зводила замки й укріплення, готувала воїнів, боронила міста. За висловом

С. Міропольського, країна була схожою на «військовий табір»³⁸. Освіта повинна була задовольняти перш за все військово-стратегічні потреби – організацію захисту землі та віри. Князі були зайняті війнами, тому школа та освіта цього періоду зобов'язані своїм життям православному духовенству.

Про освіту жінок у цей період відомо мало, проте значення їх у політичному житті краю – очевидне. Жінки з княжих родів були свого роду політичними посередниками у вирішенні доль цілих народів. Часто ціною жіночих доль і силою жіночої мудрості стримувались війни та об'єднувались землі. Значення волинської жінки для збереження культурних надбань українського народу було надзвичайно помітним у добу литовського панування на Волині. Литовські князі охоче одружувались з православними князівнами, влаштовували християнські шлюби своїм дітям і не протидіяли їх переходу в християнство. Дослідники Волині сміливо пишуть про те, що православні дружини литовських вельмож «виховували сім'ї свої в руських звичаях і переказах»³⁹, активно сприяючи поширенню української культури і православної віри.

З 1566 року і аж до початку XIX століття система освіти на Правобережній Україні будувалась за положеннями Литовського статуту. Волинь у Великому князівстві Литовському була досить відокремленою, і майже всі литовські узаконення зазнавали значних змін під впливом місцевих народних звичаїв – так званого волинського права.

Литовські впливи на становище освіти у краї, з огляду на нижчий культурний розвиток завойовників, були незначними, тому в південно-західній Русі продовжували існувати православні елементарні училища, в яких поряд із чоловіками могло навчатися грамоті й жіноче населення. На думку деяких дослідників розвитку народної освіти, саме в цей період з'явилися перші приватні

³⁸ *Миропольский С.* Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. Вып. II. Школы и образование в эпоху монгольского ига / С. Миропольский. – СПб., 1895. – С. 5.

³⁹ *Батюшков П.Н.* Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 55.

заклади – школи грамоти, вчителями в яких були «книжные людские повестники» або «майстри»⁴⁰.

Після цивільної 1569 р. та церковної 1596 р. Уній на приєднану до Польщі Волинь, ослаблену нескінченними ворожими нападами і позбавлену політичної незалежності, розповсюдилась діяльність різних духовних орденів, місій і конфесій, які створювали реальну загрозу православному впливові на волинське населення.

Польсько-латинська та німецько-протестантська пропаганда об'єктом своїх титанічних зусиль зробила саме школу, перетворивши її на витончене знаряддя для формування поглядів, ідеалів, переконань. Це був початок великого сполучення Волинського краю.

У XVII ст. Волинь була регіоном великих землеволодінь. Дрібної шляхетської та державної власності тут було дуже мало. М. Грушевський називав цей край «головним гніздом княжих магнатських родів», «найбільше панською, аристократичною провінцією», яка «аж кишіла ... магнатськими ... і князівськими родами»⁴¹. Це була твердиня православ'я, що утворювалась Вишневецькими, Дубровицькими, Збаразькими, Острозькими, Сангушками, Чарторийськими та іншими православними родами, більшість з яких давали початкову освіту своїм дітям у власних маєтках. Як правило, для цього запрошували «добре вчених і цнотливих» дяків, які могли навчати дітей рідній мові й святому письму.

Після засвоєння цієї науки переходили до основ латини, знання якої дівчат залучало до ознайомлення з католицькою літературою, а перед юнаками розкривало перспективу подальшої освіти у найкращих освітніх закладах, якими на той час вважались єзуїтські. Тому навіть православні багаті волинські родини віддавали своїх дітей до останніх. Єва Фелінська писала, що магнатські родини не

⁴⁰ *Миропольский С.* Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени / С. Миропольский. – СПб., 1895. Вып. II. : Школы и образование в эпоху монгольского ига. – С. 29 – 30.

⁴¹ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі: в XI тт. (12 кн.) / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1994. Т. V. – С. 32. *Пероговский С.* Материалы для истории Волыни. – Житомир, 1897. – С. 102.

давали своїм дітям виховання на рідній землі, а посилали їх «черпати науку і цивілізацію до європейських столиць»⁴². Княгиня Чарторийська, наприклад, у листі до князя Андрія Курбського писала, що має намір «послати свого сина у Вільну для навчання у єзуїтів». Волинський пан Петро Загоровський у заповіті зобов'язує опікунів своїх дітей після вивчення мови руської, письма святого, молитв і латини відправити їх «до Вільна до єзуїтів. Бо там хвалять добру науку дітям»⁴³. Покровитель православної віри на Волині Костянтин-Василій Костянтинович Острозький відправив свого сина Януша до двору німецького імператора Максиміліана II для вивчення ратного мистецтва.

Слід зазначити, що особливе місце єзуїти виділили і для освіти та виховання жінок. В основу такого ставлення було покладено врахування сили материнського впливу на свідомість дітей з метою подолання опору традиційного православного родинного виховання і прагнення зробити жінок посередниками свого впливу на чоловічу частину населення.

Як уже говорилося, волинські дівчата аристократичного походження початки грамоти отримували вдома під наглядом матерів і спеціальних виховательок. Єзуїти та візитки почали засновувати при монастирях спеціальні дівочі школи, навчання в яких було більш прогресивним, ніж у домових, і тому скоро приваблювало багатьох українських шляхтянок. В єзуїтських монастирях аристократок навчали латині, знайомили з біблією та необхідними правилами поведінки. Візитки вимагали від своїх вихованок «суворого благочестя, високої моральності, любові до діяльності [та] охайності». Представниць нижчих станів вчили вести господарство, займатися рукоділлями, розуміти і поважати релігійні настанови. Книги духовного змісту входили навіть до дівочого посагу. Отримавши можливу для їх стану освіту, бідні шляхтянки ставали «прислужницями та компаньйонками в багатих домах»⁴⁴.

⁴² *Felińska Ewa*. Pamiętniki z życia. – Wilno, 1858. – Serya 2. T. 1. – S. 332.

⁴³ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі: в XI тт. (12 кн.) / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VI. – С. 318 – 319.

⁴⁴ *Записки* Ивана Матвеевича Сбитнева: Из времен учреждения на Волыни и Подолии после восстания 1831 г. русских школ, взамен польских. – К., 1887. – С. 64.

Навчання дітей православних у єзуїтів призвело до того, що вже в кінці XVII ст. серед католиків опиняються представники знаменитих православних родів – Чарториські, Острозькі, Четвертинські, Збараські, Олізари та ін. Навернуті до нової віри вельможи намагалися поширювати її у своїх землях, переробляючи з православних чи будуючи нові римські костьоли, монастирі, школи.

Н. Полонська-Василенко називає цю історичну ситуацію гірким поняттям «трагедія». Початком цієї трагедії стало те, що українська шляхта, яка чисельно переважала польську, не встояла проти спокусливих польсько-католицьких привілеїв і не захистила українську культуру, а результатом виявилось затвердження у свідомості широких мас народу поняття «вищості польської культури, польської мови, католицької віри; нижчості української народности, мови, православної віри»⁴⁵. Латинство стало на Волині «панською» вірою, а православ'я та унія – «холопською». Це ще більше поляризувало суспільство, помітно вплинувши на розвиток жіночої освіти у краї.

Серед ревних католичок виявилось чимало впливових жінок, діди чи батьки яких стояли на сторожі віри православної. Одна з них – Анна Алоїза Ходкевич, дочка Олександра Острозького й Анни Костчанки, користуючись моральним принципом єзуїтів: ціль освячує способи, доклала немало зусиль, аби зменшити на Волині вплив православної церкви і поширити католицьку. У 1624 р. завдяки їй відкрився єзуїтський костьол зі школами в Острозі. У 1634 – 1636 рр. вона передала у відання єзуїтів Троїцьку церкву, зведену колись ще самим Костянтином Острозьким і, за легендою, навіть перенесла до костьолу кістки свого знаменитого православного діда. А в 1651 р. вона збудувала новий костьол у Звягелі (Новоград-Волинському). У 1636 р. Ядвіга Бельжецька, кастелянка Галицька, разом з її чоловіком – київським воєводою Янушем Тишкевичем, стали фундаторами костьолу Босих Кармелітів у Житомирі. Відомі імена княгинь Олени Сапеги та Теофіли Любомирської, а також Анастасії Чарнецької, Маріанни Голуховської, Дороти Ржечицької та інших, за сприянням

⁴⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. – С. 375.

яких у містечках і селах Волині були збудовані костьоли і відкриті монастирі. Як бачимо, у жіночій громадській діяльності цього періоду помітним стає її домінуюче римсько-католицьке забарвлення, що, з однієї сторони, говорить про значне послаблення у Волинському краї позицій церкви православної, а з іншої – про енергійність та високий культурно-освітній рівень жінок-католичок.

Історики, які вивчали проблеми південно-західних земель, розуміли це явище як результат сильного впливу католицького костюлу і польської культури, що мали в той час значні історичні переваги над культурою Волинського краю. М. Зінченко, наприклад, вважав, що монгольське іго і візантійські ідеї щодо призначення жінки та її місця у суспільстві спричинили поступове падіння освіченості російської жінки, тоді як уже з XIII ст. «виняткова у Польщі серед шляхти жінка не вміла читати і писати, а з XV ст. жінки панівних класів нерідко були навіть освіченішими, ніж деякі чоловіки». Серед причин, які пояснювали високий рівень освіченості польських жінок та їх громадської активності, М. Зінченко називав дві головні: з одного боку – діяльність католицького і протестантського духовенств, які з більшою повагою ставилися до виявлення жіночої ініціативи у розв'язанні певних суспільних проблем, з іншого – сильний вплив західного гуманізму, що у XVI – XVII століттях активно привертав увагу польського суспільства. Цілком закономірним є те, що Волинь, ставши складовою частиною Речі Посполитої, відчула на собі дію властивих останній поглядів, переконань, суспільно-політичних течій.

М. Грушевський, змальовуючи культурний занепад Русі XVI ст., писав, що вона «негодна була навіть користатися з того, що могла дати їй стара книжність». Годі було й думати про можливість знесилоного, позбавленого волі, віри і шляхетського проводу краю протистояти могутньому натиску західної віри та культури. Проте, наприклад, П. Куліш пропонує не дивитися на цю проблему з надмірним трагізмом. «Не слід було б забувати добра, – пише він, – яке зробили Україні поляки. Литвини прогнали з цієї країни татар; поляки ці безлюдні землі майже знову заселили».

Вислови П. Куліша на перший погляд можуть видатися «мало патріотичними». Проте мусимо визнати, що культура України на початку XVII століття була більш польською, ніж українською. «Польщизна» поширювалась не лише серед селян, міщан, вищого козацтва, а навіть серед православного духовенства. Польська мова стала офіційною мовою науки, культури, освіти, політики. Навіть чуда печерських святих у Київській Лаврі були описані вже мовою польською.

Кінець XVI – початок XVII століття сучасні дослідники називають переломними періодом розвитку освіти на Волині. Врятувати українську молодь від католицького та протестантського духовенства та місіонерів, які практично вкрили всю Польщу та Литву мережею своїх шкіл, активно залучаючи до них усіх бажаючих, від остаточного окатоличення і поступової денационалізації могло лише відкриття достатньої кількості православних шкіл з рівнем освіти, не нижчим від того, який мали іновірні. Такими закладами стали в XVI столітті народні школи, відкриті братствами. Щодо виникнення останніх існує декілька теорій, серед яких найбільш відомою є точка зору М. Мединського, який вважав, що братства були організовані для боротьби поневоленого українського народу.

На діяльність братств великий вплив мали гуманістичні традиції Київської Русі, демократичні тенденції Відродження та Реформації. Всупереч церковним догматам про другорядність становища жінки, відомі діячі братств Кирило-Транквіліон Ставровецький («Євангеліє учительное»), Інокентій Гізель («Мир с Богом человеку») проповідували рівноправність соціальних і особистісних стосунків протилежних статей. Каталоги багатьох братств містять інформацію про членство в них не лише міщан, але й шляхтян і навіть жінок – «братничок» або «сестер», що є очевидним підтвердженням відкритості даного соціального утворення та відсутності в ньому правових обмежень жінок. Імпантована в українську культуру візантійська традиція приниження ролі жінки у громадському й церковному житті народу знову виявила нежиттєздатність, поступаючись перед магічною силою української матері-берегині. У полемічному творі Мелетія Смотрицького «Тренос» («Плач») з'являється символічний образ

Матері-церкви, яку зрадили і залишили напризволяще діти. Православну церкву представлено тендітним і водночас незламним жіночим образом, покликаним збудити й відродити до життя патріотичні почуття й релігійні переконання православного люду.

Відомості про перші навчальні заклади, організовані південно-західними братствами, є досить обмеженими. В Острозі під час зібрань братчики повинні були «радити и пильное старане мети, абы наука вшелякая христьянским детям в школе была»⁴⁶. Братські школи були двох типів: елементарного та підвищеного, але жіноча частина населення могла отримувати освіту лише в навчальних закладах першого типу. В елементарних школах заняття проводились у суботу. Дітей навчали читати й писати слов'янською мовою, рахувати, малювати, вивчали катехізис і особливу увагу звертали на співи. Церковні хори, як правило, склалися з учнів братських шкіл. Було розроблено систему соціального захисту бідних та сиріт: вони могли навчатися безкоштовно за рахунок братства. Використовувались гуманні методи навчання та виховання. Основною заповіддю вчителів братських шкіл було: «Навчати й любити всіх дітей зарівно – як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити». Школи підвищеного типу рівнем викладання та змістом навчально-виховного процесу змогли створити серйозну конкуренцію єзуїтським та василіянським колегіумам, на тривалий час зупинивши денаціоналізацію українських міст та окатоличення православного населення.

Середину XVII ст. – період єпископства на Луцькій кафедрі Афанасія Пузини і митрополитства Петра Могили – називають часом процвітання на Волині православних монастирів. Є згадки про відкриття декількох жіночих монастирів: Могилинського у Володимирському повіті, Преображенського і Благовіщенського в с. Сельці Овруцького повіту, та про участь православних жінок у заснуванні монастирів й організації при них шкіл. Ірина Соломерецька відкрила в м. Гощі Острозького повіту монастир і при ньому школу «для

⁴⁶ Демков М.И. История русской педагогики / М.И. Демков. – Ревель, 1885. – Ч. 1. Древнерусская педагогика (X – XVII вв.). – С. 143.

винищення новоаріанської єресі протестантського походження, з підкоренням цієї школи Києво-Братському училищному монастирю. Школа ця процвітала на Волині й майже не поступалась Київській колегії». В монастирі села Білий Сток Луцького повіту тримали вчителя богослов'я для монахів і школу «для дітей шляхетських і різного стану люда». У 1665 р. Анною Пузиною було засновано останній у цей період православний монастир в с. Строклові Дубенського повіту.

Головними ознаками переважної більшості православних початкових шкіл на Волині в кінці XVII – на поч. XVIII ст. поступово ставали: відірваність від шляхти, яка, ополячуючись, переставала відчувати в них потребу; спрямованість на селянство, для якого вони залишались єдиним засобом здобуття освіти; очевидне зубожіння шкільного побуту. Попри старання православного духовенства натиск базиліян, бенедиктинців, бернардинців, домініканців, єзуїтів, кармелітів, францисканців, уніатів та інших місій і конфесій був настільки сильним, що спричинив загострення вищеназваних тенденцій.

Жіночі кармелітські монастирі було засновано 1660 р. у м. Дубно Анастасією Чарнецькою та 1720 р. в с. Киселині Володимирського повіту. З найбільш відомих протестантських шкіл були кальвіністські, які діяли у містечках і селах Волинського воєводства – Берестечку, Гощі, Киселині, та базиліанські – у Любарі, Межиріччі, Овручі, Острозі.

Монахинями шерітками, кармелітками, маріавітками, бригітками відкривались при монастирях нижчі й середні жіночі школи типу пансіонів чи притулків для дівчаток. З 1766 р. в Житомирі діяла община сестер милосердя – шеріток, які утримували шпиталь на декілька десятків чоловік і займалися вихованням близько 150 дітей. На жаль, сьогодні невідомо, чому і як там навчали, є лише відомості про те, що «містились вони в тісному приміщенні, але в чистоті і порядку»⁴⁷.

Крім того, сироти, убогі волинські дівчатка та хлопчики коштом сестер милосердя могли отримувати початкову освіту в елементарних школах. На

⁴⁷ *Felińska Ewa*. Pamiętniki z życia. – Wilno, 1858. – Serya 2. T. 1. – S. 385. Słownik Geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – T. XIV. – S. 904.

початку ХІХ ст. в Бердичеві існував пансіон для благородних дівиць, виховання яких здійснювали монахині-маріавітки, а в Житомирі навіть у середині ХІХ ст. не припиняли діяльності сестри-бригітки, які утримували притулок для дівчаток при старому Дівочому монастирі. У кінці ХVІІІ століття в Житомирі було створено навіть чоловічу й жіночу масонські ложі, які очолили карантинний лікар Української провінції Францишек Гинч та дружина місцевого аптекаря пані Вацлава. Після приєднання Волині до Росії, масони на деякий час притихли, але в 1814 році розпочали свою діяльність уже таємно і згодом значно розрослись. Католицизм і протестантизм міцно осіли на Волині, проникли в самі глибини суспільної свідомості й стали володарями тисяч душ різного віку і статі.

З огляду на ситуацію, що складалася на Волині у ХVІІ – ХVІІІ століттях, усе ж не можна однозначно назвати боротьбу різних релігій несприятливою для розвитку освіти у краї. Вона, з одного боку, розхитувала підвалини православної церкви, як носія прадавніх українських традицій, а з іншого – змушувала захисників православ'я вдаватися до рішучих оборонних заходів, спонукаючи їх до відкриття власних освітніх закладів, здатних протистояти вже існуючим католицьким і протестантським. Результатом релігійного «змагання за душі» ставало співіснування в одному містечку чи селі одразу декількох шкіл, як це, наприклад, було в Гощі чи Киселині. Крім того, відомо, що рівень освіти в Гощанській, Луцькій, Немирівській, Пересопницькій православних школах був досить високим.

Позитивним є також і те, що в цей період уже не могли залишатися непоміченими реформаторські ідеї щодо освіти жінок, занесені на Волинь протестантською хвилею. Тому саме ХVІІІ століття, на нашу думку, можна вважати початком окреслення проблеми жіночої освіти на Волині.

Аж до другої половини ХVІІІ ст. жіноча освіта на Волині являла собою барвисту суміш клерикального і домашньо-світського виховання. У 1772 р. після скасування ордену єзуїтів намітились певні зміни, які торкнулися також і перспектив жіночої освіти.

У 1773 р. всі єзуїтські маєтки були віддані новоствореній Едукаційній Комісії, головною метою якої була організація системи освіти у краї. Положення Литовського статуту стали поступово видозмінюватись і пристосовуватися до місцевих умов. Усі без винятку школи й училища, світські й духовні, урядові й приватні, чоловічі й жіночі, були підпорядковані вищеназваній комісії, яка, в свою чергу, намітила план організації народної освіти. У 1783 р. нарешті були видані статuti, що забезпечували функціонування цілісної системи народної освіти.

У результаті проведеної реформи Річ Посполита була розділена на десять навчальних відділів, чотири з них, до яких належала Волинь, очолювались Віленською головною школою або університетом, підпорядкованим безпосередньо самій Комісії. Усі інші навчальні заклади ділилися на відділові (вищі), підвідділові (середні) та великі й малі парафіяльні. Головна школа координувала діяльність відділових, які, в свою чергу, керували підвідділовими, а адміністрація останніх завідувала сільськими парафіяльними школами. Це був «принциповий крок на шляху до централізації та інституалізації освіти», покладений на початку ХІХ століття в основу російського міністерства народної освіти⁴⁸.

Жіночі навчальні заклади урівнювались із іншими відділовими школами і підпорядковувалися Раді Віленської Головної школи, яка для нагляду за всіма навчальними закладами, в тому числі й жіночими, з числа професорів і почесних членів призначала візитаторів.

Перші спроби аналізу діяльності існуючих жіночих закладів виявили в організації навчально-виховного процесу жахливі крайнощі: світські навчальні заклади у більшості своїй виховували, за словами Гуго Колонтая, «комедіанток» і «танцюристок», а духовні – в першу чергу піклувались про формування суворої релігійності, яка вважалася головною ознакою доброчесності. Їх спільною рисою

⁴⁸ Джаман Т. Соціально-педагогічне обґрунтування періодів еволюції народної освіти на Волині (ХVІІІ – ХІХ ст) / Т. Джаман // Нова педагогічна думка. – 1999. – № 2. – С. 118.

було майже цілковите нехтування освітньою стороною навчально-виховного процесу.

Усвідомивши нагальну потребу в покращенні жіночої освіти Комісія видала відповідні інструкції щодо предметів, які повинні були б викладатись у цих школах, та як їх варто було б викладати. До програми жіночої освіти були включені читання і польське письмо, арифметика, історія, географія, релігія, рукоділля. Навчання французькій мові, танцям, малюванню та музиці не заборонялось, але і не дозволялось відкривати такі пансіони, в яких викладалися б лише ці навчальні дисципліни.

Згідно з новими вимогами, сформульованими у положенні про максимальне залучення молоді до суспільних форм навчання, до навчально-виховної діяльності тепер допускалися лише спеціально підготовлені особи. Проте введені обмеження зустріли серйозний опір з боку утримувачок світських і духовних пансіонів і, зважаючи на відсутність спеціальних навчальних закладів для підготовки потрібних фахівців, питання кадрового забезпечення ще довгий час залишалось проблематичним.

Едукаційна комісія в першу чергу взялась за реорганізацію чоловічої освіти. До влаштування навчальної справи в жіночих школах вона приступила лише за рік до останнього поділу Речі Посполитої, що зумовив значне уповільнення діяльності Комісії з наступним припиненням її існування. Зміни в організації жіночої освіти в кінці XVIII століття виявилися суто теоретичними. Крім того, Едукаційна комісія наполегливо протистояла розвитку українського шкільництва, заклавши українські православні школи, заборонивши українську мову в існуючих уніатських і вилучивши з останніх рештки греко-східного обряду, остаточно зблизивши їх з католицькими навчальними закладами.

І все ж діяльність Едукаційної комісії в галузі жіночої освіти є дуже важливою з декількох причин: по-перше, через проголошення ідеї вилучення жіночих закладів з відання різних духовних орденів і введення їх до загальної шкільної системи, підпорядкованої державі; по-друге, важливою була постановка перших вимог до освітнього цензу навчального персоналу; по-третє, було

зроблено наголос на необхідності підвищення науково-освітнього рівня викладання у жіночих навчальних закладах; і, нарешті, суспільство було поставлене перед проблемою визначення мети і завдань жіночої освіти.

У кінці XVIII – на початку XIX століття у Південно-Західному краї «зустрілися» дві навчальні реформи: польська, створена варшавською Едукаційною комісією, і російська, розроблена петербурзькою училищною комісією. Освітнянське «двовладдя» на певний час загальмувало й без того повільний хід шкільних реформ на Волині. У цей період ніхто не думав про освіту, що призвело до її зубожіння. На 226 чоловік у регіоні приходився лише один учень⁴⁹. Десять з чотирнадцяти Волинських повітових міст зовсім не мали народних училищ⁵⁰.

Петербурзька комісія не приступала до аналізу освітньої справи у приєднаних територіях аж до початку XIX століття, і лише у листопаді 1800 року вона висловила свою думку щодо влаштованого Едукаційною комісією шкільного устрою в Південно-Західному краї, який в основному схвалила. Однак було наголошено на відсутності передбаченої статутом нижчої освітньої ланки і переважно домашній характер початкової освіти. Звідси виходило, що головний акцент Едукаційна комісія зробила на влаштуванні навчальних закладів для вищих верств населення, нічого не покращивши в організації освітньої системи на селі.

Що стосується російської освітньої реформи кінця XVIII століття, то слід зауважити, що створена вона була на зразок австрійської системи народної освіти, яка розповсюджувалась і на жіноче населення, передбачаючи або відкриття особливих шкіл для дівчат з викладанням спеціальних жіночих предметів, або, при неможливості створити спеціальні школи, допускала спільне навчання хлопчиків з дівчатками з додатковим вивченням останніми курсу рукоділля. Проте затверджений Катериною II статут 1786 року не містив чітких

⁴⁹ *Rolle Michal. Tadeusz Czacki i Krzemieniec w setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa / Michal Rolle.* – Lwów, 1913. – С. 30.

⁵⁰ *Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII – XIX веках / С.В. Рождественский.* – СПб., 1912. – Т. 1. – С. 606.

формулювань стосовно організації жіночої освіти, які були вказані австрійським статутом 1774 року чи освітнім законодавством Едукаційної комісії. Лише в «Керівництві для вчителів I – II класів» передбачалось «хлопчиків садити в школі окремо від дівчаток». Саме це дає підстави для висновку про загальність початкового навчання, але при цьому нічого не вказувало на обов'язковість освіти дівчат, сформульовану в австрійському прообразі російського статуту. До того ж ситуація ускладнювалась інертністю і відсталістю російського суспільства, яке з самого початку не підтримувало заходів Катерини II в галузі народної освіти, а до навчання жінок, особливо у відкритих школах, воно взагалі ставилось із здивуванням. У 1787 році з 11088 учнів Росії лише 858 були особами жіночої статі. Навіть серед чоловічої половини учнівської молоді, яку іноді мало не силоміць доводилося примушувати до навчання, переважали діти купців, міщан, солдат і рідко можна було зустріти представників «благородних», що значно відрізняло освітянську ситуацію в центральних губерніях Росії від тієї, яка склалась у південно-західних землях, де освіту, як уже зазначалось, прагнули отримувати вища верства населення.

Більшість багатих російських родин навіть на початку XIX століття, виявляючи особливу зацікавленість у здобутті належної освіти своїми синами, необхідної їм для самовизначення і самоствердження в суспільстві, не дуже переймалися цими турботами стосовно дочок, майбутнє яких залежало не стільки від рівня освіченості, скільки від зовнішньої привабливості та становища батьків. Дослідниця жіночої освіти в Російській імперії О. Лихачова писала, що на початку XIX століття «більшість дворянок, особливо у провінції, не отримували ніякої освіти». У цей же період на Волині освіченість представниць вищих верств населення, натомість, вважалась явищем абсолютно нормальним.

Крім того, в означений час помітну роль у культурно-освітньому житті краю стала відігравати французька еміграція, яка, за словами Єви Фелінської, протягом багатьох років заселяла значну частину Волині, розповсюджуючи в цій провінції звичаї, а також мову своєї землі, й «була одною з причин відчутного впливу на зміну народних звичаїв по образу іноземних». Гувернери та

гувернантки французького походження далеко не завжди відповідали тим вимогам, які теоретично ставилися перед вихователями. Посол Франції в Росії зауважував, що переважна більшість французів, які виявили бажання навчати російську молодь були «втікачами-дезертирами, банкрутами, розпусниками обох статей», які переховувались від закону, або іншими словами – «піна Франції»⁵¹. У 1755 році в Росії навіть було видано наказ про заборону іноземцям займатися навчально-виховною діяльністю без спеціального дозволу на те Академії наук. На Волині ж, де відповідні накази не діяли аж до 1812 року, ситуація залишалась виключно під контролем тих, хто наймав собі вчителів-іноземців.

Новий статут 1804 року, замінивши створені Катериною II великі й малі народні училища на гімназії, повітові й парафіяльні школи, майже нічого не змінив у організації жіночої освіти, якщо не рахувати підпорядкування вже існуючих жіночих пансіонів нагляду директорів училищ та дозволу на відкриття окремих початкових жіночих шкіл, кількість яких навіть у кінці XIX ст. залишалась мізерною.

Справи освіти на Волині стали поступово змінюватися після 1802 р., коли в Росії було засновано Міністерство народної освіти й утворені навчальні округи. Попечителем Віленського навчального округу, до складу якого входила і Волинь, було призначено Адама Чарторийського, а візитатором училищ Київської, Волинської й Подільської губерній з 1803 р. Тадеуша Чацького. З іменами цих видатних людей пов'язаний період інтенсивного розвитку волинської культури і шкільництва. А.Чарторийський у доповіді міністру народної освіти 14 липня 1804 р. яскраво описав увесь безлад, який породжувала відсутність системи в організації освітньої справи у Південно-Західному краї, де одночасно існували училища, підпорядковані різним духовним орденам (єзуїтам, піарам, домініканцям, базиліанам та ін.), створені колишньою Едуційною комісією та російські народні училища, відкриті російською училищною комісією. Усі ці заклади не мали єдності ні в управлінні, ні в організації, ні в навчальних планах.

⁵¹ Зинченко Н. Женское образование в России. Исторический очерк / Н. Зинченко. – СПб., 1901. – С. 19.

Переконавши царський уряд у тому, що «Південно-Західний край є законним районом для польської школи», Т. Чацький та його однодумці сміливо приступили до реалізації нових освітніх планів. У одній із статей «Волинських єпархіальних відомостей» писалось, що завдяки діяльності цих осіб великі польські провінції, де на два з половиною мільйони населення приходилось лише близько 300 тисяч католиків, стали більш «польськими», ніж сама Польща, в містах якої рідко можна було «зустріти пишні костьоли, які на Волині височі[ли] у пересічних містечках». Професор Кременецького ліцею Алойзи Осинський називав Т. Чацького «невгамовним у своїх проектах і діяльним до несамовитості у їх виконанні». Завдяки його діяльності м. Кременець став «містом-школою», центром інтелектуального і культурного життя Волині, Київщини та Подолу⁵². «Жаль лише, – писав «Вестник Западной России», – що цей «польський парнас» був влаштований на російській землі, де йому не місце, і що більшість цих «муз» пішли свого часу «до лясу» до повстанців». Незважаючи на пильний нагляд двох голів імперського орла, польські патріоти змогли відродити на землі, яку вважали своєю батьківщиною, національну освіту, національні традиції, національний дух. Хоч на деякий час їм вдалося зробити для свого народу те, що не під силу виявилось іншим поневоленим націям Російської імперії. Результати їх діяльності високо оцінювали І. Франко і Т. Шевченко. У російськомовній повісті «Варнак» Великий Кобзар вустами героя твору, який відвідав Кременець, висловлює щире захоплення образом Чацького-просвітителя: «Мир праху твоему, благородный Чацкий! Ты любил мир и просвещение! Ты любил человека, как нам Христос заповедал». Російські урядовці отримали всі підстави не любити Т. Чацького і його не менш активне оточення. Православний священик П. Антонович у 1912 р. писав, що «Чацький зробив для Польщі більше, ніж королі її робили протягом століть, а Волині й російській справі завдав незабутньої й досі шкоди». Українці ж, натомість, вбачали в діяльності поляків Південно-Західного краю переконливий приклад боротьби за життя й культуру нації.

⁵² Knot A. Czacki Tadeusz / A. Knot // Polski Słownik Biograficzny. T. IV. – Kraków, 1938. – S. 146.

Проект нових шкіл, як стверджує Д. Бовуа, був закладений з великим розмахом. Згідно задуму Т. Чацького, Кременець повинен був стати центром наукових закладів Волині, до яких мали належати гімназія (в майбутньому – ліцей), інститут гувернанток, школи народних учителів, механіків, хірургів, курси садівництва та сільського господарства. У повітових містечках планувалось розвинути мережу повітових шкіл із восьмирічним курсом навчання і програмами, наближеними до гімназій. В інших містечках і селах передбачалось існування парафіяльних початкових шкіл.

Цей період став особливо сприятливим для розвитку на Волині початкової освіти. Досі парафіяльні школи були, як правило, православними і відвідували їх переважно селянські діти. «Хлопська» школа мало цікавила польський уряд і довгий час не привертала його уваги. Проте збідніла польська шляхта, що мала певні види на освіту своїх дітей, виявилась неспроможною сплачувати послуги гувернерів, а відвідування убогих сільських шкіл не приносило задоволення їхнім дітям і не давало потрібних знань, особливо з польської мови. Тому досить ймовірно, що саме проблема організації початкової освіти для дрібної шляхти змусила адміністрацію навчального округу вжити заходів для створення початкових шкіл під егідою католицького пасторатства.

Ставши президентом комісії, яка займалася розподілом майна скасованого єзуїтського ордену в Київській, Волинській та Подільській губерніях, Т. Чацький «відкрив на користь народних училищ фондуш на 2 млн. 350 тис. польських злотих або 325 тис. 500 руб. сріблом», у результаті чого з'явилося 15 парафіяльних училищ у Київській, 26 у Подільській і аж 85 у Волинській губерніях. Крім того, у 1803 році Т. Чацький влаштував у Луцьку з'їзд, на якому домогся від католицького духовенства зобов'язання утримувати парафіяльну школу при кожному костьолі. У краї було відкрито ще 47 початкових навчальних закладів, на витрати яких волинське католицьке духовенство жертвувало десяту частину своїх прибутків.

Проте навіть значне збільшення кількості парафіяльних шкіл не змогло якісно вплинути на вирішення проблеми початкової освіти дівчаток з

найбідніших верств волинського населення. На початку ХІХ століття їх число в парафіяльних школах було досить незначним, а з 1811 року – стало просто мізерним. Натомість, серед заможних верств населення на початку ХІХ ст. намітилась тенденція до зростання потреби в забезпеченні дочок належною освітою, яка знову виявила серйозну проблему фахового рівня вчителів і вихователів. Кількість відповідно підготовлених учительок була такою незначною, що «знайти на Волині добру гувернантку було великою проблемою». Вихованням дівчат продовжували займатись монахині або вихователі-іноземці, переважно французьки, освіта яких часто межувала з невіглаством. За висловом дослідника жіночої освіти М.Л. Песковського, більшість з них були «здатні до чого завгодно, але лише не для виховання» і надзвичайно легко та швидко могли переходити «з професії педагогічної в кокотки». Це, до речі, довгий час було бідною не лише жіночої освіти. Навіть у середині ХІХ століття хороший домашній учитель був рідкістю. В одному зі своїх листів Ю.І. Крашевський висловлював щире бажання знайти для своїх дітей «шанобливого чоловіка, хоч би й не дуже розумного», бо ставлення до того, що в них був, виражалось гірким – «вже другий рік ледь терпимо, а іншого ніде взятии»⁵³.

При Олександрі І був нарешті введений запропонований ще Едукаційною комісією інститут жіночого «ефорату», до складу якого входили поважні дами, які повинні були здійснювати нагляд за жіночими закладами. А в Статуті 1807 р. для повітових училищ Волинської, Київської й Подільської губерній було навіть передбачено заклад для приготування учительок для цих училищ. Історія цього проекту містить низку неузгоджень, на яких варто акцентувати увагу.

Привертає увагу невизначеність істориків щодо назви закладу. Його іменували школою, гімназією, семінарією, інститутом, що цілком ймовірно може свідчити лише про теоретичне існування, поскільки за реальним закладом, як правило, закріплюється якась традиційна назва. О. Лихачова, наприклад, пише про нього, як про такий, що реально існував. Автором проекту жіночої учительської семінарії з пансіоном вона називає Гуго Колонтая, в той час, коли

⁵³ *Kraszewski J.I. Listy do rodziny. 1820 – 1863. Część I. W kraju.* – Kraków, 1982. – S. 314.

інші джерела свідчать, що створення цього закладу теж було ідеєю Т. Чацького. Д. Бовуа, наприклад, згадує про лист візитатора, датований ще січнем 1804 р., в якому вже йдеться про необхідність відкриття на Волині інституту гувернанток. М. Ролле у розділі, присвяченому планам Т. Чацького, також описує аналогічні заклади – дівочу семінарію і пансіон при ній, причому наголошуючи, що проект був загальним, незавершеним і залишився нездійсненим. Проте той же Ролле наводить уривок з листа Т. Чацького поміщику А. Ходкевичу, в якому перший вказує на реальну участь в організації цієї справи відомих осіб і вже значні досягнення в її здійсненні: «для самої гімназії маю вже 43 тис. прибутку. Семінарія жінок буде мати 40 тис. прибутку. Сангушко, Чарторийський, Стецький виправдали себе»⁵⁴.

Дівоча семінарія або школа гувернанток, за задумом Т. Чацького, спочатку розраховувалась на 24 убогих кандидатки, які висувались маршалками шляхти по дві з кожного повіту. Потім планувалося відкрити при ній пансіон для 30 дочок обивателів, які повинні були мати спільний з убогими кандидатками стіл, а також разом виконувати загальні статутні повинності. Але для них та їхніх гувернанток планувались окремі апартаменти. До різного роду побутових послуг вони могли залучатись лише з дозволу родичів. Очолювати гімназію і пансіон мала одна з шанованих мешканок міста, а наглядати за дівчатами, згідно статуту, повинні були віце-наставниця і п'ять гувернанток. Т. Чацький пропонував передати навчальний заклад під патронат цариці, але проти цього рішуче виступив Віленський університет. Можливо, керівництво навчальної округи побоювалось поширення будь-якого російського впливу на освітянську політику в Південно-Західному краї, навіть у формі простого патронату.

У гімназії передбачався шестирічний курс навчання з викладанням близько двадцяти предметів: польської, італійської, французької та німецької мов, історії, хімії, фізики, логіки, права, анатомії, хірургії, музики, малювання, каліграфії

⁵⁴ *Rolle Michal. Tadeusz Czacki i Krzemieniec w setna rocznice, zoonu odnowicreła i reformatora polskiego szkolnictwa.* – Lwów, 1913. – S. 35–36.

тощо. Наголошувалось також на необхідності більше уваги звертати на вивчення педагогіки і менше – права та не забувати про танці.

Овруцький шляхтич А. Пауша згадував, що він добре пам'ятає, як у 1808 році візитатор повітових шкіл Ян Вилежинський «екзаменував школи Любарські та інститут панянок». На перший погляд може здатися, що мова йде саме про заклад, омріяний Т. Чацьким. Проте важко припустити, що запланований у 1807 році заклад уже в 1808 р. – був спроможний влаштувати екзамени для своїх вихованок. Це не могло стосуватись і відомого на Волині інституту для глухонімих графа Ю. А. Ілінського, де навчалися діти обох статей, тому що навіть у 1809 р. серед 17 учнів інституту було лише три дівчинки. Можливо, Ян Вилежинський візитував існуючий у Луцьку дівочий інститут Юзефи Поляновської, відомої на Волині своєю активною благодійницькою діяльністю. Окрім декількох шпиталів, вона спонсорувала також утримання в Луцьку дівочої п'ятикласної школи, названої у «*Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej... (1822)*» інститутом. На жаль, немає інформації про точну дату заснування означеного закладу, проте достеменно відомо, що у 1821 – 1822 рр. у ньому вже навчалось 60 – 77 учениць. Якщо взяти до уваги те, що Ю. Поляновська опікувалася створеним нею шпиталем з 1794 р. (майже 40 років), то цілком можливо, що на початку ХІХ ст. вже міг існувати і дівочий інститут.

Д. Бовуа констатує, що вже після смерті Т. Чацького (1813) А. Чарторийський просив у 1817 р. секретаря Волинської комісії Ф. Рудського підготувати звіт про стан освіти в краї, у якому знову піднімалося питання про необхідність організації інституту для гувернанток. Крім того, Н. Сейко, аналізуючи діяльність навчальних закладів Ілінських, зазначає, що у 1830 р., після закриття дівочого пансіону в Романові, граф перевів пансіонні кошти до Кременця, де «планувалося заснувати семінарію для гувернанток»⁵⁵. З огляду на це, очевидним стає, що за життя Т. Чацького цей заклад так і не почав діяти, залишившись «лише пікантною темою для «*Dziennika Wileńskiego*».

⁵⁵ Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – п. пол. ХХ ст. – Житомир, 2002. – С. 40.

З метою вирішення проблем підготовки вчительок і гувернанток для навчання дітей у домашніх умовах і пансіонах А. Чарторийський застосував запропоновану ще Едукаційною комісією систему приватних жіночих пансіонів, перші з яких виникли в Житомирі, Любарі й Дубно.

На початку XIX ст. зростаючі економічні й соціальні потреби зумовили поширення системи спеціальних жіночих навчальних закладів. У цей період у суспільстві починає формуватись уявлення про здатність жінки не лише до педагогічної та медичної діяльності, а також про необхідність організації належного виховання для жінок з певними вадами розвитку. Серед таких закладів найбільш відомим на Волині був інститут для глухонімих у с. Романів. Цікава інформація щодо навчання в інституті дівчат, відібрана з польських літературно-публіцистичних і наукових джерел кінця XIX – першої половини XX століття, міститься в монографії Н. Сейко «Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст.» (2002) і статті О. Кондратюка «Романів та родина Ілінських» (2002).

Фундатором інституту був сенатор Юзеф Август Ілінський, який у травні 1805 р. отримав офіційну згоду Олександра I на створення такого закладу. Навчатися в інституті могли глухонімі діти обох статей християнського віросповідання віком від 8 до 14 років. Усі витрати, пов'язані з функціонуванням закладу, брав на себе засновник. Відкриття інституту, як зазначає більшість джерел, обійшлося графу в 1000000 злотих. Ці кошти призначались на будівництво й обслуговування навчальних і господарських будівель, утримання персоналу та виплату жалування, методичне забезпечення навчально-виховного процесу, створення саду тощо. У листі Т. Чацького А.Ходкевичу повідомляється також, що граф Ю.А. Ілінський «призначив 40 тисяч різних прибутків на виплату 12 пенсій для панянок та посаг для них».

Засновнику надавалося право самостійно добирати викладацький склад і визначати коло навчальних дисциплін. Директором інституту було призначено доктора літератури, фізіології і права, викладача Празького університету професора Яна Францішека де Гамберле. Контроль за дівочим пансіоном

покладався на його дружину Кароліну. Заклад був підзвітний волинській гімназії і контролювався генеральним і волинським візитаторами.

Навчальні плани романівського інституту, як зазначає Н. Сейко, більше підходили б для ліцею, аніж для такої специфічної школи. Навчання в інституті здійснювалось у три етапи. На першому, який тривав шість років, учні вивчали спеціальні сурдодисципліни (дактилономію, вираз думки знаками, вимову літер голосом); мови (російську, польську, німецьку, французьку, італійську, латинську), літературу, релігію, мораль, міфологію, історію (біблійну, загальну, Росії), географію (загальну, Російської імперії), математику, експериментальну фізику, ботаніку, хімію, а також фармакологію, бухгалтерію, товарознавство, статистику, сільське господарство, право, архітектуру. Два наступні етапи не мали часових обмежень і були професійно спрямовані. На другому учні могли продовжувати вивчення малювання й архітектури, знайомитися з механікою, ювелірною справою, годинникарством, городництвом, виконувати роботи з мармуром, опановувати верхову їзду, фехтування і плавання. На третьому юнаки вивчали сукенництво, столярство, ковальство тощо, а дівчата удосконалювали рукодільні уміння.

Для інституту з Італії, Німеччини, Польщі, Росії та Франції було запрошено на постійну роботу 29 професорів, збудовано три великі зали, 36 навчальних та спальних кімнат, закладено сад, влаштовано кабінети фізики й математики, ремісничу майстерню, спортивний манеж і плац. Учням було дозволено користуватися приватною бібліотекою і картинною галереєю. Для дівчат наймали спеціальну вчительку рукоділля. Проте результати навчання виявились більш, ніж скромними. Так переважна більшість учнів (кількість яких, до речі, у всі роки не перевищувала числа вчителів!) були нездатними засвоїти навіть основи дактилономії.

До причин занепаду романівського інституту сучасники відносили: віддаленість Романова від великих міст і відсутність зручного сполучення, що зумовило поступове зниження чисельності учнів; неврахування органами державної опіки (при доборі учнів) спеціалізації закладу, його освітнього рівня та

кваліфікації педагогів; залучення до викладацької діяльності лише окремих педагогів у той час, коли більшість із них займалась навчанням родини графа та дітей численних постояльців палацу. Таким чином, на початку 20-х років ХІХ ст. романівський інститут для глухонімих поступово набув вигляду звичайного притулку, а у 1832 р. його діяльність було офіційно скасовано.

Перша третина ХІХ ст. на Волині характеризується, з одного боку, появою деяких позитивних тенденцій у галузі жіночої освіти, з іншого – рядом обмежень щодо її розвитку. Помітним є виникнення контрольованої державними структурами мережі парафіяльних шкіл, яких до цього часу, як уже зазначалось, було дуже мало. Зростання ж їх кількості, звичайно, збільшувало шанси сільського жіночого населення на отримання початкової освіти. Завідували цими навчальними закладами, як правило, католицькі священники, тому характерною особливістю навчально-виховного процесу в них був так званий «польський дух» – домінанта польської мови, звичаїв, традицій і релігії. Надзвичайно важливим став офіційний дозвіл на відкриття окремих початкових шкіл для жінок, який можна вважати початком визнання юридичних прав жінки на освіту.

Навчально-виховні цілі в цей період можна окреслити як вузько-утилітарні. Жінку слід було готувати перш за все до родинного життя. Кількість і якість знань прямо залежала від станової належності. Звідси – припинення доступу жінок до навчання в гімназіях, яке, хоч і не зменшило прагнення жіночого населення до отримання середньої освіти, про що свідчать відкриття на Волині приватних жіночих пансіонів, проте значно обмежило можливості її здобуття: тепер середня освіта ставала можливою лише для заможних родин. Властива тому часу гостра проблема кадрового забезпечення освіти змушує таки суспільство звернути увагу на можливість підвищення соціального статусу жінки через виконання нею нових соціальних ролей – учительки і виховательки. Починає формуватися суспільна концепція нового призначення жінки.

Головною особливістю освітньої реформи на Волині в добу розділів стало її яскраве національно-політичне забарвлення. Цьому, власне, сприяла і політика царського уряду, який з самого початку погодився з тим, що навіть введення

російської мови як засобу приведення «Польщі в тісний союз з Росією» обов'язкове для всіх приєднаних територій, тут слід було здійснювати «з великою розсудливістю», тому що «віра, характер і образ думки тамошнього краю вимагав цього необхідно».

Революційна пропаганда відновлення Польщі в кордонах 1772 р., що поширювалась у Південно-Західному краї, змусила царський уряд вжити більш серйозних заходів для збереження цілості імперії. Одним з них стало поступове скорочення з 1818 р. Віленського навчального округу, яке за наказом від 12 січня 1831 р. завершилось переведенням Подільської, Київської і Волинської губерній до Харківського навчального округу. Так, фактично, було зруйновано єдність управління навчальною справою у всьому західному краї. А після придушення польського повстання, яке прокотилось територією Волині у квітні-травні 1831 р., у південно-західних землях припинився період, названий польським письменником і вченим Е.М. Галлі «епохою польської освіти», поступаючись дорогою новій добі – російській. 14 грудня 1832 р. було створено Київський навчальний округ, який забезпечував планомірне проведення великодержавної імперської освітянської політики у Волинській, Київській, Подільській та Чернігівській губерніях.

2.2. Жіноча освіта Волині (1831 — 1861)

Волинські події 30-х років XIX ст. змусили царський уряд переглянути політику стосовно жіночої освіти у краї. Російські державні мужі, дослідивши образ життя волинського населення, особливо вищих його кіл, прийшли до декількох головних висновків: мета всіх світських навчальних закладів і домашнього виховання Південно-Західного краю передбачала перш за все розвиток розумових здібностей і заняття приємними мистецтвами, формування ж громадянських добродійностей і державних обов'язків залишалось абсолютно занедбаним; жителі Південно-Західного краю звикли ще бачити виховання власних дочок у руках різних монашеских орденів, які прищеплювали своїм

вихованкам глибокі релігійні почуття; у західних губерніях саме жінки жили національний фанатизм молоді й мали велику над нею владу.

У цей період граф Протасов звернув увагу на те, що «дух, ворожий уряду і російській національності», був особливо розповсюджений у жіночих школах, де майже цілковито володарював польський національний напрямок. Така ситуація була надзвичайно не вигідною і небезпечною для стабільності Російської імперії. На освіту та виховання жінок Південно-Західного краю, на думку попечителя Київського навчального округу фон-Брадке, потрібно було не просто звернути особливо пильну увагу, її конче необхідним стало віддати під цілковитий урядовий контроль.

У 1833 році київський генерал-губернатор граф В.В. Левашов, вважаючи освіту жінок справою більш необхідною, ніж освіту чоловіків, запропонував: повсякчас заохочувати жителів краю до виховання дітей у контрольованих державою громадських закладах; якомога швидше відкрити в м. Києві дівочий інститут для Київської, Волинської та Подільської губерній⁵⁶.

Дозвіл на вивчення можливостей відкриття закладу було отримано того ж 1833 року (!), що на тлі надзвичайної чиновницької тяганини підкреслювало особливе занепокоєння царату станом жіночої освіти в південно-західному краї та прагнення вплинути на нього негайно. Інститутський статут (1834) наголошував, що створювався заклад для того, щоб «дати безкоштовне виховання дітям дворян бідного стану губерній Київської, Волинської та Подільської й дати можливість за помірну плату отримати таку ж освіту донькам достатніх батьків цих губерній». І «безкоштовне виховання», і «помірна плата» повинні були стати класичним «пряничком» для введення «батіжка», на що, як свідчать подальші події, волиняни погоджувались не захотіли.

Відомо, що Київський інститут для благородних дівичь Київської, Подільської й Волинської губерній розпочав свою діяльність у 1838 р. А в

⁵⁶ Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828 – 1856) / Е. Лихачева. – СПб, 1895. – С. 10–11.

секретному листі до Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 12 січня 1843 року є відомості про те, що у 1839 році в м. Житомирі на з'їзді повітових предводителів дворянства в закритому слуханні було запропоновано проект створення інституту для 12 благородних дівчиць у м. Житомирі. З певних причин волинське дворянство не хотіло виховувати своїх дочок у Києві. Для покриття необхідних витрат пропонувалося ввести обкладання поміщиків збором по 30 коп. міддю з кожної ревізської душі, а для початку планувалось отримати царський дозвіл. Проте з невідомих причин справа зупинилась. Ніякої інформації про долю запропонованого закладу не було аж до 1841 року, коли виконуючий обов'язки волинського губернського предводителя дворянства у доповідній на запит волинського губернатора стандартно (і на сьогодні незрозуміло) зазначив, що справа «залишилась без дії». З подальшого офіційного листування стає очевидним, що ідея створення в м. Житомирі дівочого інституту дуже сподобалась російським урядовцям і вони з 1842 по 1844 рік неодноразово пропонували волинському дворянству повернутися до цього питання на своїх з'їздах. Проте дворянство жодного разу більше не винесло згадуваний проект на обговорення»⁵⁷.

Аналізуючи таку незвичну для волинян пасивність у вирішенні освітянських проблем на своїй землі, приходимо до висновку, що відмовитись від свого задуму, маючи державну підтримку, дворяни могли лише за умови усвідомлення якоїсь можливої загрози від реалізації проекту. Можна припустити, що волинське дворянство (переважно польського походження), переконавшись у намірах російського уряду щодо новостворених жіночих інститутів, таку загрозу могло побачити саме в посяганні на національний патріотичний дух польських жінок. Поставити питання про відкриття нового закладу на обговорення означало або ухвалити позитивне рішення і стати не лише свідками, але й спонсорами матеріалізації цієї загрози, або прийняти негативне – і виявити свої націоналістичні позиції. Найбезпечнішим було,

⁵⁷ *Про заснування в Житомирі інституту благородних дівчиць. 1839 – 1844 рр. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 789-а. – Спр. 268. – Арк. 22, 24–25.*

звичайно, взагалі усунутись від участі в даному проекті. Саме таку позицію ілюструють нам сьогодні архівні матеріали. Крім того, переконання наше у визначенні ставлення волинських поляків до організації в регіоні контрольованих державою освітніх закладів для жінок як позиції відсторонення і вичікування значно підсилюється при зверненні до творчості видатного польського поета й громадського діяча А. Міцкевича. У вірші «До польки-матері», написаному в 1830 р. після поразки варшавського повстання, поет найголовнішим покликанням польських матерів називає виховання гордого громадянина, відданого пам'яті старих відважних польських поколінь.

У 40-х роках ХІХ століття російські державні мужі змушені були констатувати, що в Південно-Західному краї будь-які реформи, пов'язані з національними та релігійними переконаннями, зустрічали помітний опір з боку місцевого польського населення. Польські магнати, які фінансували значну частину польських навчальних закладів, відмовлялись поновлювати свої зобов'язання щодо російських. Долати одночасно «народні переконання і релігійне почуття» було надзвичайно тяжко. Царський уряд переконувався в тому, що державному контролю мали підлягати не лише нові навчальні заклади, але й уся система домашньої й приватної освіти⁵⁸.

Створені ще за часів Едукаційної комісії жіночі пансіони викликали у російських можновладців багато підозр, і тому відкриття подібних закладів на деякий час було припинено. Але російський уряд дуже скоро зрозумів, що обмеження в цій галузі не вирішували проблем, а лише ускладнювали їх, заганяючи освіту в глибоке, неконтрольоване й озлоблене підпілля, і тому циркуляром від 4 листопада 1833 року імператор знову дозволив відкриття в губерніях приватних пансіонів. Проте імперська обережність супроводила дозвіл коротенькою умовою, суть якої полягала в тому, що відкриватись пансіони могли, але «не інакше, як по поважній потребі й у таких місцях, де не виявлялось іншої можливості для освіти юнацтва в казенних навчальних

⁵⁸ *Лихачева Е.* Материалы для истории женского образования в России (1828 – 1856). – СПб., 1895. – С. 206.

закладах»⁵⁹. Крім того, за дозволом потрібно було звертатися безпосередньо до імператора, маючи ґрунтовну мотивацію нагальності заснування закладу.

З метою підсилення державного контролю над домашнім і приватним навчанням і вихованням у 30-х роках ХІХ століття уряд вдався до цілої низки заходів. За інструкцією Міністерства народної освіти від 17 квітня 1834 року всі існуючі навчальні заклади перш за все повинні були перейти на російську мову викладання. До кожного з трьох волинських жіночих пансіонів: Житомирського баронеси де Конті, Бердичівського монахинь маріавіток і Теофіпольського Совінської, 13 травня 1835 року було розіслано спеціальні про це повідомлення.

Введення російської мови у волинські навчальні заклади не могло не стати проблематичним, бо мова ця була однаково чужою як нижчим, так і вищим верствам населення. Навіть у 60-х роках ХІХ століття в житомирських книжних лавках найбільшим залишався відсоток польськомовних книг і найменшим – російських, а в 1810 році, за свідченням Е. Хеленіуша, взагалі мало хто з житомир'ян нею користувався.

Порівняно з чоловічими, де абсолютно всі предмети потрібно було зробити російськомовними негайно, в жіночих пансіонах російською мовою мали обов'язково викладатися Закон Божий для дівчат греко-російського віросповідання, російська мова і словесність, загальна і російська історія, загальна і російська географія. Інші предмети дозволялося викладати мовою польською. Але це була лише тимчасова поступка, яка повинна була дати утримувачкам час для забезпечення своїх закладів необхідною літературою. Польські книги використовувались тільки з дозволу навчального комітету. Тих утримувачок жіночих пансіонів Південно-Західного краю, котрі своїм власним коштом забезпечили введення в закладах російської мови і «наблизили виховання до правил Міністерства народної освіти», директорам училищ пропонувалося представляти до нагороди у вигляді цінних подарунків чи грошової допомоги сумою не більше 1500 рублів сріблом.

⁵⁹ *Циркулярна* пропозиція попечителям навчальних округів. – ДАЖО. – Ф.71. – Оп. 1. – Спр.142. – Арк. 49.

У квітні 1834 р. було видано наказ, який забороняв дворянам, чиновникам і купцям приймати у свої сім'ї на виховательські, вчительські й гувернерські посади іноземців обох статей без особливого на те дозволу. 3 лютого 1835 р. всім російським чиновникам міністр освіти дозволив отримувати звання домашніх наставників і вчителів, а 26 червня того ж року жіночі пансіони, що утримувались католицькими жіночими монастирями, були підпорядковані світському училищному керівництву. І, нарешті, міністерство народної освіти видало «Положення про приватні навчальні заклади»⁶⁰, яке об'єднало розсіяні в різних статутах, постановах і розпорядженнях правила щодо організації домашньої та приватної освіти жінок, і вже у березні 1835 року було розіслане утримувачкам усіх шкіл і пансіонів. На основі «Положення» було створено спеціальні «Загальні правила для нагляду за приватними навчальними закладами Київського навчального округу».

Нові законодавчі акти ускладнювали процедуру відкриття приватних закладів і встановлювали жорсткий контроль над «моральністю» навчально-виховного процесу: жодний навчальний заклад не міг відкриватися без дозволу училищного керівництва; на осіб, які розпочинали навчально-виховну діяльність, не маючи на те дозволу, накладали штраф у розмірі 250 рублів. Іноземців та іноземок, з якими це траплялось удруге, висилали з країни, а російських підданих – віддавали під суд; увага загострювалась на політичній благонадійності майбутніх утримувачок: окрім звичних свідоцтв про правоздатність до навчання і виховання потрібно було мати російське підданство та посвідчення про добру поведінку від громад, товариств чи осіб, у яких вони перебували раніше; «моральною частиною» навчально-виховного процесу мали повсякчас опікуватись власниці закладів; у кожному пансіоні трьох західних губерній округу один з наглядачів або наглядачок обов'язково мав бути росіянином; міністерство народної освіти, крім цього, ввело ще й інститут інспекторів, які обирались на рік з числа академіків, професорів, ад'юнктів або чиновників і повинні були пильно стежити за тим, щоб

⁶⁰ Положення про приватні навчальні заклади. – ДАЖО. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.142. – Арк. 34.

«виховання юнацтва... узгоджувалось з видами уряду», не допускати жодних відхилень від затверджених навчальним керівництвом програм і користування учениць «шкідливими» книгами; нагляд за приватними навчальними закладами доручався директорам гімназій чи повітовим смотрителям училищ і мав бути «ретельним» і «безперервним»; при оглядах директори і смотрителі зобов'язані були звертати увагу на образ думок (!) і моральність учениць і утримувачок та якість навчально-виховного процесу. Нездатних учителів наказували «видаляти негайно», а при виявленні «важливих безпорядків з моральної частини» дозволяли так само негайно, не очікуючи дозволу попечителя навчальної округи, закривати пансіон.

Забезпечивши ідеологічне та юридичне підґрунтя, уряд дозволив собі приступити до розширення мережі існуючих на Волині жіночих приватних навчальних закладів. Іменний царський наказ «Про влаштування зразкових приватних жіночих пансіонів у Київській, Подільській і Волинській губерніях» від 10 червня 1837 року за № 6804 з метою «поповнення нестачі навчальних закладів для дівичь західного краю» зобов'язував попечителів навчальних округів відкрити у західному краї десять жіночих пансіонів, з яких два – на Волині: в Житомирі й Рівному.

Попечитель Київського навчального округу 18 лютого 1838 року видав розпорядження за № 574 «Про підсилення вітчизняного жіночого виховання в губерніях Київській, Подільській і Волинській і про заведення зразкових жіночих пансіонів». У березні того ж року розпорядження було розіслане «на місця» для «негайного виконання». На витрати, пов'язані з відкриттям Житомирського і Рівненського зразкових жіночих пансіонів, Міністерство народної освіти навіть субсидіювало по 1500 рублів сріблом. Циркуляром від 1 травня 1849 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор вимагав з метою підсилення нічного нагляду за вихованцями благородних пансіонів завести при пансіонах ще й нічні чергування.

У середині XIX століття проблема жіночої освіти на теренах Південно-Західного краю набуває особливої актуальності. З'являються праці польських

письменників, педагогів і громадських діячів, присвячені проблемам виховання і навчання жінок. Професор Кременецького ліцею, а в 30-х рр. – ректор Віленської духовної академії, Алойзи Осинський видає у Люблині книгу «*Nauka pani dla swej wychowanki*» /Б.р.в./ («Наука пані для своєї вихованки»), де висвітлює позиції клерикальної педагогіки. У 1843 р. у Варшаві виходить книга Е. Земенцької «*Myśli o wychowaniu kobiet*» («Роздуми про виховання дівчат»), на яку відразу відгукується низкою схвальних рецензій у «*Tygodniku Petersburskiemu*» («Петербурзькому щотижневику») видатний польський письменник, ректор і професор Петербурзької духовної академії, волинянин за походженням, Ігнаци Головинський (1843, №№ 12 – 14). У 1851 – 1852 рр. вихованець Кременця, волинський повстанець 1831 р., письменник та фольклорист Спиридон Осташевський видає у Києві двотомну працю етично-педагогічного характеру «*Ojciec córkom*» («Батько дочок») і продовжує роботу над твором «*Nauczyciel swoich córek*» («Учитель своїх доньок»), яка, на жаль, залишилась неопублікованою. У 1874 – 1875 рр. в «*Tygodniku Mód*» («Щотижневику моди») з'являться статті ще одного волинянина, мешканця Житомира, Яна Прусіновського, також присвячені проблемам виховання жінок.

Особливу увагу привертає педагогічна спадщина Єви Фелінської (1793 – 1859), однієї з перших волинських письменниць, що загострила увагу громадськості на важливості дошкільного виховання дітей та домашньої освіти жінок. Пані Єва пройшла жорстоку школу життя, яка сформувала й загартувала її педагогічні переконання і принципи. В чотири роки осиротіла, залишившись після смерті батька Зигмунда Вендорфа під опікою безпомічної хворої матері, позбавлена необхідних коштів для здобуття належної освіти. Проте це не стало перешкодою вродженого потягу дівчинки до знань. У домі заможних родичів вона навчалася французькій мові й музиці, а далі займалася самоосвітою, багато часу присвятивши читанню наукової літератури. У вісімнадцятирічному віці вийшла заміж за представника відомого волинського роду Джерарда Фелінського (брата Алойзи Фелінського). Деякий час родина проживала на Волині, а після відомих подій 1831 р. змушена була емігрувати до Галичини.

Поразка польського повстання для багатьох волинських поляків стала кризовою точкою життя. Після смерті у 1833 р. чоловіка Єва Фелінська залишається з шістьма дітьми (3 синами і 3 доньками), з яких найстаршій Пауліні виповнилось тоді лише 12 років. У 1837 р. пані Єва разом з дітьми і паралізованою матір'ю оселилась у Кременці, щоб дати дітям можливість отримати освіту. У Кременці Єва Фелінська увійшла до кола патріотично налаштованих волинських поляків, у зв'язку з чим у 1838 р. була заарештована у справі Шимона Конарського, відвезена до суду у Вільно, а потім вислана до Сибіру.

Відомо, що опікуном творчості Є. Фелінської був відомий польський письменник Ю.І. Крашевський. У 1856 – 1860 рр. у Вільно були надруковані її «Pamiętniki z życia» («Спогади з життя»), де велика увага приділяється проблемам народної освіти. В основі педагогічних поглядів Є. Фелінської лежить переконання у винятковому значенні материнського виховання, ґрунтованого на релігійних принципах. «Необхідно, щоб дитина перш, ніж піде до школи для ознайомлення з книжками і письмом, – пише Є. Фелінська, – вже мала уявлення про те, що є поганим, а що добрим, виходячи з принципів релігійних». Засади моральності, як наголошує авторка, закладаються в дитинстві через гру і спілкування. «Хто буде керувати цим вихованням?» — запитує вона, акцентуючи увагу на неможливості зайнятих тяжкою працею і більшою мірою неосвічених сільських матерів створити для своїх дітей умови для належного морального виховання і підготовки до засвоєння шкільних знань. «Досі не розумію, – дивується письменниця, – чому книжка, а точніше наука писемна, не має популярності у наших селян; навіть найзаможніші селяни не мають ніякого бажання посилати сина до школи»⁶¹. Роздумуючи над проблемою, вона приходять до висновку, що відсталість і занедбаність сільського життя не дає можливості людям сформувати і відчувати потребу в освіті. У зв'язку з цим Є. Фелінська особливо наголошувала на важливості правильного дошкільного виховання дітей через створення в кожному селі

⁶¹ *Felińska Ewa. Pamiętniki z życia. – Wilno, 1859. – Serya 2. T. 2. – S. 158*

охоронок (дитячих притулків) для маленьких дітей, «де кожна мати могла б, йдучи на роботу, безпечно залишити свого малюка під наглядом жінок благочестивих і релігійних, котрі присвятили б себе виключно цій роботі в цілях служіння Богу й людям...». Крім того, важливим визнається застосування у притулках принципу виховання дітей у праці, щоб вони «граючись і віддаючись різним забавам та легкій роботі відповідно до віку й сили», готувались до «справжньої й корисної освіти». Письменниця єдиним засобом «відродження моральності майбутніх сільських поколінь» вбачає громадську й просвітительську активність людей доброї волі, відсторонених від станових забобонів, освічених і здатних прислужитися своєму народові. Єва Фелінська – полька за походженням, католичка за вірою й волинянка за переконаннями – людина освічена, щира й небайдужа до долі українського народу, який вважала своїм.

Основними рисами початку російської доби на території Волині слід вважати: визнання російським урядом особливої національно-патріотичної активності волинських жінок та їх впливу на формування свідомості юнацтва; підпорядкування жіночих навчальних закладів, утримуваних різними релігійними орденами, Міністерству народної освіти; встановлення системи державного контролю над жіночими навчальними закладами всіх типів і домашньою освітою; русифікація навчальних закладів; домінування російських великодержавних ідей у виховних цілях жіночих навчальних закладів; заохочення Міністерством народної освіти місцевих громад, товариств і приватних осіб до відкриття контрольованих державою жіночих навчальних закладів; розширення мережі жіночих приватних пансіонів; позиція «неучасті» з боку волинського дворянства у ставленні до відкриття жіночих навчальних закладів «нового» спрямування; виникнення в середовищі волинських поляків потреби в соціально-педагогічному обґрунтуванні форм, мети і завдань жіночої освіти та виховання.

Серед представниць вищих верств населення найбільш популярними у краї були домашня і пансіонна форми навчання і виховання дівчат. Селянки,

міщанки і незаможні шляхтянки могли навчатись у школах-дяківках, парафіяльних, приватних, а також школах для навчання поселянських дітей та фундушевих училищах, але число їх у кінці XVIII – першій половині XIX ст. було незначним.

Головною метою всіх світських навчальних закладів і домашнього виховання Південно-Західного краю був розвиток розумових здібностей і заняття приємними мистецтвами. На формування почуття відповідальності перед російською державою увага практично не зверталась, зате свято шанувалась римсько-католицька віра, що виявилась захисником етносу і носієм його культури. Завдяки сталим традиціям домашнього і приватного виховання волинські поляки попри натиск русифікаторської політики царату змогли зберегти свій національний дух і прагнення до освіченості.

Характерними особливостями початкової жіночої освіти для представниць незаможних станів, переважно православного віросповідання, були елементарність навчального курсу (читання, письмо і лічба), утилітарність виховного спрямування (орієнтація лише на сім'ю) і глибока релігійність. Всупереч статутним вимогам, дівчата отримували початкову освіту поруч з хлопцями, створивши особливий тип початкової школи – змішані церковно-парафіяльні училища. Рівень освіти волинських селянок і бідних городянок залишався надзвичайно низьким аж до 1861 р., коли стали намічатись певні позитивні тенденції у розв'язанні освітянських проблем волинського жіноцтва.

Організація практично усєї загальної жіночої освіти на Волині здійснювалась двома найбільш впливовими інституціями – Міністерством народної освіти і відомством православного віросповідання при Синоді, які чітко розмежували сфери впливу, розробили й обґрунтували специфічні основи своєї діяльності.

Міністерство народної освіти у другій половині XIX – на початку XX століття сконцентрувало під своїм наглядом переважну більшість освітньо-виховних інституцій для жінок. На Волині початкову освіту дівчатка могли отримувати в одно- та двокласних училищах за Статутом 1818 р. та

Положенням 1845 р., народних училищах за Положенням 14 липня 1864 р., одно- і двокласних училищах за Повелінням від 26 травня 1869 р., в спеціальних жіночих відділеннях при міських училищах за Положенням 31 травня 1872 р., одно- і двокласних училищах за Положенням 25 травня 1874 р., у вищих початкових училищах за Положенням 25 червня 1912 р., приватних християнських навчальних закладах 2 і 3 розрядів, єврейських хедерах, німецьких і чеських початкових школах.

Домінуючим типом були так звані «зразкові» однокласні училища переважно змішаного типу і, як правило, з мізерним відсотком учениць. Ці заклади мали давати дітям остаточну освіту. Викладання проводилось лише за схваленими урядом книгами, нехтувались вагомими педагогічними пинципи – наочності й науковості, процвітав формалізм. Це пояснювалось незацікавленістю царату в створенні в поліетнічному і політично неблагонадійному регіоні шкіл підвищеного типу, що вважались потенційним джерелом інакомислення. До освіти національних меншин міністерство застосовувало потужну асимілятивну політику, результатом якої стало значне зниження загального рівня освіченості волинських жінок.

У 60-х роках XIX століття відбулись позитивні зрушення в організації у краї народної освіти. Навчання грамоти стало здійснюватись за допомогою звукового та аналітичного методів, для читання використовувались книги передових педагогів, із способів виховного впливу було вилучено фізичні покарання, встановлено правильний розподіл учнів у групи, створено типовий розклад занять, чітко визначені педагогічні вимоги до навчально-виховного процесу. Помітним стало збільшення числа дівчаток, що відвідували народні училища. Проте міністерство і надалі продовжувало стримувати демократичні перетворення в галузі регіональної освіти. Лише на початку XX століття на Волині було запроваджене виборне земство і стала розвиватись мережа земських шкіл, які значну увагу приділяли залученню до навчання жіночої частини населення.

Середня жіноча освіта Волині, на відміну від початкової, була самостійною складовою шкільної системи краю. Основним типом навчальних закладів були жіночі гімназії та прогімназії, які розвивались за спеціально створеним для Південно-Західного краю законодавством, що вимагало: особистого дозволу імператора на відкриття в регіоні жіночих закладів; усунення громадськості від участі у їх управлінні; заборони діяльності попечительських і батьківських рад.

Викладання здійснювалось за програмами, затвердженими Міністерством народної освіти у 1874 р. Характерними особливостями навчального процесу слід вважати обмеженість кола математичних дисциплін, збільшення навчального часу, призначеного для вивчення російської мови та історії, недостатню кількість практичних занять, домінування самостійних робіт репродуктивного, а не творчого, характеру і, як виняток, значну увагу до природознавства. Позитивним у діяльності Міністерства слід вважати дозвіл на відкриття всестанових відкритих навчальних закладів, які більше відповідали вимогам часу і потребам особистості, ніж закриті пансіони і духовні училища.

Виховання у всіх міністерських закладах спрямовувалось на формування законопослушних богобоязливих громадян з високим рівнем патріотизму, під яким розумілась безмежна відданість інтересам імперії і самодержавства.

Духовне відомство, будучи складовою частиною державного механізму в організації освітньої справи на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст., керувалось виключно великороськими мотивами. Синод послідовно провадив політику етнічної та духовної асиміляції українського народу, свідомо гальмував справу демократизації навчально-виховного процесу, звужував статево-рольову соціалізацію жінок до вузько-утилітарного призначення: дружина – мати.

Початкова церковна освіта жінок Волині в кінці XIX – на початку XX ст. реалізовувалась окремими жіночими й змішаними церковно-парафіяльними одно- та двокласними школами, зразковими школами при Житомирському й

Кременецькому жіночих духовних училищах, школами грамоти та жіночими училищами при Городищенському й Корецькому монастирях.

Церковні школи протягом усього досліджуваного періоду залишались на Волині основним типом урядових навчальних закладів, проте поступово їх авторитет згасав, виявивши на початку ХХ ст. відкрите громадське протистояння. Якщо характерною особливістю церковних шкіл було домінування виховних цілей над дидактичними, то в окремих жіночих школах усі навчальні дисципліни взагалі розглядались як знаряддя для досягнення основної мети – виховання дітей у дусі православ'я і народності. Духовне відомство наполегливо боронило ідею роздільного навчання, вмотивовуючи її інтелектуально-емоційними відмінностями статей, не звертало належної уваги на розумове, фізичне й естетичне виховання дівчат, закріплюючи в народі другорядне ставлення до освіти жінок. Лише на початку ХХ ст. духовним відомством були заборонені фізичні покарання дітей.

У другій половині ХІХ ст. були сформовані соціально-педагогічні умови для створення окремого компонента освітянської системи – жіночої духовної освіти, відкрито навчальні заклади принципово нового типу (єпархіальні й духовні жіночі училища), здійснено обґрунтування їх специфіки: неодмінна орієнтація на виправдання станової ієрархії суспільства, забезпечення гармонійності співіснування її різнорівневих компонентів, встановлення православної ідеологічної домінанти у Південно-Західному краї.

Станова приналежність зумовлювала специфічність навчально-виховного процесу в закладах нового типу: закритість, ідеологізацію і політизацію, вузько-утилітарну спрямованість, вторинність кола світських дисциплін. Синод активно підтримував й використовував соціально-правові обмеження щодо суспільної адаптації жінок: найбільшу, порівняно з іншими відомствами, дискримінацію в оплаті праці і відсутність соціальних гарантій. Запропоноване Синодом на початку ХХ ст. реформування духовної освіти виявило нездатність духовного відомства протистояти зниженню авторитету жіночих духовних училищ.

Постанова Тимчасового Уряду від 24 квітня 1917 р. про створення гімназій, прогімназій і реальних училищ для спільного навчання дітей обох статей знищувала замкнутість системи жіночої освіти, вводячи її в режим інерційного існування. Остаточно всі жіночі навчальні заклади було закрито у 1919 р. спеціальним узаконенням радянської влади.

У другій половині XIX – на початку XX ст. система жіночої освіти в краї увійшла в період гострих суперечностей з вимогами реального життя, яке вимагало внесення якісних змін до структури і змісту жіночої освіти. Виявлено, що в організації на Волині професійної й позашкільної освіти взяли участь міністерства: Внутрішніх справ, Торгівлі і промисловості, Головного управління землеробства і землеустрою, Народної освіти; відомство православного віросповідання, громадські організації і приватні особи. Цей час став добою найбільш активного розвитку основних напрямків, форм, методів і засобів професійної та позашкільної освіти волинських жінок.

На початку XX ст. основними напрямками професійної освіти волинських жінок були: педагогічний, медичний, сільськогосподарський, комерційний та мистецький. З усіх видів суспільно-корисної діяльності, доступної для волинських жінок, церква, уряд і суспільство найбільш прихильно ставились до педагогічної, тому найширшою на Волині виявилась мережа жіночих педагогічних навчальних закладів, діяльність яких контролювалась Міністерством народної освіти і духовним відомством (педагогічні класи при жіночих гімназіях і училищах, Зимненська і Новоставицька второкласні школи, церковно-учительська школа при Корецькому монастирі, педагогічні курси і педагогічний екстернат). Характерними особливостями жіночої педагогічної освіти були: русифікація та ідеологізація навчально-виховного процесу; звуження обсягу навчальних дисциплін, порівняно з чоловічими навчальними закладами; обмеженість прав і гарантій випускниць жіночих закладів; домінанта нижчої професійної ланки; високий рівень громадсько-благодійницької участі.

Професійно-технічна і сільськогосподарська освіта волинських жінок реалізовувалась вечірніми й недільними публічними лекціями, курсами, спеціальними класами, школами, більшість яких були практичними, тобто призначались для вивчення конкретного ремесла (домоведення, сільського господарства, рукоділля, городництва, бджільництва, садівництва) і не передбачали загальноосвітньої підготовки. Це гарантувало утримання вихованок у межах їх станів і тому охоче підтримувалось царським урядом.

Комерційну освіту жінки могли отримати у Житомирському комерційному училищі Н.Л. Ремезової, на приватних вечірніх курсах: іноземної торгової кореспонденції, бухгалтерів та рахівництва. Координувалась комерційна жіноча освіта відділом Департаменту торгівлі і мануфактури Міністерства фінансів. Незалежність нових закладів від консервативного МНО приваблювала прогресивних педагогів, дозволяла по-новому організувати навчально-виховний процес, вводити спільне навчання представників обох статей, що в свою чергу сприяло значному підвищенню соціального статусу волинських жінок.

Необхідність розвитку в губернії медичної жіночої освіти була зумовлена критичною ситуацією у галузі медичного обслуговування населення. Тому уряд дозволив не лише спільне навчання у середньому медичному закладі – Житомирській земській школі фельдшерів і фельдшериць-акушерок, але й запровадив з метою підготовки нижчого медичного персоналу систему медичного екстернату та значно підвищив заробітну платню акушеркам і фельдшерицям Волині.

Мистецький напрямок включав: музичні класи Житомирського відділу імператорського музичного товариства, музичну школу Е.В. Куцевської, фортепіанні класи А.С. Ружицького, приватну школу малювання Казановських, рисувальні класи В.І. Яньшинова, приватну школу танців Бадьяна та ін. Особливістю даного напрямку виявилась його чітка міська локалізація і домінанта трьох різновидів професійного спрямування: музики, малювання і танців.

Важливим досягненням професійної освіти на початку ХХ століття є те, що саме в середніх спеціальних закладах не лише було уперше запроваджено спільне навчання осіб обох статей, але й здійснено неупереджений аналіз його результатів. До відмінностей, які прийнято нині називати гендерними (не статевими!), викладачі середніх професійних закладів відносили більш тонку організацію психоемоційної сфери дівчат, їх особливі здібності у засвоєнні дисциплін мистецького напрямку, високий рівень вольового контролю тощо. Розвиток професійної освіти на початку ХХ століття створив умови для інтенсивних змін у процесах соціальної стратифікації, сприяв підвищенню соціального статусу жінок та їх соціальній адаптації.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. у становленні позашкільної жіночої освіти на Волині слід вважати періодом окреслення проблем, формування підходів і шляхів їх подолання, часом зародження основних форм і методів культурно-освітньої роботи.

Найдавнішим і найбільш чисельним різновидом позашкільних жіночих установ були дівочі притулки. Надзвичайна увага до долі сиріт обумовлювалась на Волині невпинною боротьбою православ'я з іншими місіями і конфесіями. Лише в Житомирі функціонували: притулки для бідних дівчаток сестер-шеріток і сестер-бригіток, сирітський притулок «Wincenty a Paulo», будинок для дівчат Житомирського товариства добротності, 2 притулки для бідних прихожих дітей Волинського товариства виховання і захисту дітей, Житомирський сирітський будинок. Головна мета закладів полягала у забезпеченні дівчат-сиріт релігійним вихованням, наданні їм елементарної грамоти та формуванні найнеобхідніших професійних навичок.

Учнівські квартири другої половини ХІХ ст. стали яскравим прикладом виявлення національної свідомості й громадської активності волинянок польського походження, сприяли формуванню культури дозвілля. У спогадах житомирян (В. Короленко, Я. Корчинський, Ю. Крашевський) є відомості про учнівські квартири Древновської, Іздебської, Де Кастро Лауцердо з дочкою

Яніною, Немирич, Ольшевської, Сроковської, Турчинської, Хоєцької, Цеценювської.

Народні читання і публічні лекції виявились найдоступнішим способом поширення серед народу грамотності, формування в його свідомості образу господаря-аграрія, залучення жінок до активної суспільно-корисної діяльності. Недільні школи й вечірні класи для дорослих використовували передовий звуковий метод для швидкого засвоєння букв і переходу до читання й письма, включали до переліку учнівських робіт творчі завдання замість виключно репродуктивних, ввели позакласне читання, екскурсії, відвідування музеїв, влаштування літературно-музичних вечорів, намагались давати систематичні знання, сприяли соціальній адаптації неосвічених жінок нешкільного віку.

Бібліотеки, читальні, книгосховища та музеї надавали жінкам рівні з чоловіками права щодо участі в організації певних позашкільних установ та користування ними, попереджували виникнення «рецидиву безграмотності» і сприяли духовному збагаченню жіноцтва. Сільськогосподарські та педагогічні виставки стимулювали громадську активність, поширювали передовий педагогічний досвід, рекламували нові способи, прийоми, методи й форми навчання і виховання, сприяли підвищенню сільськогосподарської культури та залученню жінок до кваліфікованої участі в управлінні приватним селянським господарством.

Різноманітні громадські й політичні об'єднання (Волинське товариство виховання і захисту дітей; Житомирське товариство захисту жінок; українське просвітительське товариство «Просвіта»; дівоче коло таємного гуртка «Учнівська Польська Корпорація»), які характеризувались високим рівнем активності жінок (О. Пчілка, Л. Українка, О. Орловська, Л. Волошка, О. Левчанівська), були засобом консолідації населення краю в боротьбі за вирішення гострих соціальних проблем, пов'язаних з організацією захисту материнства й дитинства та підвищення соціального статусу жінки.

Найбільш інтенсивного розвитку позашкільна жіноча освіта на Волині отримала лише після 1919 р., коли нарешті було визначено її роль та відношення

до шкільної справи, окреслено коло культурно-просвітніх установ, їх внутрішню організацію і взаємозв'язок, сформовано основні типи позашкільних закладів та профілі їх освітньо-виховної діяльності, розглянуто шляхи підготовки кваліфікованих фахівців-позашкільників, обговорено рівень участі держави й громадських установ в організації позашкільної роботи і т. п. Лише отримавши рівні з чоловіками права, жінки змогли нарешті краще реалізувати свій загальнолюдський потенціал, про що говорить високий рівень участі волинських жінок у громадсько-політичному житті краю в 20-30 рр. ХХ ст.

Система жіночої освіти на Волині в ХІХ – на початку ХХ ст. виявилась результатом протистояння невпинно зростаючих соціально-економічних потреб суспільства і його соціальної інерції. Соціум став одночасно причиною і результатом цих феноменів, які, в свою чергу, стали джерелом формування державної політики і громадської думки в регіоні. й освітянська політика Російської імперії, і громадська думка щодо необхідності, можливості та доцільності реформування й розвитку системи жіночої освіти на Волині представляли собою взаємопроникаючий нелінійний зв'язок консервативних і прогресивних поглядів, які продукували реформи і контрреформи в галузі жіночої освіти, формуючи її систему. Врахування історичних особливостей регіонального системотворення відкриває можливості вироблення гнучкої моделі сучасної жіночої освіти в Україні.

Розділ III. Єврейська освіта на Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.)

3.1. Організація навчально-виховного процесу в початкових школах єврейських релігійних громад

Для культурного розвитку євреїв Волині важливе місце займала система початкових шкіл релігійних громад, яка створилася та утвердилася у XIX – на початку XX ст. Життя пересічного волинського єврея обмежувалося домівкою, синагогою і базаром. Рідна оселя з її патріархальними традиціями багато значила для іудея, оскільки саме в сім'ї спільними зусиллями батьків і дітей підтримувалися традиції іудаїзму. Однією з них було – з раннього віку вчити хлопчиків івриту та знайомити їх із Біблією. Тому кожний батько вважав за обов'язок дати сину хоча б початкову освіту рідною мовою. На Волині утворилася система початкової освіти, яка складалася з традиційних (хедери, талмуд-тори, ієшиботи), приватних і казенних навчальних закладів.

3.1.1. Хедер. Назва «хедер» з'явилася у XIII ст. в Німеччині. Термін «хедер» (нім. «кімната») означав місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань, приміщення, яке знаходилося в синагозі чи приватному будинку. Хедери вперше були засновані в 63 р. до н.е. з ініціативи рабі Ієгошуа бен Гамла, коли було прийнято рішення про обов'язкову присутність меламедів у кожному місті й навчання дітей з шести-семирічного віку.

З часом, крім читання, стали навчати й інших предметів. У Східній Європі з'явилися викладачі П'ятикнижжя, Талмуда, іноді більш складних предметів. Вони викладали в основному одну з частин «Шулхан Аруха» – кодексу єврейських законів. З входження земель Волині до складу Російської імперії розпочинається історія становлення і розвитку «волинського» хедеру в системі Російської державності.

Мета навчання в хедері Волині зводилася до вивчення заповідей Тори – нормативної частини юдаїзму, яка регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв; вивчення Талмуду, рабіністичної літератури тощо; знайомство з національними звичаями, обрядами, особливостями побуту, естетичними цінностями єврейського народу; формування єврейського

світогляду, особливо специфічного ставлення єврея до світу.

На Волині існування хедерної початкової освіти було одним із засобів збереження єврейства в умовах русифікації Південно-Західного краю Російською імперією. Тому в першій половині XIX ст. практично повністю домінували прихильники цієї традиційної школи. До середини XIX ст. освіта євреїв майже не контролювалася російським царським урядом, і на всій території Волині навчання дітей здійснювали меламенти. Меламенти не отримували спеціальної підготовки, і для відкриття хедера до 40-х років XIX ст. не вимагалось ніякого дозволу. Більшість їх жила дуже бідно.

Найчастіше меламенами ставали збіднілі купці, візники, ремісники, слуги синагоги, солдати у відставці. За віком і педагогічним стажем вони також були дуже різними. Громадські хедери влаштовувались для найбідніших дітей і сиріт, вони утримувались за рахунок єврейських общин. Багаті євреї запрошували меламентів додому навчати їхніх дітей.

Навчання в хедері коштувало недешево. На початку XX ст. вартість його щорічно складала від 9 крб. до 62 крб. Досить великі кошти витрачались на оплату приміщення, опалення, освітлення. Навчання велося найчастіше у непристосованих, брудних приміщеннях.

Школа, як правило, знаходилась у злиденній квартирі самого меламена. У кімнаті, ближче до вікна, стояв довгий нефарбований стіл з двома довгими лавами з обох боків. З одного боку столу сидів сам учитель на стільці, інший часто слугував для різних господарських справ його дружини.

Яскраво описав у своїх спогадах навчання в хедері відомий єврейський педагог і літератор Абрам Паперна – випускник Житомирського рабинського училища. «Сам вигляд класної кімнати, – писав він, – міг викликати смуток у найбільш невиваглого щодо етики і комфорту учня. Досить велика кімната з відсирілими і почорнілими стінами, прогнилою підлогою і стелею, освітлена одним вікном, скло якого склеїли з осколків, була житлом меламена. В ній знаходилися велика піч, полиця з кухонним посудом, ліжко, колиска для немовляти й інші господарські речі. В кімнаті копошилися діти меламена,

походили представники тваринного царства в особі годувальниці-кози, курей і півня. Власне хедер складався з «червоного» кутка, де на високому м'якому стільці сидів «ребє»..., по боках від нього стояли дві довгі лавки для учнів...»⁶².
Методика навчання була примітивною. Заняття іноді тривали 10-11 годин.

Законом від 1 березня 1893р. були встановлені вимоги до санітарно-гігієнічних умов роботи хедерів. Розмір навчальної кімнати повинен був відповідати нормі – ½ куб. сажени на учня. В приміщенні хедера не повинно було бути ніяких предметів, крім класних меблів та учнівських речей, не дозволялося жити ні меламедам, ні членам його сім'ї⁶³.

На початку ХХ ст. умови навчання в хедері істотно не змінилися, оскільки вони були обумовлені важким соціально-економічним становищем єврейського населення Волині. У 1902 р. директор народних училищ Волинської губернії повідомляв, що хедери знаходились частково в приватних будинках меламедів, а більшість були розміщені в найманих будинках.

Хедер на Волині займав надзвичайно важливе місце в системі традиційної єврейської освіти, де не було місця ні світським предметам, ні професійному навчанню. Дитина приходила в хедер приблизно з 5 років, а то і раніше, а закінчувала повний курс навчання у віці 13-15 років. Учням не ставились оцінки за їх знання і не присвоювалась кваліфікація. Урочисту подію першого відвідування хедера сином святкувала вся сім'я.

У ХІХ ст. на Волині рівень хедеру визначався не освітніми критеріями і віком учнів, а якістю вивчених релігійних текстів. У переважній більшості шкіл вивчали тільки один текст. Уся навчальна програма складалася тільки із священних релігійних текстів.

Навчання розпочиналося з ознайомлення з буквами абетки та їх назвами, використовувалися спеціальні листки для наочності. Прийоми навчання були примітивними, раз і назавжди встановленими. Вивчивши букви, учень вчив

⁶² *Циркуляри* щодо Волинської губернії. – ЦДАК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68-1. – Арк.66.

⁶³ *Шнайдер И.* Воспоминания о хедере / И. Шнайдер // Еврейская школа. – 1993. – №1. – С. 261-263.

слова і починав читати молитви. Замість підручника використовували молитовник, бо не було ні букварів, ні збірників спеціальних текстів. Писати також не вчили. Батьки, які бажали, щоб їхні діти навчилися писати, домовлялися з учителями про додаткові уроки. Навчання письму було корисним фактором, але не необхідним.

Навчившись читати молитовник, хлопчики отримували можливість слідкувати за службою в синагозі й брати участь у молитві. Тексти молитв, які діти вчили, були здебільшого на івриті. А діти на Волині говорили на ідиш, тому вони часто не розуміли змісту прочитаного. Але іврит вважався священною мовою, а знання його було важливою умовою для вивчення рабіністичних текстів.

Наступним етапом занять у хедері після оволодіння навичками читання було вивчення Тори. Кожен тиждень вивчався розділ Тори, який у наступний Шаббат повинен був читатися в синагозі. Учні, особливо початківці, не могли засвоїти весь розділ за 6 днів, але розпочинали вивчення наступного.

Методи виховання учнів, стимулювання їх до навчання найчастіше зводилися до тілесного покарання, часто навіть різками. Славетний Шолом-Алейхем так описав виховний процес у хедері в оповіданні «Вчитель Бойаз»: «А бив нас Бойаз, да буде вам відомо, завжди по заслугі. Причина завжди знаходилася: за те, що вчилися недостатньо старанно; за те, що не бажали молитися; за те, що не слухали батьків чи ребе; за те, що відволікалися від книжки; за те, що молилися дуже швидко чи дуже повільно, говорили дуже голосно чи дуже тихо; за обірваний лацкан, гудзик; за подряпину, за брудні руки, за пляму в молитовнику, за втечу, за шкоду, і так далі без кінця»⁶⁴.

Наступним і вищим рівнем хедерної освіти було вивчення Талмуду. Його вивчали за методом, який використовувався раніше при вивченні П'ятикнижжя. У деяких хедерах використовувалися методи, які розвивали в учнів схильність до самостійних роздумів і дискусій.

Втілюючи в життя імперську великодержавну національну політику,

⁶⁴ Шолом-Алейхем. Истории для детей / Шолом-Алейхем. – М., 1956. – С. 158.

царизм намагався побороти релігійний фанатизм євреїв, підпорядкувавши і регулюючи хедерну освіту. Але навіть через 60 років ситуація суттєво не змінилася. У 1903 р. міністр внутрішніх справ Плеве доповідав міністру народної освіти: «Шкідливий напрямок викладання у хедерах було помічено всіма начальниками губерній, розміщених у межі осілости, які зазначили, що хедери є головною перепорою асиміляції євреїв з російською народністю»⁶⁵.

Російський уряд намагався поступово реформувати хедер шляхом упровадження навчальної програми, вивчення російської мови і загальноосвітніх предметів, забезпечення літературою. У хедерах другого ступеня учнів ділили на класи. Так 31 грудня 1852 р. була видана і схвалена Міністерством народної освіти програма викладання єврейських предметів для казенних єврейських училищ, хедерів та талмуд тор.

Але і на початку ХХ ст. ця навчальна програма у хедерах Волині не прижилася. І. Шульковський писав: «Програма єврейських предметів у волинському хедері одностороння і вузька. Якщо ж узяти до уваги багаторічний курс навчання дітей у школі, довготривалість навчального року і велику кількість щоденних навчальних годин, програма ця здається дуже і дуже убогою. Діти виходять із хедера такими ж невігласами, якими вони туди вступали, марно втративши кращі роки свого життя. Розмовно-єврейській мові діти навчаються в 55 хедерах, але ніякого освітнього характеру мова ця не має»⁶⁶.

Для забезпечення вивчення єврейських предметів хедерам виділяли значну кількість підручників і літератури. Але продаж цих книг здійснювався дуже повільно. Купували їх по одному примірнику тільки утримувачі хедерів. Батьки учнів книг не купували, діти найчастіше навчалися за старими єврейськими книгами.

Не кращою була ситуація із забезпеченням навчально-виховного процесу

⁶⁵ *До питання про відкриття хедерів поза межою осілости євреїв.* – ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 317. – Спр. 304. – Арк.2-3.

⁶⁶ *Шульковський І.* Хедер на Волині / І. Шульковський // Вестник ОПЕ. – 1912. – №17. – С. 42-43.

літературою і в наступні роки. У 1868 р. фонд навчальної літератури при Волинській губернській єврейській училищній комісії нараховував усього 373 примірники Біблії, Маймоніду, російсько-єврейського та єврейсько-російського словників, «Історії єврейського народу», «Шанування правителя», «Єврейської граматики», «Єврейського катехизису» та інших.

Найкращих учнів, відмінників навчання нагороджували книгами «Статті про Акуми» та «Благоговійне шанування царів». Ці книги були надруковані за вказівкою Міністерства народної освіти і розсилалися безкоштовно.

Рівень організації навчально-виховного процесу і професійна підготовка меламедів були досить низькими. Дві третини меламедів не вміли читати й писати російською мовою. Лише 49 з 108 учителів могли читати підручники російською мовою. Досить часто меламеди вміли читати лише друкований єврейський шрифт.

У другій половині ХІХ ст. для контролю за навчанням учнів і підготовкою викладачів була утворена Волинська губернська єврейська училищна комісія. Їй підлягали Рівненська, Луцька, Острозька, Новоград-Волинська повітові комісії. Утримувачам хедерів і меламедам було наказано звітуватися про місцезнаходження хедеру, його розряд (перший чи другий), подавати списки учнів, свідчення батьків дітей, що вони задоволені навчанням, довідку місцевої влади про хорошу поведінку меламеда.

З метою здобуття меламедами хоча б початкової освіти Міністерство освіти зобов'язало у 1849 р. єврейських учителів складати іспити з єврейських предметів, російської та німецької мов. А в 1853 р. для викладачів хедерів були запроваджені іспити з основних предметів у казенних єврейських училищах. Але ці нововведення ситуацію в початковій освіті євреїв Волині суттєво не змінили. Не поліпилися ні зміст навчання, ні якість підготовки вчителів. Російська мова не вивчалася, єврейські предмети викладали за старими підручниками і літературою.

У 1869 р. уряд прийняв рішення, відповідно до якого меламеди могли тільки поновлювати свідоцтва, а нові повинні були отримувати випускники

рабинських училищ, середніх та вищих загальних навчальних закладів.

Навчання в хедері згідно Постанови від 1 березня 1893 р. розпочиналося о 9 годині ранку, а закінчувалося о 17 годині вечора. На обід і відпочинок відводилося не менше двох годин. Державні святкові дні в єврейських хедерах повинні були відзначатись, як і у всіх навчальних закладах імперії.

Незважаючи на низький професійний рівень волинських меламедів, кількість хедерів та учнів у них невпинно зростала. Наприкінці 1854 р. на Волині було зареєстровано 297 хедерів, у яких навчалося 4284 хлопчики. Згідно звітних документів у 1879 р. працювали 484 хедери, в яких навчалися 4421 хлопчиків та 323 дівчаток. З них у Житомирі навчалося 593 хлопчики та 33 дівчинки, в повітових містах відповідно 1764 і 50, а в повітах 2064 і 240. Насправді кількість шкіл і дітей у них була значно більшою. Окремі меламенти навчали дітей без свідоцтва, а кількість учнів значно перевищувала встановлену норму – 10 дітей⁶⁷.

У 1894 р. в 780 хедерах навчалося 10110 учнів, а у 1902 р. в 660 хедерах навчалося 11038 учнів. У 90-х роках швидко зростає чисельність єврейського населення Волині й кількість початкових єврейських шкіл–хедерів.

У 1914 р. у Волинській губернії всього знаходилося 2655 навчальних закладів, з них 567 хедерів, у яких навчалося 9233 учнів⁶⁸. Наприкінці XIX – на початку XX ст. розгортаються дискусії серед учителів, прогресивних єврейських діячів та посадових осіб щодо проблем і перспектив розвитку хедера. Результатом їх стало впровадження в начально-виховний процес значної кількості різних експериментальних програм, розробка нових проектів реформування початкових шкіл, відкриття зразкових хедерів.

Між діячами єврейської просвіти розгорнулася активна дискусія щодо організації нових народних шкіл, які планував відкрити уряд. Однозначну

⁶⁷ *Відомості* про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії. – ДАЖО. – Ф. 71. – Оп.1. – Спр. 1161. – Арк.43. Про утримання єврейських казенних училищ у 1866 р. – ДАЖО. – Ф. 71. – Оп.1. – Спр. 1442. – Арк.14. Про стан єврейських шкіл у Волинській губернії (Із звіту цивільного губернатора за 1879 р.). – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 533. – Спр.158. – Арк.70-71.

⁶⁸ *Памятная книжка* Вольнской губернии на 1914 г. – Житомир, 1914. – С.64.

негативну позицію займали окремі педагоги і єврейські громадські та релігійні діячі.

Роль хедерів була зачною. Вони виконали своє завдання – навчали дітей єврейській мові, молитвам, релігійним законам, виховували їх за національними звичаями і традиціями. Завдяки хедерам євреї, в більшості, були грамотними і передавали з покоління в покоління відданість релігії і заповітам своїх предків. Через навчання в хедері пройшла значна частина діячів єврейської громади Волинської губернії. Хедер – традиційна єврейська школа – залишався головним початковим навчальним закладом до 1917 р.

3.1.2. Талмуд-тори. На Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. існувала мережа початкових шкіл, які називалися талмуд-торами. Талмуд-тори існували майже у всіх містах і містечках губернії. Талмуд-тора – навчально-благодійне общинне єврейське початкове училище для хлопчиків із бідних сімей та сиріт. Вони утримувалися на кошти єврейських общин, на пожертвування заможних євреїв.

Інтенсивний розвиток талмуд-тор на Волині припадає на кінець ХІХст., коли в світлі ідей Гаскалі все більше освічених євреїв-громадян усвідомлювали необхідність освіти для юнацтва. У середині ХІХ ст. відома була лише Ізяслівська талмуд-тора, в якій навчалося 24 учні⁶⁹. У 1865 р. працювала Житомирська талмуд-тора, де 15 учителів навчали 120 учнів, та Острозька, де навчалося 10 учнів⁷⁰.

Оскільки для відкриття талмуд-тори необхідно було вирішити та подолати багато бюрократичних проблем, ці єврейські школи працювали іноді таємно. Дві такі школи були в Дубно у 1854 р.⁷¹ У 1867 р. наглядач Дубненського казенного єврейського училища першого розряду подав рапорт, у якому підтвердив факт існування підпільної талмуд-тори. Він попросив

⁶⁹ *Відомості* про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії. – ДАЖО. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.1161. – Арк.48.

⁷⁰ *Переписка* з Київським навчальним округом про стан казенних єврейських училищ в Старокостянтиніві. – ЦДІАК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 1457. – Арк.48.

⁷¹ *Відомості* про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії. – ДАЖО. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.1161. – Арк.22.

виділити 300 крб. з коштів коробкового збору, тому що єврейська громада звернулася з проханням офіційно відкрити талмуд-тору.

Наприкінці XIX ст. кількість талмуд-тор швидко збільшується. Якщо у 1879 р. на Волині працювало дві талмуд-тори, в яких навчалось 170 учнів⁷², то у 1889 р. було вже чотири школи, де навчалось 426 учнів⁷³. Найбільшою була Житомирська талмуд-тора, в якій 11 меламедів навчали 320 учнів. У 90-х роках XIX ст. функціонували 8 таких шкіл, де навчалось 1234 учні.

Станом на 1900 р. було відкрито 13 таких шкіл у Житомирі, Дубно, Старокостянтиніві, Корці Новоград-Волинського повіту, Суділкові, Кременці, Острозі, Рівному, Любомлі, Рогачеві, Ковелі, Любарі, Острополі.

На початку XX ст. швидко зростала кількість талмуд-тор і учнів у них. У період з 1901 р. до 1914 р. на Волині було відкрито одинадцять нових шкіл у Романові, Ізяславі, Чуднові Житомирського повіту, Полонному, Янушполі, Овручі, Волочиську, Торчині Луцького повіту, Новоград-Волинську, Луцьку, Городниці.

Вивчення єврейських предметів вважалося суто чоловічим заняттям. Але у 1897 р. в Житомирській талмуд-торі навчалось 18 дівчаток. Цей експеримент було засуджено. Більше дівчат у талмуд-тору не приймали.

До складу опікунської ради Житомирської талмуд-тори входили рабин – доктор медицини С. Скоморовський, відомі підприємці й міщани А. Шпільберг, І. Кулішер, З. Кобилянський, А. Вайсбурд, Я. Готтесман, М. Ланда, В. Моргуліс, Х. Ланда, Болухер, Боярський, С. Угер, І. Вайсбурд, А. Графман, лікар Я. Розенблат.

У кожній талмуд-торі один із викладачів призначався старшим, тобто завідувачем. На цій посаді він затверджувався попечителем Київського навчального округу і контролював училище та інших учителів. Професійний рівень завідувачів талмуд-торами був надзвичайно різноманітним.

У 80-90 роках XIX ст. на Волині виникало багато талмуд-тор нового типу.

⁷² Про кількість єврейських шкіл. – ЦДІАК. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.198. – Арк.100-101.

⁷³ Памятная книжка Волынской губернии на 1891 г. – Житомир, 1890. – С.67.

Вони стали важливим елементом початкової єврейської освіти, на краще змінився і її зміст. Крім звичних єврейських предметів (Біблія, молитви, давньоєврейська мова, ідиш) вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія, малювання, правопис, співи, гімнастика. У більшості талмуд-тор нового типу Волинської губернії не тільки зростає кількість навчальних предметів, але й знання учнів ставали ґрунтовнішими.

У середньому на одного вчителя припадало близько 30 учнів. Навчалися діти віком від 6 до 12 років. Навчання найчастіше було розраховане на чотири роки.

Велику увагу приділяли в талмуд-торах музичному вихованню. В Ковельській школі не лише вивчали музику, а навіть діяв хор, який налічував 24 хористи.

У деяких талмуд-торах крім загальноосвітніх і суто єврейських предметів вивчали ремесла, навчали дітей вирощувати сільськогосподарські культури, доглядати сад. Старокостянтинівська талмуд-тора мала ділянку землі 956 кв. сажень, де вирощували фруктові дерева і городні культури. У Корецькій талмуд-торі Новоград-Волинського повіту учні навчалися ремеслам і вирощуванню овочів та фруктів. На початку ХХ ст. 1902 р. у Волинській губернії працювали 3 талмуд-тори з ремісничими відділеннями.

Під впливом передових просвітницьких ідей у талмуд-торі Любару Новоград–Волинського повіту з'являються перші вчительки-жінки: С. Рубінштейн, Ш. Дроздик – обидві випускниці жіночої гімназії.

З 1915 р. Луцька талмуд-тора не функціонувала у зв'язку з розміщенням її в прифронтовій зоні. Неподалік проходили військові дії, і приміщення школи було зайнято під лазарет, посади завідувача та викладачів стали вакантними. У приватних будинках були організовані Луцька, Острозька, Овруцька, Рівненська, Дубненська, Кременецька школи. У будинках єврейських громад розмістилися Ковельська, Любомльська, Волочиська, Ізяславська талмуд-тори. У найманих будинках, не пристосованих для навчання, працювали Торчинська та Житомирська талмуд-тори.

Значні проблеми виникали в процесі фінансування талмуд-тор. Школи утримувалися не тільки на кошти, які надходили від коробкового збору, на благодійні внески громадян та пожертвування єврейських громад, але й на гроші, які збирались під час благодійних концертів та вистав, на кошти прибутку від орендної плати, на відсотки з благодійних капіталів, розміщених у державні банки.

У 1899 р. в Житомирській талмуд-торі витрати на матеріально-побутове забезпечення учнів становили 46 крб. із загальної суми бюджету в 6507 крб. А на виплату заробітної платні службовцям, учителям і меламедам, на придбання свідоцтв на право викладання для останніх пішло 5343 крб.⁷⁴.

Єврейські общини Волинської губернії часто організовували благодійні акції в допомогу талмуд-торам. Житомирський благодійник Г. Готтесман пожертвував для дітей талмуд-тори 200 пар взуття⁷⁵. Понад 600 крб. було асигновано на одяг учням талмуд-тори від комітету з надання допомоги євреям, які постраждали від погрому в Житомирі й околицях у квітні 1905 р.

У 1897 р. Міністерство внутрішніх справ на прохання Волинського губернатора видало із залишків коробкового збору 1200 крб. на придбання одягу учням Житомирської талмуд-тори⁷⁶.

Купці-брати Магазинік, у зв'язку з річницею смерті батька, подарували учням Рівненської талмуд-тори 70 костюмів⁷⁷. Основним джерелом фінансування талмуд-тор залишалися коробковий збір та благодійні внески членів єврейської общини міст і містечок Волині.

На початку ХХ ст. кошти для талмуд-тор стали надходити від Товариства розповсюдження освіти серед євреїв та від Єврейського колонізаційного товариства. Популярність талмуд-тор зростала, змінювався їх статус як шкіл для дітей з бідних сімей та сиріт.

Для покращення фінансування при талмуд-торах часто створювалися

⁷⁴ Волянсь. – 1899. – №18. – С.3.

⁷⁵ Волянсь. – 1896. – №239. – С.2.

⁷⁶ Волянсь. – 1897. – №137. – С.2.

⁷⁷ Волянсь. – 1897. – №96. – С.3.

Товариства опіки за бідними дітьми. Наприклад, у 1908 р. таке Товариство було створене при Житомирській талмуд-торі.

Талмуд-тори Волинської губернії зробили вагомий внесок у розвиток єврейської освіти. В цих початкових навчальних єврейських закладах учні навчалися єврейським (іврит, ідиш) та російській мовам, молитвам, релігійним законам, ознайомилися з національними звичаями та традиціями, отримували одяг, харчування. Безкоштовне навчання дітей з найбільш бідних сімей мало величезне значення для малозабезпеченої частини єврейства Волині. На відміну від хедерів, у талмуд-торах швидше впроваджувалися освітні реформи.

3.1.3. Суботні школи. Суботні (чи релігійні) школи – навчальні заклади, в яких один чи два рази на тиждень викладали єврейські предмети. Суботні школи виникли у Російській імперії у ХІХ ст. Вони входили в структуру системи початкової освіти і прирівнювались до початкових народних училищ.

Завдання суботніх шкіл – дати освіту особам, які могли б навчатися тільки у вільний від роботи час. Насамперед це учні ремісників, робітників, особи, які працювали в обслузі. За законом суботні школи влаштовувалися для учнів однієї статі. Учнями суботніх шкіл були переважно підлітки 14-15 років і дорослі до 25 років. Учні розподілялися за групами відповідно до знань і віку. Головні предмети викладання: Закон Божий, єврейська і російська мови, арифметика.

Найчастіше суботні школи відкривалися благодійними товариствами чи групами викладачів при єврейських училищах. З дозволу попечителя Київського навчального округу 20 грудня 1861 р. першу суботню школу було відкрито при Житомирському рабинському училищі для євреїв усіх станів, віку і матеріального становища.

Загальне керівництво навчальним закладом здійснював директор Житомирського рабинського училища, а адміністративне – завідувач суботньою школою.

Заняття проходили двічі на тиждень з трьох до шести годин дня. У середу вивчали російську мову та арифметику, в суботу читали Сидур – переклад

найважливіших молитов і Мішну.

При вивченні загальних предметів усіх учнів ділили на чотири групи навчання: абетки, читання складами, читання з поясненням та практичною граматиною. Кожна група мала свого вчителя, який спочатку займався з кожним учнем окремо, а потім кращі учні повторювали вивчене зі слабшими. Після читання вивчали російське і єврейське письмо. Потім займалися арифметикою. Вчителями були: завідувач Я. Тафт та 20 учнів Житомирського рабинського училища зі старших класів, які почергово йому допомагали.

У суботній школі навчалося 58 учнів, серед яких був солдат, який служив у Житомирському гарнізоні. Якщо він складав спеціальний іспит, то йому присвоювали звання унтер-офіцера.

Фінансування суботньої школи здійснювалося за рахунок благодійних внесків громадян. Брати Броцькі пожертвували 25 крб., почесний блюститель Житомирського рабинського училища Вайнштейн – 15 крб., купець першої гільдії Германн – 50 крб., викладач Житомирського рабинського училища Бакст – 10 букварів на суму 11 крб.

Суботні школи користувалися підтримкою Товариства розповсюдження освіти серед євреїв Росії. У 1900 р. в Російській імперії працювало щорічно 25 суботніх єврейських шкіл. Більшу частину з них становили жіночі. У Житомирі в 1904 р. була відкрита безкоштовна суботня школа при приватному жіночому єврейському училищі третього розряду М. Грінштейн. У школі навчалися в середньому 75–90 дівчат з 14-річного віку.

У суботній школі безкоштовно викладали випускниці жіночої гімназії Е. Балабан, М. Местечкіна-Оніщканська, С. Ратнер, Л. Соболев, С. Каган, Б. Катерберг, Б. Берензон, Д. Шор, М. Грінштейн. Викладачами в суботній школі працювали випускники Віленського єврейського учительського інституту Б. Кальмансон та Х. Лівшин. У школі також працювали вчителі, які мали встановлені свідоцтва домашніх та початкових учителів. Це – Р. Грінштейн, С. Хейфіц, А. Костинський, Б. Штеренберг.

Суботні школи дали можливість робітничій молоді отримати початкові

знання з єврейської та російської мов, арифметики та Закону Божого. Євреї, які з різних причин не мали можливості навчатися у дитячі та юнацькі роки, безкоштовно опановували основи наук у вільний від роботи час під керівництвом досить кваліфікованих учителів. Можна сказати, що суботні школи також зробили свій істотний внесок у розвиток єврейської освіти на Волині.

3.1.4. Молитовні школи. Молитовними школами називали молитовні будинки, молільні, бет-мідраші. Бет-мідраш – будинок навчання, місце, де вивчалася релігійна література, молитви. Так називали приміщення, де євреї збиралися для молитви, здійснювали обряди та ритуали.

У «Положенні про євреїв» 1835 р. в розділі 5 «Про справи віри та обряди» у главі «Молитовні школи» царський уряд вказував на права й обов'язки єврейських товариств, які мали намір відкрити або утримувати молитовні школи. Щоб отримати дозвіл губернатора на відкриття молитовної школи, необхідно було подати прохання від єврейської міської, містечкової або сільської громади.

У містечку або селищі, де кількість єврейських будинків не перевищувала 30, дозволялося мати одну молитовну школу; у містечку, де було 80 будинків, євреї могли мати крім молитовної школи одну синагогу; якщо будинків було більше 80, дозволялося мати на кожні 30 будинків по одній школі чи по одній синагозі на кожні 80 будинків.

При подачі прохання про побудову нової молитовної школи єврейська громада повинна була мати схвалений місцевою адміністрацією план і ескіз фасаду будинку та вказати, хто буде фінансувати будівництво. Переселення молитовної школи в інше приміщення вимагало нового дозволу губернатора.

Бет-мідраші були практично у всіх містах і містечках Волинської губернії. Популярність бет-мідрашів була великою, бо учні користувалися майже повною свободою. Вони з ранку до вечора вивчали Тору й іншу релігійну літературу. Ця система давала учням найширші можливості для розвитку творчих здібностей. Відсутність класно-урочних занять, іспитів, плати

за навчання, всебічна підтримка учнів членами єврейської громади стимулювали інтерес до бет-мідрашу. Учні в школі не тільки вивчали релігійну літературу, а й молилися. Велике значення для навчання мала бібліотека, яка обов'язково знаходилась у молитовній школі.

На початку XIX ст. на Волині нараховувалось 53 молитовні школи⁷⁸, а в 1854 р. 245. Їх відвідували 12967 євреїв⁷⁹ з 172207, що мешкали на Волині. Протягом XIX ст., зростаючи чисельно, єврейське населення губернії швидко збільшувало кількість синагог і молитовних шкіл.

За даними звіту Волинської губернської єврейської училищної комісії, в 1854 р. у Володимир-Волинському повіті нараховувалось 16 бет-мідрашів, у Дубненському – 34, у Ізяславському – 28, у Ковельському – 9, у Кременецькому – 16, у Луцькому – 20, у Новоград-Волинському – 33, у Овруцькому – 10, в Острозькому – 28, у Рівненському – 26, у Старокостянтинівському – 25⁸⁰.

Джерелом фінансування синагог і молитовних шкіл були подарунки. У 1899 р. у Рівному нижні чини – євреї Курського полку на честь командира Фон-Фохта, який отримав звання генерал-майора, замовили на свої кошти сейфертору і, освятивши її, подарували єврейській общині. Тора писалася у вигляді звитку на пергаменті особливими писарями (сойферами). Замовлення коштувало від 400 крб.

Вивчення єврейського закону віри завжди була справою чоловіків, але іноді траплялися випадки, коли в молитовних школах з'являлися жінки. Легендою стало ім'я Х. Вербермахер з містечка Володимир-Волинський. Будучи ще дитиною, вона вивчила Тору, навчилася писати на івриті, молилася три рази на день віддано і фанатично, за що отримала ім'я «Людомирська діва». Ставши проповідницею, вона на власні кошти збудувала молитовний будинок, де збиралися хасиди помолитися і послухати її проповіді.

⁷⁸ *Канцелярія* Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1197. – Арк.26-32.

⁷⁹ *Відомості* про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії. – ДАЖО. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.1161. – Арк.48.

⁸⁰ Там само.

У Житомирі власники ремісничих цехів і представники торгової гільдії створили молитовні школи за фахом: юридичну, пекарську, торгівельну, винокурну, м'ясну, тютюнову, чоботарів-заготівельників, чоботарську, столярську, солдатську, токарну, паркетну, хлібо-торгівельну, палітурну, вантажників, швейну, меламедську, малярську, золотницько-кушнірську, лікарняну, водовізну та інші.

У синагогах і молитовних будинках міст і містечок Волині вивчали єврейську музику, і вчителями виступали талановиті хазани – кантори, майстри імпровізації. Вони часто писали музику для своїх виступів, які супроводжували процес богослужіння. Талановитим музикантом і співаком молитовних шкіл Волині був Я. Бахман. Він також працював кантором у синагогах Бердичева, Одеси, Будапешту. Незмінний успіх завжди супроводжував його під час богослужінь. У 1884 р. у Москві було видано його твори – музичні оранжировки суботніх і святкових молитв.

У синагогах і молитовних школах Житомира понад 30 років звучав спів і музика кантора Хаскеля Файнзінгера (Хаскель Житомирський) (1838-1891 рр.). Він народився у Бердичеві, але майже все життя провів у Житомирі, де 31 рік займав посаду кантора. Його музичні твори були відомими всьому Південно-Західному краю⁸¹.

Навчальним процесом, внутрішнім життям та господарством молитовної школи займалося Духовне правління, членів якого обирало молитовне товариство закладу.

Молитовні школи Волині мали важливе значення для розвитку єврейської освіти. Значна кількість молодих людей у цих школах вивчала релігійну та іншу літературу, поглиблювала знання з основ юдаїзму, розвивала свої творчі здібності. Безкоштовне навчання, матеріальна допомога общини, свобода у навчальній діяльності, наявність бібліотеки – все це сприяло популяризації

⁸¹ *Іващенко О.М., Поліщук Ю.М.* Євреї Волинської губернії в освіті й культурі (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / О.М. Ващенко, Ю.М. Поліщук // *Євреї в Україні: історія, культура, традиції.* – К., 1997. – С. 27.

молитовних шкіл серед усіх євреїв, а особливо серед малозабезпечених. Ці школи впливали на зростання освітнього рівня населення, забезпечували збереження традицій та обрядів євреїв в умовах шовіністичної великодержавної політики Російського уряду, готували юнаків для вступу у вищі релігійні навчальні заклади, виховували освічених громадських діячів.

3.1.5. Ієшиботи. Ієшиботи (ієшиви) – вищі релігійні школи, які відігравали на Волині важливу роль у духовному житті євреїв. Вони здійснювали підготовку рабинів для общин і задовольняли потреби юнацтва у поглибленому вивченні Талмуда. Юнаки, які не бажали зупинятися на початковій освіті, йшли до бет-гамідрашу, де присвячували себе самостійному вивченню Талмуда, утворювали при молитовних будинках групи «бідних бахурів», які, власне, і були ієшиботами.

Учні ієшиботів глибоко вірили, що вивчення Тори – справа богоугодна. Благочестиві попечителі й благодійники турбувалися про ієшиботи в ім'я Бога. Запрошували вчителя – рош-ієшива, який читав перед учнями «шіур» (визначену щоденну лекцію), спостерігав за ними під час самостійних занять. Приміщенням для ієшиботів служили самі молитовні будинки. Обідали учні у «баале-батим» (членів громади) щоденно в кожній сім'ї почергово.

У середині XIX ст. кількість ієшиботів і їх учнів значно збільшилася, деякі нараховували більше десятка вихованців, а такі як Новоград-Волинський – 130.

В ієшиботах не існувало класів і спеціальних навчальних програм, предметом занять майже завжди була виключно галахічна частина Талмуду з коментарями. У другій половині XIX ст. в ієшиботи почали проникати ідеї Гаскалі. З 1851 р. Міністерство освіти почало вимагати вивчення в ієшиботах російської мови.

Незважаючи на угоду, в ієшиботах не було введено постійне вивчення російської мови, хоча деякі учні самостійно і таємно вивчали світські науки, читали «заборонені» книги, освоювали іноземні мови і вели наукові дослідження Талмуду і Біблії. Письменники М. Моргуліс, Ш. Абрамович та

інші розробили нову програму ієшиботу, яку було затверджено у 1905 р. Основною метою її було: підняти рівень навчально-виховного процесу; впровадити широке вивчення загальноосвітніх предметів у цих релігійних школах.

У системі традиційної єврейської освіти на Волині ієшибот посідав важливе місце. У цих релігійних школах юнаки отримували ґрунтовні знання з основ іудаїзму, поглиблено вивчали Талмуд – одну із світових скарбниць духовної культури людства, знайомилися з літературою, написаною відомими рабиністами. Ієшиботи оберігали систему духовних цінностей єврейського народу, виховували молодь для подальшого служіння ідеалам єврейської нації.

3.2. Казенні й приватні училища в системі єврейської освіти Волині

3.2.1. Казенні єврейські училища. Казенні єврейські училища були відкриті Міністерством освіти у 1844 р. з метою пропаганди великодержавних імперських ідей царизму.

Рішенням уряду від 13 листопада 1844 р. проєкт про казенні єврейські училища отримав силу закону. Казенні училища були поділені на першорозрядні з дворічним курсом навчання, які відповідали приходським, та на другорозрядні з 3-х чи 4-х річним терміном навчання, з поглибленою ширшою програмою, яка відповідала повітовим училищам. У казенних єврейських училищах першого розряду в кожному класі могли навчатися не більше 50 учнів, у випадку збільшення кількості учнів повинен був бути організований паралельний клас. В училища мали право поступати діти всіх єврейських станів, починаючи з 8 років. Для вступу діти повинні були вміти читати на давньоєврейській мові, знати напам'ять молитви і розуміти дві перші книжки Моїсейового П'ятикнижжя.

Постановою Міністерства народної освіти від 1 червня 1848 р. було встановлено, що вакаційний період у казенних єврейських училищах повинен співпадати з вакаціями в християнських училищах. Він тривав 5 тижнів між середніми числами липня і серпня. Вихідними днями вважалися і єврейські

релігійні свята.

У грудні 1851 р. Міністерство освіти збільшило навчальний рік з 235 днів до 254, а також визначило дні вакацій. Перші – під час єврейських свят весною в березні з 8 нісана – 21 день і другі – восени з 28 елула – 29 днів. Також вихідними вважалися суботи і такі єврейські свята: з 5 по 8 число сівана – 3 дні (в травні); 17 тамуза (в червні); 8 і 9 Аба (в липні); 10 тебеє (в грудні); 13, 14, 15 адара (в лютому). Обов'язковими вихідними вважалися 7 табельних святкових царських днів і три найважливіших християнських свята: Благовіщення, Пасха і Різдво Христове⁸².

Одним із перших у Київському навчальному окрузі було відкрито Житомирське казенне єврейське училище першого розряду. Штатний розклад було затверджено 18 жовтня 1848 р., а відкриття відбулося 18 січня 1850 р.⁸³ У наступному році розпочало роботу Новоград-Волинське казенне єврейське училище першого розряду, у 1853 р. – Острозьке, у 1855 р. – Кременецьке, у 1861 р. – Радзивилівське. Казенні єврейські училища першого розряду відкрилися також у Дубно, Володимирі, Луцьку, Корці, Старокостянтинові. Усього станом на 1 січня 1862 р. у Волинській губернії нараховувалось 10 єврейських училищ першого розряду⁸⁴. В 1854 р. у Старокостянтинові було відкрито училище другого розряду.

Не дивлячись на те, що жіноча освіта була непопулярною серед євреїв Волині, у Житомирі були відкриті єврейські жіночі школи, які відповідали рівню приходських училищ. У 60-х роках при Житомирському єврейському казенному училищі було відкрито приватний єврейський жіночий пансіон, який відповідав рівню училища першого розряду. У 1866 р. в пансіоні навчалось 78 дівчат⁸⁵.

⁸² *Циркуляри* Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1852 р. – ДАЖО. – Ф.396. – Оп.2. – Спр.61. – Арк.4.

⁸³ *Звіт* Житомирського єврейського училища першого розряду за 1850 р. – ДАЖО. – Ф.393. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.17-18.

⁸⁴ *Циркулярні* розпорядження Міністерства народної освіти. – ДАЖО. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.1435. – Арк.47-48.

⁸⁵ *Звіт* Житомирського єврейського училища першого розряду. – ДАЖО. – Ф.393. – Оп.1. –

Нагляд за всіма казенними єврейськими училищами здійснювало Міністерство народної освіти. Попечителем Київського навчального округу призначалися наглядачі казенних єврейських училищ із християн. Вони викладали російську мову або загальні предмети. Посада завідувача-наглядача мала велике значення для успішної роботи єврейського училища.

У казенних єврейських училищах першого розряду діти навчалися закону єврейської віри, читанню і письму російською й давньоєврейською мовами з початковою граматику, засвоювали чотири перших дії арифметики з розумінням ваги та грошей, які використовувались у Росії.

У перший період існування казенні єврейські училища працювали за програмою, затвердженою у грудні 1852 р. В ній єврейським предметам відводилося 13,5 із загальних 24-х тижневих годин. Причому більшість навчальних годин передбачалося на вивчення молитовника, Біблії, Мішни, Хаїє-Адам, Шулхан-Аруха, Маймоніда. Години розподіляло Міністерство народної освіти.

Програма і зміст навчання єврейських предметів викликали критику в освічених єврейських громадських і релігійних діячів, учителів, але погляди їх найчастіше були протилежні. Викладачі казенних єврейських училищ одноголосно говорили про велику складність цієї програми, вносили свої пропозиції відносно її зміни. Прогресивні вчителі вимагали вилучити з програми єврейських училищ викладання Хайє-Адам і Маймоніда.

Мовою викладання більшості єврейських предметів у початковий період була німецька. У наступний період, з поступовим скороченням кількості годин на їх викладання, вона була замінена російською.

Викладачі казенних училищ Волині, складаючи робочі програми, за основу брали навчальні програми Міністерства народної освіти, але вносили до них зміни, пристосовуючи їх до місцевих умов, враховували також попередню підготовку учнів, їх розумовий розвиток і матеріальну базу (наявність підручників, наочних посібників тощо).

В училищах другого розряду вивчалися й основи комерційних наук. З приводу обсягу та рівня їх викладання відомий педагог У. Розенцвейг заявляв, що вивчення таких дисциплін, як «рахівництво, товарознавство, природознавство і справи в меркантильному слозі далеко просунули б єврейські училища, надали б їм життя і збуджували б таке співчуття в усіх сферах нашого народу, що багато наших громад стали б клопотатися про право відкрити у себе подібні училища»⁸⁶.

Успішна робота казенних єврейських училищ у Волинській губернії, як і на всій території Росії, в першу чергу залежала від рівня професійної кваліфікації та педагогічного досвіду вчителів, їх авторитету серед місцевої громади. Вчителі призначалися та звільнялися попечителем округу. Суть їх обов'язків було викладено в загальному статуті навчальних закладів від 8 грудня 1828 р. У перший період роботи казенних єврейських училищ викладачами працювало немало осіб, які мали домашню освіту або навчалися у приватних учителів. Такими вчителями у Житомирському казенному училищі першого розряду були Е. Шиманський та Г. Сегал⁸⁷. Згодом підготовку викладачів для казенних єврейських училищ здійснювало Житомирське рабинське училище.

Наглядач і вчителі збиралися кожен місяць на нараду, вирішували питання роботи училища, успіхів та поведінки учнів, питання про заохочення книгами бідних учнів, які гарно навчалися. Велика увага в училищах приділялася моральності, культурі, поведінки учнів і вчителів⁸⁸.

Навчання в казенних єврейських училищах було безкоштовним. На утримання їх були визначені суми: із свічкового збору, прибутки з віддачі у відкуп єврейської друкарні в Житомирі та від податку з єврейських книг, які привозили із-за кордону (півтори копійки за один друкований лист).

⁸⁶ *Сион*. – 1862. – №35. – С.4.

⁸⁷ *Звіт* Житомирського єврейського училища першого розряду за 1850 р. – ДАЖО. – Ф.393. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.15-16.

⁸⁸ *Переписка* з Київським навчальним округом про стан казенних єврейських училищ у Старокостянтиніві. – ДАЖО. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.1503. – Арк.134.

Крім коштів свічкового збору, на утримання училищ вишукувались інші джерела фінансування, вносились додаткові благодійні внески єврейськими громадянами, жертвувались для бідних дітей одяг, взуття, навчальна література та інше. У 1866 р. у Житомирському казенному єврейському училищі першого розряду благодійні подарунки для бідних учнів оцінювались у 12 крб.

Єврейські громади всіляко сприяли оренді приміщень для училищ у місцевих жителів за контрактами. Заможні євреї з розумінням ставилися до вирішення цієї проблеми. Радзивилівські купці Кутас, Л. Давидов, Д. Сітнер, М. Плен, Бризгало забезпечили приміщенням і меблями казенне училище першого розряду⁸⁹. З першого січня 1863 р. училище було розміщене в будинку купця Бризгала, який мав сім кімнат, дві кухні, комору, два сараї для дров та коней□, город. 15 квітня 1866 р. Лейба Давидов запропонував свій будинок, у якому умови проживання і навчання були кращими. У 1850 р. Житомирське казенне єврейське училище першого розряду знаходилось у гарному одноповерховому дерев'яному будинку, а на початку 60-х років XIX ст. розмістилося в одноповерховому Сусанни Лапунської по вулиці Малій Чуднівській. Новоград-Волинське казенне єврейське училище першого розряду також знаходилось в зручному приміщенні, меблів було достатньо.

У 1873 р. було проведено нову реформу казенних єврейських училищ. Вони змінилися докорінно. Більшість училищ другого розряду уряд вирішив закрити, а училища першого розряду – залишити тільки там, де була велика кількість єврейського населення та недостатньо загальних навчальних закладів. Казенні училища першого розряду перетворили в єврейські початкові училища, які ділилися на одно- і двокласні й мали підготовчі класи.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. (до 1917 р.) у Волинській губернії функціонувало п'ять початкових двокласних єврейських училищ: у Житомирі (1887 р.), Рівному (1911 р.), Дубно (1912 р.), Володимир-Волинському (1914 р.), Кременці (1914 р.).

⁸⁹ *Про відкриття у Радзивиліві казенного єврейського училища і про призначення туди викладачів.* – ДАЖО. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.1393. – Арк.17-31.

Випускники єврейських училищ набували знань майже у розмірі курсу міських двокласних училищ Південно-Західного краю. Учні виховували в суворій дисципліні, у повазі й любові до батьків, наставників і до всіх людей без розрізнення національності, релігії, у безмежній відданості імператору. Суворо переслідувалася брехня, неповага до чужої власності.

У двокласних єврейських початкових училищах були введені посади почесних блюстителів, які займали шановані громадою заможні люди. Завідувачами двокласних єврейських початкових училищ призначалися як випускники вищих навчальних закладів, так і власники свідоцтв початкових та домашніх учителів. Кваліфікаційна підготовка викладачів також була різною, але переважали випускники єврейських учительських інститутів.

При всіх двокласних єврейських початкових училищах працювали підготовчі класи, які готували дітей для вступу до навчального закладу.

Велика увага в єврейських однокласних училищах приділялася музичному вихованню учнів. У Житомирському, Дубненському, Старокостянтинівському, Острозькому, Радзивилівському училищах вивчали музику і спів. Учителями були кантори синагог, відомі синагогальні співаки Фрідлянд, Й. Рудницький, Х. Зац, а також професійні музиканти. Майже в кожному училищі був учнівський хор і оркестр.

Досить велике значення надавалося фізичному вихованню та військовій підготовці. Кожне училище мало земельну ділянку, де учні вирощували городні культури, займалися садівництвом. Певна кількість годин відводилася на освоєння учнями такого предмету, як військова гімнастика. Його викладали офіцери царської армії у відставці.

Досить серйозним було ставлення в училищах до охорони здоров'я єврейських дітей. Враховуючи те, що в однокласних початкових училищах переважно навчалися діти з бідних сімей, які жили у важких побутових та санітарних умовах і часто погано харчувалися, лікарями в училищах призначалися люди з високою професійною підготовкою, досвідчені й гуманні. Лікарями були, як правило, випускники Київського, Юріївського та інших

університетів.

Майже у всіх училищах були ремісничі відділення. У Кременецькому однокласному училищі учнів навчали палітурній справі, в Острозькому – слюсарному і столярному ремеслам, також вивчали основи графічного мистецтва.

У кожному єврейському початковому училищі були бібліотеки, які склалися з книг для читання і навчальних посібників, рекомендованих Міністерством народної освіти.

Для фінансування єврейських початкових училищ виділялися кошти із свічкового збору і ті, що надходили з інших джерел. Для поповнення бюджету єврейських училищ використовувались різні джерела: пожертвування багатих людей, кошти від проведення благодійних заходів, театральних вистав тощо.

Загальна кількість учнів єврейських початкових училищ на Волині з кожним роком зростала. У 1912 р. кількість їх вихованців досягла 1,4 тис.

Казенні єврейські училища мали надзвичайно важливе значення для єврейського населення Волинської губернії, особливо малозабезпечених. Утворення мережі державних єврейських училищ у Волинській губернії дало змогу охопити безкоштовною початковою освітою молодь майже всіх повітових містечок. Навчаючи загальноосвітнім предметам, учителі прилучали до надбань світової культури і науки єврейських юнаків з найбідніших сімей та сиріт. З'явилися перші загальноосвітні навчальні заклади для дівчат. Ці училища стали центрами єврейського просвітництва містечок Волині.

3.2.2. Приватні єврейські училища. У першій третині XIX ст. на Волині виникають приватні єврейські училища у формі хедерів, їх статус уперше було визначено в Положенні про євреїв 1835 р.⁹⁰. Більш конкретні правила, що регламентували їх роботу, були встановлені постановою Міністерства народної освіти в 1844 р. приватних єврейських училищах дітей повинні були навчати російській мові, єврейським предметам та готувати їх до вступу в загальні

⁹⁰ *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: 16 т. – СПб., 1908 – 1913. – С.840.*

навчальні заклади.

Приватні училища підпорядковувались нагляду з боку чиновників навчального округу. На Волині безпосередній контроль за ними здійснювали наглядачі казенних єврейських училищ. Приватні училища ділилися на першорозрядні й другорозрядні. У перших вивчали єврейські предмети, знання яких були необхідними для вступу в казенні єврейські училища першого розряду. У другорозрядних додатково вивчали читання і письмо російською мовою, а також чотири арифметичні дії. Спільне навчання дітей різної статі не дозволялося, бо воно було заборонене звичаями євреїв. При училищах дозволялося мати пансіони. Єврейські дівчата, в переважній більшості, здобували освіту саме в приватних училищах.

У вересні 1855 р. Міністерство народної освіти ухвалило навчальну програму для приватних жіночих єврейських училищ. Протягом 1859-1862 рр. у Дубно, Житомирі, Радзивилові, Старокостянтинові єврейські громади відкрили приватні платні училища для дівчат. Мета відкриття цих училищ – надати єврейським дітям жіночої статі необхідної початкової освіти, заснованої на правилах релігії та моралі. Курс навчання в них було поділено на два класи. За рівнем і змістом навчання вони відповідали казенним єврейським училищам першого та другого розряду. В училищах вивчали закон Божий, російську, польську, єврейську, німецьку та французьку мови, арифметику, географію, правопис. За окрему плату дівчат навчали музиці, танцям, рукоділлю.

У 1868 р. Міністерством народної освіти було прийнято Положення про загальні приватні навчальні заклади, яке регламентувало роботу єврейських приватних училищ. Відповідно до цього Положення навчальні заклади було розділено на три розряди: першого розряду – 6-ти класні, другого розряду – трьох і більше класів, третього розряду – одно - і двокласні училища.

До 80-х років XIX ст. кількість приватних училищ була незначною, тому що потреби євреїв у освіті задовольнялися єврейськими казенними загальними навчальними закладами. У 1879 р. на Волині існувало шість приватних єврейських училищ, у яких навчалось 280 дітей (194 хлопчики і 86 дівчаток).

До 1883 р. залишилося чотири приватних училища, де навчалося 194 учні (53 хлопчики та 141 дівчинка). Серед приватних училищ Київського навчального округу кількість їх на Волині була незначною.

У 1887 р. уряд Російської імперії прийняв рішення про обмеження прийому євреїв на навчання до загальних навчальних закладів. У результаті стала зростати кількість загальноосвітніх приватних єврейських училищ. Станом на 1 квітня 1890 р. в Київському навчальному окрузі нараховувалось 36 приватних єврейських училищ, з них 13 чоловічих, 21 жіноче і два для обох статей. На Волині працювало 5 жіночих училищ і одне для обох статей. У Рівненському училищі працювало ремісниче відділення для дівчат.

На початку ХХ ст. кількість приватних училищ продовжувала зростати. В 25 училищах у 1902 р. навчалися 1166 учнів (507 хлопчиків і 659 дівчаток). Ще через 12 років у Волинській губернії в 23 училищах кількість учнів збільшилася до 1937 (1213 хлопчиків і 724 дівчинки).

Перед початком Першої світової війни приватні єврейські училища були вже майже у всіх повітах Волинської губернії, крім Острозького, Овруцького, Володимир-Волинського. Вони стали невід'ємною складовою системи єврейської освіти. У цих навчальних закладах учні засвоювали основи знань, опановували ремесла, часто готувалися до вступу у вищий навчальний заклад. Завдяки приватним училищам велика кількість єврейських юнаків і дівчат Волині стала грамотною.

3.3. Підготовка вчителів у Житомирському єврейському учительському інституті (др. пол. ХІХ ст.)

У 1872 р. з ініціативи міністра народної освіти графа Д. Толстого питання підготовки вчителів вивчалось, і 16 березня 1873 р. казенні єврейські училища були реформовані, а два рабинські училища у Вільно і Житомирі були перетворені у вчительські єврейські інститути⁹¹.

⁹¹ *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: 16 т. – СПб., 1908 – 1913. – С.823.*

Заснування єврейських учительських інститутів ставило за мету підготовку достатнього контингенту єврейських учителів-спеціалістів. Можливість здобути освіту в єврейському навчальному закладі, звільнення його студентів від військової повинності, а також певні пільги для його випускників, які надавалися державою⁹², сприяли вступу молоді до Житомирського єврейського вчительського інституту.

Абітурієнти, які готувалися до вступу в Житомирський єврейський учительський інститут, могли замовити поштою програму й умови вступу. Особливих проблем із набором вихованців до інституту не було. Більшість їх штучно створювала адміністрація цього навчального закладу, мотивуючи дефіцитом робочих місць для випускників⁹³.

Для підготовки єврейської молоді до вступу у вчительський інститут було створено початкове училище, в якому працювало три відділення і підготовчий клас⁹⁴. Там учні вивчали російську мову й історію, географію, арифметику, правопис, а також давньоєврейську мову, єврейський закон віри, біблійні історії та пояснення молитв.

У початковому училищі й початковому класі студенти Житомирського єврейського вчительського інституту проходили педагогічну практику під керівництвом педагогів. У довідці про результати інспекторської перевірки у 1877 р. було дано позитивну оцінку роботи практикантів і їх наставників⁹⁵.

Успішність учнів початкового училища і підготовчого класу була невисокою. Основна причина полягала в тому, що учні майже не володіли російською мовою, якою навчалися. У сім'ях, як правило, вони розмовляли на ідиш⁹⁶.

Навчання в Житомирському єврейському вчительському інституті

⁹² *Про вихованців і випускників інституту.* – ДАЖО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.98.

⁹³ *Недельная хроника Восхода.* – 1885. – №33. – С.230.

⁹⁴ *Про прийом в інститут і про звільнення студентів від рекрутської повинності.* – ДАЖО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.466.

⁹⁵ *Статистичні відомості про Житомирський єврейський інститут.* – ЦДІАК. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.77. – Арк.9.

⁹⁶ Там само. – Арк.10.

здійснювалося у чотирьох класах, у яких студенти вивчали російську, церковнослов'янську мови, російську і всесвітню історію, географію, педагогіку і дидактику, фізику, географію, ботаніку, зоологію, арифметику, алгебру, геометрію, правопис, малювання і креслення, музику, гімнастику, а також «єврейські предмети» – історію єврейського народу, єврейську мову, Біблію, закон віри⁹⁷.

Навчальні заняття проводилися з понеділка по п'ятницю. Субота була вихідним днем, а в неділю навчали музиці й співам⁹⁸. Перелік загальноосвітніх предметів, обсяг і зміст програмового матеріалу був досить насичений і давав можливість вихованцям інституту здобувати ґрунтовні знання з основ наук.

Велику увагу приділяли вивченню образотворчого мистецтва, малювання. Для вступників до інституту не ставилось ніяких вимог щодо знань основ малювання. Свої здібності вони розвивали на уроках у I – III класах по три години на тиждень, у IV – одну годину на тиждень. У першому класі креслили від руки з провідних моделей лінії, кути і геометричні фігури. У другому класі малювали з геометричних фігур, виконаних з дерева чи гіпсу, в третьому класі виконували геометричні креслення за допомогою циркуля, лінійки та трикутника. Малювали з натури предмети, які були схожі за формою з геометричними тілами, і частини обличчя з гіпсових моделей, засвоювали поняття про перспективні скорочення. У IV класі малювали орнаменти, голови з гіпсових моделей, засвоювали поняття про архітектурні ордени. При навчанні малюванню практикувався так званий «генетичний» метод, за якого переходили від найпростіших до більш складних зображень.

Вивченню єврейських предметів приділяли мало уваги, тому що вони були необов'язковими в програмі навчання, як і уроки співів. Менше трьох балів з єврейських предметів студенту ніколи не ставилося, і майже не було випадку, щоб він залишився на другий рік в одному класі через їх незнання⁹⁹.

⁹⁷ Там само. – Арк.2.

⁹⁸ Журнал 3 класу. – ЦДІАК. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.1-10.

⁹⁹ Недельная хроника Восхода. – 1884. – №24. – С.3.

Необхідно зазначити, що педагогічний колектив Житомирського єврейського вчительського інституту та його адміністрація основне своє завдання вбачали у кваліфікованій організації навчального процесу.

Навчання у Житомирському єврейському вчительському інституті тривало з середини серпня до середини червня наступного року. З 15 червня по 1 серпня студенти після іспитів, які склалися як у письмовій, так і усній формі практично з усіх предметів, перебували на канікулах.

В організації навчально-виховного процесу важлива роль належала бібліотекам. В інституті працювали фундаментальна й учнівська бібліотеки. Вони мали такі бібліотечні фонди: література з теології і Талмуд, підручники з граматики і філології, бібліографія (критика), біографія, періодичні видання, белетристика і словесність¹⁰⁰. У бібліотеках також були словники, атласи, географічні та історичні карти, моделі для малювання і креслення, прописи тощо.

Станом на 1 січня 1875 р. їх фонди нараховували близько 1,8 тис. книг у 4,2 тис. примірниках. Протягом усього існування Житомирського єврейського вчительського інституту кількість примірників бібліотечного фонду постійно зростала. У 1878 р. бібліотеки нараховували більше 2 тис. книг у 6 тис. примірниках на суму 5,9 тис. крб.¹⁰¹.

Якщо фундаментальна бібліотека Житомирського єврейського вчительського інституту була забезпечена літературою в достатній кількості, то учнівська знаходилась у занедбаному стані. Утворена на приватні благодійні внески у 1854 р. в Житомирському рабинському училищі, вона нерегулярно і без системного наукового підходу поповнювалася літературою. Велика кількість книг була непридатною для користування. Переважну більшість фондів становили книги російською, німецькою і єврейською мовами¹⁰². У 1886

¹⁰⁰ *Систематичний каталог єврейських книг учнівської бібліотеки інституту.* – ЦДІАК – Ф.354. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.1-5.

¹⁰¹ *Статистичні відомості про Житомирський єврейський інститут.* – ЦДІАК – Ф.707. – Оп.225. – Спр.77. – Арк.2-14.

¹⁰² Там само. – Арк.12-13.

р. бібліотека мала 5 тис. книг у 4,5 тис. примірниках російською мовою¹⁰³. Після закриття Житомирського єврейського вчительського інституту бібліотечний фонд було передано до Віленського інституту.

Організація іспитів й оцінки знань студентів у інституті були недосконалыми. Надмірна завантаженість розкладу іспитів створювала атмосферу нервової напруги у навчальному закладі й призводила до фізичного виснаження студентів.

За інформацією газети «Недельная хроника Восхода», в 1883 р. іспити починалися о 9 годині ранку, а закінчувалися, наприклад, у другому класі з геометрії о 12 годині ночі, у четвертому класі іспит з російської мови тривав дві доби. Часто наслідком подібних іспитів були плутані відповіді учнів та щедро розподілені двійки.

З 1 по 15 серпня проводився прийом до інституту й повторні іспити для тих, хто не склав перехідних з класу в клас¹⁰⁴.

Протягом існування Житомирського єврейського вчительського інституту службовцями і викладачами працювали люди різні за віросповіданням (православні, протестанти, іудеї), за станами (дворяни, духівництво, купці, міщани), за освітою (доктори і кандидати наук, магістри, випускники університетів, середніх і початкових закладів та особи, які отримали домашнє виховання).

Більшість викладачів, як і передбачав статут інституту, були неєвреями. В інституті працювали викладачами єврейських предметів казенний рабин О. Цукерман¹⁰⁵ та І. Кіліон – випусник Житомирського єврейського вчительського інституту¹⁰⁶. Єврейські предмети викладали також Б. Бернштейн, Я. Коренбліт, Я. Шур, Х. Гофман, У. Розенцвейг.

¹⁰³ *Каталог російських книг фундаментальної бібліотеки інституту.* – ДАЖО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.134.

¹⁰⁴ *Пропозиції Київського навчального округу, програми та інші матеріали.* – ДАЖО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.133.

¹⁰⁵ *О. Цуккерман.* – ДАЖО. – Ф. 354. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1-3.

¹⁰⁶ *Переписка з Київським навчальним округом і повітовим головою дворянства про призначення вчителів і чиновників інституту присяжними засідателями.* – ДАЖО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.35-38.

У 1877 р. директором закладу став випускник університету св. Володимира М. Барський¹⁰⁷, православного віросповідання

Авторитет і рівень навчально-виховного процесу Житомирського єврейського вчительського інституту значно зростають у період керівництва вузом М. Пересветовим¹⁰⁸. Його діяльність надзвичайно благодійно вплинула на старанність студентів і якість їх навчання, довіру громади і збільшення кількості вступників.

Значна роль в організації навчально-виховного процесу відводилася інспектору інституту, який одночасно був і викладачем єврейських предметів. Розвитку освіти євреїв, зростанню авторитету інституту сприяв Й. Гурлянд – автор дисертації «Про вплив філософії мусульманської релігії на філософію Мойсея Маймоніда», низки досліджень з історії караїмства, іудейського календаря єврейською і російською мовами та інших праць.

У Житомирському єврейському вчительському інституті на високому рівні було організоване медичне обслуговування вихованців. Лікарня інституту працювала за рахунок казенних коштів. Студентам, які були на державному утриманні, надавалася безкоштовна медична допомога. Лікар вів особливий журнал реєстрації хворих і процесу лікування, слідкував за гігієною в приміщеннях інституту, вживав заходів для профілактики інфекційних захворювань, брав участь у роботі педагогічних нарад¹⁰⁹.

Наприкінці навчального року лікар звітував про кількість хворих, а також давав пропозиції щодо покращення гігієни, охорони здоров'я і лікування в інституті.

Фінансування Житомирського єврейського вчительського інституту здійснювалося з коштів свічкового збору. У 1877 р. інститут отримав 22,1 тис. крб. та мав залишок з 1876 р. 15 тис. крб. Витрачено було 30 тис. крб. Кошти

¹⁰⁷ *Про призначення директора в Житомирський єврейський учительський інститут.* – ЦДІАК. – Ф.707. – Оп.203. – Спр.28. – Арк.44.

¹⁰⁸ *Про закриття Житомирського єврейського вчительського інституту.* – ДАЖО. – Ф.707. – Оп.223. – Спр.73. – Арк.57.

¹⁰⁹ *Пропозиції Київського навчального округу, програми та інші матеріали.* – ДАЖО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.70.

розподілилися: на оренду приміщення – 3,5 тис. крб., утримання будинків – 2,3 тис. крб., заробітну платню викладачам і службовцям – 13 тис. крб., на придбання – 8,5 тис. крб., інші потреби – 1,2 тис. крб. Залишок на 1 січня 1878 р. становив 7,3 тис. крб.¹¹⁰. Обов'язково випускникам видавали одяг.

Питання, пов'язані з витратами коштів, розглядалися на засіданнях педагогічної ради інституту (забезпечення продовольством, одягом, взуттям, виплати за різними рахунками, перевірка касових книг, забезпечення паливом, оплата послуг шевця за ремонт одягу, годинникаря та інше)¹¹¹.

У 70-х роках ХІХ ст. Житомирський єврейський учительський інститут з початковим училищем був розташований у 7 найманих будинках купця Л. Каплана¹¹², не пристосованих для занять. З жовтня 1882 р. Житомирський учительський інститут було переведено у новозбудоване казенне приміщення¹¹³.

На початку 80-х років ХІХ ст. уряд вирішив закрити один із єврейських учительських інститутів. Думки урядовців часто були полярними відносно того, який із закладів необхідно закрити першим – у Вільно чи Житомирі.

Цікава була позиція попечителів Житомирського і Віленського навчальних округів. Кожен із них намагався переконати уряд, що доцільніше закрити вчительський інститут на території їхнього навчального округу.

Попечитель Київського навчального округу Голубцов висловив такі пропозиції щодо вдосконалення системи виховання єврейської молоді Міністру народної освіти 29 грудня 1881 р.: «При теперішній організації Житомирського єврейського інституту навряд чи може бути досягнута поставлена урядом мета – зближення євреїв із корінним російським населенням. Таке зближення при схильності євреїв до корпоративної замкнутості, на мою думку, може бути досягнуте тільки в російській школі під керівництвом російських учителів, а не

¹¹⁰ *Статистичні відомості про Житомирський єврейський інститут.* – ЦДІАК. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.77. – Арк.2.

¹¹¹ *Протоколи засідань педагогічної ради.* – ДАЖО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.1-10.

¹¹² *Про прийом в інститут і про звільнення студентів від рекрутської повинності.* – ДАЖО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.332.

¹¹³ Там само.

вчителів-євреїв, які постають надзвичайно слабкими впроваджувачами російської ідеї в єврейському середовищі. За таких умов керівництво закладу безсиле вести справу виховання»¹¹⁴.

Попечитель Віленського навчального округу Н. Сергієвський писав міністру народної освіти 6 травня 1882 р.: «Житомирський інститут більш відповідає своєму призначенню, бо має більшу кількість учнів, тому і вартість утримання вихованців менша. Середній відсоток випускників за 5 років був значно більший у Житомирському єврейському інституті, ніж у Віленському (відповідно Житомирський – 21,1%, Віленський – 16,9%). Та й кількість вибулих за неуспішність у науках у Вільно – 12,6% у Житомирі тільки 1,4%. З чого треба зробити висновок, що контингент кращий у Житомирі. Маю честь просити закрити Віленський єврейський інститут, казеннокоштных учнів і все майно перевести у Житомир»¹¹⁵.

Дійсну причину таких дій попечителів Житомирського і Віленського навчальних округів можна зрозуміти з відвертого листа Волинського губернатора. У липні 1882 р. він писав: «Якщо зі школи повинно починатися перше єднання різних народностей, які населяють дану країну, то відкриттям окремих для різних народностей шкіл, а тим більше для євреїв, які і так прагнуть до відокремлення, досягається небажане єднання. Усі народності, які населяють нашу імперію, повинні природно асимілюватися в російській народності, й тільки російська школа, перш за все, може здійснювати таку асиміляцію»¹¹⁶. Школи імперії, на думку чиновників, мали стати провідними центрами боротьби за ліквідацію культури народів і національних меншин, що населяли Російську імперію.

Враховуючи таку ситуацію, 28 листопада 1885 р. цар схвалив указ про закриття Житомирського єврейського вчительського інституту «за непотрібністю». Попечитель Київського навчального округу сповістив

¹¹⁴ Про закриття в Житомирі єврейського вчительського інституту. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.188. – Арк.1,14-16.

¹¹⁵ Там само. – Арк.1-10.

¹¹⁶ Там само.

директора закладу, що «Житомирський інститут закривається за непотрібністю, а приміщення його передається окружному суду, учнів, які того побажають, буде переведено у Віленський учительський інститут»¹¹⁷.

Викладачі-євреї, які були запрошені на роботу до Житомирського єврейського вчительського інституту, незважаючи на політику державних органів щодо русифікації єврейської молоді, обмеження доступу євреїв до науки, культури, багато зробили для просвітництва єврейської молоді, пропаганди серед неї наукових знань, досягнень світової культури. Відсутність правового захисту єврейських учителів створювало проблеми з їх працевлаштуванням і матеріальним забезпеченням.

Житомирський єврейський учительський інститут, який був створений для підготовки вчителів вищої кваліфікації, давав ґрунтовні знання з загальноосвітніх предметів. Підготовка більшості випускників з єврейських предметів була слабкою, але вони володіли знаннями з методики викладання та добре були обізнані з досягненнями передової педагогічної думки. Підготовчий клас, початкове училище і 4-х річний термін навчання в інституті забезпечували наступність, цілісність навчально-виховного процесу.

За дванадцять років існування цього навчального закладу в його стінах здобули освіту більше 200 єврейських юнаків. З кожним роком зростала кількість вихованців інституту. Випускники закладу в певній мірі вирішили проблему кадрового забезпечення єврейських навчальних закладів усієї "смуги осілості". На початку ХХ століття лише в двох- та однокласних училищах Волинської губернії половина вчителів були вихованцями інституту.

Вони також працювали в державних та приватних єврейських навчальних закладах, у талмуд-торах Одеси, Сімферополя, Каховки, Кременчуга, Царстві Польському та інших містах¹¹⁸.

Житомирський єврейський учительський інститут був єдиним на території України вищим навчальним закладом, у якому готували вчителів для

¹¹⁷ *Недельная хроника Восхода*. – 1886. – №1. – С.3.

¹¹⁸ *Про вихованців і випускників інституту*. – ДАЖО. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.37,50, 53,370.

суто єврейських шкіл і училищ. Діяльність його була недовготривалою, але зі стін цього закладу вийшла значна кількість спеціалістів, які зробили вагомий внесок у розвиток культури євреїв усього Південно-Західного краю Російської імперії. Його вихованці сприяли краху спробам імперського уряду перетворити єврейський народ у законослухняну русифіковану меншину, асимілювати його до повного знищення національних культурних традицій.

Розділ 4. Німецька освіта на Волині (др. пол. XIX – пол. XX ст.)

4.1. Розвиток шкільництва у німецьких поселеннях Волині

У галузі німецьких освітніх процесів варто відзначити насамперед монографію І.М. Кулінича і Н.В. Кривця «Нариси з історії німецьких колоній в Україні» (Київ, 1997) та монографію волинського німця Арндта Н. «Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberlick» (1994), які розглядають проблему німецьких колоністів у загально-історичному ракурсі.

На Волині, яка була однією з найбільших губерній України, але вкрай малозаселеною, національними меншинами були поляки, євреї, чехи, німці. 150-200 років вони проживали поряд із корінними жителями – українцями, взаємозбагачуючись їхньою культурою, досвідом, знаннями, зокрема й здобутками у галузі шкільництва і родинного виховання. Однак оригінальний позитивний досвід цих меншин не був предметом дослідження.

Німці – працелюбний та висококультурний народ, представники якого зробили свій внесок у розвиток нашої вітчизняної культури, освіти та інших галузей життя. З німецьких колоній вийшло багато видатних особистостей, які присвятили своє життя праці та службі на користь нашому народу.

Волинь була на той час однією з найменш економічно розвинених губерній. Реформи, запроваджені царським урядом, не принесли результату, бо не зачіпали інтересів великих землевласників – поміщиків і земельних магнатів. Тваринництво губернії було занедбаним. Поміщицькі осередки визначали характер аграрних відносин. Орендна земля займала зовсім незначну частку в селянському землекористуванні.

Колонізація земель Волині розпочалася з кінця XVIII століття, тобто після другого і третього поділів Польщі, за якими правобережна Україна відійшла до Росії і в її складі було утворено Волинську губернію. Це був перший етап формування німецької общини (а також єврейської, польської, чеської).

З другої половини XIX століття колонізація стає масовою, оскільки у Росії, в 1861 році, було скасовано кріпацтво, а царський уряд дозволив

іноземцям купувати землю в приватну власність і надав колоністам податкові пільги. Вже до 1861 року на Волині нараховувалося 13711 німецьких поселенців, у 1874 році – 40503, в 1884 р. – 120395, а в 1907 р. – 181892 колоністи. В основному це були лютерани, баптисти та анабаптисти чи перехрещенці. Віровчення і церква цих конфесій в обов'язковому порядку вимагали, щоб діти мали елементарну освіту. Ця обставина зумовила швидке форсування відкриття німецьких шкіл на Волині. Якщо в 1865 році їх було всього 34, то через 20 років їх число зросло у 9 разів і склало 306, а в 1892 році – вже 337 шкіл. Це п'ята частина усіх шкіл Волині¹¹⁹.

Першими спорудами, що будувалися колоністами, були церкви та школи. Віра в Бога завжди відігравала керівну роль не лише в духовному, але й у повсякденному житті німецьких колоністів. Це мало велике значення для розвитку шкільної справи на місцях поселень. Саме тому форму і зміст навчання до певної міри визначала конфесійна приналежність до тієї чи іншої протестантської течії. Релігійний характер і специфіка освіти змушували осілих німців ретельно опікуватися шкільною справою. Нерідко школи будувалися навіть раніше кірх (церков) і молитовних будинків. Поселенці наймали вчителя, створювали для нього побутові умови, а власники землі надавали колоністам деякі пільги на оподаткування шкільної території. У таких школах при розв'язанні освітніх завдань закладалися основи християнського світогляду і національної свідомості.

За даними перепису 1897 року на Волині серед представників різних релігій найбільш освіченими були протестанти (38,2%), іудеї (32,8%), мусульмани (27,3%), католики (22,8%), старообрядці (13,1%). Православні (11,7%) склали найменш освічену частину населення Волині.

Потреба в елементарній освіті у німців-колоністів була, в першу чергу, наслідком вимог їхнього віросповідання. І в менонітів, і в лютеран кожен віруючий повинен був уміти читати священні книги самостійно. Більше того,

¹¹⁹ Мукалов Н. Народная школа в Юго – Западном крае / Н. Мукалов. – К., 1982. – С. 39, 50, 53.

відповідно до лютеранських принципів, кожний підліток допускався до обряду конфірмації, лише витримавши своєрідний іспит на вміння хоча б читати різні церковно-релігійні тексти і знаючи основні релігійні догмати¹²⁰. Оскільки навчання велося переважно за Біблією, Євангелієм та іншими церковними книгами, у процесі навчання читанню і письму німецька школа виховувала дітей морально і духовно та знайомила їх з основними положеннями протестантського віровчення, закладала основи релігійного світогляду та національної самосвідомості. В умовах перебування у чужому середовищі німецька школа допомагала волинським колоністам зберігати свою національну самобутність, свою мову, звичаї й традиції, ментальність, духовну культуру.

Будівництво школи було однією з найважливіших першочергових турбот кожної колоністської общини. Тому навіть у перші роки проживання на Волині кілька сімей колоністів, які поселялись недалеко одна від одної, у складчину будували школу, наймали вчителя для навчання дітей. Інколи молитовні будинки споруджувалися пізніше, ніж школи.

Загальні основи освіти і виховання у німецьких школах визначали християнські засади. Зазначимо, що поряд з кожною лютеранською церквою була парафіяльна школа. Разом із церквою школа належала до конкретного об'єднання лютеран. У них німецькі діти отримували восьмирічну початкову освіту. У кожній школі було від двох до чотирьох викладачів – пасторів та світських наставників. Один із пасторів очолював церковне служіння та викладав Закон Божий і біблійні дисципліни, інший допомагав світським викладачам. При школах також були досить змістовні бібліотеки, що значно допомагало збагатити та урізноманітнити навчальний процес. У кожному німецькому поселенні на території всієї Російської Імперії, включаючи навіть Сибір, існувала школа, де дітям віком від шести до п'ятнадцяти років пропонувався курс восьмирічної початкової освіти. «Ці школи, – згадує один з

¹²⁰ *Emil I. Roleder. Faith Under Four Flags – a Personal Diary of Russia's Germans. – Los-Angeles, 1978. – 187 с.*

колоністів Еміль Роледер, – були духовними вежами сили, без яких ми (німці) були б приречені на асиміляцію під тиском більш чисельних етносів Росії»¹²¹.

Досить часто вчителі читали Закон Божий безкоштовно, але в деяких колоніях отримували за це спеціальну доплату, яка складала на Волині в середньому 40 руб. на рік. Це була не дуже велика сума, якщо порівняти, наприклад, із сусідньою губернією, де вона сягала 208 руб., хоча для волинських учителів це було відчутним поповненням у сімейному бюджеті. Слід відзначити, що переважна більшість учителів не мала педагогічної освіти, а також спеціальних свідоцтв на право викладання, затверджених консисторіями. На Волині лише окремі німецькі шкульмейстери мали відповідні документи, отримані у Варшавській консисторії, які отримали під час учителювання в німецьких колоніях Царства Польського. Враховуючи специфіку навчального процесу, коли вчителю доводилося одночасно навчати 30-40 учнів (різних років навчання), високого рівня знань учнів досягти не вдалося. Головне завдання шкульмейстера полягало в тому, аби навчити учнів читати, писати, рахувати й ознайомити з основними положеннями лютеранського віровчення.

Рідкісним винятком у цьому ставленні була, наприклад, діяльність Альберта Цільке, вчителя німецької школи містечка Рожище Луцького повіту. Він закінчив курс навчання Варшавської учительської семінарії із званням учителя початкового міського або сільського двокласного училища. Він добре володів російською мовою і мав у школі російськомовні підручники. Рівень його освіти підкріплювався й високою оплатою праці: він отримував 250 руб. щорічно і мав приватну землю. Не випадково школа, в якій він працював, вважалася зразковою.

Під час рідкісних відвідин німецьких конфірмаційних шкіл російськими інспекторами окремі німці-вчителі, усвідомлюючи свою невідповідність та професійну непридатність до педагогічної роботи і побоюючись чиновників, намагались продемонструвати, що вони навчають дітей і

¹²¹ Там само. – С.32.

російській мові. Але виглядало це комічно, оскільки вони й самі майже не володіли нею, мали поодинокі екземпляри російськомовних підручників, пояснювали матеріал польською, а з усього класу вміли читати російською всього 2-3 хлопчики, які нічого не розуміли з прочитаного. І це при тому, що в німецьких школах Царства Польського влада вимагала вивчення російської мови, знання російського гімну та російських пісень. Але колоністи усіляко протистояли цьому, не хотіли купувати російських підручників. Повна самостійність і безконтрольність над школами з боку освітнього відомства сприяла тому, що вони залишались абсолютно німецькими за духом.

Щодо навчальних предметів, то обов'язковими в конфірмаційних школах були: Закон Божий, читання, письмо, основи арифметики й церковний спів. Якщо була можливість, то вивчали основи історії, географії, малювання і народознавство. Що стосується читання й письма, то їх вивчення мусило бути як німецькою, так і російською мовами. Але вивчення російської, за винятком окремих випадків, у більшості шкіл ігнорувалося.

Підручниками були переважно німецькі букварі, церковно-релігійні книги, німецькі підручники, видані в Німеччині, та підручники, видані Міністерством освіти Росії: російсько-німецькі букварі Ламашевича, посібники грамоти Грушецького та деякі інші. Бібліотек майже не було, а тому діти обмінювались між собою власними книжками.

Навчальний рік формально продовжувався з вересня до травня, але реально діти найчастіше вчилися з жовтня до кінця березня або до початку квітня, тому що активно допомагали батькам під час весняних і осінніх сільськогосподарських робіт. Вчилися переважно 5 днів на тиждень зранку до обіду.

Утримання та розвиток школи доручалися шкульмайстеру, тобто директору школи, який обирався з освічених та суспільно-активних колоністів. Нерідко керування навчальним закладом доручалося місцевому пастору. Усі шкільні предмети викладалися переважно російською мовою, окрім німецької мови та релігії. Суботи були присвячені «конфірмаційним інструкціям», тобто

глибокому розгляду питань віри та конфесії. У багатьох регіонах відповідальними за повну підготовку дітей до конфірмації були саме вчителі, а пастор, відвідуючи такі заняття, лише перевіряв учнів та надавав дозвіл на відвідування церкви.

Учителями у німецьких школах були лише чоловіки. У процесі навчання вчитель орієнтувався на індивідуальне засвоєння учнем навчальних предметів шляхом виконання завдань на уроках. Ситуація з підручниками була скрутною, лише окремі учні мали власні. Тому навчання проводилося за формами що використовувалися у гімназіях, з використанням наявних навчальних посібників¹²².

Кожного недільного ранку, за відсутності пастора, вчитель проводив «читацьке служіння». Упродовж дня він хрестив дітей, відвідував хворих та вмираючих, а також брав участь у похоронах. У його розпорядженні були всі церковні архіви, і він також виконував обов'язки церковного секретаря. Школа та церква фактично доповнювали та підтримували одна одну. В лютеранських школах вивчалися латинська та німецька мови, письмо, рахунок, проводилися уроки з музики, співів, учні отримували знання з географії та історії, також обов'язковим було вивчення російської мови.

Будувалися та утримувалися школи на кошти церковних общин, що очолювалися старійшинами. Кошти на утримання надходили від членів церков у вигляді пожертв, заповітів, а також десятини, що й у наш час є невід'ємною частиною християнського служіння членів протестантських церков. Як і в сучасних церквах протестантського віросповідання, так і раніше не було достатньо коштів на утримання та забезпечення шкіл, тому дуже часто вони використовували фінансову підтримку зарубіжних братів по вірі. Перша німецька школа на Волині була відкрита у 1797 році в колонії Скерневські

¹²² *Гуго Гар*. Німецька школа у місті Новоград – Волинському / *Гар Гуго* // *Родина Волинь – «Волинь»*, 1999. – С.209.

Голендри Володимир – Волинського повіту. В ній навчалися чотирнадцять хлопчиків та вісім дівчаток (усього 22 учні)¹²³.

На початку 1911 року на території Російської імперії було проведено перепис початкових шкіл. За ним на Волині на той час функціонувала 271 німецька школа, де навчалося 12254 учні. Серед українських губерній, де проживали німці, Волинська займала перше місце за кількістю школярів – німців. Також Волинь була першою за кількістю учнів на одного вчителя (43). За грамотністю на 1887 рік німці займали друге (після чехів) місце серед національностей, які проживали у Волинській губернії Російської імперії (у процентному відношенні 37,8 %).

Окрім шкіл, освіта й виховання колоністів поширювалися через мережу училищ (див. табл. 4.1)¹²⁴.

Таблиця 4.1

Німецькі й російські школи та училища Волині

Назви повітів	Загальна кількість російських шкіл та училищ на повіт	Загальна кількість німецьких шкіл та училищ на повіт
Новоград-Волинський	23	71
Овруцький	16	3
Заславський	22	4
Старокостянтинівський	24	-
Кременецький	25	-
Ровенський	18	58
Острозький	13	6
Луцький	22	62
Ковельський	26	5
Дубинський	19	12
Володимир-Волинський	23	25

¹²³ Philosophy of christian school education – 1995. - Association of Christian Schools International. – С.147.

¹²⁴ Відомості про кількість російських, німецьких, чеських та приватних навчальних закладів. – ЦДІАУК. – Ф. 268. – Оп. 314. – Спр. 111. – Арк.10-13.

Житомирський	31	79
Усього	262	325

У німецьких школах навчалися не тільки лютерани. Багато корінного населення, в основному представники середнього класу, не маючи змоги навчати своїх дітей у гімназіях і реальних училищах, віддавали їх у протестантські, а іноді в католицькі, школи, де плата за навчання була невеликою. Зокрема, у 1909 році у лютеранських школах навчання для тих, хто не був членом об'єднання лютеран Волині, коштувало 10 карбованців на місяць. Із української та російської частини населення у німецьких школах навчалися діти, головним чином, дрібних поміщиків, буржуазії, ремісників, медиків та військових.

Зарплата вчителя в лютеранських школах сягала від 100 до 225 карбованців, зокрема в Гаймталі (Нова Буда), де кількість учнів була найбільшою серед лютеранських шкіл на Волині – 130. У школах із невеликою кількістю учнів учитель отримував до 70 карбованців. Світські вчителі, які не були членами об'єднання лютеран, але викладали деякі предмети, заробляли від 10 до 90 карбованців.

Щодо вчительських навчальних закладів, потрібно відзначити, що їх було не достатньо для забезпечення вчителями усіх німецьких шкіл на території Російської імперії. До 1900 року в німецьких колоніях (особливо в лютеранських об'єднаннях) виникла нагальна потреба в освітянах. Тому в цей час терміново почали створюватися вчительські семінарії. Одна з таких інституцій виникла в колонії Гаймталь. Перший випуск семінарії відбувся в 1904 році. Випускники її працювали на території всієї Волині¹²⁵.

Німецькі школи на Волині були типовими зразками німецької ортодоксально-конфесійної школи, яка існувала і в Німеччині. Характерні її риси були перенесені поселенцями і в місця нового проживання, а саме: обов'язковість навчання всіх дітей без винятку, від станової

¹²⁵ *Обзор* Вольнской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. – С.103.

приналежності та майнового цензу; керівництво і нагляд за школою з боку духовенства (пасторів); тісний зв'язок школи з громадою, яка на свої фінансові та матеріальні засоби будувала й утримувала школу та вчителя.

Учням було особливо важко навчатися в цій школі, бо підручники, якщо і були, то російською мовою. Класи поділялися на групи, що склалися з кількох чоловік. Вони зустрічалися у вільний час і перекладали навчальний матеріал німецькою мовою. Усе це записувалося у зошит, який переходив із рук у руки, від одного учня до іншого, і кожен з нього потім собі занотовував.

Навчальний план школи включав: німецьку мову (читання, граматики, письмо, каліграфія, диктант, орфографія, твори), історію німецької літератури (читання та обговорення класичних творів), математику (лічба, алгебра, геометрія, тригонометрія, стереометрія, вправи на інтегралі), біологію (зоологія, ботаніка, геологія), хімію, фізику, географію, російську мову (читання, твір, диктант), музику (співи), спорт (фізична культура). У церковних школах також викладалися біблійні дисципліни та інколи малювання.

Діяльність німецьких шкіл на Волині до 1887 р. регламентувалася спеціальними правилами для євангелістсько-лютеранських шкіл у губерніях: Санкт-Петербурзькій, Новгородській, Чернігівській та Волинській, які були розроблені головною консисторією і затверджені Міністерством внутрішніх справ 10 березня 1840 р. Окремі права й обов'язки цих шкіл доповнювалися іншими розпорядженнями того ж міністерства. Зважаючи на те, що головним завданням цих шкіл, з точки зору духовенства та поліцейського міністерства, була підготовка дітей до конфірмації, то їх часто називали конфірмаційними і розглядали як церковні навчальні заклади. Вони були у цілковитому підпорядкуванні лютеранського духовенства і під загальним наглядом місцевих відомств Міністерства народної освіти, хоча останні втручатися в діяльність конфірмаційних шкіл не мали законних підстав.

Філософія освіти і виховання, в основному, розглядалася в п'яти специфічних сферах: мета освіти, особи, які надають освіту, учень, навчальний план, зміст та процес навчання.

Філософію мети освіти можна поділити на дві специфічні мети: а) мета освіти – вчити учнів тому, хто вони є та ким їм визначено бути згідно з планом Бога. Усі люди, як носії Божого образу, повинні бути такими, як його син. Учні можуть дізнатися, ким вони повинні бути, лише пізнаючи Бога, і знати, що є добро і правда лише у спілкуванні з ним. Цінність та сенс життя – не те, що привласнюється, а те, що приймається і проявляється у житті в правильних взаємостосунках із Богом, іншими людьми та із самим собою. Особистість Ісуса Христа, як кінцеве відкриття того, ким є Бог, як і удосконалювання людської природи, повинно бути центральним пунктом будь-якого виховання, відкидаючи всілякі антропоцентричні концепції;

б) мета освіти – забезпечити учнів необхідним запасом знань. Знання – це здобуття істини про реальний світ, що стає можливим тому, що перед дітьми поставав образ Бога. Наука і технології – право та обов'язок громадян. Освіта – ніщо інше, як виконання повелінь Бога. Святий Дух, працюючи у віруючих, дає їм можливість пізнавати творіння, включаючи самих себе.

Мета здобуття знань – моральне зростання, стати подібним до Христа, пізнавати соціальні та індивідуальні чинники моральної та естетичної поведінки.

Також важливе значення надається знанням та навичкам. Але учні повинні розуміти, що ці цілі мають сенс лише в більш широких рамках. Ціль таких знань – покращити політичну стабільність та етику в суспільстві, як і свою особисту святість, що можна узагальнити в ідеї прославлення Бога.

Філософія особистостей, що дають освіту: з тих пір, як Мойсей вивів дітей Ізраїля із Єгипту, освіта дітей була обов'язком їх батьків. До того, як дитина досягає шкільного віку, батьки впливають на розвиток мови, забезпечують базу загальних знань, допомагають розвитку мислення, встановлюють основні навички, передають конкретну систему цінностей.

У той же час добре видно розуміння важливості вчителів, що розглядається на прикладі синагог у Старому Заповіті. Згодом батьки передають свою відповідальність учителям, але, вважається тільки у

справжньому партнерстві сім'ї та школи можна чекати гарних результатів освіти.

Філософія учня: німці – вихователі розглядали учня як особистість. По-перше, учні здатні пізнавати та розуміти фізичну реальність, контролювати її. По-друге, вони здатні оцінювати, робити висновки про моральність учинків.

Філософія змісту освіти: людина нічого не знає точно, поки не пізнає Бога. Людина пізнає Бога через Біблію, пізнає Бога через його дії. Творіння означає, що існує об'єктивна реальність, у людей знання є суб'єктивним, і воно може бути помилковим

Філософія навчання: є три висновки німецьких педагогів початку ХХ століття щодо цілі, учня та змісту процесу навчання; об'єктивний зміст істини веде до об'єктивного методу навчання; те, що учні – особистості, потребує особистісного підходу до навчання; мета бути подібним до образу Ісуса Христа фокусує процес навчання на оцінюванні.

Хоча більшість німецьких школярів формально закінчувала навчання разом з обрядом конфірмації, окремі з них мали бажання продовжувати освіту. Саме з цією метою спеціальним циркуляром попечителя Київського навчального округу від 11 вересня 1898 р. учнів-колоністів було дозволено приймати до місцевих двокласних училищ. А в 1901 р., за даними місцевої статистики, 36 учнів-лютеран навчалось у середніх навчальних закладах губернії.

Діти німців-городян мали можливість продовжувати навчання у гімназіях та вищих навчальних закладах. А в колоніях після закінчення шкіл колоністи самотужки продовжували розширювати коло своїх знань про світ, читаючи книги, газети, журнали, брошури, які сюди надходили. Найчастіше це робилося через пасторів і вчителів, а подекуди передплатниками преси були й самі колоністи.

Таким чином, протягом другої половини ХІХ ст. в німецьких колоніях Волині сформувалась розгалужена мережа шкіл, у яких здобували початкову

освіту майже всі діти поселенців. Німецькі школи були на повному утриманні колоністських общин і підпорядковані лютеранському духовенству.

У 1887 р. всі іновірні школи в німецьких колоніях Південно-Західного краю були переведені у відомство Міністерства народної освіти, і це призвело до початку їхньої реорганізації, кінцевою метою якої мала бути повна русифікація. Однак колоністи вчинили цьому опір, і політика русифікації німецьких шкіл не дала бажаних результатів.

Антиколоніальні законодавчі акти 80-90-х років XIX століття та намагання русифікувати німецьку освіту зупинили притік німецьких колоністів і викликали їх зворотну міграцію. Уже в 1899 році число німецьких шкіл скоротилося до 308, в 1901 році їх стало 296, через десять років – 271, а в 1914 році – лише 175 шкіл і 9710 учнів у них, що складало всього 10% від загальної кількості шкіл губернії і 5,3% від чисельності учнів.

Слід зауважити, що царський уряд не втручався у внутрішні справи лютеранських общин німців, але разом із тим постійно стежив за їх життям та діяльністю. Однак з початком Першої світової війни більшість німців Волині було депортовано. Це призвело до занепаду системи лютеранських шкіл та німецької початкової освіти загалом.

З приходом радянської влади на Україну ситуація в освіті національних меншин поліпшилася. Багато німців – лютеран повернулося на Волинь. Почався період так званої коренізації. Масово відкривалися школи, громадські організації та релігійні споруди, де спілкування та викладання проводилося рідною мовою народів, що населяли Україну. Проте невдовзі всі вони були закриті, а представники національних меншин були депортовані та репресовані.

З лав німецьких колоністів вийшло чимало відомих людей – учених, письменників, громадських діячів і просто гідних громадян, але багато з них залишились і без Великої, і без Малої Батьківщини. Лише в 1967 році, після довгих митарств, їм було дозволено повернутися до рідних осель. У 1989 році на Україні вже проживало 38879 німців, що повернулися з Німеччини та східних районів СРСР. Однак лише в Дніпропетровській, Донецькій, Одеській

та Закарпатській областях вони проживають досить компактними групами, а в областях колишньої Волині (Волинській, Рівненській та Житомирській) вони розсіяні й живуть по кілька чоловік у районі.

Незважаючи на всі існуючі недоліки й проблеми в німецьких школах Волині, своє головне призначення – готувати дітей до конфірмації – вони виконували успішно, даючи їм заодно й початкову освіту.

Отже, німецькі колоністи Волині в середині ХІХ – на початку ХХ ст. у непростих умовах царської Росії і радянської влади зуміли нагромадити значний організаційно – освітній та навчально – виховний досвід. Оберігаючи кращі традиції німецького народу та спираючись на основоположні засади християнського віровчення, німецькі колоністи взаємозбагачувалися українською культурою, досвідом і знаннями, в тому числі в галузі шкільництва і родинного виховання, здобутими в процесі спілкування з місцевими корінними жителями. Вони налагодили чітку систему патріотично – громадського виховання і підготовки молодого покоління до життя і праці.

4.2. Виховання дітей німецьких колоністів на Волині

Для волинських німців, як і для всіх німців Росії, була характерна поліконфесійність. Основну й чисельно переважаючу групу німецьких конфесій на Волині складали представники різних напрямків протестантизму і зовсім незначну кількість – інших віросповідань.

Що ж до німців-протестантів, то левову частку серед них складали лютерани, а інші представляли іменовані православ'ям секти, з яких на Волині були меноніти, баптисти, штундисти і зрідка деякі інші. Так у 1897 р. із загальної кількості (171331) німців губернії протестанти різних напрямків становили 98,72% (з них 163 990 осіб, або ж 95,71%, були лютеранами), а 1,18% належали до римо-католиків, а також до православних і навіть до іудеїв та старообрядців.

Що ж стосується німців римо-католиків, то майже всі вони були вихідцями з Царства Польського і походили від поляків, які прийняли німецьку мову й культуру¹²⁶.

Меноніти заперечували пишність, ієрархію і побори католицької церкви, відмовлялись від професійних священників і хрещення дітей у віці немовляти, відрікалися від усякого насильства і зброї, чим і мотивували відмову служити в армії, що найчастіше породжувало причини переслідувань із боку влади. Волинські меноніти були тією частиною волинських колоністів, для яких головною причиною переселення були саме релігійні утиски в себе на батьківщині.

У менонітських поселеннях керувала рада старійшин, що мала необмежену владу і могла навіть вигнати за провину, а родичі не в праві були дати хоча б харчів на дорогу. У менонітів була дуже сильною взаємозалежність релігійного та економічного життя, оскільки землею володіла вся менонітська община. Тому відлучення від менонітської церкви означало для прихожанина втрату всіх прав і привілеїв, а наслідком було його видворення з колонії¹²⁷. Місцеве населення Волині відзначало високу працелюбність та релігійність менонітів. Та й у звітах волинських губернаторів ще за 1835 та 1852 рр. зустрічаємо лише позитивні характеристики їхнього господарювання та громадського життя¹²⁸.

Авторитет пастора багато в чому залежав від його особистих та професійних якостей. Якщо пастор був ключовою фігурою в релігійному житті всього приходу, то в кожній колоністській общині головну роль відігравав кістер, який дуже часто був одночасно й шульмейстером (вчителем). Кістери хоча й вважались священнослужителями, але до духовного стану не належали. Вони були першими помічниками пасторів і протягом року здійснювали всі дозволені їм поточні релігійні треби для членів своєї релігійної общини.

¹²⁶ *Волинські зошити : наук, збірник. – Житомир : Вид-во «Волинь», 1994. – Т.VIII. – С.91.*

¹²⁷ *Вольц Е. Різдво на Волині / Е. Вольц // Волинські зошити : наук, збірник. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1998. – Т.I. – С. 2.*

¹²⁸ Там само. – С.3.

Кістери складали порядок богослужінь, щонеділі й у свята виголошували в молитовних домах проповіді, хрестили дітей, ховали померлих, готували підлітків до конфірмації, виконували обов'язки канторів, тобто навчали співу релігійних пісень і керували церковними хорами і т.д. Вони мусли бути добрими психологами й тонко відчувати релігійні настрої серед своїх прихожан.

Приємним і радісним обрядом було хрещення дітей. Його намагалися здійснити якомога швидше, і найчастіше кістер проводив його наступного після народження дитини дня. Причому це необов'язково мало відбуватися в приміщенні кірхи або ж молитовного будинку. Часто хрещення проходило в батьківській домівці. Як свідчать метричні книги євангелічно-лютеранських приходів, охрестити дитину в окремих випадках міг не лише пастор чи кістер, а навіть повивальна бабка або ж хтось із батьків чи сусідів¹²⁹.

Обов'язковим для батьків новонародженої дитини був вибір для неї хрещених, або ж як записано в метричних книгах, «воспреемников». Їх найчастіше вибирали з числа родичів чи односельців. Через те, що діти в німецьких сім'ях народжувалися дуже часто, а колонії були невеликими за кількістю сімей, то дорослим доводилось бути одночасно хрещеними для кількох дітей. Зазвичай хресних було двоє – один чоловік і одна жінка. Але в окремих випадках, переважно в містах і особливо в знатних сім'ях, їх могло бути навіть п'ять-шість. Наприклад, хрещеними («воспреемниками») Отто Генріха Гофмана, сина Рожищенського пастора в метричній книзі записані п'ять осіб: «1) Доктор Герман Керм; 2) Пробст Едуард Паукер; 3) учитель Рудольф Керм; 4) дівиця Ємілія Гофман; 5) дівиця Ольга Штильмарк»¹³⁰.

Існували і лютеранські общини, котрі займались і нерелігійними функціями. Наприклад, при церквах організовували каси взаємодопомоги, які управлялися виборними від прихожан комітетами. З таких кас виділяли гроші

¹²⁹ Арндт К. Дитинство під Тучином та переселення / К. Арндт // Волинські зошити : наук. збірник. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1998. – Т.І. – С 14.

¹³⁰ Там само. – С.15.

на будівництво та підтримку шкіл і вчителів, на підготовку кістерів та шульмейстерів, на придбання релігійної та навчальної літератури, шкільного приладдя учням та на інші потреби громади, а також для допомоги сиротам, потерпілим від стихійних лих та в інших скрутних матеріальних ситуаціях¹³¹. У містах члени лютеранських громад займалися благодійницькою діяльністю, створюючи для цього відповідні релігійні організації. Зокрема, в Житомирі у 1909 р. при євангелійно-лютеранському приході було засноване Товариство допомоги бідним, про яке ми згадували вище.

Слід звернути увагу й на те, що в німецьких колоніях постійно підтримувався дух германізму. Головну роль у цьому відігравала школа і церква, однак немало значили й зв'язки з Німеччиною. У своїй книзі «Германия в России» А.П. Ліпранді вказував, що в самій Німеччині існували спеціальні організації, головне призначення яких полягало у підтримці колоністів як у матеріальному, так і в моральному, культурному та політичному аспектах. Мета цих організацій полягала в тому, щоб зміцнювати єдність німців в усьому світі й підтримувати дух германізму скрізь, де компактно проживало німецьке населення. З цією метою колоністам надсилались портрети німецьких імператорів та канцлера Бісмарка, листи і брошури пангерманського змісту, надавалися грошові субсидії для відкриття та функціонування шкіл, а вчителям і пасторам – на так зване лютеранське місіонерство і т.д.

Атмосфера германізму в колоніях певною мірою підтримувалась і німецькою пресою, яка надходила переважно в міста. Навіть назви своїх поселень на Волині тривалий період німці утворювали в більшості від германських основ, підтримуючи й цим германські традиції.

Церковно-релігійну літературу колоністи купували в кістерів і пасторів, інколи отримували її поштою з Німеччини, зустрічались і розповсюджувачі такого роду книг, які розвозили їх по Волині.

¹³¹ Там само. – С.19.

Волинське баптистське духовенство також намагалось організувати релігійний навчальний заклад для молоді. У 1909 р. пастор Івановицького приходу Житомирського повіту Брандт подав губернатору прохання про відкриття біблійно-теологічних курсів для юнацтва баптистської віри в містечку Горошки, але отримав відмову. Такий же результат мало й звернення до попечителя Київського навчального округу. Лише департамент духовних справ Міністерства внутрішніх справ не відмовив, але направив прохача за дозволом у Міністерство освіти¹³².

Своєрідність громадських стосунків серед волинських німців-колоністів мала продовження і в сімейному житті; їх сім'ї, як правило, були багатодітними. Так у колонії Пілганів Луцького повіту в 1890 р. серед 26 сімей у 12-х було від 4 до 6 дітей, ще у двох – 7 і 9, а в усіх інших – 3 і менше¹³³. Багатодітність серед німецьких сімей була традиційним явищем. Однак значна частина дітей помирала.

Підростаючи, діти поступово залучались до активної посильної праці в домашньому господарстві й таким чином здобували різні знання і практичні навички виконання землеробської, ремісничої та домашньої роботи. А після конфірмації, що найчастіше відбувалась у 15-ти річному віці, вони вже вважались дорослими і користувалися усіма правами та обов'язками членів колоністської громади.

Педагог-меноніт М. Штраус виділив такі негативні моделі батьківського виховання: батьки, які усе дозволяють своїм дітям; батьки-опікуни; батьки, які постійно бурчать; батьки-маніпулятори; батьки-диктатори; батьки, які не дотримуються послідовності у вихованні; батьки-«квочки».

Батьки, які усе дозволяють своїм дітям. Це стосується сімей, де дитині все дозволено, і вона сприймає це, як належне. Батьки вважають, що покарання заважають вільному розвитку дитини. Вони намагаються використовувати менше заборон. За такою моделлю основою виховання є уявлення про те, що

¹³² Там само. – С.39.

¹³³ Там само. – С.38.

людина добра або нейтральна по відношенню до добра та зла. Головним є – самовираження, самовизначення дитини. Головна цінність – воля: відповідальність і самоконтроль придуть пізніше.

Батьки-опікуни. У цій моделі батьки контролюють кожен крок дитини, повністю відділяють її від життя. Причина такого ставлення – страх, або піклування про власний спокій. Такі батьки оберігають свою дитину (і продовжують оберігати, коли вона і підросте) не стільки заради дитини, як задля самих себе.

Батьки, які постійно бурчать. Такі батьки безперестанку повчають своїх дітей: кожен наказ повторюється декілька разів. Якщо дитина не реагує, піднімається лайка. Батьки цим самим привчають своїх дітей до непослуху. Дитина просто не чує батьків до тих пір, доки не здійметься лайка. Таким чином, людина вчиться ігнорувати владу: спочатку – батьківську, а далі – й іншу.

Батьки – маніпулятори. Самою розвиненою маніпуляцією є гра на почуттях. Один з її прийомів – достукатись до совісті дитини (інколи це робиться свідомо). У результаті цього може постраждати те почуття довіри, яке повинно було бути між батьками та їх дітьми, якщо їх відносини були побудовані на любові. Дитина починає думати, що її люблять не саму по собі, а за її дії і вчинки. Її самооцінка занижується.

Батьки – диктатори. Батьки-диктатори вважають, що їхні слова є законом. Вони вбачають небезпеку вседозволеності й налаштовані не допустити її. Оскільки батьки завжди праві, то між ними і дітьми постає «стіна відчуження». З точки зору батьків-диктаторів, дозволити дитині захищатись – значить підірвати їхню владу.

Батьки, які не дотримуються послідовності у вихованні. Батьки, які не дотримуються послідовності у вихованні дітей, переходять від однієї системи виховання до іншої. Діти у такому випадку не можуть зрозуміти, що від них хочуть. У дитини, яка виросла у такій сім'ї, може розвинути невпевненість у собі, її життя буде проходити в постійній невизначеності.

Батьки-«квочки». До цієї категорії належать батьки, центром життя для яких є їхня дитина. В основі цього лежить давня філософія : чим більше батьки віддають свого часу дітям і жертвують для них, тим краще. Дитина, яка звикла бути у центрі уваги, зростає егоїстичною і невдячною. Почуття відповідальності, повага до інших для них ніщо: головне – власне життя. Такій дитині важко навчитися вмінню розпізнавати – егоїзм заважає судити справедливо. Будувати розумні плани така дитина не вміє – вона звикла піклуватися лише про себе.

Заперечуючи такі моделі виховання, пастори, старійшини німецьких колоній, учителі намагалися виховувати дітей на кращих німецьких традиціях у церкві, школі, родині. При цьому цікавим є те, що старші, батьки, діти, крім трудових, навчальних, буденних обов'язків, спільно проводили всією колонією різноманітні свята, читання, концерти, які мали не лише глибоко релігійну, а й духовно-естетичну спрямованість.

Час для спілкування та відпочинку колоністи найчастіше знаходили у вихідні та святкові дні. Робочим же часом дорожили і намагалися використати його якомога продуктивніше. У гості ходили найчастіше в свята і на запрошення з приводу певних сімейних подій (хрестини, весілля та ін.). У свята, а інколи й у вихідні дні, в когось у хаті або й у клуні влаштовували танці, де молодь мала можливість провести час у своєму середовищі, повеселитися, позалицятися¹³⁴. В окремих великих колоніях існували духові оркестри, музичні хори, які виступали під час великих релігійних свят та важливих урочистих подій у житті колонії¹³⁵.

У середовищі німецьких поселенців існували й різні форми усної народної творчості. Часто вони відображали саме період і особливості життя на Волині. Так із уст одного з найстаріших жителів згадуваної нами колонії

¹³⁴ *Войтенко А.Б.* Житомирщина: Історичний нарис : [навч. посібник] / А.Б. Войтенко, О.М. Двашенко, А.С. Кузьмін. – Житомир: «Полісся», 2003. – С.30.

¹³⁵ Там само. – С.31.

Анета в 1926 р. було записано уривки з пісні про важку працю перших колоністів при освоєнні волинських поліських земель.

Такого роду творіння найчастіше співали в компанях, у присутності дітей, аби ті змалку усвідомили, що лише за рахунок важкої праці попередніх поколінь було досягнуто їхнє матеріальне благополуччя. Таким чином виховувалась любов до праці й повага до старшого покоління.

Аналіз викладеного вище матеріалу засвідчує, що волинські німці в переважній більшості були лютеранами, хоча зрідка зустрічались і представники інших релігійних конфесій. Усе громадське й сімейне життя, мораль, побут і виховання дітей у середовищі поселенців будувались на релігійних началах протестантського віровчення. Лютеранська релігія була одним із важливих факторів, який не лише створював відчуття єдності серед німецького населення Волині, але й суттєво сприяв збереженню ними своєї національної ідентичності в умовах тривалого перебування в інонаціональному середовищі. У цілому ж глибока релігійність німців була чи не найважливішою ознакою їхньою духовного життя та високої національної культури, що змалку прищеплювалася дітям.

Розділ 5. Освіта дітей чеського походження на Волині (др. пол. ХІХ – пол. ХХ ст.)

5.1. Мережа навчальних закладів для чеських дітей на Волині

Протягом 1870-1917 рр. на Правобережній Україні функціонували однокласні й двокласні чесько-російські училища¹³⁶.

В однокласні й до першого класу двокласних чесько-російських училищ зараховувалися діти семи-дванадцятирічного віку. До другого класу двокласних чесько-російських училищ – хлопчики до п'ятнадцятирічного віку і дівчатка до тринадцятирічного віку¹³⁷.

Діти незаможних батьків, відмінники навчання в однокласних і двокласних чесько-російських училищах навчалися безкоштовно. Натомість інші діти (за постановою попечителя навчального округу) щороку сплачували за навчання не більше шести рублів. Діти й засновників і спонсорів училищ навчалися також безкоштовно¹³⁸.

Відвідування дітьми однокласних і двокласних чесько-російських училищ контролювалося громадами, батьками (опікунами) і вчителями. Учителі щодня записували у журналі не тільки тему і короткий зміст уроків, а й відсутніх дітей, зазначаючи причини відсутності. Діти, які систематично ігнорували училищний порядок, виключалися з училищ за погодженням із державним інспектором¹³⁹. У однокласних і двокласних чесько-російських училищах

¹³⁶ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – 1096 с. – (Народные училища в Западном крае, на Кавказе, в Остзейских губерниях и Царстве Польском. О народных училищах в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской: извлечение из Свода Законов: т. 12. – 1883 г., по продолжению 1895 г.). – С.183.

¹³⁷ Крыжановский Е. М. Чехи на Волини / Е. М. Крыжановский. – СПб., 1887. – С.124.

¹³⁸ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – 1096 с. – (Народные училища в Западном крае, на Кавказе, в Остзейских губерниях и Царстве Польском. О народных училищах в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской: извлечение из Свода Законов: т. 12. – 1883 г., по продолжению 1895 г.). – С.185.

¹³⁹ Крыжановский Е. М. Чехи на Волини / Е. М. Крыжановский. – СПб., 1887. – С.124.

існував також загальний список дітей, де відзначалися найважливіші особисті дані¹⁴⁰.

Кількість предметів у однокласних і двокласних чесько-російських училищах співпадала із кількістю предметів у російських однокласних і двокласних училищах¹⁴¹. Предмети в однокласних і двокласних чесько-російських училищах викладалися за погодженнями з Міністерством народної освіти Російської імперії і духовним відомством російськомовними підручниками¹⁴².

Діти неправославної віри звільнялися від вивчення і складання екзаменів із церковнослов'янської мови і Закону Божого¹⁴³.

Навчання в однокласних і двокласних чесько-російських училищах тривало з першого вересня до першого травня¹⁴⁴. Подекуди (наприклад, у Зубівському двокласному чесько-російському училищі) літні канікули тривали тільки із тридцятого червня до тридцять першого серпня. У деяких однокласних і двокласних чесько-російських училищах (наприклад, у Глинському двокласному чесько-російському училищі) канікули, за рішенням учителів, становили більшу частину року: чотиримісячні літні канікули, загалом двомісячні великодні, різдвяні й масляничні канікули, різні святкові канікули. Натомість чехи вимагали усунення таких канікул і встановлення

¹⁴⁰ Там само. – С.134.

¹⁴¹ *О разрешении* чехам, переселившимся в Волынскую губернию, открыть в 3-х колониях – Глинске, Будераже и Мирогоще по одному 2-классному училищу. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 49. – Арк. 20 зв.

¹⁴² *Пругавин А. С.* Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – 1096 с. – (Народные училища в Западном крае, на Кавказе, в Остзейских губерниях и Царстве Польском. О народных училищах в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской: извлечение из Свода Законов: т. 12. – 1883 г., по продолжению 1895 г.). – С.183.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ *Афанасьев І.* Установи народної освіти на Волині: за матеріалами Губнар освіти на 1.01.1924 р. / І. Афанасьев. – Житомир: Волинський губернський відділ народної освіти, 1924. – С.385. Мокрицький Г. П. Крошнянська чеська школа у м. Житомирі / Г. П. Мокрицький // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – С. 154-158. – (Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині»: т. 18). – С.156.

канікулярних днів у зручний для батьків час (тобто, на зразок Богемії, тільки протягом літніх сільськогосподарських робіт)¹⁴⁵.

Уроки розпочиналися о сьомій або восьмій годині. У деяких однокласних і двокласних чесько-російських училищах уроки закінчувалися до чотирнадцятої години, натомість подекуди існувало двозмінне навчання, що суперечило традиціям однокласних і двокласних училищ¹⁴⁶.

У четвер діти чеського походження, на противагу дітям українського походження, традиційно не відвідували навчання. Під час православних свят діти українського походження, на відміну від дітей чеського походження, не відвідували училища. Це спричиняло безладдя під час вивчення нових тем¹⁴⁷.

Чехи надавали перевагу одностатевому навчанню, відповідно до цього хлопчикам і дівчаткам викладали вчитель і вчителька. Двостатеве навчання здійснювалося лише за умови забезпечення однокласних і двокласних чесько-російських училищ достатньою кількістю класів, парт і лав для окремого розміщення хлопчиків і дівчаток, вік яких не перевищував би відповідно чотирнадцяти і дванадцяти років¹⁴⁸.

Після успішного завершення навчання в однокласних і двокласних чесько-російських училищах діти отримували свідоцтва¹⁴⁹. Діти, які не склали іспити, мали можливість одноразового перескладання, проте лише наступного року і за умови повторного проходження курсу останнього року навчання¹⁵⁰.

Починаючи з 16 листопада 1885 р., випускники однокласних і двокласних чесько-російських училищ отримували військову пільгу¹⁵¹ (діти починали

¹⁴⁵ *Čechoslovan.* – К.: 27 března (03) 1916. — № 2. – S. 5.

¹⁴⁶ *О разрешении* чехам, переселившимся в Волынскую губернию, открыть в 3-х колониях – Глинске, Будераже и Мирогоше по одному 2-классному училищу. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 49. – 1870 г. – Арк. 50 зв.

¹⁴⁷ *Крыжановский Е. М.* Чехи на Волыни / Е. М. Крыжановский. – СПб., 1887. – С.84.

¹⁴⁸ *Киевлянин.* – 1889. – № 57. – С. 3; *Ruský Čech.* – 1908. – № 10. – S.15.

¹⁴⁹ *Пругавин А. С.* Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.125.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само.

навчання у чеських школах як із шестирічного, так і з десятидванадцятирічного віку).

За статутом євангелістсько-лютеранської церкви, п'ятнадцятирічні юнак або дівчина мали знати Закон Божий і вміти читати¹⁵².

У чеських школах здебільшого використовувалася педагогічна система, притаманна німецьким сільським школам, яка полягала у широкому застосуванні диктантів і переказів; дослівному заучуванні текстів напам'ять; коротких наказів із негайним виконанням і досить жорстоких покарань за найменший непослух¹⁵³.

Однокласні чесько-російські училища мали трирічний курс і, як мінімум, шестимісячний навчальний рік¹⁵⁴.

Згідно затвердженої 7 лютого 1897 р. міністром Народної освіти «Програми для однокласних чесько-російських училищ», в училищах викладалися наступні предмети: 1. Закон Божий (коротка священна історія і короткий катехізис із поясненням найважливіших богослужінь, молитов і свят). 2. Російська мова (російське читання; російське письмо). 3. Російський правопис. 4. Церковнослов'янська мова. 5. Чеська мова. 6. Арифметика (4 перші дії). 7. Співи. 8. Гімнастика¹⁵⁵. Згідно цієї Програми в однокласних чесько-російських училищах учителі мали право розширювати зміст освіти, розподіляти його за роками, збільшувати навчальний час вивчення¹⁵⁶.

Під час викладання Закону Божого використовувалися такі методи: бесіда; розповідь; цитування; повторення; зв'язок із життям; випереджаюче

¹⁵² Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи у системі народної освіти на Волині (др. пол. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Рівне, 2005. – С.39; Фальборк Г. А. Народное образование в России / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуский. – СПб.: Печ. О. Поповой, 1900. – С.123.

¹⁵³ Крыжановский Е. М. Собрание сочинений: в 3 т. / Е. М. Крыжановский. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1890. – Т. 2: Чехи на Волыни. – 1890. – С. 941.

¹⁵⁴ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. — СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.125.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России: по неизданным официальным документам / Н. Каржанский (Качанов). – М.: Змії, 1918. – С.138.

навчання¹⁵⁷. Тематичний зміст уроків Закону Божого в однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: молитва; піснеспіви; десять заповідей; Символ православної віри;
- другий рік: Старий Заповіт; Новий Заповіт; Священна Історія; постулати християнства; становлення Церкви; дванадесяті свята;
- третій рік: Богослужіння; Катехізис за «Початками християнського вчення»;
- основні поняття: «храм»; «престол»; «іконостас»; «чаша»; «священство»; «риза»; «свято»; «піст»; «чатування»; «піснеспів»; «священнодія»; «Літургія»; «Великі Дари»; «причастя»; «Апостол»; «Євангеліє»; «Проскомидія»; «хресне знамення»; «ектенія»¹⁵⁸.

Молитви вивчалися за наступним планом: 1. Читання молитви. 2. Визначення головної думки молитви. 3. Пояснення змісту складних слів і висловів молитви. 4. Переклад молитви. 5. Наближений до тексту короткий перифраз молитви. 6. Опитування за запитаннями. 7. Узагальнюючий аналіз слів і висловів молитви. 8. Узагальнюючий аналіз молитви. 9. Аналіз питань. 10. Вивчення молитви напам'ять: першої половини першого навчального року – зі слів учителя, надалі – із книги¹⁵⁹.

Законовчителі мали право першості під час узгодження розкладів занять однокласних чесько-російських училищ¹⁶⁰. Під час вивчення Закону Божого в однокласних чесько-російських училищах використовувалися такі наочні посібники: географічні карти; репродукції картин зі Священної Історії; зображення священних предметів¹⁶¹.

¹⁵⁷ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.143.

¹⁵⁸ Там само. – С.139.

¹⁵⁹ Там само. – С.143.

¹⁶⁰ Там само. – С.139.

¹⁶¹ Там само. – С.144.

Метою викладання російської мови в однокласних чесько-російських училищах визначалося досягнення дітьми осмисленого і правильного читання і письма російською мовою; осмисленої й правильної розмовної вимови¹⁶².

Під час викладання російської мови в однокласних чесько-російських училищах використовувалися такі методи: хорове читання; зразкове читання вчителем; взаємопроникнення предметів (читання статей із гігієни; географії Російської імперії; природознавства Російської імперії; історії Російської імперії; робота з географічними й історичними брошурами і книгами)¹⁶³.

Тематичний зміст уроків російської мови в однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: звуковий і складовий аналіз слів; букви; поєднання букв; читання слів і коротких речень із вивченими буквами; читання статей; переказування статей за запитаннями; вивчення віршів напам'ять; поділ слів на склади; перенесення складу в наступний рядок; великі й рядкові букви; вживання великих букв; голосні й приголосні букви; тверді й м'які приголосні букви; букви «й», «ь», «ъ»; азбука; буква «э»; вживання букв «и» й «і»; невживання букв «ы», «ю», «я» після «ж», «ч», «ш», «щ»; тверда і м'яка вимова приголосних букв; букви «ь», «ъ» всередині й наприкінці слів; наголос; наголос і зміна значення слова; диктант; пояснювальний диктант; списування статей;

- другий рік: читання статей; домашнє читання книг і статей; переказування статей за запитаннями і без них; переказування поширених статей частинами; письмовий переказ статті за запитаннями; вивчення віршів і коротких оповідань напам'ять; іменник; рід, число і відмінок іменників; особові займенники; дієслово; доконаний і невизначений вид, особа і час дієслів; окремі й префіксальні прийменники; вживання потрібної букви за нечіткої вимови голосного чи приголосного звуку; буква «Ѣ»; вживання крапки; вживання знаків оклику і питання; вживання тире і лапок; вживання коми; сьомий

¹⁶² Там само. – С.147.

¹⁶³ Там само.

кличний відмінок; попереджувальний диктант; перевірковий диктант; списування статей; запис вивчених напам'ять віршів і коротких оповідань;

- третій рік: читання і переказування статей із хрестоматії; домашнє читання книг і статей; письмовий переказ статті; читання розбірливих рукописів; вивчення віршів і прозових уривків напам'ять; іменник і прикметник; родове, числове і відмінкове узгодження прикметника з іменником; відмінкові закінчення; ступені порівняння прикметників; короткі (вкорочені) й повні закінчення прикметників; кількісні й порядкові числівники; просте речення; підмет і присудок; додаток, означення й обставина; вправи на вживання розділових знаків; вправи на вживання букви «Ђ»; повторювальний диктант; перевірковий диктант; списування статей; складання листів і описів за зразком¹⁶⁴.

Метою викладання каліграфії в однокласних чесько-російських училищах було набуття дітьми уміння твердого і чіткого почерку; ознайомлення із правилами якісного каліграфічного письма¹⁶⁵.

Під час викладання каліграфії в однокласних чесько-російських училищах використовувалися такі методи: тактування (основні принципи: тактування спочатку повільне, потім – швидке (один такт відповідав одному натиску пера); прямопропорційний взаємозв'язок легкості натиску пера і швидкості письма; написання букв за буквеними елементами (спочатку вивчали рядкові букви, потім – великі букви, тому що елементи рядкових і великих букв різні)¹⁶⁶.

Тематичний зміст уроків каліграфії в однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: вправи на правильне сидіння, розміщення зошита і рухи руки; написання буквених елементів (паличка; паличка, заокруглена

¹⁶⁴ Там само. – С.146.

¹⁶⁵ Там само. – С.149.

¹⁶⁶ Там само.

зверху; паличка, заокруглена знизу; паличка, заокруглена зверху і знизу; овал; півовал); написання слів і речень великим почерком за двома лініями;

- другий рік: повторення вивченого матеріалу; написання слів і речень середнім почерком за двома лініями; натиск пера і розмір букв; правильні з'єднання букв; списування із класної дошки і прописів;

- третій рік: написання слів і речень за однією лінійкою; написання слів і речень за транспарантом; правильні з'єднання букв; списування із прописів¹⁶⁷.

Учителям однокласних чесько-російських училищ рекомендувалося користуватися під час роботи з дітьми тільки папером, пером і олівцем, а не грифельними дошками і грифелем, користуючись якими, діти набували б офтальмологічних вад¹⁶⁸. Учителі мали право обирати шрифт читання (друкований; рукописний; друкований+рукописний) і письма (слов'янський напівустав (дітьми православного віросповідання) і круглий шрифт – «рондо»)¹⁶⁹.

Цікавим, на наш погляд, був метод, який використовувався під час викладання церковнослов'янської мови у однокласних чесько-російських училищах: опрацювання таблиць вивчених напам'ять, коротких молитов для читання¹⁷⁰.

Тематичний зміст уроків церковнослов'янської мови у однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: церковнослов'янська азбука; порівняння церковнослов'янської азбуки з російським алфавітом; читання молитов; нарядкові знаки, титла; скорочення слів; читання церковнослов'янського букваря;

- другий рік: Євангеліє; Псалтир; Часослов; слов'янські числа;

¹⁶⁷ Там само. – С.148.

¹⁶⁸ Там само. – С.149.

¹⁶⁹ Там само. – С.147, 150.

¹⁷⁰ Там само. – С.145.

- третій рік: Євангеліє; Псалтир; Часослов; місяцеслов (церковний календар);
- основні поняття: «кафізма»; «титло»¹⁷¹.

Метою викладання арифметики в однокласних чесько-російських училищах визначалося досягнення дітьми результатів загальноосвітніх і практичних завдань: свідоме засвоєння основних арифметичних понять; вільне обчислення; розуміння співвідношення чисел; застосування набутих знань під час вирішення практичних завдань; уміння співставляти арифметичні знаки і відповідні поняття¹⁷².

Тематичний зміст уроків арифметики в однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: пряма і зворотна лічба у межах двадцяти; чотири перші дії у межах двадцяти; нумерація чисел у межах ста; чотири перші дії у межах ста; цифри і знаки; поняття «додати»; «відняти»; «на скільки більше (менше)»; «повторити»; «розділити»; «скільки разів міститься»; «у скільки разів більше (менше)»; усні й письмові задачі; римська нумерація чисел у межах XX;
- другий рік: поняття «десяток»; нумерація чисел у межах тисячі; чотири перші дії у межах тисячі; поняття «додавання»; «віднімання»; «множення»; «ділення»; таблиці прямого множення однозначних чисел; обчислювальні прийоми із двозначними числами; розклад числа на розрядні одиниці; кратне і різницеве порівняння чисел; збільшення і зменшення чисел у десять і у сто разів; усні й письмові задачі; дроби ($\frac{1}{2}$; $\frac{1}{4}$; $\frac{1}{8}$; $\frac{1}{10}$; $\frac{1}{5}$; $\frac{1}{3}$; $\frac{1}{6}$);
- третій рік: нумерація чисел у межах десяти мільйонів; чотири перші дії у межах десяти мільйонів; прямі й зворотні обчислення; перевірка чотирьох перших дій; чотири перші дії над іменованими складеними числами; звичайні й десяткові дроби; чотири перші дії зі звичайними і десятковими дробами; задачі з використанням дробів; усні й письмові задачі; час; монети; російські міри

¹⁷¹ Там само. – С.144.

¹⁷² Там само. – С.150.

довжини (аршин; вершок), маси (фунт) сипучих тіл; квадратні й кубічні міри; російська торгова рахівниця; проценти; площа; об'єм простих тіл¹⁷³.

Метою викладання співів у однокласних чесько-російських училищах визначалося виховання у дітей морально-релігійних почуттів; почуття любові до Батьківщини; естетичних почуттів¹⁷⁴.

Тематичний зміст уроків співів у однокласних чесько-російських училищах був наступним:

- перший рік: підготовчі вокальні вправи; одноголосні церковні піснеспіви; унісон; оволодіння музичними інтервалами (секундою; терцією; квартою); військові пісні патріотичного характеру; народні пісні побутового характеру;

- другий рік: Літургія святого Іоана Златоуста; храмові свята; мажорна гама; назви і зображення нот; поділ ноти на частини; четвертна нота; половинна нота; ціла нота; нота із крапкою; піснеспіви; двоголосся; триголосся; гімни; військові пісні патріотичного характеру; народні пісні побутового характеру;

- третій рік: піснеспіви за Євангелієм; недільні віршарі; пасхальні ірмоси; молебень; військові пісні патріотичного характеру; народні пісні побутового характеру¹⁷⁵. Уроки співів мав проводити учитель із музичною освітою¹⁷⁶.

Двокласні чесько-російські училища мали п'ятирічний курс навчання (у першому класі діти навчалися три роки, у другому класі – два роки)¹⁷⁷.

¹⁷³ *Ruský Čech*. – 1907. – № 6. – S.6.

¹⁷⁴ *Пругавин А. С.* Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.154.

¹⁷⁵ Там само. – С.153.

¹⁷⁶ Там само. – С.138.

¹⁷⁷ *Воловик О. В.* Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – С.159.

До першого класу двокласних чесько-російських училищ зараховувалися діти, які вмiли читати і писати, виконувати чотири перші дії з простими числами і молитися¹⁷⁸.

Згідно затвердженої 31 травня 1869 р. міністром Народної освіти Програми для двокласних чесько-російських училищ у них викладалися такі основні предмети: 1. Закон Божий. 2. Російська мова (російське читання; російське письмо). 3. Російське чистописання. 4. Чеська мова (чеське читання; чеське письмо; чеське чистописання). 5. Арифметика. 6. Практична геометрія. 7. Географія і природознавство Російської імперії. 8. Історія Російської імперії. 9. Співи. Крім того, в училищах викладалися варіативні предмети: 1. Креслення. 2. Малювання. 3. Праця. 4. Гімнастика¹⁷⁹.

Міністерством народної освіти Російської імперії було складено Програму викладання Закону Божого у двокласних чесько-російських училищ, яку 24 вересня 1869 р. погоджено із Синодом. Згідно цієї програми метою викладання Закону Божого визначалося виховання дітей у християнському дусі за законами православної церкви¹⁸⁰.

Для досягнення зазначеної мети використовувалися такі засоби: молитва (російською і церковнослов'янською мовами зі слів законовчителя, якій передувала бесіда про зміст молитви); ектенія; Літургія; облашування храму; вивчення Священної Історії (у першому класі – церковні свята; Старий Заповіт; Новий Заповіт; зміст учення Ісуса Христа; Символ православної віри; у другому класі – Катехізіс; Новий Заповіт; Євангеліє; апостольські послання; псалми¹⁸¹.

Метою викладання російської мови визначалося досягнення дітьми осмисленого, правильного і швидкого читання і письма російською мовою¹⁸².

Для досягнення зазначеної мети використовувалися наступні засоби:

¹⁷⁸ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – С.184.

¹⁷⁹ Там само. – С.133.

¹⁸⁰ Там само. – С.130.

¹⁸¹ Там само. – С.131.

¹⁸² Там само. – С.132.

- у першому класі: читання і переказування пояснених учителем статей; усні й письмові відповіді на запитання вчителя; письмовий переказ статті за запитаннями і без допомоги запитань; списування статей; пояснювальний диктант; перевіркове читання дітьми диктанту із книги; контрольний диктант; вивчення правил правопису без граматичних термінів; практичне вивчення іменника, дієслова, прикметника; підмета, присудка без називання термінів і вивчення пояснених учителем віршів напам'ять;

- у другому класі: читання і переказування пояснених учителем поширених статей; вивчення синтаксичних і етимологічних правил орфографії; аналіз листів і статей; письмовий переказ; твір на тему за визначеним планом; вивчення віршів напам'ять¹⁸³.

Тематичний зміст уроків арифметики у двокласних чесько-російських училищах був наступним:

- у першому класі: перший рік: склад чисел у межах десяти; чотири перші дії над числами у межах десяти; поняття про $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ й $\frac{1}{8}$; склад чисел у межах ста; усні задачі на чотири перші дії; другий і третій роки: числа у межах мільйону; усні й письмові задачі; російська торгова рахівниця; одиниці часу; одиниці ваги; міри; монети;

- у другому класі: прості дроби; чотири перші дії над простими дробами; задачі на правила потрійного зміщення, проценти без пропорційних дій; основи планіметрії¹⁸⁴.

Тематичний зміст уроків географії у двокласних чесько-російських училищах був таким: структура глобуса; вода і суходіл; материки й океани; частини світу; Російська імперія; карта; моря, затоки, протоки, озера, острови, півострови, коси і перешийки Російської імперії; шляхи сполучення Російської імперії; гори Російської імперії; поверхня Росії; краєзнавство; європейська й азійська частини Російської імперії; губернії і повіти Російської імперії (не перераховуючи останніх); рідний край – губернія, сусідні губернії, повіти;

¹⁸³ Там само. – С.132.

¹⁸⁴ *Ruský Čech.* – 1907. — № 6. – S.6.

столиці, визначні місця Російської імперії; залізні дороги Російської імперії; кількість населення, площа, племена Російської імперії; держави світу; столиці держав світу; слов'янські країни; сусідні країни; слов'яни¹⁸⁵. Під час вивчення географії у двокласних чесько-російських училищах використовувалися географічні карти світу, Європи, Російської імперії, столиць Російської імперії, найбільших держав і міст, слов'янських і сусідніх країн¹⁸⁶.

Тематичний зміст уроків історії у двокласних чесько-російських училищах був наступним: віра і побут слов'ян; варяги; свята Ольга і її хрещення; святий Володимир і хрещення російського народу; Києво-Печерська Лавра; поділ Русі; татари; Олександр Невський; Куликовська битва; об'єднання Російської землі Іоаном III; підкорення Астраханської, Казанської і Сибірської земель; закріплення селян; самозванці; Дім Романових¹⁸⁷.

У двокласних чесько-російських училищах урок тривав годину; перерва між першим і другим уроком – $\frac{1}{4}$ години; між другим і третім – $\frac{3}{4}$ години; між третім і четвертим – $\frac{1}{4}$ години¹⁸⁸.

У Будеражському, Глинському і Мирогощинському двокласних чесько-російських училищах існували окремі кімнати і достатня кількість парт і лав для поділу класів на відділення і підгрупи. Так у Мирогощинському училищі навчалася до ста шістдесяти дітей, зокрема й українського походження, тому діти кожного класу поділялися на два відділення – чеське і російське; чеське відділення поділялося на дві підгрупи. Поділ класів на відділення запроваджувався з наступних предметів: Закон Божий, чеська мова й арифметика¹⁸⁹.

¹⁸⁵ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1904. – 1096 с. – С.133.

¹⁸⁶ Там само.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ *О разрешении чехам, переселившимся в Волынскую губернию, открыть в 3-х колониях – Глинске, Будераже и Мирогоще по одному 2-классному училищу.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 49. – 1870 г. – Арк. 50 зв.

¹⁸⁹ *Воловик О. В. Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – С. 158-161. – (Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині»: т. 18).*

Доступність навчання для дітей чеського походження гарантувалася громадою і Міністерством народної освіти Російської імперії. Ефективність навчання контролювалася вчителями, громадою і Міністерством народної освіти Російської імперії. Навчання заввуршувалося іспитами й отриманням свідоцтва зразка Міністерства народної освіти Російської імперії.

Зазначимо, що чеські школи забезпечували рідномовну освіту; однокласні чесько-російські училища – російську освіту; двокласні чесько-російські училища – комбіновану чесько-російську, проте меншою мірою російськомовну освіту. Планове, програмне і методичне забезпечення чеських шкіл ґрунтувалося на власному науково-педагогічному доробку вчителів.

5.2. Діяльність чеських культурно-просвітницьких товариств на Правобережній Україні

У 1869-1884 рр. на Правобережній Україні функціонували різноманітні культурно-просвітницькі організації для дітей чеського походження: культурно-спортивні, фізкультурно-спортивні, фізкультурні, спортивні, освітні й літературні товариства. Так у Зубівській громаді діяла «Чеська літературна бесіда». У 1870 р. у Глинській, Мирогощинській і Семидубівській громадах було організовано перші у Російській імперії культурно-спортивні товариства «Сокіл»¹⁹⁰.

Членами товариств були купці, власники майстерень, броварень, магазинів, учителі, музиканти, рідше кваліфіковані робітники¹⁹¹.

Почесним старостою Мирогощинського товариства «Сокіл» чехами було обрано 20-річного сина Київського генерал-губернатора князя

¹⁹⁰ *Потапчук Л. Ф.* Із історії чеських і німецьких поселень на Волині у міжвоєнний період / Л. Ф. Потапчук, В. В. Комар, О. А. Савчук // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – С.35.

¹⁹¹ *Ковба Ж. М.* Чеська еміграція в Україні у др. пол. XIX – на початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.03 / Ковба Жанна Миколаївна. – Львів, 1974. – С.154.

Дмитра Олександровича Дундукова-Корсакова, керівником – учителя В. А. Свободу¹⁹².

У 1869-1884 рр. на Правобережній Україні функціонували музичні заклади; театральні-драматичні гуртки; читальні зали. Розглянемо більш детально деякі з них.

Мистецька і, зокрема, музична культура була складовими елементами загальної культури, яка, у свою чергу, мала потужний виховний вплив. Чеські організації позитивно, спрямовано і комплексно вплинули на розвиток загальної музичної культури тогочасної України¹⁹³. Серед знаменитих диригентів і композиторів доцільно згадати Едуарда Направника і Вацлава Суку¹⁹⁴, шанованих акапельних вокалістів – Клементину Калашеву, Ружену Матурову, Богумила Птака¹⁹⁵, а відомих скульпторів і художників (баталістів, мариністів, портретистів та ін.) – Власту Аморт, Вацлава Кафку, Густава Франка, Карела Брожа, Яна Рипоту, Карела Христинека, Франтішека Шафарека¹⁹⁶.

Музиканти чеського походження зробили значний внесок у розвиток місцевої культури Волинського краю. Вони працювали викладачами музичних училищ, надавали приватні уроки дітям заможних селян, міщан, землевласників, дворян¹⁹⁷.

Викладачі музики чеського походження працювали у багатьох навчальних закладах: гімназіях, ліцеях, євангелістсько-лютеранських, конфірмаційних школах та школах при костелах і монастирях. Так викладач

¹⁹² *О разрешении* чехам, переселившимся в Волынскую губернию, открыть в 3-х колониях – Глинске, Будареже и Мирогоще – по одному 2-классному училищу. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 49. – 1870 г. – Арк. 51 зв.

¹⁹³ *Кишкин Л. С.* Чешско-русские литературные и культурно-исторические контакты: разыскания, исследования, сообщения / Л. С. Кишкин. – М.: Наука, 1983. – С.20.

¹⁹⁴ Там само. – С.20.

¹⁹⁵ Там само. – С.21.

¹⁹⁶ Там само. – С.21.

¹⁹⁷ *Шпиталенко Г. А.* Громадське і культурне життя чеських поселенців на Волині у др. пол. XIX – на початку XX ст. / Г. А. Шпиталенко // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне. – К.-Житомир: Поліграфічний центр ЖПІ, 1998. – С.75.

гри на скрипці М. М. Пальхейм і викладач гри на фортепіано М.В. Ленхарт працювали у Любарській василіанській школі, де функціонували класи гри на гітарі, кларнеті, скрипці, флейті й фортепіано. Батьки та шанувальники музичного мистецтва відвідували кожний шкільний іспит, який завдяки їм і творчій праці викладачів і дітей перетворювався на святковий концерт¹⁹⁸.

Викладачі гри на клавикорді, представники Празької й Віденської музичних шкіл, А.Л. Галерт і Й.В. Нудер працювали у Межиріч-Корецькій пріерській школі, де навчання дітей незаможних батьків здійснювалося безкоштовно¹⁹⁹.

Голова педагогічної ради Дубенської жіночої гімназії, директор Дубенської чоловічої й Дубенської жіночої гімназій О.Л. Поспішил займався російськомовним перекладом і перевиданням латиномовних підручників для консерваторій²⁰⁰. Викладач диригування й акапельного вокалу Кременецького ліцею Й.К. Ваньончик висунув ідею заснування інституту вчителів і органістів для поширення музичного мистецтва серед мешканців села, ознайомлював дітей і викладачів із принципами чеського національного просвітницького руху, керував хором ліцею²⁰¹.

У ХІХ ст. існувала досить поширена практика запрошення музикантів чеського походження заможними українськими родинами. У цей час на Правобережній Україні музиканти чеського походження переважали чисельністю серед іноземних музикантів²⁰². Чеські мандрівні капели («hudby»)

¹⁹⁸ Бовсунівська Н. М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Бовсунівська Наталія Миколаївна. – Житомир, 2004. – С.68.

¹⁹⁹ Кобернік А. П. Z dějin volyňských Čechů / А. П. Кобернік // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малін: Волинь, 2001. – С. 86.

²⁰⁰ Pospíšil A. Československá duševní armáda na Rusi / A. Pospíšil. – Praha, 1925. – S.1.

²⁰¹ Hofman J. Historická mapa českého osídlení na Volyni: 4 část / J. Hofman, J. Drahekoupil. – Praha, 1995. – Část 4: Abecední seznam obcí a osad s českým osídlením. – 1995. – S.8.

²⁰² Радянська Волинь. – 1935. – № 248 (№ 3209). – С. 2.

під керівництвом О. А. Єдлічки, Я. Р. Ландвара, Я. Ч. Прача давали концерти на території усієї України²⁰³.

Основними формами чеського музичного виховання були традиційні (засвоєння народних пісень, гри на музичних інструментах) і позаінституційні (хори й оркестри при церквах і навчальних закладах, музичні зали у шинках, народні театри)²⁰⁴.

Волосні управління здійснювали організацію культурно-освітніх закладів у чеських громадах²⁰⁵.

Громадська діяльність, сімейне виховання, плекання рідної мови мали великий вплив на становлення зовні непоказного, проте глибокого почуття патріотизму, на збереження чехами власної самобутності²⁰⁶. У багатьох, здебільшого великих, чеських громадах існувала практика загальних зібрань, які організовано купували чеські газети і журнали, займалися постановками народних спектаклів, музичних і танцювальних вечорів, маючи свій оркестр²⁰⁷.

У чеських шинках, як правило, існували окремі приміщення – спеціальні музичні зали, де чехи за невеликі гроші могли послухати оркестр, переглянути виставу, ознайомитися зі свіжими чеськими і російськими газетами і журналами²⁰⁸.

Чехи добре розуміли велике значення музичного виховання для морально-релігійного становлення молоді. Тому музичні колективи (аматорські

²⁰³ *Енциклопедія українознавства* [перевид. в Україні]. – Львів: Фонд духовного відродження ім. Митрополита Андрея Шептицького, 2000. – Т.10. – С.3736.

²⁰⁴ *Волынские епархиальные ведомости*. – 1893. – № 6. – (Часть неофициальная) // Чешские школы на Волыни. – С. 190.

²⁰⁵ *Бармак М.* Німецьке, чеське і єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції / М. Бармак. – Тернопіль, 1999. – С.110.

²⁰⁶ *Лутай М. Є.* До історії чеської колонії Зубівщина / М. Є. Лутай // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костиця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – С.37.

²⁰⁷ *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К.: Типография Штаба Киевского военного округа, 1887. – Ч.1. – С.187.

²⁰⁸ *Бовсунівська Н. М.* Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Бовсунівська Наталія Миколаївна. – Житомир, 2004. – С.67.

самодіяльні оркестри, хори) завжди ставали першими осередками просвіти, позитивно впливаючи на розвиток місцевої культури²⁰⁹.

Чехи з дитинства захоплювалися грою на музичних інструментах, особливо на скрипці. У Миколаївській громаді існував духовий оркестр; у Зубівській громаді діяли оркестр і хор²¹⁰. Так 29 серпня 1890 р. у м. Варковичах об'єднані оркестр і хор навчальних закладів для дітей чеського походження досить успішно виступили перед російським імператором²¹¹.

У недільні й святкові дні у чеських читальнях збиралися не тільки чехи, а й українці, щоб відпочити читаючи і спілкуючись²¹².

Домашнє виховання традиційно здійснювали гуртом, усією родиною — узимку в найпросторіших світлицях²¹³. Серед чехів існував звичай під назвою «додерна» («doderna»), який нагадує українські вечорниці. Зимового вечора в одну з хат жінки і дівчата приносили пір'я і, працюючи, співали пісні, переповідали новини, розповідали легенди і казки. Пізніше до справи долучалися чоловіки, які плели кошики, лагодили серпи, коси, лопати, граблі для весняно-літніх польових робіт. Господарі готували для гостей каву²¹⁴.

У 1885-1906 рр. на Правобережній Україні функціонували різноманітні культурно-просвітницькі організації, серед яких — освітні товариства. 2 січня 1891 р. у м. Києві за клопотання директора Києво-Печерської гімназії, статського радника В. І. Петра, було зареєстровано Чесько-слов'янське

²⁰⁹ Шпиталенко Г. А. Громадське і культурне життя чеських поселенців на Волині у др. пол. XIX — на початку XX ст. / Г. А. Шпиталенко // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне. — К.-Житомир: Поліграфічний центр ЖПІ, 1998. — С. 75.

²¹⁰ Воловик О. В. Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. — Житомир: Волинь, 1998. — С.159.

²¹¹ *Волинские епархиальные ведомости*. — 1894. — № 6. — (Часть неофициальная). — С.196.

²¹² *Ruský Čech*. — 1907. — № 17. — S.5.

²¹³ Гофман Ї. Історична карта чеського заселення Волині: 4 частини / Ї. Гофман, Я. Кліцпера. — Прага, 1995. — Частина 1: Карта 1:2 000 000 Волинської губернії; Частина 2: Карта 1:500 000 частини Волинської губернії, заселеної чехами; Частина 3: Карта 1:200 000 частини Волинської губернії з найбільшою густиною чеського заселення; Частина 4: Алфавітний список населених пунктів і поселень із чеським населенням. — 1995. — С.13.

²¹⁴ Ковба Ж. М. Чеська еміграція в Україні у др. пол. XIX — на початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.03 / Ковба Жанна Миколаївна. — Львів, 1974. — С.152.

товариство «Бесіда». Метою товариства передбачалося надання матеріальної допомоги навчальним закладам для дітей чеського походження, облаштування бібліотек у чеських громадах, опіка сиріт і дітей бідних батьків²¹⁵.

На початку ХХ ст. було організовано Чеське освітнє товариство, першочерговим завданням якого стало наукове вивчення чеської мови²¹⁶.

У 1907-1916 рр. на Правобережній Україні функціонували різноманітні чеські культурно-просвітницькі організації, серед яких добродіє, добродіє-просвітницькі, культурно-просвітницькі, культурно-спортивні, фізкультурно-спортивні, фізкультурні, спортивні товариства. Чехи становили основу Київського фізкультурного товариства «Юг», на базі якого у 1905 р. було організоване товариство «Сокіл» («Soko»), яке відкривало дочірні товариства на Правобережній Україні. Наприклад, протягом 1910-1914 рр. товариства «Сокіл» було організоване у містах Дубно, Житомирі й Рівному²¹⁷. Програмні засади Київського й інших товариств «Сокіл» ґрунтувалися на аналогічних завданнях організованого у 1862 р. у Чехії фізкультурно-спортивного і культурно-просвітницького товариства «Сокіл» і передбачали фізичне і моральне виховання підростаючого покоління²¹⁸. Члени товариств «Сокіл» після роботи й у вихідні дні займалися культурно-просвітницькою і спортивною діяльністю (вивченням і постійним виконанням вільних вправ, комплекс яких час від часу оновлювався)²¹⁹.

Чеське добродіє і просвітницьке товариство імені Яна Амоса Коменського виникло у 1907 р. у м. Києві на основі організованого тут у 1885 р. Чеського добродієного товариства²²⁰. Головою

²¹⁵ *Крыжановский Е. М.* Чехи на Волыни / Е. М. Крыжановский. – СПб., 1887. – С.84.

²¹⁶ *История Чехословакии: в 3 т. – М.: АН СССР, 1956-1960. – Т. 2 / [под ред.: С. А. Никитина, М. А. Полтавского, Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова]. – 1959. – С.74.*

²¹⁷ *Францев В. А.* Чешское сокольство, его развитие и культурное значение / В. А. Францев. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1910. – С.11.

²¹⁸ *Ruský Čech.* – 1908. – № 24. – S.4.

²¹⁹ *Пушкаревич К. А.* Чехи: историко-этнографический очерк / К. А. Пушкаревич. – М.-Л.: Институт этнографии, 1942. – С.49.

²²⁰ *Ковба Ж. Н.* Чешские издания в России и Украине до Великой Октябрьской Социалистической Революции / Ж. Н. Ковба // Издательское дело. Книговедение: научно-информационный сборник. – 1969. – № 1 (№ 3). – С. 16.

товариства був чех Г. І. Індржише. Поряд із одноосібним керівництвом також діяла Рада товариства, до якої входили чинні казначей і бухгалтер. Крім того, постійними членами Ради були Ф. Ф. Горалек, Ф. А. Дедіна, О. А. Дуда, І. І. Індржишек, М. І. Індржишек, І. К. Кршиванек, Б. О. Чермак, О. Ц. Шварц, І. Й. Швиговський, Е. Л. Шедель²²¹. Товариство володіло 545-ма кв. сажнями землі й нерухомістю у с. Шулявка поблизу м. Києва²²².

Надзвичайно впливовими, почесними членами товариства були власник фабрики і магазинів грамплатівок, музичних інструментів, фурнітури і нотних видань в м. Києві І. І. Індржишек, власники однойменного машинобудівного заводу у м. Києві Ф. А. Дедіна й І. К. Кршиванек²²³. Серед членів товариства перебували не тільки піддані Російської, але й Австро-Угорської імперії²²⁴. Члени товариства сплачували щорічні внески. Дійсні члени товариства сплачували вступний внесок десять рублів протягом двадцяти місяців і щомісячний внесок п'ятдесят копійок. Почесні члени товариства сплачували вступний внесок п'ятдесят рублів²²⁵.

Товариство отримувало пожертви через київську газету «Руський чех». У м. Києві мешкали три тисячі чехів. Однак товариству надавали пожертви чехи усієї Правобережної України. Зазвичай, щорічні пожертви становили близько трьох тисяч рублів²²⁶. Також товариство щороку влаштовувало декілька добродійних вечорів і ярмарків, збираючи у м. Києві пожертви для потреб чеської громади (зокрема, для відкриття чеської школи)²²⁷.

Програмою товариства передбачалося вивчення чеської мови і літератури, організація бібліотек, передплата газет і журналів, налагодження контактів із Чехією. У статуті товариства відзначалося надання матеріальної й

²²¹ *Čechoslovan.* – 1916. – № 7. – S.12.

²²² *Čechoslovan.* – 1912. – № 30. – S.336.

²²³ *Житник В. К.* Наш Київ ... – привітайте сто разів: історичний нарис / В. К. Житник // *Відродження.* – 1994. – № 10/11 (№ 174/175). – С. 63.

²²⁴ Там само.

²²⁵ *Ковба Ж. М.* Чеська еміграція в Україні у др. пол. XIX – на початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.03 / Ковба Жанна Миколаївна. – Львів, 1974. – С.154.

²²⁶ *Čechoslovan.* – К.: 27 července (07) 1912. – № 30. – S.336.

²²⁷ *Ruský Čech.* – 1908. – № 12. – S.10.

моральної допомоги співвітчизникам, сприяння їхньому працевлаштуванню. Товариство відкрило й утримувало чеську школу в с. Шулявка, де безкоштовно навчалися діти з найбідніших чеських родин. Оплату за отримання освіти іншими дітьми здійснювали їхні батьки²²⁸. У чеській школі навчалася до ста дітей. Директором був Я.К. Боучек. Випускники володіли чеською і російською мовами²²⁹.

Товариство влаштовувало різноманітні культурно-освітні заходи: публічні лекції, театральні вистави, бали, екскурсії. Так 21-23 червня 1915 р. товариство організувало вшанування пам'яті спаленого 23 червня 1415 р. чеського мученика Яна Гуса. Заходи щодо вшанування під егідою товариства офіційно проводилися в усій Російській імперії. Програмою вшанування передбачалося: 1. У понеділок 21 червня 1915 р. – Богослужіння; чесько-російські лекції про значення Яна Гуса; читання про значення Яна Гуса; виконання пісень. 2. У вівторок 22 червня 1915 р. – відповідно до чеського звичаю запалення ватр поблизу чеських громад. Крім того, товариство видавало чеські підручники²³⁰.

Товариство отримало у подарунок від мецената Я. Ф. Вольфа колекційну бібліотеку популярної літератури і започаткувало мобільні бібліотечні фонди для обслуговування найвіддаленіших чеських громад²³¹. Чеське добротинне і просвітницьке товариство імені Яна Амоса Коменського увійшло як формуюче до складу організованого 10 грудня 1914 р. у м. Києві в результаті загального з'їзду Союзу чеських товариств у Росії, де головою був Б. О. Чермак²³². Метою Союзу передбачалося сприяння організації нових чеських громад; відкриттю чеськими громадами, які перебували у складі Союзу, нових відділень, навчальних закладів для дітей чеського походження, дитячих садків, притулків,

²²⁸ *Čechoslovan.* – 1912. – № 30. – S.336.

²²⁹ *Ruský Čech.* – 1908. – № 12. – S.10.

²³⁰ *Житник В. К.* Наш Київ ... - привітайте сто разів: історичний нарис / В. К. Житник // Відродження. – 1994. – № 10/11 (№ 174/175). – С. 62-66.

²³¹ Там само.

²³² *Ruský Čech.* – 1908. – № 8. – S.4.

будинків перестарілих за відповідним дозволом вищих органів державної влади²³³.

У статуті Союзу відзначалося прагнення морального й економічного об'єднання усіх російських чехів, а надалі й усіх слов'ян; розвитку їхньої національної свідомості, відданості ідеї слов'янства і його захисниці Росії; організації чеської дружини; надання матеріальної допомоги постраждалим на війні²³⁴. Крім Чеського добродійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського до складу Союзу увійшов Чеський комітет для допомоги постраждалим на війні.

Чехи вели досить замкнутий у соціокультурному контексті спосіб життя. Культурне життя чехів Правобережної України мало вищий рівень порівняно з місцевим населенням. Однак закриття і русифікація навчальних закладів для дітей чеського походження спричинили нівелювання чеської національної культури.

Загалом усі культурно-освітні, просвітницькі товариства завдяки активній діяльності здійснювали стотний вплив на загальну культуру не лише Волинського краю, але й усієї Правобережної України.

²³³ Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России: по неизданным официальным документам / Н. Каржанский (Качанов). – М.: Змий, 1918. – С.8.

²³⁴ Там само. – С.7.

Глава II. УТВЕРДЖЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ

Розділ 6. Релігійна освіта на Волині (кінець XVIII – пол. XX ст.)

6.1. Організаційно-педагогічні умови становлення і розвитку початкової релігійної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття

Історичні події другої половини XVII ст., що призвели в подальшому Україну до повної втрати своєї незалежності і, більше того, роз'єднання її двома сусідніми державами, наклали свій регресивний відбиток на всі сфери суспільно-політичного життя українського народу. У системі початкової релігійної освіти простежується тенденція до зниження його освітнього рівня.

Досліджені матеріали дають змогу виділити в історії становлення та розвитку православної початкової релігійної освіти на Волині у XIX ст. окремі етапи :

- початок XIX – 30-ті рр. XIX ст. – становлення початкових парафіяльних училищ;
- 30-ті рр. XIX ст. – 1887 р. – становлення повітово-парафіяльних училищ;
- 1887 р.– початок XX ст. – розвиток російського православного шкільництва.

Аналізуючи релігійну ситуацію, що склалася на території Волинської губернії на початку XIX ст. і безпосередньо впливала на розвиток початкової релігійної освіти краю та освіти в цілому, М. Теодорович у праці «История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования» обґрунтував необхідність заснування *початкових (парафіяльних)* духовних освітніх закладів на Волині. Метою відкриття навчальних закладів було посилення засад православ'я на щойно приєднаній території, покращення освітнього рівня православних Волині.

М. Теодорович у зазначеній праці підкреслив, що у зв'язку з цим єпископ Волинський Стефан звернувся у травні 1818 р. до Святого Синоду в Комісію Духовних училищ з проханням про відкриття трьох духовних училищ поблизу м. Острога – у повітовому м. Ковелі, в с. Загайцях Кременецького повіту та в с. Клинці Овруцького повіту, щоб покращити навчально-виховний процес та умови проживання учнів і уникнути проблем з доставкою дітей священників та церковнослужбовців на навчання. Прохання єпископа Волинського було задоволено Комісією Духовних училищ, і виділено кошти на організацію цієї справи, а Семінарське Правління за сприяння духовної Консисторії видало розпорядження, яке зобов'язувало доглядачів училищ прозвітувати до 20 листопада 1818 р. про кількість учнів у цих училищах для призначення дати відкриття нових навчальних закладів²³⁵.

У зв'язку з організацією та відкриттям початкових релігійних закладів було видане розпорядження Волинської Духовної Консисторії від 10 жовтня 1818 р. за № 3336, за яким Острозький, Заславський, Новоград-Волинський та Рівненський повіти прикріплювались до Острозького парафіяльного училища, Ковельський, Володимирський та Луцький – до Ковельського; Дубнівський, Кременецький та Старокостянтинівський – до Загаєцького; а Житомирський та Овруцький – до Клинецького парафіяльного училища²³⁶. При цьому, відповідно до вище зазначеного розпорядження, діти священників та церковнослужителів, які досягли шкільного віку (7-8 р.), були зобов'язані навчатися в тих духовних училищах, до яких належав їх повіт, хоча й дітям з інших повітів не було заборонено вступати до Острозького парафіяльного духовного училища. Отже, лише з початком нового 1819 р. та після отримання даних про збільшення кількості учнів у духовних училищах у січні-лютому 1819 р. стало можливим

²³⁵ *История первоначального устройства Волынской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896 гг.)* // Волынские епархальные ведомости. – 1896. – № 3. – Ч. неоф. – С. 82-85.

²³⁶ *История первоначального устройства Волынской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896 гг.)* // Волынские епархальные ведомости. – 1896. – № 5. – Ч. неоф. – С. 210.

урочисте відкриття Ковельського, Загаєцького та Клинецького парафіяльних училищ.

М. Теодорович зазначає, що названі парафіяльні духовні училища стосовно навчальної частини були підпорядковані виконавчіві обов'язків ректора, доглядачіві Острозького повітового та парафіяльного училища, протоієреєві Кипріану Суковському. Комісією Духовних училищ щорічно надавалося по 176 крб. сріблом на утримання новостворених повітових парафіяльних училищ, хоча кошти на повне утримання учнів не виділялися, тому всі вони мали бути на власному утриманні, наймаючи при цьому помешкання для проживання. Батьки, діти яких у зв'язку з майновими проблемами не мали змоги здобути освіту в духовних училищах, отримували від доглядача окружного училища 1-го вересня дозвіл на навчання та детальні інструкції про те, яким чином їх діти мали навчатися в домашніх умовах²³⁷.

Після відкриття перших трьох парафіяльних училищ простежується тенденція до збільшення у них числа учнів, що призвело до зростання кількості православних початкових навчальних закладів. Ось чому єпископ Волинський звертається до Комісії духовних училищ при Св. Синоді про можливість відкриття ще одного духовного парафіяльного училища в м. Бердичеві Житомирського повіту, оскільки Волинська єпархія за територією була великою, а, крім цього, благочинний священик Бердичева Петро Дунін-Борковський виявив інтерес до даної справи і погодився допомогти в організації навчання в закладі.

Отже, з дозволу Комісії духовних училищ при Св. Синоді та згідно з резолюцією єпископа Стефана, 9 вересня 1819 р. було відкрито Бердичівське парафіяльне духовне училище²³⁸, яке було розміщене в приміщенні церковного будинку, де обов'язки доглядача та вчителя у другому класі виконував Петро Дунін-Борковський, випускник Волинської семінарії, а вчителем першого класу

²³⁷ *История первоначального устройства Волынской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896 гг.) // Волыньские епархальные ведомости. – 1896. – № 8. – Ч. неоф. – С. 316.*

²³⁸ Там само. – С.316.

було призначено Івана Трушлевича – ще одного випускника Богословського класу зазначеного духовного навчального закладу.

З 1818 по 1853 роки значно зросла кількість учнів, які навчалися в парафіяльних духовних закладах Волині (див. табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Кількісні зміни учнів у православних початкових релігійних навчальних закладах Волинської губернії у 1818-1853 рр²³⁹

Назва парафіяльного училища	Рік заснування	К-сть учнів на день відкриття	К-сть учнів станом на 1833 р.	К-сть учнів станом на 1844 р.	Рік закриття
Ковельське	9 лют. 1819 р.	16 чол.	15 чол.	-	Січень 1843 р.
Загаєцьке	2 лют. 1819 р.	18 чол.	22 чол.	62 чол.	Січень 1853 р.
Клинецьке	17 січ. 1819 р.	18 чол.	29 чол.	65 чол.	Січень 1854 р.
Бердичівське	9 верес. 1819 р.	10 чол.	19 чол.	49 чол.	1845 р.

У ці роки першим припинило існування Ковельське парафіяльне духовне училище. Ще в 1833 р. в. о. доглядача цього закладу Іван Концевич запропонував перевести училище в м. Янівку Ковельського повіту в зв'язку із певними незручностями: училище не мало власного приміщення і знаходилося в непристосованому для навчання будинку, який належав соборній Воскресенській церкві. Крім цього, училище не мало потрібної суми коштів, яку вимагали прихожани за оренду приміщення, а іншої будівлі, яка б могла бути використана для цієї мети, не було. Важко було знайти й квартири з окремими кімнатами для самих учнів – дуже часто вони були змушені проживати разом із сім'ями господарів. Таким чином, Ковельське парафіяльне

²³⁹ Там само. – С.316-317.

училище було закрите і переведене з усім штатом до утвореного Білостоцького повітово-парафіяльного навчального закладу²⁴⁰.

За першим закриттям початкового духовного закладу припинили функціонування інші, що було спричинено подібними проблемами: недостатнім фінансуванням училищ і числом шкільних приміщень, незадовільними умовами навчання та проживання студентів. Ще однією причиною припинення функціонування парафіяльних училищ були територіальні зміни, які відбулися в 1844 р. і за якими місто Бердичів відходило до Махновського повіту Київської губернії, а отже, і до Київської єпархії. Саме тому Духовно-навчальне управління звернулося з проханням до Святого Синоду про передачу Бердичівського парафіяльного училища у підпорядкування Київської Духовної семінарії.

Вивчивши цю ситуацію, духовне керівництво вирішило перевести дітей, які навчалися у Бердичівському духовному училищі, в інші духовні навчальні заклади, які були поблизу місця проживання їх батьків. Таким чином, Бердичівське парафіяльне училище з педагогічним і учнівським складом, що залишився, з усім його майном переходило у власність Київського семінарського правління. Діти священників та церковнослужбовців, що проживали на території Новоград-Волинського повіту, який було закріплено за Бердичівським парафіяльним училищем, зараховувалися до округу Дерманського духовного училища, а учні з Житомирського повіту – до Дерманського, Клинецького, Загаєцького та Кременецького парафіяльних навчальних закладів.

Згідно з наказом Святого Синоду від 19 грудня 1850 р. щодо реформування нижчих духовних училищ, Семінарське правління вирішило, що нижчі духовні училища – Кременецьке, Дерманське, Білостоцьке та Милецьке, які діяли у Волинській єпархії й були поділені на повітові та парафіяльні,

²⁴⁰ *История первоначального устройства Волынской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течение столетия ее существования (1796-1896 гг.) // Волынские епархальные ведомости. – 1896. – № 10-11. – Ч. неоф. – С. 394-396.*

об'єднувались в один навчальний заклад та були перейменовані на повітові й склалися з трьох відділень: вищого, середнього та нижчого з дворічним курсом навчання в кожному відділенні²⁴¹. Отже, у 1850-х рр. була тенденція до об'єднання повітових та парафіяльних училищ в один навчальний заклад.

Таким чином, після різдвяних канікул, у січні 1854 р., учні, які навчалися в обох класах парафіяльних училищ, становили нижче відділення повітового училища, яке було перейменоване на середнє відділення, а вище – залишалось незмінним. Тоді ж були відкриті два додаткові класи по одному при Кременецькому та Дерманському повітових училищах, у яких відповідно навчалось 44 та 27 учнів. Відповідальність за навчальний процес, поведінку учнів у класах та прийняття їх на повне казенне забезпечення покладалася, власне, на керівництво училищ. Саме тому в Кременецькому та Дерманському повітових училищах викладацький склад налічував 6 наставників, тоді ж як у Милецькому та Білостоцькому – по 5²⁴².

Аналіз дослідженого матеріалу свідчить, що для обговорення тієї чи іншої справи щодо духовних училищ за наказом місцевого архієпископа в центральних містах округів – Житомирі, Кременці, Клевані та Мильцях, де знаходилися духовні училища, скликалися училищні з'їзди. Для вирішення загальноєпархіальних питань щодо облаштування матеріального побуту духовних навчальних закладів у єпархії, обрання членів від духовенства до семінарського правління і т. ін. з наказу архієпископа скликалися Єпархіальні з'їзди, які проводилися в м. Кременці, де на той час знаходилася Волинська духовна семінарія. Рішення, прийняті на училищних та єпархіальних з'їздах, голова з'їзду передавав єпархіальному архієрею, який приймав відповідні рішення на основі § 93 Статуту православних духовних семінарій, що було

²⁴¹ Там само. – С.406.

²⁴² *История первоначального устройства Волынской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896 гг.)* // Волынские епархальные ведомости. – 1896. – № 16. – Ч. неоф. – С. 623-628.

затверджено 22 серпня 1884 р. та § 19 Статуту духовних училищ²⁴³. Отже, після реформування духовних навчальних закладів у 1854 р. в межах Волинської єпархії існувало чотири повітові духовні училища – Кременецьке, Дерманське, Милецьке та Білостоцьке, яке було в 1864 р. переведене до Житомира²⁴⁴.

Духовенство Волинської єпархії завжди з розумінням ставилося до проблем народної освіти. З 1830 р. така ланка початкової релігійної освіти, як церковнопарафіяльні школи, в єпархії була предметом постійної турботи духовенства. Відомо, що у часи кріпосного права школи були у важкому становищі. Вони були розміщені при будинках священників та причетників. Кошти, які потрібні були на придбання навчальних посібників, більшою мірою повинні були знаходити священнослужителі. Заохочення дітей до навчання було нелегкою справою, оскільки кріпосний лад не був зацікавлений в освіті кріпаків або й усіма силами протистояв їй.

Скасування кріпосництва поживило справу народної освіти, оскільки священники та їх прихожани більше уваги стали приділяти школі. Селяни віддавали свої приміщення під школи, свідомо робили пожертви для придбання навчальних посібників та на утримання вчителів. Діти використовували здобуті знання в храмах Господніх, де вони брали участь у Богослужіннях: співали та читали, внаслідок чого батьки ще з більшим бажанням допомагали священникам у шкільних справах.

Незабаром справою народної освіти зацікавилася й цивільна влада. Тому церковнопарафіяльні школи поступово перетворились у сільські та волосні. З огляду на необхідність засобів утримання шкіл, мирові посередники насамперед подбали про розміщення їх саме в селах, де знаходилися волосні правління. Це завдало першого удару по церковнопарафіяльних школах, який спочатку послабив, а пізніше й позбавив народ віри, з якою вони ставилися до

²⁴³ *Историко-статистическое* описание церквей и приходов Вольнской епархии // Вольнские епархальные ведомости. – 1887. – № 13. – Ч. неоф. – С. 358-360.

²⁴⁴ *История первоначального* устройства Вольнской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896 гг.) // Вольнские епархальные ведомости. – 1896. – № 23. – Ч. неоф. – С. 857-872.

навчальних закладів, оскільки відправляти дітей далеко від дому восени та взимку було справою майже неможливою. Плата на утримання церковнопарафіяльних шкіл ставала для селян непосильною, тому школи почали закриватися. У той час священники усіма силами намагалися відстояти освітню справу й дуже часто протистояли світській владі, що призводило до низького економічного становища духовенства. І хоч священники залишалися викладати Закон Божий, але вони не мали великого впливу на морально-релігійне виховання дітей. У цей час школи повністю підпорядковувалися неосвіченим старшинам та волосним писарям, які на власний розсуд вибирали вчителів, що не сприяло навчально-виховній справі.

Найвищим указом від 13 липня 1884 р. «Про церковнопарафіяльні школи» справу народної освіти було знову довірено духовенству²⁴⁵. Під керівництвом та захистом Високопреосвященного Палладія, архієпископа Волинського та Житомирського, передача світською владою шкіл у духовне відомство та відкриття нових навчальних закладів проходило з великим успіхом.

На цей час існувало 452 церковнопарафіяльних школи, з них 384 були відкриті священниками та 68 – світськими і були передані громадами духовенству (див. табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Кількість церковнопарафіяльних шкіл Волинської губернії у другій половині XIX ст.²⁴⁶

Рік передачі школи	К-сть шкіл	Рік передачі школи	К-сть шкіл	Рік передачі школи	К-сть шкіл	Рік передачі школи	К-сть шкіл
1830 р.	3	1857 р.	2	1867 р.	7	1877 р.	10
1832 р.	2	1858 р.	2	1868 р.	16	1878 р.	3
1838 р.	1	1859 р.	1	1869 р.	5	1879 р.	2
1839 р.	1	1860 р.	10	1870 р.	21	1880 р.	6

²⁴⁵ *Звіт* про церковнопарафіяльні школи Волинської єпархії за 1885-1886 навч. рік // Волинські єпархіальні відомості. – 1887. – № 11. – Ч. оф. – С. 301.

²⁴⁶ Там само. – С.303.

1847 р.	1	1861 р.	6	1871 р.	4	1881 р.	11
1850 р.	5	1862 р.	13	1872 р.	9	1882 р.	20
1851 р.	1	1863 р.	6	1873 р.	12	1883 р.	12
1853 р.	1	1864 р.	7	1874 р.	3	1885 р.	81
1855 р.	4	1865 р.	4	1875 р.	17	1886 р.	86
1856 р.	3	1866 р.	5	1876 р.	11		

Отже, з 1830 р. до 1886 р. громадам Волинської губернії було передано 452 школи, що підтверджує тенденцію до зростання кількості числа церковнопарафіяльних навчальних закладів. Варто зауважити, що до числа цих шкіл не внесені 20 шкіл грамоти, які поступово були перетворені у церковнопарафіяльні, та понад 50 шкіл, які були відкриті в 1886-1887 н. р. і не були подані до «Звіту». З усіх 452-х церковнопарафіяльних шкіл 374 школи розміщувалися в громадських будинках, 47 у будинках притчів (штатних священників і церковнослужителів одного храму) і священників та 31 у приміщеннях, які наймали спілки прихожан.

Загалом географія розміщення початкових навчальних закладів у повітах Волинської губернії була наступною (див. табл. 6.3):

Таблиця 6.3

Розміщення церковнопарафіяльних шкіл по повітах Волинської губернії за 1886-1887 н. р.²⁴⁷

Назва повіту	Число шкіл	Число тих, хто навчався за звітний період		Число тих, хто закінчив школу			
				Усіх загалом		З пільгам и	Без пільг
				Чол.	Жін.		
Заславський	73	2083	220	125	25	12	113
Острозький	64	484	103	68	4	10	58
Старокостянтинівський	55	997	88	186	4	172	14
Новоград-Волинський	47	981	85	43	-	-	43
Ковельський	43	758	51	13	-	-	13
Володимир-Волинський	38	768	35	95	2	4	31
Луцький	35	647	84	226	7	1	225
Крем'янецький	30	720	42	54	13	11	43

²⁴⁷ Там само. – С.305.

Житомирський	28	618	35	40	-	4	36
Ровенський	24	567	53	13	-	-	13
Овруцький	9	230	45	46	-	42	4
Дубнівський	6	80	16	20	3	-	20
Усього	452	9939	857	869	58	256	613

Як видно з таблиці 6.3, найбільша кількість початкових навчальних закладів станом на 1886 р. знаходилася у Заславському повіті. У цих школах навчалася найбільше учнів як чоловічої (2083 учнів), так і жіночої (220) статі. Відповідно до вище поданих матеріалів у Луцькому повіті було найбільше число (233) тих учнів, які закінчили школу. У Ковельському та Ровенському повітах цей показник був найнижчим і становив 13 чоловік.

Усі школи Волинської губернії знаходилися під опікою наглядачів, якими були 73 священники, котрі з особливою старанністю дбали про розвиток церковнопарафіяльних шкіл у єпархії. Деякі священники були змушені опікуватися великими територіями: під керівництвом наглядача, священника Новоград-Волинського повіту, Євгенія Олександровича знаходилося 37 шкіл, у наглядача, священника Заславського району, Миколи Абрамовича – 29, у наглядачів Ковельського повіту, священників Трифона Станкевича та Іоанна Конахевича, відповідно 29 та 19 шкіл, у наглядача Старокостянтинівського повіту, священника Філарета Коровицького та священника Олімпія Червинського, – по 15 шкіл. Однак, незважаючи на те, що наглядачі затрачали власні кошти для проведення контролю за навчально-виховним процесом, вони досить часто відвідували довірені їм школи.

Кількість початкових релігійних закладів та число дітей у них з кожним роком зростала, і станом на 1892 рік була очевидною тенденція до збільшення як кількості навчальних закладів, так і числа учнів. Так, за звітом Волинської Єпархіальної Училищної Ради, у Волинській єпархії налічувалося 240 561 дитина шкільного віку (від 7 до 14 років), з них: 120 256 хлопчиків та 120 305

дівчаток²⁴⁸. На цей період на Волині діяло 645 церковнопарафіяльних шкіл та 432 школи грамоти (див. табл. 6.4).

Таблиця 6.4

**Кількість початкових релігійних закладів Волинської губернії
у 1892 р.²⁴⁹**

Повіт	Число шкіл	
	Церковнопарафіяльні	Грамоти
Житомирський	86	21
Володимир-Волинський	58	56
Дубнівський	38	9
Заславський	50	76
Ковельський	46	13
Кременецький	61	21
Луцький	46	21
Новоград-Волинський	52	84
Овруцький	21	15
Острозький	71	25
Ровенський	66	40
Старокостянтинівський	50	51
Усього	645	432

Після відміни кріпосного права кількість навчальних закладів зростає. Якщо станом на 1886 р. у Волинській губернії діяло 452 школи, то відповідно до матеріалів «Звіту за 1892 р.» на Волині існувало 645 церковнопарафіяльних навчальних закладів та 432 школи грамоти, що характеризує динаміку збільшення числа освітніх закладів. Як свідчать матеріали «Звіту», майже усі учні церковнопарафіяльних та шкіл грамоти були православними, і переважна більшість з них були хлопчики (17 614 чоловік), тоді як лише 1 859

²⁴⁸ *Звіт* Волинської Єпархіальної Училищної Ради про церковнопарафіяльні школи та школи грамоти Волинської єпархії за 1891/92 навч. рік // Волинські єпархіальні відомості. – 1893. – № 10-11. – Ч. оф. – С. 262.

²⁴⁹ Там само. – С.263.

православних дівчаток здобували початкову освіту. Число католиків та лютеран було зовсім незначним.

Активне зростання шкіл дещо припинилося у 1901/1902 – 1903/1904 навчальних роках, коли в місцях функціонування цих шкіл були відкриті міністерські, на які було виділено великі кошти та збільшена заробітна плата учителям. Унаслідок цих дій вже у 1904-1905 – 1906-1907 навчальних роках число шкіл скоротилося на 113²⁵⁰. Отже, на початку ХХ ст. простежується тенденція до зменшення числа церковнопарафіяльних шкіл Волинської губернії.

Крім церковнопарафіяльних шкіл, духовенство відкривало школи грамоти, якими опікувався парафіяльний священник. Навчання у цих початкових навчальних закладах тривало два-три роки, тут учні здобували основні знання церковної науки: вивчали Закон Божий, буквар церковнослов'янської мови, Євангеліє, Часослов, Псалтир²⁵¹.

Матеріальне зубожіння селян змусило духовенство шукати нові форми існування шкіл. Частина з них вони реорганізовували у школи домашнього типу, інші – в однокласні церковнопарафіяльні, деякі зовсім припинили своє функціонування. Таким чином, у 1912/13 навчальному році на Волині діяло 1 453 початкові православні школи: 1 257 однокласних і 23 двокласні, 105 шкіл грамоти та 68 домашніх, у яких здобували освіту 64 722 учні²⁵².

Знання про стан початкової релігійної освіти на Волині буде далеко не повним, якщо не розглянути, яким чином освітня справа була поставлена в національних меншинах та громадах, що населяли територію Волині й були її невід'ємною частиною. Глибоко релігійною була практично кожна сім'я, кожний поселенець. Релігія і церква мали великий вплив на формування їх

²⁵⁰ *Краткий статистический очерк церковно-приходских школ на Волыни за истекшее 25-летие* // Волинские епархальные ведомости. – 1909. – № 24. – Ч. оф. – С. 277.

²⁵¹ *Звіт про церковнопарафіяльні школи Волинської єпархії за 1885-1886 навч. рік* // Волинські єпархіяльні відомості. – 1887. – № 11. – Ч. оф. – С. 307. *Святкування 25-річчя церковнопарафіяльних шкіл в Житомирі* // Волинські єпархіяльні відомості. – 1909. – № 25. – Ч. неоф. – С. 519.

²⁵² *Церковнопарафіяльна справа на Волині* // Волинські єпархіяльні відомості. – 1913. – № 49. – Ч. неоф. – С. 881.

світогляду, моралі, побуту, повсякденної поведінки і навіть ставлення до праці. Релігія і віра створювали відчуття єдності та сили свого народу, давали духовну підтримку у важкі періоди життя.

Аналізуючи соціально-економічні чинники, які впливали на організаційно-педагогічні умови становлення та розвитку початкової релігійної освіти на Волині у першій половині XIX ст., В. Павлюк у праці «Стан магнатських господарств Волині в I пол. XIX ст.» відзначив, що після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі на території Волині шляхта зберегла своє привілейоване становище, а також свої маєтки і посади. Російський цар Олександр I, потрапивши від вплив князя Адама Чарторийського, зблизився з групою польських аристократів, великих землевласників Правобережної України, надавши можливість князям Браніцькому та Любомирському, графам Іллінському, Ворцелю, Стройновському, Ржевуському, Потоцькому та Ожаровському займати високі державні пости²⁵³. На території Правобережної України аж до польського повстання 1830-1831 рр. на Волині панували поляки, перебуваючи у значній меншості (приблизно 5%) серед місцевого населення, а польська або сполонізована шляхта становила 7,8% населення. Крім того, в першій половині XIX ст. приватні володіння шляхти на території Волинської губернії були найбільшими з трьох губерній Правобережжя і становили 1 297 000 десятин²⁵⁴.

Розглядаючи становище *польського* шкільництва у XIX ст., Н. Сейко відзначає, що польське шкільництво – це система соціальних інституцій разом із внутрішньою та зовнішньою сукупністю зв'язків, які забезпечують відповідну частку соціалізаційних процесів для представників польської етносоціальної меншини в українській державі. Н. Сейко підкреслює, що за

²⁵³ Павлюк В.В. Стан магнатських господарств Волині в I пол. XIX ст. / В.В. Павлюк // Наукові записки університету «Острозька академія». Історичні науки. – 1998. – Т. 1. – Ч. II. – С.42.

²⁵⁴ Там само. – С.44.

незначний в історичному масштабі термін освіта і культура волинських поляків пройшли кілька етапів піднесення та спаду²⁵⁵.

Досліджуючи історію парафіяльного польського шкільництва на Волині першої половини ХІХ ст., І. Шостак виділяє окремі етапи її розвитку:

- 1775 – 1805 рр. – діяльність Едукаційної Комісії;
- 1805 – 1831 рр. – розвиток польської освіти; діяльність Волинської гімназії (ліцею), якій підпорядковувалися парафіяльні школи;
- 1831 – 1840 рр. – початок ліквідації польських шкіл;
- 1840 – 1861 рр. – цілковита ліквідація католицьких шкіл, які були підпорядковані духовенству; зміна програм навчання, підручників²⁵⁶.

І. Шостак у праці «Луцько-Житомирська діоцезія наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століть» характеризує організаційно-педагогічні умови становлення та розвитку початкової релігійної освіти на Волині, відзначає, що система освіти в Російській імперії, до складу якої увійшла Волинь, на початку ХІХ ст. перебувала на етапі організації. У цей час на новоприєднаних землях функціонувала одна з кращих європейських систем шкільництва – школи Комісії Народної Едукації²⁵⁷.

Едукаційну Комісію було сформовано на сеймі 1773-1775 рр. Вона мала відати питаннями освіти. В її розпорядження перейшло усе майно єзуїтського ордену, скасованого 1773 рр. У той же час усі єзуїтські школи були закриті. Ця комісія провела реформу шкільництва, в результаті чого процес навчання було звільнено від середньовічної схоластики²⁵⁸. Едукаційна Комісія здійснювала керівництво народною освітою. Отож, комісія керувала і початковим навчанням, доступ до якого мало просте населення. Однак після приєднання

²⁵⁵ Сейко Н.А. Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905 – 1938 рр. : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Наталія Андріївна Сейко. – Київ, 1999. – С.31.

²⁵⁶ Шостак І.В. Луцько-Житомирська діоцезія наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століть / І.В. Шостак. – Білий-Дунаєць-Остріг: Бібліотека «Воля з Волині», 2005. – 136 с.

²⁵⁷ Шостак І.В. Луцько-Житомирська діоцезія наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століть / І.В. Шостак. – Білий-Дунаєць-Остріг: Бібліотека «Воля з Волині», 2005. – С.135.

²⁵⁸ *История Польши* / под ред. В.Д. Королюка, И.С. Миллера, П.Н. Третьякова. – М., 1956. – Т. 1. – С.385.

частини території колишньої Речі Посполитої до Російської імперії, розвиток освіти в ній набув нового проросійського характеру.

Паралельно з цією системою існувала традиційна мережа римо-католицьких і греко-католицьких парафіяльних та монастирських шкіл, яка була більш розвиненою, ніж відповідна система навчальних закладів Російської імперії. Вихованню освічених молодих людей, діяльність яких сприяла б культурному, а отже, політичному відродженню Польської держави, велику увагу приділяли поляки, що мешкали на теренах, приєднаних до Російської імперії від Речі Посполитої. Значну роль у питанні шкільництва відігравало римо-католицьке духовенство. Оскільки священники, з огляду на своє покликання, були найближче до населення, то, в основному, лише на них було покладено здійснення процесу початкового навчання. Біле духовенство та монастирі організовували парафіяльні школи та утримували їх.

24 січня 1803 р. вийшов царський указ про поділ території імперії на освітні округи. У кожному окрузі визначався один вищий навчальний заклад, який мав забезпечувати школи викладачами і керувати ними²⁵⁹. У результаті цих заходів було утворено Віленський навчальний округ, який охоплював вісім губерній: Волинську, Київську, Подільську, Віленську, Гродненську, Мінську, Вітебську, Могилівську. Куратором Віленського округу було призначено князя Адама Чарторийського – особистого друга царя Олександра I²⁶⁰. У Віленському окрузі ієрархія шкіл була такою: Віленський університет – гімназії (Волинська гімназія) – повітові школи – парафіяльні школи²⁶¹.

Як було зазначено вище, важливу роль у реформуванні освіти на початку XIX ст. відігравали дві особистості, поляки за походженням: Адам Чарторийський і Тадей Чацький. Князь А. Чарторийський, як уже згадувалося,

²⁵⁹ *Rolle M. Ateny Wołyńskie: Szkic z dziejów oświaty w Polsce / M.Rolle. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – S.7-31.*

²⁶⁰ *Zastowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L.Zastowt.– Warszawa, 1997. – S.45.*

²⁶¹ *Sobolewski F. Dzieje kościoła parafialnego w Bereźnicy na Wołyniu / F. Sobolewski // Rocznik Wołyński / pod red. J. Hoffmana. – Równe, 1938. – T. VII. – S. 137.*

був куратором Віленського навчального округу²⁶², а Тадей Чацький займав посаду візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній.

Т. Чацький на початку ХІХ ст. активно займався не лише справою відкриття Волинської гімназії, що стало найбільшим досягненням його освітньої діяльності, але й значну увагу приділяв парафіяльним школам. У 1803 р. Т. Чацький та А.Чарторийський звернулися за підтримкою до керівництва Католицької Церкви в Росії, а саме до єпископа К. Цецішовського. Таким чином, 20 жовтня 1803 р. в Луцьку під головуванням єпископа К. Цецішовського зібралося все духовенство Луцько-Житомирської діоцезії, де розглядалося питання про відкриття та утримання шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній²⁶³.

За рішенням духовенства всім громадам та духовним особам потрібно було підтримувати матеріально як чинні школи, так і сприяти відкриттю нових. Парафіяльних священників зобов'язали щотижня відвідувати школи в їх парафіях. Було визначено, що кожен прелат (вища духовна особа) та канонік (член колегії) має вносити 1/8 річного доходу протягом двох років на користь Волинської гімназії. Для підготовки учителів чернечі ордени повинні були надсилати своїх представників до Віленського університету: троє від тринітарів, двоє від кармелітів, по одному від францисканців, троє від домініканців²⁶⁴.

31 серпня 1807 р. вийшов указ про парафіяльні школи, проект якого був укладений Т. Чацьким. Названий вище указ стосувався як міських, так і сільських шкіл, які передавалися під безпосередній нагляд католицьких

²⁶² *Chmielowski P.* Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny / P.Chmielowski. – Peterburg, 1898. – S.11.

²⁶³ *Білоусов Ю.* Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю.Білоусов. – Житомир, 2000. – С.52.

²⁶⁴ *Zastowt L.* Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L.Zastowt.– Warszawa, 1997. – S.54-57.

священиків і під опіку населення. За цим указом кожному, хто бажав, було дозволено засновувати школи у своїх маєтках²⁶⁵.

Таким чином, до запровадження та поширення польської освіти було активно залучено католицький костюл, незважаючи на те, що Едукаційна Комісія намагалася надати освіті більш світського характеру. Католицьке духовенство і надалі зобов'язувалося утримувати початкову школу при монастирях та костьолах. У листі від 15 січня 1815 р. єпископ К. Цецішовський писав: «...Багато користі має моя єпархія, коли бачить істинні християнські риси характеру, що надають кожному вихованцю отці-єзуїти...»²⁶⁶.

Статистичні дані свідчать про місце польських шкіл Волині у системі освіти регіону (див. табл. 6.5).

Таблиця 6.5

**Співвідношення кількості учнів та населення Волинської губернії
у XIX ст.²⁶⁷**

Губернія	Шляхти	Міщан, купців	Селян	Разом з трьох станів
Волинь	38 452	28 503	452 450	529 405
Учнів	1 820	422	96	2 338
1 учень на кількість чоловік кожного стану	21	67	4 817	226

Характеризуючи стан справ на Волині у першій половині XIX ст., А. Кондрацький у праці «Поляки на Україні в X – XIX ст.» зазначає, що після провалу польського повстання в листопаді 1831 р. настає період значних змін у житті шляхти. Царський уряд твердо вирішив покласти край польському національно-визвольному рухові й ліквідувати всі адміністративно-правові

²⁶⁵ *Chmielowski P. Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny / P.Chmielowski. – Peterburg, 1898. – S.20-98.*

²⁶⁶ *Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю.Білоусов. – Житомир, 2000. – С.56.*

²⁶⁷ *Rolle M. Ateny Wołyńskie: Szkic z dziejów oświaty w Polsce / M.Rolle. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – S.7-31.*

відмінності між Правобережною Україною та російськими губерніями. Микола І заявив генерал-губернаторові Д. Бібікову, що має намір силою досягти піднесення православ'я і російських елементів у системі освіти, і що не заспокоїться до тих пір, поки області Правобережжя не зіллються в одне тіло і душу з іншими частинами імперії. Для реалізації цього плану в вересні 1831 р. уряд створив при сенаті спеціальний комітет Західних губерній, який очолив голова комітету міністрів князь В. Кочубей²⁶⁸.

Період 1840-1861 рр. характеризується як період цілковитої ліквідації шкіл, які підпорядковані були католицькому духовенству, зміни навчальних програм та підручників; період зіткнення політичних інтересів Польщі та царської Росії за вплив на український народ, який вважався польською шляхтою як історично польським, а російськими чиновниками – російським. Саме тому початкова релігійна освіта поляків на Волині стала знаряддям збереження їх ментальності та етнічної самоідентифікації в межах етнічного ареалу, який було територіально та адміністративно розділено між кількома державами²⁶⁹.

Поразка польського повстання 1831 р. спричинила скасування на Волині 137 польських початкових релігійних навчальних закладів. Окрім цього, було реорганізовано три повітові школи, які налічували 8 учителів та 321 учень – у Житомирі; 9 учителів та 140 учнів – у Любарі та 9 учителів і 183 учнів – у Овручі²⁷⁰. Подальшими діями російський царський уряд ставив собі за мету повну ліквідацію польських навчальних закладів, оскільки мова йшла про зміцнення впливу царату на донедавна польську територію. Підсумувавши ці дані, можемо зробити висновок, що в загальному в цей період було закрито 108 початкових шкіл²⁷¹.

²⁶⁸ Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X – XIX ст. / А.А. Кондрацький. – 1991. – № 12. – С. 83 – 96.

²⁶⁹ Батюшков П.Н. Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края / П.Н. Батюшков. – СПб.: Типогр. Товарищества «Общественная польза», 1888. – С. 6.

²⁷⁰ Starczewski E. Zycie polskie na Ukrainie / E. Starczewski. – Kijow, 1917. – S.28.

²⁷¹ Справа про відкриття в окрузі світських навчальних закладів замість ліквідованих римо-католицьких. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 732. – Арк. 1-45.

Про посилення контролю за римо-католицькими парафіяльними школами в цей період можемо судити зі справи за 1838-1839 рр. «Пропозиція генерал-губернатора про доставку відомостей про усіх настоятелів навчальних закладів, що існують у губерніях, та про тих, які є при католицьких монастирях»²⁷². У 1844-1845 рр. боротьба царської Росії за вплив на населення, яке проживало на території Волинської губернії, набуває особливого характеру. Лише православні священики отримували право опікуватися початковою освітою, яка, звичайно ж, велася російською мовою. 12 вересня 1844 р. Канцелярія генерал-губернатора розіслала справникам трьох губерній циркуляр із грифом «цілком таємно», де вимагала надіслати перелік маєтків, у яких діти навчаються польською мовою. У більшості відповідей, які надійшли до поліції, це заперечувалося, хоча й зазначалось, що якийсь десяток заможних родин має невеликі групи осіб, створені почасти з освітньою метою. У них траплялися і селяни, які прислужували у костелах або грали у дворових оркестрах, що їх, як було заведено, утримувала шляхта. Наприклад, у маєтку княгині Марцеліни Чарторийської, уродженої Радзивилл, католицький священик з-під Рівного разом з органістом викладали азбуку та катехізис восьми дітям віком 7-15 років, причому не тільки селянським. У маєтку графа Ігнатія Плятера у Рівненському повіті була музична школа, учні якої володіли польською настільки, що могли співати нею. У маєтку К. Отешка у Ковельському повіті 11 дітей, у тому числі 9 православних, навчалися співати по-польськи. М. Нововейський у своєму маєтку, що знаходився поблизу Рівного, утримував хор, де навчали читати і співати польською мовою. 28 листопада 1844 р. генерал-губернатор Д. Бібіков у зв'язку із цими даними надіслав до поліції запит, у якому вимагав роз'яснень²⁷³.

Таким чином, якщо на початок XIX ст. простежувалася динаміка до збільшення католицьких навчальних закладів та числа учнів в них, то події

²⁷² *Список викладачів і студентів богослов'я в Луцькому домініканському монастирі.* – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 788 а. – Спр. 223 а. – Ч. 1-2. – Арк. 1-89.

²⁷³ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) /Д.Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С.100-102.

1831-32 рр. спричинили спад розвитку польського шкільництва. Крім того, 1860-ті роки характеризуються тенденцією до повної ліквідації католицьких навчальних закладів на території Волинської губернії.

Таким чином, в умовах великодержавної політики уряду Російської імперії становлення і розвиток релігійних початкових навчальних закладів корінного населення Волині проходили у складних суспільно-політичних та соціокультурних умовах. У цей період була помітною тенденція до посилення проведення політики русифікації у сфері освіти. Але спільними зусиллями духовенства та громадських діячів, їх згуртованості та відданості традиціям своїх народів на Волині утворилася і розвинулася мережа початкових навчальних закладів релігійних громад. Незважаючи на всі труднощі заснування та організації початкових шкіл, важкі суспільно-політичні та соціальні умови життя населення Волині у XIX – на початку XX ст., через ці школи пройшли тисячі юнаків та дівчат, які стали високоосвіченими священиками та відомими громадськими діячами.

6.2. Навчально-виховний процес у католицьких навчальних закладах Волині (кінець XVIII – др. пол. XIX ст.)

Варто зазначити, що на початку XIX ст. на Волині діяла система **римо-католицьких** парафіяльних шкіл, які поділялися на два види: міські, які складалися з двох відділів, і сільські, що мали один відділ, хоч у селах дозволялося засновувати і двовідділові навчальні заклади. У двовідділових школах навчання тривало чотири роки. У першому відділі викладалися: читання, письмо, рахування, моральна наука, катехізис. У другому відділі удосконалювалося письмо й обрахунок, вивчалися практична механіка, місцева географія, з природничої історії вивчалися домашні тварини, проходило ознайомлення з городництвом, рільництвом, костельним співом.

В одновідділових римо-католицьких навчальних закладах учні поділялися на початківців і тих, хто удосконалював свої знання. Початківців навчали за програмою першого відділу двовідділової школи, а ті, хто підвищував рівень

своїх знань, у певні дні ознайомлювалися з науками, які були призначені для другого відділу.

У двовідділових школах навчальний процес тривав з 15 вересня до 20 липня, а в одновідділових – з 15 вересня до 15 квітня. До цих шкіл зобов'язувалися посилати своїх дітей незаможні громадяни (тобто збідніла шляхта) і ремісники. У тих випадках, коли сина не віддавали до школи, хоч йому вже виповнилося 6-8 років, батьки змушені були заплатити за нього. Звільнити від цієї кари могла лише така умова, коли школа знаходилася далеко від помешкання учня. На Волині на початку 1812 р. існувало 179 добре забезпечених парафіяльних шкіл²⁷⁴.

Так протягом 1773-1835 рр. діяла польська парафіяльна школа при Теофіпольському тринітарському монастирі. У трьох її класах навчалося у середньому 60 учнів. Чотири викладачі навчали дітей російської, латинської, німецької, французької й польської мов, арифметики, геометрії, фізики, географії, історії та релігії²⁷⁵. Парафіяльна римо-католицька школа існувала у м. Берездові (Новоград-Волинський повіт). Навчанням хлопчиків займалися отці-маріани, а освітою дівчаток керувала Зузанна Шидловська, яка викладала читання і моральну науку. Отці-кармеліти (члени чернечого ордену) викладали у парафіяльній школі в м. Аннополі (Острозький повіт), яка була розташована в їхньому монастирі й утримувалася за рахунок коштів батьків учнів. Станом на 1825 р. у цій школі навчалося 50 хлопчиків. У м. Дубровиці діяв чотирикласний колегіум, у якому в 1825 р. навчалося 74 учні. Парафіяльну школу домініканців у м. Старокостянтиніві у 1825 р. відвідувало 26 дітей, двоє з яких були православними. За рахунок батьків та настоятеля костелу утримувалася школа у м. Звягелі, окрім того, за кошти настоятеля навчався один учень. Учитель цієї

²⁷⁴ *Chmielowski P. Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny / P.Chmielowski. – Peterburg, 1898. – S.20-98.*

²⁷⁵ *Блажевич О.Ю. З історії релігійного життя поляків краю / Блажевич О.Ю., Григоренко В.О. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матер. міжнародної наук. конф. (23-24 червня 1999 року) / ред. колегія: А.І. Мельник, Ю.І. Блажевич, Л.В. Блаженів та ін. – Хмельницький: «Поділля», 1999. – С. 122-131.*

школи викладав читання польською та російською мовами, письмо, основи обрахунку²⁷⁶.

У 1803 р. почала свою діяльність парафіяльна школа у місті Мізочі, яке було власністю польських магнатів Дунін-Карвіцьких²⁷⁷. Ініціатива відкриття у Мізочі парафіяльної школи належала Тадею Чацькому²⁷⁸, який був близьким родичем дружини засновника школи, Кшиштофа Дунін-Карвіцького. Парафіяльна школа у Мізочі мала власний фонд, а її фундатор був також опікуном Кременецької гімназії.

Відповідно до програми Корецької парафіяльної школи (Новоград-Волинський повіт) за 1825 р., яку подано у справі «Про стан парафіяльних шкіл та духовних семінарій Луцької діоцезії з 1820 до 1825 рр.», дітей (20 учнів) навчали читати, писати, катехізису, історії, моральної науки, російської мови та рахувати. З 1816 р. учителем був випускник Кременецького ліцею Олександр Сунькевич, який отримував платню в 2 польських злотих щомісячно і мешкав у шкільному будинку.

У м. Бережниці діяла парафіяльна школа, яку в 1824 р. взяв під свій протекторат єпископ К. Цецішовський, видавши відповідне розпорядження щодо утримання школи. Рівненська парафіяльна школа, яка мала три класи, утримувалася за рахунок добровільних внесків князів Любомирських. Вони планували побудувати окремий будинок для школи поблизу костелу, але місце там було зайнято російським військом. Ця школа мала три класи. У початковому класі навчали лише читати. При цьому програма першого класу охоплювала християнську етику, польську граматику, арифметику, читання російською мовою. Учні другого класу вивчали моральну науку, граматику, географію, арифметику, російську та латинську мови і складали щоквартально іспити з дисциплін, які вивчали у присутності настоятеля парафії та князів

²⁷⁶ *Про стан парафіяльних шкіл Луцької єпархії.* – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 33. – Арк. 2-18.

²⁷⁷ *Історія міст і сіл УРСР. Рівненська область.* / за ред. В.М. Кулаковського. – К., 1973. – С.322.

²⁷⁸ *Dunin-Karwicki J.Z. zamglonej i niedawno minionej przeszłości. Wołyńskie opowiadania historyczne / J.Z. Dunin-Karwicki.* – Warszawa, 1901. – S.24.

Любомирських. У школі навчалося 20 учнів віком від 8 до 16 років – троє греко-католиків, а решта – римо-католики. Варто зазначити, що двоє сиріт утримувалися за рахунок навчального закладу²⁷⁹.

Крім того, у Луцьку місцева жителька Юзефа Поляновська утримувала шпиталь, фабрику штучних квітів та школу для дівчат, які утворювали один комплекс. Ю. Поляновська особисто опікувалася усіма цими справами. Школа для дівчат, навчання в якій проходило у п'яти класах, була платною. При навчальному закладі завжди утримувалося кілька дівчаток із бідних родин, які готувалися стати гувернантками²⁸⁰.

Крім вище зазначених шкіл, у Волинській губернії у першій половині XIX ст. було організовано і відкрито низку римо-католицьких шкіл. Таким чином, у м. Клевані у 1817 р. за ініціативи князя Костянтина Чарторийського (брата Адама Чарторийського – куратора Віденського округу) було відкрито школу²⁸¹. Діяла вона при повітовій шляхетській школі й мала власний фонд. У 1832 році її перетворено на російську парафіяльну школу (за системою Ланкастера). Більше того, існувала парафіяльна школа у м. Любарі, якою опікувалися домініканці (члени злидарюючого ордену, заснованого в 1215 р.). У 1802 р. у ній працювало 5 учителів та навчалося 44 учні. Навчальний заклад було ліквідовано у 1833 р.

При монастирі капуцинів у м. Острозі школа існувала до 1830/31 рр. На початку 60-х рр. XIX ст. Заславсько-Острозький деканат намагався відновити цю школу, але, через певні обставини, невдало. До 1830 р. у м. Заславі діяло три римо-католицькі парафіяльні школи. Перша мала власний фонд, розташовувалася при костелі св. Яна й утримувалася родиною Сангушків. Друга школа отців-місіонерів із власним фондом була двокласною, і в ній

²⁷⁹ *Справа* по канцелярії луцького єпископа. Відомості про стан парафіяльних шкіл і духовних семінарій Луцької єпархії з 1820 по 1825 рр. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 67. – Арк. 88-328.

²⁸⁰ *Колосок Б.* Кафедральні споруди Луцька: Історико-архітектурне дослідження / Б.Колосок. – Білий-Дунаєць-Остріг, 2002. – Бібліотека: «Воляннн з Волині». – Т. 28. – С.58-59.

²⁸¹ *Історія міст і сіл УРСР.* Ровенська область. / за ред. В.М. Кулаковського. – К., 1973. – С.490.

викладали граматику, моральну науку, історію, арифметику, географію, латинську та російську мови. У 1825 р. цю школу відвідувало 60 учнів. Третя школа була під опікою бернардинів²⁸².

У ході дослідження організації навчання та виховання у середніх духовних навчальних закладах було виявлено, що на Волині у першій половині ХІХ ст. діяло три **римо-католицькі семінарії**: у Луцьку, Житомирі та Олиці. Усі католицькі священики, які закінчували одну з названих духовних семінарій, одержували як на цей час досить хорошу освіту. Це було зумовлено давньою традицією духовної освіти на теренах Речі Посполитої, а також загальним розвитком освіти та шкільництва на цій території. Завдяки власній ґрунтовній освіті, католицькі священики могли займатися навчанням своїх парафіян – створювати парафіяльні школи у тих місцевостях, де вони займалися душпастирською працею.

Одним із перших указів, що регламентував діяльність семінарій на території Російської імперії, був імператорський указ від 28 квітня 1798 р. За цим указом Павло І віддавав духовні семінарії під виняткову владу єпископату, на плечі якого було покладено обов'язок їхнього матеріального утримання²⁸³. Департамент у Справах Католицької Церкви у жовтні 1798 р. отримав наказ від сенату зібрати відомості про те, наскільки може не вистачати коштів на утримання кафедральних семінарій і наскільки великою може бути допомога семінаріям від додаткового збору з усіх церковних доходів без обтяження їх маєтків, тобто дотації на семінарії мали надходити за рахунок римо-католицького духовенства²⁸⁴.

На початку ХІХ ст. навчання у семінаріях тривало три роки і охоплювало догматичну і моральну теології, вивчення Святого Письма, історію Церкви,

²⁸² *Справа* по канцелярії луцького єпископа. Відомості про стан парафіяльних шкіл і духовних семінарій Луцької єпархії з 1820 по 1825 рр. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 67. – Арк. 68-72.

²⁸³ *Giesbrecht W. Wolhynien und Wolhyniendeutschen / W.Giesbrecht // Wolhynische Hefte 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1984. – S. 218-219.*

²⁸⁴ *Листування* єпископа Цецешовського з римо-католицьким департаментом. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 8. – Арк. 1-45.

канонічне право, катехізис, вивчення літургії та низку світських предметів²⁸⁵. У 1801 р. цар Олександр I підпорядкував семінарії Римо-католицькій духовній колегії, яка таким чином ставала контролюючою інстанцією. Уніфікація навчання у семінаріях відбувалася поступово. Відповідно до указу Олександра I головна Віленська Семінарія поширила припис про необхідність усім семінаріям Імперії використовувати однакові підручники та навчальні програми²⁸⁶.

Досліджений нами матеріал вказує на те, що указом Миколи I від 19 листопада 1843 р. усі семінарії на терені Російської імперії виводилися з-під опіки єпископів і переходили під владу державної адміністрації на місцях та Духовної Академії у Петербурзі. Фінансові витрати на утримання викладачів та вихованців теж брала на себе держава. Усі церковні фонди, з яких фінансувалися семінарії, також переходили під контроль державної адміністрації. Встановлено прокурорський нагляд за процесом навчання²⁸⁷. Внутрішня організація семінарій з 1842 р. стала подібною до тієї, що існувала в Царстві Польському. Ректор відповідав за навчання та внутрішнє життя семінарії. Префекту були підпорядковані зовнішні стосунки семінарії, а прокуратор займався економічними справами²⁸⁸.

З серпня 1847 р. між Російською імперією та Апостольською Столицею було підписано конкордат (угода між Папою Римським та урядом певної країни, що визначає умови діяльності католицької церкви), який став важливим досягненням переговорів та канонічного затвердження церковного устрою на території Росії. Умови діяльності римо-католицьких семінарій було розкрито у

²⁸⁵ *Kumor B.* Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (1772-1815) / В.Кумор // Historia Kościoła w Polsce. / Pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – Poznań; Warszawa, 1979. – Т. II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918. – S. 218-219.

²⁸⁶ *Kumor B.* Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918) / В. Кумор. – Kraków, 1980. – S.374-472.

²⁸⁷ *Быков Н.П.* Пятидесятилетие Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865-1915 гг.: Историческая записка / Н.П. Быков. – Петроград, 1915. – С.287-292.

²⁸⁸ *Kumor B.* Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918) / В.Кумор. – Kraków, 1980. – S.372-374.

22-28 статтях конкордату, за положеннями якого визначалося, що єпископи мали право призначати ректорів, інспекторів, професорів та вчителів діоцезіальних семінарій. Єпископ міг також звільнити їх, призначаючи на період вакансії заступників. До прав єпископа належало укладання програми навчання у семінарії, він також міг на певний час скасувати викладання одного чи кількох курсів. Духовна Академія у Петербурзі була передана під безпосередню опіку та керівництво могилівського архієпископа, що визначав стале число вихованців академії, яких посилала кожна діоцезія на навчання до Петербурга²⁸⁹.

Луцька римо-католицька семінарія була заснована у 1548 р. луцьким єпископом Юрієм Хвальчевським²⁹⁰. До 1783 р. справами семінарії займалося біле духовенство, а протягом 1783-1864 рр. – отці-місіонери²⁹¹. Одним із тих, хто активно підтримував Луцьку семінарію, був луцький єпископ Фелікс Турський, який у 1782 р. наказав із єпископських доходів щорічно виплачувати дві тисячі польських злотих для утримання професорів. Відомий історик Адам Нарушевич (майбутній луцький єпископ) передав семінарській бібліотеці значну книгозбірню²⁹².

Матеріали архівної справи «Про стан парафіяльних шкіл та духовних семінарій Луцької діоцезії з 1820 по 1825 рр.» засвідчують, що у 1820 р. регентом Луцької духовної семінарії був о. Мартин Кржижановський, який одночасно виконував обов'язки кафедрального каноніка (члена колегії духовних осіб) та асесора Луцької консисторії. Отець Мартин був вихованцем Луцької семінарії, до якої він вступив у 1799 р. Після закінчення навчання

²⁸⁹ *Акты* и грамоты о устройстве и управлении римско-католической церкви в Империи Российской и Царстве Польском. – СПб., 1849. – С.191-207.

²⁹⁰ *Справа* про влаштування римо-католицьких духовних семінарій. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 788 а. – Спр. 223. – Арк. 1-73.

²⁹¹ *Wyczawski H.E.* OFM. *Przygotowanie do studiow w archiwah kościelnych* / H.E. Wyczawski. – Kalwaria Zebrzydowska, 1989. – S.191.-200.

²⁹² *Справа* про існування приватної школи в селі Бистраки, у якій шляхтич Л.Марчинський навчає дітей колоністів польській мові. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 52. – Арк. 4-9.

о. Кржижановський був настоятелем у м. Деражному, згодом він повернувся до Луцької духовної семінарії як викладач моральної теології²⁹³.

Щороку регенти складали відомість про стан, предмети викладання, доходи та витрати семінарій. Для прикладу розглянемо звіт, підписаний регентом о. Мартином Кржижановським, у якому він зазначав, що спочатку передбачалося утримувати чотирьох духовних семінаристів і чотирьох світських для церковної прислуги при богослужіннях. Для цих цілей було найнято одного професора. Однак ситуація змінилася: у семінарії працювало шестеро викладачів і один регент. Навчання в семінарії було безкоштовним. Окрім того, семінаристи з доходів семінарії забезпечувалися продуктами та житлом.

Варто зазначити, що на першому році навчання викладалися латинська, російська та французька мови. У наступні роки семінаристи вивчали основи духовного красномовства, моральне та догматичне богослов'я, церковну історію, Святе Письмо, церковний спів, а також учні вчилися писати і виголошувати проповіді та повчальні слова²⁹⁴.

Луцьку семінарію єпископство вважало за головну семінарію в діоцезії. У 30-х рр. ХІХ ст. тут навчалось близько 25 семінаристів²⁹⁵, які у 1831 р. вивчали правила красномовства, догматичну теологію, церковну історію, Святе Письмо, латинську мову та церковний спів²⁹⁶.

Семінарію у Житомирі, яка протягом 1798-1842 рр. була у руках білого духовенства, було засновано краківським єпископом, князем Каєтаном Ігнатієм

²⁹³ *Справа* по канцелярії луцького єпископа. Відомості про стан парафіяльних шкіл і духовних семінарій Луцької єпархії з 1820 по 1825 рр. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 67. – Арк. 1-2.

²⁹⁴ *Справа* по канцелярії луцького єпископа. Відомості про стан парафіяльних шкіл і духовних семінарій Луцької єпархії з 1820 по 1825 рр. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 67. – Арк. 1-2.

²⁹⁵ *Rymwid-Mickiewicz. Wspomnienia z lat szkolnych w Równym 1900-1906 / Rymwid-Mickiewicz // Rocznik Wołyński / Pod red. J.Hoffmana. – Równe, 1938. – Т. VII. – S. 287-292.*

²⁹⁶ *Справа* по Канцелярії луцького єпископа. Відомості про семінарії з 1831 по 1836 рр., і в т. ч. про їх вихованців. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 147. – Арк. 3-20.

Солтиком (раніше – київський єпископ) у 1757 р.²⁹⁷. У 1799 р. семінарію очолював о. Казимир Мечковський, а викладачами були професори о. Томаш Дембінський та о. Станіслав Хелмовський²⁹⁸.

У 1785 р. єпископ К. Цецішовський написав Положення для внутрішнього життя житомирської семінарії, згідно з яким навчання у семінарії тривало два роки і включало викладання таких дисциплін: Святе Письмо, моральну теологію, догматику, історію Церкви, філософію. На цей час у семінарії нараховувалося лише 6 вихованців²⁹⁹ (див. табл. 6.6).

Таблиця 6.6

**Тижневий розклад занять у Житомирській духовній
семінарії (1837 р.)³⁰⁰**

²⁹⁷ *Wyczawski H.E.* OFM. Przygotowanie do studiow w archiwah kościelnych / H.E. Wyczawski. – Kalwaria Zebrzydowska, 1989. – S.191-200.

²⁹⁸ *Білоусов Ю.* Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю.Білоусов. – Житомир, 2000. – С.287-292.

²⁹⁹ *Справа* по Канцелярії луцького єпископа. Відомості про семінарії з 1831 по 1836 рр., і в т. ч. про їх вихованців. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 147. – Арк. 19-20.

³⁰⁰ *Репорти* духовних посадових осіб про стан Житомирської семінарії. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 31-32.

Дні тижня	Години навчання	Навчальні предмети
Понеділок	9.00-10.00 10.30-11.15 13.15 –14.00 16.00-17.00	моральна теологія історія Церкви наука вділення святих таїнств догматична теологія
Вівторок	9.00-10.00 10.30-11.15 13.15 –14.00 16.00-17.00	моральна теологія латинська мова Святе Письмо догматична теологія
Середа		вільний від занять день
Четвер	9.00-10.00 10.30-11.15 13.15 –14.00 16.00-17.00	моральна теологія церковна обрядовість духовне красномовство догматична теологія
П'ятниця	9.00-10.00 10.30-11.15 13.15 –14.00 16.00-17.00	моральна теологія латинська мова вільний час церковна історія
Субота	9.00-10.00 10.30-11.15 13.15 –14.00	Святе Письмо латинська мова хоровий спів

Аналіз кадрового забезпечення семінарії дає змогу зробити висновок, що викладачами у римо-католицьких середніх закладах були високо професійні викладачі. Так у 1820 р. о. Казимира Мечковського на посаді регента замінив професор о. Матеуш Шатковський. Він перейшов до Житомира із Краславської духовної семінарії (Могилівська архідієцезія). Викладацькою діяльністю в цей час займалися о. Ян Броневиц та о. Ян Ізбіцький. Якщо кількість семінаристів у цей час становила сім чоловік, то їх число зростає до 10 у 1827 р. У цей рік були проведені зміни у викладацькому складі семінарії: обов'язки ректора став виконувати професор отець Домінік Чайковський, який раніше був викладачем Віленської духовної семінарії та Віленського університету, йому допомагали о. Михайло Скібіцький та канонік о. Гжегож Гуцевич. У липні 1830 р. представника ордену місіонерів о. Юзефа Кузьмінського було затверджено на

посаді регента³⁰¹. Станом на 1842 р. серед професорів духовної семінарії був майбутній моголівський архієпископ Болеслав Єронім Клопотовський³⁰². Теологічні студії у Житомирській семінарії викладав о. Каспер Боровський (пізніше – луцько-житомирський єпископ)³⁰³.

Відповідно до «Відомості про стан науки, доходи, витрати Житомирської Духовної Семінарії» до навчальних планів духовного освітнього закладу були включені такі дисципліни: латинська мова, моральне і догматичне богослов'я, Святе Письмо, церковна історія, духовне право католицизму, духовне красномовство, церковний нотний спів.

Аналіз фінансового становища семінарії вказує, що загальна сума доходів за 1829 р. склала 1855 руб. 87 коп., а видатки у сумі 875 руб. 34 коп. було витрачено таким чином: на сплату державних податків – 85 руб.; утримання двох професорів – 180 руб.; харчування семінаристів, професорів, проповідників – 350 руб. 84 коп.; оплату допоміжному персоналу (служителям, пралі) – 120 руб.; оплату за ремонтні роботи у семінарському будинку та на поточні витрати – 20 руб.³⁰⁴.

Якщо за архівними даними у 1827 р. в семінарії навчалося десять вихованців, то у 1832 р. – чотири. Заняття у навчальному закладі проводив один професор і при цьому також була посада регента. Досліджені нами матеріали вказують, що скорочення числа семінаристів пояснюється, передусім, зменшенням рівня доходів з маєтку в с. Фастівка та наданням Луцькій семінарії більшої ваги з боку керівництва діоцезії як базовому духовному навчальному закладові³⁰⁵.

³⁰¹ Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю.Білоусов. – Житомир, 2000. – С. 287-292.

³⁰² *Sznarbachowski F.* Początek i dzieje rzymskokatolickiej łucko-żytomierskiej obecnie łuckiej / F.Sznarbachowski. – Warszawa, 1926. – S. 204-206

³⁰³ *Schenk W.* Służba Boża // Historia Kościoła w Polsce / Pod red. ks. B.Kumora i ks. Z. Obertyńskiego – Poznań; Warszawa, 1979. – Т. II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918. – S. 686-698.

³⁰⁴ *Справа* по канцелярії луцького єпископа. Відомості про стан парафіяльних шкіл і духовних семінарій Луцької єпархії з 1820 по 1825 рр. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 67. – Арк. 11-12.

³⁰⁵ *Справа* по канцелярії луцького єпископа. Відомості про семінарії Луцької єпархії. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 159. – Арк. 6-11.

Аналіз архівних матеріалів про заснування Олицької семінарії вказує на те, що навчальний заклад було відкрито князем Альбрехтом Станіславом Радзивиллом, канцлером Великого князівства Литовського у 1631 році³⁰⁶. Матеріали архівної справи «Про стан, предмети викладання, доходи, витрати Олицької духовної семінарії» засвідчують, що фінансовий стан справ у семінарії у 1831 р. був задовільним: семінаристи були забезпечені житлом та продуктами харчування. У документах вказано, що після обіду в понеділок та п'ятницю семінаристи вивчали риторику, у вівторок, четвер та суботу до обіду були заняття з церковного співу, а в четвер зранку вивчалася догматична теологія, в інші дні – латинська мова³⁰⁷.

У 1839 р. до Олицької семінарії було направлено інструкцію від діоцезіальної влади, у якій було розписано приписи щодо щоденного внутрішнього життя семінарії. Відповідно до розпорядження єпископа Михайла Пивницького, управління семінарією було передано в руки канцлеру прелату (вищій духовній особі) Олицького колегіатського капітулу (ради керівних осіб) Юстину Ходикевичу. Передбачалося, що він викладатиме латинську мову двічі на день, а коли рівень знань з латини буде достатнім – риторику.

Досліджені матеріали дають змогу проаналізувати внутрішній розпорядок у семінарії та вимоги до поведінки семінаристів. Так допуск на територію семінарії був суворо контрольованим – вхід стороннім особам було заборонено. Семінаристам дозволялося ходити до костелу лише парами і поводитися там відповідно (побожно). Клірики були зобов'язані двічі на рік сповідатися у присутності прелатів, каноніків та щомісяця сповідатися у духівника. Крім того, щонеділі та у кожне свято вони слухали проповіді, а також самі вчилися складати проповіді, вивчали церковний спів і обряди, прислужувати у костелі. Семінаристам було заборонено носити світський одяг, зброю, палити трубку. Вихованці не мали права залишати територію семінарії без дозволу на те

³⁰⁶ *Репорти* духовних осіб за справами Житомирської, Луцької і Оликської семінарій з різних питань. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 275. – Арк. 9.

³⁰⁷ *Справа* по Канцелярії луцького єпископа. Відомості про семінарії з 1831 по 1836 рр., і в т. ч. про їх вихованців. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 147. – Арк. 30-31.

регента, на якого покладался обов'язок наглядати за семінаристами під час прогулянок³⁰⁸. Щодо розпорядку дня, то архівні матеріали вказують на те, що день у семінарії розпочинався о 5-й год. ранку в будні дні, та о 4-й год. у неділю та свята. Ранішня молитва тривала 45 хв. – о 7-й год. у костелі відправлялося богослужіння, після чого розпочиналися заняття. Вечірня молитва тривала з 20-ї до 20-ї год. 45 хв.³⁰⁹.

Архівні дані свідчать про те, що регент Олицької семінарії Юстин Ходикевич у 1840 р. повідомляв раднику Желтоухову, що семінаристи були повністю забезпечені підручниками та не мали відставань у знаннях. Іспити у навчальному закладі проводилися кожні півроку комісією під керівництвом інфулата А. Осинського, після яких з 21 грудня до 7 січня та з 10 липня до 28 серпня тривали канікули. У 1842 р. в Олицькій семінарії навчалося 4 семінаристи. Семінарію закрито у 1843 році, а фонди (суму в розмірі 16 400 руб. сріблом) об'єднано з Луцькою семінарією³¹⁰.

Отже, аналіз організації навчально-виховного процесу в римокатолицьких семінаріях вказав на те, що основною метою католицьких середніх навчальних закладів, як і православних, було формування у семінаристів особливого типу мислення – сакрального. Це досягалося за рахунок дисциплін релігійного спрямування. Варто відзначати, що викладачі католицьких середніх закладів для досягнення позитивних результатів навчально-виховного процесу використовували ті ж самі методи навчання та виховання, що й викладачі православних семінарій: *методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності* (словесні, наочні та практичні), *методи стимулювання навчальної діяльності* (метод забезпечення успіху в навчанні) та *методи контролю* (усного). Основними засобами навчання були слово вчителя, підручник, карти, таблиці, пісенспіви. Особливостями навчально-виховного

³⁰⁸ *Репорти* духовних осіб за справами Житомирської, Луцької і Оликської семінарій з різних питань. – ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 275. – Арк.11-19.

³⁰⁹ Там само. – Арк.20-24.

³¹⁰ Там само. – Арк.14-16.

процесу було те, що у католицьких духовних семінаріях педагоги використовували переважно *пояснювальний вид навчання*.

Розділ 7. Організація навчання й виховання у церковнопарафіяльних школах Волині

7.1. Організація початкової освіти дітей на Волині (XIX – поч. XX ст.)

У 60-х роках XIX століття російський уряд провів ліберальну реформу народної освіти, яка була зумовлена ходом історичного розвитку країни. З ростом економіки, розвитком нових суспільних відносин виникає об'єктивна необхідність доступу до освіти дітей широких верств населення. Зростає мережа початкових шкіл, з'являються нові типи навчальних закладів, складається система підготовки вчителів, розширюється зміст освіти, зростає рівень писемності населення, створюються освітні товариства й організації, виникає педагогічна журналістика³¹¹.

Основним типом школи в Правобережній Україні, як і в Росії другої половини XIX століття, були початкові школи, що знаходилися у підпорядкуванні різних міністерств та відомств, приватних осіб, окремих організацій. Жодна цивілізована країна світу не знала такої строкатості в типах початкової школи: в країні діяло 45 її різновидів. Вони відрізнялися статутами і програмами, рівнем викладання й освітнім цензом учителів, релігійною приналежністю, термінами навчання. Така ситуація перешкоджала поширенню освіти серед широких верств населення і вимагала реорганізації.

У процесі історико-генетичного аналізу передумов, закономірностей і фактів становлення та розвитку освіти в Україні у досліджуваний період нами виявлено суперечність у назві навчальних закладів, які надавали початкову освіту населенню. Так в історико-педагогічній літературі, архівних матеріалах, нормативних документах про освіту XVI – XX століття ці заклади називають школами або ж училищами. У сучасному розумінні школа є початковою ланкою освіти, училище наступною після основної школи.

Водночас аналіз підручників з історії педагогіки різних періодів (Д. Латиніна, Є. Мединський, О. Ососков, В. Кравець, А. Піскунов,

³¹¹ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.* – СПб., 1906. – Т. X. – С. 453-479.

С. Сірополко, В. Фармаковський, М. Ярмаченко та ін.) дає підстави зробити висновок, що їх автори використовують назви цих навчальних закладів як синоніми для означення початкової ланки освіти Російської імперії XVI – початку XX століття. Зокрема, як зазначає М. Ярмаченко, термін «школа» почав вживатися на Русі лише у кінці XIV ст., а до цього часу більш поширеним був термін «училище»³¹². Підтвердження цьому знаходимо у посланні архієпископа новгородського і псковського Геннадія митрополиту московському Симону, написане у XIII столітті, де він пропонував «училища учинити для поширення початкових знань і молитов серед мужиків – невігласів»³¹³, тим самим маючи на увазі надання простому люду початкової освіти. У свою чергу в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. Даля (1882 р.) зазначено, що «школа – училище, где человек приобретает опытность и знание»³¹⁴, а «училище – всякое заведение, для обучения чему-либо: школа, гимназия и пр. Например: Высшее училище, приходское училище, народное училище»³¹⁵. На підставі зазначеного вище ми можемо стверджувати, що «школа» і «училище» як поняття фактично вважалися синонімами. Підтвердженням останнього є те, що у державних указах, статутах, положеннях Російської імперії початкові школи офіційно називались „училищами”, оскільки саме це слово – «училище», споконвіку слов’янське³¹⁶. У російському ж суспільстві на мовленнєвому рівні терміни «училище» і «школа» вживалися переважно як синоніми, причому слово «школа» було більш уживаним, тому і набуло з часом поширення і визнання. Саме у XIX – XX століття починається застосування цих понять як рівнозначних у нормативних документах про освіту, в історико-педагогічних дослідженнях, публіцистичній літературі, характеризуючи один і той же тип навчального закладу, який надавав

³¹² Там само. – С.15.

³¹³ *Церковные вопросы и соборные ответы о многообразных церковных чинах (стоглав)*. – М., 1890. – С.126.

³¹⁴ *Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль*. – М.: Русский язык, 1991. – Т.IV. – С.638.

³¹⁵ Там само. – С.528.

³¹⁶ *Правила и программы для церковноприходских школ грамоты*. – 2-е изд. – СПб, 1894. – С.185-188.

початкову освіту населенню. Актуальним в аспекті досліджуваної проблеми є знайдене пояснення цих понять в «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Ефрона (1890 р.) у статті про початкову народну освіту: «Изучая немногочисленные и скудные фактические данные о народном образовании, необходимо иметь в виду, что глагол «учити» в летописях весьма часто употребляется вовсе не в смысле школьного обучения, а в смысле поучения посредством проповеди: в таком же смысле самое поучение называется учением, а занимающиеся им лица – учительными. Иногда, впрочем, «учити» обозначает и школьное обучение в прямом смысле слова, а «училище» – всякое заведение, в котором учат. Около 1030 г. Ярослав открыл в Новгороде заведение, которое назвал «училище», в нем давали образование будущим служителям церкви. В начале XVI в. Маржерет говорит о том, что «невежество русского народа есть мать его благочестия; он не знает ни школ, ни университетов» (Фактично вперше з'являється офіційно вживане слово «школа»). Петр I в 1714 г. учреждает цифирные или арифметические школы, в которых преподавались грамота, счисление»³¹⁷. Далі автори статті акцентують увагу на тому, що в 1883 р. С. Миропольський церковнопарафіяльні училища називає церковнопарафіяльними школами, фактично у його розумінні училище і школа є назвою одного й того ж навчального закладу³¹⁸. Враховуючи зазначене вище, у нашому дослідженні надалі будемо вживати ці поняття як синоніми, вважаючи, що вони називають один і той же тип навчального закладу.

Відповідно до мети і завдань реформування початкової освіти, визначених Міністерством народної освіти Російської імперії, 19 липня 1864 р. було ухвалено «Положення про початкові народні училища»³¹⁹.

³¹⁷ *Энциклопедический словарь*: в 48 т. / издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб.: Брокгауз, Эфрон, Прачечный пер., 1890. – 1900.

³¹⁸ *Миропольский С.И.* Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени / С.И. Миропольский. – 2-е изд. – СПб., 1910. – 224 с.

³¹⁹ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. – СПб., 1865. – Т. III. – С. 1226-1234.

За цим документом усі типи початкових шкіл, які існували, зберігались, оголошувалися загальностановими й отримували назву початкових народних училищ, мета яких була «в утвердженні в народі релігійних і моральних понять і розповсюдженні початкових корисних знань». Школа не повинна відривати народ від його трудової діяльності, вона повинна здійснювати «внутрішню охорону царства»³²⁰.

За «Положенням» до навчальних закладів відносили: а) реальні гімназії; б) училища з підвищеним курсом початкової освіти; в) училища, підпорядковані Міністерству освіти; г) училища, підпорядковані Святому Синоду; д) початкові школи, створені громадськістю.

Як бачимо, різні відомства, духовенство, товариства, приватні особи мали право відкривати народні школи. За «Положенням» до початкових народних училищ було віднесено елементарні школи всіх відомств, міські й сільські, що утримувались за рахунок казни, громад і приватних осіб. Усі народні училища, що раніше перебували у віданні різних відомств, підпорядковувалися Міністерству освіти, а церковнопарафіяльні школи – Святому Синоду.

Термін навчання в початкових народних училищах не обмежувався, не обмежувався і вік учнів, тоді як зміст навчання був чітко визначеним – Закон Божий, читання, письмо, арифметика, церковний спів. Особливо підкреслювалось, що навчання повинно вестися російською мовою. В училищах допускалося спільне навчання хлопчиків і дівчаток, навчання було безкоштовним.

Особливе місце в «Положенні» відводилось питанню особистості вчителя. Право викладання в училищах отримували як особи духовного звання, так і світські особи. За цих умов для останніх вимагався спеціальний дозвіл від училищної повітової ради. Повітові та губернські ради, відповідно до «Положення», ставали органами керівництва і контролю за діяльністю училищ на місцях. У раді повинні були бути представники Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ, представник духовенства, представник

³²⁰ Там само. – С.1226.

земства, представник міського самоврядування. Головою губернської ради міг бути тільки архієрей.

У 1872 році система початкової освіти зазнала змін: було видано «Положення про міські училища», згідно якого реформувалися повітові училища, на їх базі створювались початкові училища і міські училища. Ці навчальні заклади набули статусу міністерських шкіл³²¹.

Двокласні початкові училища мали п'ятирічний термін навчання. Перші три роки навчання діти засвоювали програму першого класу, зміст освіти відповідав змісту навчання в першому класі народного училища; навчання в другому класі було розраховане на два роки, протягом яких учні вивчали російську мову, арифметику, наочну геометрію, основи природознавства, фізику, географію та історію. Випускники мали право вступу лише на спеціалізовані курси та в учительські семінарії.

Міські училища мали шестирічний курс навчання. Зміст освіти складали Закон Божий, російська мова, література, арифметика, алгебра, геометрія, географія, історія, основи природознавства, малювання, читання, співи. Для випускників організовувались однорічні та дворічні курси обліковців, бухгалтерів, креслярів, учителів.

Відповідно до «Положення» у Волинській губернії більшість початкових училищ Міністерства народної освіти реорганізовувались у шестирічні міські училища, у яких додатково вводилось вивчення геометрії, креслення, природничих дисциплін. Училища знаходились у віданні попечителів навчальних округів і здійснювали діяльність під керівництвом інспекторів народних училищ. Метою міських училищ, як визначено у «Положенні», було забезпечення дітям усіх верств початкової розумової й релігійно-моральної освіти³²².

³²¹ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.* – СПб., 1873. – Т.V. – С. 223-224.

³²² Там само. – С.223.

До міністерських початкових народних училищ включались усі нижчі навчальні заклади, на які поширювалися «Правила про початкові народні училища» 1874 р. (крім церковнопарафіяльних). Так В. Фармаковський на основі «Збірника законів» нарахував тринадцять типів початкових училищ, які підпорядковувалися Міністерству народної освіти³²³.

У свою чергу діяльність сільських шкіл визначалась «Інструкцією для двокласних і однокласних сільських училищ Міністерства народної освіти» (1875). У ній підкреслювалося, що міністерські училища мали на меті «дать детям сельского населения возможность получать элементарное образование в более полном и законченном виде, по сравнению с другими сельскими училищами»³²⁴.

Термін навчання в однокласних училищах, як і раніше, складав три роки, а обов'язковими предметами в них були Закон Божий, слов'янська грамота, російська мова з чистописанням, арифметика. У двокласних училищах з 5-річним терміном навчання додатково викладалися початки історії, географії, суспільствознавство, церковний спів і креслення. За умови наявності засобів «Інструкцією» допускалося введення в навчальний план гімнастики, навчання ремеслам для хлопчиків і рукоділля для дівчаток, а також садівництву, городництву, бджільництву.

Найважливішою умовою відкриття сільських училищ була наявність гарантії від сільських общин чи інших засновників забезпечити училища земельною ділянкою, приміщеннями, виділяти кошти на забезпечення вчителів, на придбання навчальних посібників для учнів. Міністерство ж виділяло всього біля однієї третини загальної суми витрат, однак училища підпорядковувалися безпосередньо Міністерству й інспекторам народних училищ.

³²³ *Фармаковский В.И.* Начальная школа Министерства народного просвещения (по официальным источникам) / В.И. Фармаковский. – СПб., 1900. – С.28.

³²⁴ Там само. – С.76.

У кожному однокласному училищі працювали один учитель і один законовчитель, а в двокласному – 2 учителя і 1 законовчитель, у деяких вводилися посади помічників учителя. Ними, як правило, були випускники двокласних училищ, яких залишали при школах для підготовки до вступу в учительську семінарію.

Найбільш розповсюдженим типом початкових шкіл визначеного періоду були церковнопарафіяльні школи та школи грамоти, які знаходились у підпорядкуванні Священного Синоду – соборного церковного уряду, який мав усі види вищої влади і через який діяла в церковному керівництві верховна самодержавна влада. Священний Синод підпорядковувався лише імператору Росії.

Церковнопарафіяльні школи, як і міністерські, були одно- і двокласні. В однокласних курс навчання тривав три роки, а в двокласних – чотири роки, в школах грамоти дітей навчали два роки. Школи грамоти відкривалися в селах, де не було церков, за ініціативою парафіяльних священиків чи інших членів парафії й затверджувалися головою єпархії. Навчання тут проводилося за програмою церковнопарафіяльної школи, викладалися ті ж самі предмети, але переважно для забезпечення елементарної грамотності. У зв'язку з тим, що для шкіл грамоти постійно не вистачало вчителів, з 1895 р. починають організовуватися «второкласні» школи, в яких здійснювалася підготовка вчительських кадрів для шкіл грамоти. До цих навчальних закладів приймали осіб, які успішно закінчили двокласну школу. Після закінчення додаткового педагогічного класу випускники складали іспит на звання вчителя грамоти.

До складу церковнопарафіяльних шкіл входили ремісничі та залізничні школи, які безпосередньо підпорядковувалися Волинській єпархіальній училищній раді.

У церковнопарафіяльних школах викладалися: Закон Божий (вивчення молитов, священної історії, пояснення богослужіння, короткий катехізис), церковний спів, читання книг церковного і громадянського друку, письмо, початкові арифметичні відомості. Вчителями церковнопарафіяльних шкіл були

священики, дяки, а також спеціально призначені вчителі. Перевага за цих умов надавалася тим учителям, які отримали освіту в духовних навчальних закладах і жіночих єпархіальних училищах.

У школах грамоти викладали Закон Божий, церковний спів, церковнослов'янське і російське читання, письмо і початкову лічбу. Навчальні плани і програми шкіл затверджувалися Священним Синодом.

Церковнопарафіяльні школи уряд і церква вважали першопочатком, першоосною релігійного православного виховання. Духовенство розуміло, що із стін цієї школи діти вийдуть із релігійними переконаннями, а якщо діти будуть виховані в душі православ'я, то вони будуть законослухняними громадянами, вірними церкві та царю. Тому Св. Синод докладав багато зусиль до відкриття церковнопарафіяльних шкіл, забезпечення їх підручниками, навчальними посібниками. Як засвідчує звіт Волинського єпархіального управління училищної Ради за 1892/93 рр., більшість парафій (678 із 807) Волинської губернії мали церковнопарафіяльні школи. У 1900 р. у Волинській губернії функціонувало 2343 початкових навчальних заклади, 1902 з них були церковнопарафіяльними³²⁵.

У 1912 р. відповідно до «Положення про вищі початкові училища»³²⁶ всі міські училища почали реорганізовуватися у вищі початкові училища з чотирирічним терміном навчання. Для вступу до вищих початкових училищ необхідно було закінчити однорічне початкове училище Міністерства освіти чи відповідний йому інший початковий навчальний заклад.

До навчальних планів вищих початкових училищ входили Закон Божий, російська мова з елементами церковнослов'янської, початки географії, історії, суспільствознавство, малювання, креслення. На відміну від міських училищ навчальні плани вищих початкових училищ передбачали ознайомлення учнів з

³²⁵ Шандра В.С. Розвиток освіти у Волинській губернії (кінець XIX –початок XX ст.). Минуле і сучасне Волині / В.С. Шандра. – Луцьк, 1990. –С. 72-75.

³²⁶ Положение о высших начальных училищах // Журнал Министерства народного просвещения. – 1912. – № 9. – С.22-33.

елементами алгебри, геометрії й фізики. Співи і гімнастика з необов'язкових предметів ставали обов'язковими.

Створення вищих початкових училищ полегшувало перехід із початкової школи в середню за умови успішного складання додаткових екзаменів з тих предметів, які були відсутні в навчальних планах початкових училищ і були в гімназіях: це передусім давні й сучасні іноземні мови. Навчання повинно було бути безкоштовним, але попечитель мав право вводити плату, яка не перевищувала б шість карбованців на рік.

Крім охарактеризованих вище шкіл, на Волині діяли й так звані школи неправославних християнських і нехристиянських віросповідань, або як їх називали «иноверческие школы». За даними перепису 1889 р., у Волинській губернії налічувалося 2 351 051 жителів. З них православних – 1 722 148, римо – католиків – 193 142, протестантів – 102 139³²⁷.

«Иноверческие» початкові школи підпорядковувалися Міністерству народної освіти на загальних підставах. Представникам релігійних течій надавалося право спостерігати за релігійною освітою дітей в означених школах. У законоположеннях про духовні справи різних віросповідань були пункти, які стосувалися питань організації справи початкової народної освіти населення певної віри³²⁸.

Так у справах шкіл для католиків, головою ради запрошували представника римо-католицького духовенства. Закон Божий дітям – католикам викладали католицькі законовчителі чи священники російською мовою, рідна мова дозволялася лише в перший рік навчання. Контроль за діяльністю шкіл покладався на губернських начальників управлінь освіти, господарські питання вирішували сільські чи міські органи самоврядування. Католики певної місцевості могли зібрати спільний допоміжний капітал, кошти з якого могли видаватися на утримання католицьких шкіл.

³²⁷ *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / За ред. В.М. Кулаковського. – К., 1973. – С.325.*

³²⁸ *Фальборк Г.А. Народное образование в России / Г.А. Фальборк, В.И. Чарнолуский. – СПб.: изд.О.Поповой, 1900. – С.111.*

За статутом євангелістсько-лютеранської церкви всі молоді люди обох статей, яким виповнилося 15 років, повинні навчатися Закону Божому, повинні вміти читати, знати головні догми і настанови своєї церкви. Дітей протестантів навчали в школах – «канторатах», якими опікувалися консисторії. Вчили дітей у євангелістсько-лютеранських школах проповідники, які склали іспит з педагогіки і методики початкового навчання. Пастори і проповідники повинні були спостерігати в школах своєї парафії за релігійною освітою дітей. Навчання проводилося російською, лише Закон Божий дозволялося викладати рідною німецькою мовою. Перший рік дозволялось викладати німецьку мову. В євангелістсько-лютеранських церквах існували допоміжні каси, з яких місцевим комітетом від прихожан виділялися кошти на будівництво і підтримку шкіл, на підготовку шкільних учителів, на придбання шкільного майна та підручників. Так у губернії на 1889 р. діяло 392 німецькі школи³²⁹.

За сприяння Міністерства народної освіти відкривалися школи і для православного населення губернії іншої національності. Для православних чехів, яких у Волинській губернії налічувалося 8 003 у селах Глинську і Квасилові Рівненського повіту і в Гульчі Острозького повіту (де чехів було найбільше), будувалися храми, відкривалися школи грамоти. При Острозькій учительській школі були у 1888 р. відкриті курси для чеських народних учителів, а в 1889 р. для чехів була відкрита церковнопарафіяльна школа, в якій дозволялося викладання рідної мови, і закон Божий викладався чеською мовою.

Особливе місце серед початкових шкіл на Волині займали єврейські навчальні заклади. За даними перепису 1889 р., у Волинській губернії кількість євреїв становила 13,3 % всього населення: серед 2351051 жителів налічувалося 313220 євреїв³³⁰.

Єврейські початкові училища функціонували відповідно до «Положення» від 16 березня 1873 р. Метою цих навчальних закладів було надання дітям

³²⁹ Там само. – С.123-124.

³³⁰ *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / За ред. В.М. Кулаковського. – К., 1973. – С.325.*

євреїв елементарної освіти і прикладних знань, які відповідали б потребам місцевого єврейського населення. Відкривалися ці училища в тій місцевості, де проживала велика кількість євреїв і загальних початкових шкіл було недостатньо. Підпорядковувалися вони Міністерству народної освіти, а утримувалися на кошти, зібрані євреями спеціально для організації освіти. Училища поділялися на одно- та двокласні з підготовчими класами при кожному з них. На проходження повного курсу навчання в єврейському училищі необхідно було шість років, а тривалість навчання у підготовчому класі визначалась успіхами і віком кожного учня. У кожному однокласному училищі працював один учитель і один помічник, у двокласному – два вчителі. Вчителями могли працювати випускники єврейських учительських інститутів (на Волині такий інститут функціонував у Житомирі), а також християни, які мали дозвіл на викладання. Для викладання у підготовчих класах учителі повинні були розуміти єврейську мову. До кожного училища призначався почесний спостерігач, якого обирали місцеві євреї та затверджував попечитель округу. До підготовчих класів, де навчання було безкоштовним, приймали всіх дітей віком 6 – 10 років без вступних випробовувань. У підготовчих класах викладали російську мову і читання, рахунок до 100, давньоєврейську мову, пояснення першої книги Мойсеевого п'ятикнижжя. В однокласних школах викладалися російська мова (читання, письмо, орфографія), арифметика (перші чотири правила), чистописання, а в двокласних ще додатково – практичне ознайомлення з граматиною і вправи з письмового викладу думок, з арифметики до потрібного правила включно, коротка історія і географія, переважно Росії. Обов'язковим було викладання єврейського закону віри, біблійної історії й пояснення головних молитов. Викладання в єврейських школах велося російською мовою. При училищах, якщо для цього були можливості, влаштовували додаткові професійні курси, переважно тих професій, які користувалися особливим попитом у населення. Кількість єврейських училищ у Волинській губернії у 1917 р. вже сягала 247³³¹.

³³¹ *Фальборк Г.А.* Народное образование в России / Г.А. Фальборк, В.И. Чарнолуцкий. – 203

Крім казенних початкових шкіл, у євреїв на Волині існували приватні школи, які теж підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Найбільш поширеними були хедери (домашні школи грамотності). У 1898 р. їх налічувалося 895.³³² У цих школах дітей навчали читати і писати рідною мовою та розуміти єврейський Закон віри. Учитель такої приватної школи називався меламдах і працював за особливим свідоцтвом. Видавалося воно на один рік інспектором народних училищ без екзаменів на основі усної рекомендації когось із начальства.

Крім хедерів, існували нижчі віросповідні училища – талмуд-тори. У цих закладах навчали безплатно сиріт і бідних дітей. В ешіботах (вищих віросповідних училищах) навчалися випускники хедерів і талмуд-торів, які бажали отримати детальні знання єврейських релігійних законів, або підготуватися до звання рабина. У всіх приватних школах навчання проводилося виключно єврейською мовою³³³. За чисельністю єврейські початкові навчальні заклади займали у Волинській губернії третє місце після церковнопарафіяльних шкіл та шкіл Міністерства народної освіти, що спонукало нас до такої детальної характеристики їхньої навчальної діяльності.

Помітний слід у розвиток початкової освіти на Волині вписали приватні навчальні заклади: одно- і двокласні початкові училища та приватні училища третього розряду. На початок ХХ століття їх у губернії налічувалося 32³³⁴. Школи могли відкривати особи обох статей, які були росіянами чи українцями або ж мали російське громадянство. Це обмеження діяло відповідно до царського указу 1839 року, який забороняв відкривати приватні навчальні заклади на Правобережній Україні особам польського походження. Для відкриття приватних шкіл необхідно було отримати особливий дозвіл попечителя навчального округу, який затверджував навчальні плани і програми

СПб.: изд.О.Поповой,1900. – С.115.

³³² *Обзор* Вольнской губернии. – Житомир, 1908. – С.319.

³³³ *Фальборк Г.А.* Народное образование в России / Г.А. Фальборк, В.И. Чарнолуцкий. – СПб.: изд.О. Поповой,1900. – С.115.

³³⁴ Там само. – С.115.

таких шкіл. Вибір навчальних предметів надавався засновниками шкіл, однак до переліку обов'язкових предметів входили Закон Божий і російська мова. У приватних школах дітей навчали рідній мові, якщо в школах викладалась історія чи географія, то це обов'язково мала бути російська історія і географія. У приватних школах інколи вводились уроки малювання, танців, вишивання. Тим самим у цих школах дбали про розвиток мислення у дітей, учителі намагалися усунути казенно-схоластичне навчання, прищеплювали дітям народну мораль, вчили учнів рідною для них мовою. Це досягалося завдяки тому, що викладати в приватних школах могли лише особи, які отримали відповідні свідоцтва. Нагляд за приватними школами здійснювали інспекція народних училищ та окружні інспектори. Найбільш знаною на Волині була Вільгорська початкова приватна школа в маєтку «Вільгор» Острозького повіту³³⁵.

Мережа початкової освіти другої половини ХІХ ст. включала в себе і недільні школи – безкоштовні навчальні заклади, що відкривалися громадськістю. В Україні перші недільні школи з'явилися у 1859 р. в Києві. Ініціаторами їх відкриття були демократично налаштовані професори та студенти Київського університету. Думку про їх створення підтримав попечитель Київського учбового округу М.І. Пирогов. У свою чергу на Волині перші недільні школи були відкриті у 1861 р. при Житомирській гімназії, у селі Молодиківі Новоград-Волинського повіту. Навчання у недільних школах мало переважно світський характер і в більшості випадків виходило за межі програм початкових закладів. Крім типово шкільних предметів, у них викладалися також географія, історія, природознавство, основи суспільного господарства, гігієна. Вчителі проводили уроки російською мовою, але всі додаткові пояснення матеріалу переважно відбувалося українською мовою.

Однак недільні школи проіснували недовго і були закриті у 1862 році за революційну діяльність переважної більшості їх учителів, але під тиском

³³⁵ *Омельчук В.В.* Духовно-освітні традиції Волинського краю / В.В. Омельчук. – Дубно, 2000. – С.32.

громадськості у 1864 році царський уряд знову дозволив їх відкрити відповідно до «Статуту про початкові народні школи». Водночас за діяльністю цих шкіл встановлювався пильний нагляд міністерських чиновників. З програм були вилучені географія, історія, природознавство, чітко регламентувався список дозволених підручників.

З 1891 р. недільні школи були передані з підпорядкування Міністерства народної освіти у відання Священного Синоду. Основною причиною такого рішення була революційна діяльність учителів і світський характер викладання. Отже, з цього моменту навчання почало носити релігійний характер, що значно вплинуло на перелік навчальних предметів і їх зміст. Статут про початкові народні училища прирівнював недільні школи до загального типу початкових навчальних закладів з чітко визначеним завданням: «стверджувати в народі релігійні й моральні поняття і поширювати початкові знання»³³⁶.

У перше десятиріччя ХХ ст. на Волині недільні школи відкривало Волинське товариство грамотності, яке виникло у 1906 р., однак масового поширення недільні школи так і не дістали. Це було зумовлено насамперед тим, що недільні школи підпорядковувалися духовенству, і, за своєю сутністю, були аналогом церковнопарафіяльної школи.

Серед початкових шкіл, підпорядкованих Міністерству народної освіти, окреме місце належить земським школам, які на Волині з'являються лише у 1911 р., коли розпочалася підготовка до впровадження загальної початкової освіти. Офіційно земські школи отримали назву «початкові народні училища в губерніях, на які поширюється дія Положення про земські установи»³³⁷.

На початку ХХ ст. повітові земства почали займатися утриманням уже діючих шкіл, відкриттям нових, підбором учителів, включались у боротьбу з урядовою адміністрацією за здобуття права на керівництво усіма навчальними справами. Крім цього, повітові земства мали змогу отримувати позики від

³³⁶ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.* – СПб, 1865. – Т. III. – С. 1226.

³³⁷ *Чехов Н.В.* Типы русской школы в их историческом развитии / Н.В. Чехов. – М.: Мир, 1923. – С. 96.

губерніальних земств для будівництва шкіл. Однак функції земств стосовно діяльності шкіл були нечітко визначені урядом. Земства залучалися насамперед для надання матеріальної допомоги школам, а організацію і контроль за навчальним процесом здійснювали інспектори з відомств Міністерства народної освіти. Проте в багатьох випадках окремі члени земств були ініціаторами відкриття шкіл й налагодження навчально-виховного процесу в них.

Тим самим земські школи в основному спрямовували свою діяльність на забезпечення потреб та інтересів народних мас. Тому земства, враховуючи соціально-політичні умови на Волині, намагалися допомогти насамперед сільським школам у придбанні підручників, навчально-методичних посібників, у забезпеченні учительськими кадрами.

У сукупності це сприяло зростанню якості навчання, оскільки вчителі земських шкіл докладали значних зусиль, аби школа справді розвивала дітей, збагачувала їх різноманітними знаннями. Аналіз архівних матеріалів дає змогу зробити висновок, що метою навчальних програм земських шкіл було «надавати учням різні відомості про навколишній світ». Саме тому в земських школах були введені уроки пояснювального читання. Опрацьовуючи ті чи інші тексти, вчителі робили їх логічний аналіз, розвивали мовлення учнів. Разом з тим, у програмах земських шкіл передбачалися необов'язкові предмети, такі як гімнастика, рукоділля (для дівчаток), ремесла (для хлопчиків)³³⁸.

З аналізу архівних матеріалів чітко прослідковується ідея національної школи, яку підтримувала переважна більшість земських діячів. Вони підкреслювали, що причиною низького рівня грамотності українців є, насамперед, нерідна мова навчання.

Тому саме земства в умовах переслідування українського національного життя були легальними установами, які стали на захист прав українського народу на свою школу. Тому питання про навчання дітей українською мовою неодноразово порушувалися на зібраннях багатьох земств. З метою розв'язання

³³⁸ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – С.353.

цих проблем земства створювали комісії для вивчення стану народної освіти і вироблення перспектив її розвитку, тим самим намагалися розвивати мережу початкових шкіл.

У контексті означеного вище особливої уваги заслуговує діяльність Луцької школи – притулку, яку утримувала Всеукраїнська земська спілка. У школі нараховувалося 300 учнів. З них – 255 українців, 25 поляків, 27 чехів, 13 євреїв. Постійно тут проживало 40 дітей, 30 жили у домівках, але харчувалися при школі. Однак учителів у притулку було всього шестеро, тому в середньому на одного вчителя припадало 60 учнів. Земство піклувалося про підручники, шкільне приладдя для учнів притулку, на свої кошти купувало білизну, одяг, взуття, ліжка, ковдри, дрова, продукти для дітей, які тут навчалися³³⁹.

Однак на Волині земські школи не набули значного поширення. Так, наприклад, на території одного з найбільших повітів губернії – Дубенського – у 1912 р. діяло лише десять земських шкіл, та й ті, в основному, в селах. Як писав О. Русов, «на Волині менше клопоту мають із земськими школами, а немалу допомогу дають церковнопарафіяльним школам»³⁴⁰.

У другій половині XIX століття на Волині швидко відбувається розвиток промисловості, формується і кількісно зростає робітничий клас, постає питання про освіту дітей робітників. Однак більшість дітей із робітничих сімей не мали змоги відвідувати початкові школи, і тому при заводах та фабриках починають організовуватися школи, де навчалися діти робітників. Промисловці організовували ці школи і вважалися там повновладними господарями, вони могли у будь-який час закрити школу. Переважно підприємці відмовлялися від фінансування, перекладаючи його на самих робітників, що значно ускладнювало й так досить важкі умови, в яких працювали ці школи.

Так у досліджуваний період на Волині нараховувалося 9 заводських шкіл. Найбільшими за чисельністю учнів і найкращими за якістю навчання були

³³⁹ *К товарищам учителям* // Известия Вольнского губернского земства. – 1913г. – № 25. – Житомир. – С.9.

³⁴⁰ *Русов О.* Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту / О. Русов // Світло. – 1914. – №7– 8. – С.36.

школи при паперовому Понінковському заводі, В'юнківському та Кам'яно-Бродському скляно-фаянсових заводах. Однак найбільше заводських шкіл усе ж було відкрито при цукрових заводах³⁴¹. У таких школах навчання було переважно чотирирічне. За ці роки школі вдавалося підготувати кваліфікованих робітників, які здебільшого працювали на цих же заводах.

Кращі фабрично-заводські школи, означені вище, займали гарні приміщення, були забезпечені необхідними навчальними посібниками. Навчання проводилося за розширеною програмою, що дозволяло вчителям запроваджувати уроки пояснювального читання з історії, географії. У організаційному аспекті діяльності заводські школи перебували у віданні Міністерства народної освіти.

Систематизуючи й узагальнюючи дані³⁴² про початкові освітні заклади Волині кінця XIX – початку XX ст., слід відзначити, що система початкової освіти Волинської губернії була досить розгалуженою і характеризувалася багатотиповістю шкіл. Стан системи початкової освіти Волині подано у таблиці 7.1.

Таблиця 7.1

Таблиця чисельності початкових навчальних закладів і учнів у Волинській губернії за 1911 рік

Назва навчальних закладів	У губернському місті	У повітових містах	У повітах	Загальна кількість учнів		Усього навч. закладів
				Чол.	Жін.	
<i>Школи Міністерства народної освіти:</i>						
Початкове училище при учительській семінарії	-	-	1	83	13	1
Міські 4-класні училища за Положенням 1872 р.	1	1	1	351	29	3
Міські двокласні початкові двокласні	2	26	-	2999	2301	28

³⁴¹ *Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів* / Відп. ред. О.Г. Михайлюк . – Львів: Вища школа, 1988. – С.176.

³⁴² *Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 г.* Вып. V: Киевский учебный округ. – СПб.: Екатеринославское печатное дело, 1913. – С.136.

училища згідно Статуту 1869 р.						
Приходські двокласні училища згідно Статуту 1828 р.	1	-	16	2588	755	17
Такі ж училища однокласні	7	3	9	1355	748	19
Сільські двокласні училища за Положенням 1874 р.	-	-	6	546	152	6
Сільські двокласні училища за інструкцією 1875 р.	-	-	90	12169	4481	90
Однокласні училища за Положенням 1869 р.	-	4	437	21652	5578	441
Початкове училище при Житомирському сирітському будинку	1	-	-	44	32	1
Неправославні школи в німецьких колоніях	-	-	280	6461	5062	280
Приватні училища 1,2,3 розрядів	8	2	3	249	391	13
Нижча ремісницька школа	1	-	-	57	-	1
Єврейські початкові училища за Положенням 1873 р.	1	6	1	1409	-	8
Єврейські приватні училища за Положенням 1844 р.	2	13	9	247	1357	24
Суботня жіноча школа Талмуд-Тори	1	9	6	1981	-	16
<i>Школи Міністерства внутрішніх справ:</i>						
Волинська земська школа	1			56	63	1
<i>Школи Міністерства сільського господарства:</i>						
Нижчі сільськогосподарські школи	-	-	6	294	20	6
<i>Школи Св. Синоду:</i>						
Церковнопарафіяльні училища і школи грамоти	11	24	1394	59601	15851	1429
Усього	39	61	1416	112142	36833	2383

Дані таблиці 7.1 дають змогу охарактеризувати результати освітньої політики царського уряду на Волині у 1911 році, коли в губернії було 2383 початкових навчальних заклади, а більше половини з них – 1416 – були парафіяльними. Загалом у всіх школах навчалося 127957 чоловік, або 4% усього населення губернії, отже на 1015 чоловік припадав один навчальний заклад, переважно малокомплектний. Із 24 дітей навчалась одна дитина, кожен 14-й хлопчик, кожна 71-а дівчинка³⁴³. У співвідношенні до всіх мешканців губернії на кінець XIX ст. навчалися лише 3,8% осіб. З 1875 по 1911 роки кількість учнів зросла лише до 5,5%³⁴⁴.

Аналіз архівних матеріалів дає підстави для висновку про недостатню кількість початкових шкіл, з яких лише 43,3% мали своє приміщення, а 85,5% лише по одній кімнаті. У 1910 – 1911 рр. поза школою залишилися 24 тисячі дітей. За статистикою 1911 р., в губернії лише 23,3 % вчителів початкових класів мали спеціальну педагогічну освіту, а вищу – 0,1%³⁴⁵.

На межі XIX і XX ст. 5000 населених пунктів Волині не мали шкіл. Грамотність серед сільського населення складала в середньому всього 3,3%, а у великих містах відповідно – Рівне – 54%, Житомир – 55%, Луцьк – 61,3% населення³⁴⁶.

Та все ж, незважаючи на труднощі та перепони, у Волинській губернії наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. відбувався поступовий розвиток початкової освіти. В губернії на початок XX ст. відкрилося 680 однокласних сільських училищ Міністерства народної освіти та близько 1400 церковнопарафіяльних шкіл³⁴⁷.

³⁴³ *Статистическое обозрение* Волынской губернии за 1900 г. – Житомир, 1900. – С.82-85.

³⁴⁴ Там само.

³⁴⁵ *Киричук М.Г.* Волинь – земля українська / М.Г. Киричук. – Луцьк, 1995. – С.245.

³⁴⁶ *О грамотности* среди крестьян // *Известия* Волынского губернского земства. – 1913. – № 2. – С.20.

³⁴⁷ *Класные журналы* 1,2,3 классов Луцкого городского начального первого училища. – ВОДА. – Ф.80. – Спр. 1,2,3.

У 1914 – 1915 роках 96% шкіл, які діяли на території України, були початковими. З них тільки 18,2% міністерських, а 81,2% – церковнопарафіяльних, з яких 99,4% шкіл були однокласними³⁴⁸.

І хоча загалом рівень початкової освіти на Волині був досить низьким, однак на території губернії діяло понад 40 типів початкових шкіл. Це дає змогу зробити висновок, що практично всі види початкових шкіл, які існували на той час у царській Росії, були представлені на теренах Волинської губернії.

Як бачимо, питома вага церковнопарафіяльних шкіл у краї була найвищою. Тому саме ці школи, їх діяльність, специфіка навчального й виховного процесу, діяльність учителів та методичне забезпечення виступають у нашій роботі предметом дослідження.

7.2. Характеристика релігійно-духовного виховання дітей у церковнопарафіяльних школах на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття

Виховний процес у початкових школах Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ століття, в тому числі й церковнопарафіяльних, будувався на релігійних засадах: релігійне виховання мало слугувати основою морального.

Характерною особливістю діяльності церковнопарафіяльних шкіл було домінування виховних цілей над дидактичними. Як зазначалось у звіті обер-прокурора Св. Синоду, «церковная школа ставит на первом месте воспитательную цель...»³⁴⁹. Головним у церковнопарафіяльній школі було виховання у школярів набожності, любові до ближнього, правдивості, щирості, поваги до батьків, любові до праці, високих патріотичних почуттів³⁵⁰. Виховний процес повинен був стверджувати православне вчення віри і християнської моралі, а також вказати дитині, що робити, чим жити, для чого жити.

³⁴⁸ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

³⁴⁹ *Всеподданейший отчет обер-прокурора Св.Синода за 1884 год.* – СПб., 1884. – С.106.

³⁵⁰ *Миропольский С.И. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени / С.И. Миропольский.* – 2-е изд. – СПб, 1910. – С.53.

Особливу роль у становленні виховної системи церковнопарафіяльної школи відіграли теоретики християнської педагогіки XIX – початку XX століття. Це перш за все обер-прокурор Святішого Синоду К. Победоносцев (1827–1907), який багато зробив для становлення духовного виховання дітей із селянських сімей. На думку К. Победоносцева, ідеалом народної школи є така школа, в якій учні набувають мінімум елементарних знань, зате вчаться любити Бога, любити Батьківщину і поважати своїх батьків. Він відзначав, що головне призначення школи – виховувати дітей, а виховання не залежить від навчання. «Улучшения общественной нравственности можно достигнуть не заботой о распространении умственного образования, а ежедневными упражнениями высших ощущений духа, борьбой с низшими ощущениями», – писав К. Победоносцев і для цього пропонував універсальний засіб – виховувати людей у строгому дотриманні порядку громадського життя, щоб порушення цього порядку оцінювалося як моральне зло, а виконання – як добро³⁵¹. У статті «Учіння і учитель» педагог критикував той факт, що за знання Закону Божого вчителі ставлять оцінки, адже, на думку педагога, віру в балах виміряти неможливо, страшне лицемірство, коли у підручниках пунктами визначено, що необхідно для спасіння душі людської, й учитель знижує оцінку тому, хто не може пригадати всіх пунктів. К. Победоносцев запитував: «Где нравственность? Где, наконец – и, прежде всего, вера, о коей мы лицемерно заботимся?» І тут же відповідав: «И вера, и нравственность воспитываются в душе целым воздействием домашней и, говоря о школе, школьной жизни. Семья должна посеять и воспитать в душе чувство благоговения и веры; школа должна не только поддержать это чувство, но и осветить в душе идею, без которой одно чувство смутно и неустойчиво. Вера должна быть живая и действенная, следовательно, должна быть неразлучна с церковью. Школа должна отражать в себе веру народную – только тогда будет она любима народу.

³⁵¹ Победоносцев К.П. Ученье и учитель: Педагогические заметки / К.П. Победоносцев. – М., 1900. – С.9.

Итак, школе прямое место при церкви, она должна быть проникнута церковностью в лучшем, духовном смысле этого слова»³⁵².

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговують погляди на виховання відомого просвітителя, теоретика церковнопарафіяльних шкіл С. Рачинського (1833–1902). Вивчивши сильні й слабкі сторони педагогіки Росії, С. Рачинський дійшов висновку, що в основі повноцінного виховання повинні лежати сімейне виховання, традиції попереднього життя, його православні закони. Він вважав, що селяни віддавали дитину в школу не тільки для навчання грамоті й лічбі, а щоб бути впевненими, що школа продовжить почате у сім'ї: зміцнить у дитині християнське світосприйняття. У народному розумінні це ідеал людини з притаманними їй національними рисами – сердечністю, моральністю, громадянськістю, патріотизмом і православною вірою. На думку педагога, ще до навчання у школі дитина повинна бути знайома із Законами Божими, причому основна увага має надаватися не стільки повідомленню інформації, скільки моральному і виховному значенню Закону. С. Рачинський прагнув донести до свідомості батьків, що виховання повинно будуватися на релігії. Не школа, не вчителі, а люди і життя повинні стати училищем благочестя і добрих настанов³⁵³.

С. Рачинський також концентрував увагу на значенні церковних книг і церковних обрядів (спів, свята) у формуванні духовності дитини. Він сприймав церковність як релігійно-моральний і естетичний засіб виховання, що впливає на душу і почуття дитини одночасно. У свою чергу вихователь, як вважав С. Рачинський, повинен знати про вродженість у дитини прагнення до Божества, про вродженість моральності й створювати такі умови, які б не протидіяли, а сприяли розвитку духовності. На думку педагога, ні сім'я, ні школа без допомоги релігії, церкви не зможе розв'язати основні завдання виховання. С. Рачинський вважав, що церковнопарафіяльна школа є в першу

³⁵² Там само. – С.22.

³⁵³ *Рачинский С.* Церковные школы / С. Рачинский // Церковно-приходская школа. –1895. – № 8. – С.3– 11. – РОДА. – Фонд періодики. – Інв. № 532. – С.12.

чергу виховним закладом: «Школа захватывает всю жизнь ребенка и становится великой силой, налагающей на него неизгладимую печать»³⁵⁴.

Особливий інтерес з позицій нашого дослідження становить аналіз поглядів українських теоретиків церковної педагогіки на мету і завдання виховання в церковнопарафіяльній школі.

Відомий український філософ і педагог П. Юркевич (1826–1874) був переконаний у перетворювальній силі виховання у житті суспільства. Для нього виховання було тією духовною силою, що робить можливим як існування людства, так і його вдосконалення. П. Юркевич вважав, що мета виховання в початковій школі полягає в тому, щоб пробуджувати в серці вихованця любов до вищого й ідеального, до правди, добра і краси. Мета виховання – розумна і добра людина, яка знає добро і зичить добра. Ця мета може бути досягнута при неупередженому і старанному вивченні Біблії. Педагогічна спроба «створити людину без індивідуальних характеристик, яка не має в собі ні духу певної народності, ні духу певної релігії, нагадує спробу садівника, який, вирощуючи яблука, груші й вишні, намагається виростити ще й овоч взагалі»³⁵⁵.

Весь шкільний дух, за переконаннями П. Юркевича, має збуджувати любов і потяг до знань, до навчальної праці: «школа повинна бути місцем, яке є люб'язним і священним для дітей і яке оточує їх моральною атмосферою свободи, радості та благоговіння»³⁵⁶.

Визначаючи зміст виховання в початковій школі, педагог пропонував керуватися особливостями дитячої психології. Він вважав, що процес виховання не буде ефективним, якщо педагог не врахував індивідуальних нахилів та уподобань дитини. Памфіл Юркевич розробив рекомендації для вчителів з виховання дітей різного типу темпераменту, дітей різних соціальних верств. Педагог класифікував форми і методи виховання, поділив їх на позитивні й негативні, розробив рекомендації щодо використання конкретних

³⁵⁴ Там само. – С.42.

³⁵⁵ *Юркевич П.Д.* Курс общей педагогики с приложениями / П.Д. Юркевич. – М.,1869. – С.154-155.

³⁵⁶ Там само. – С.242.

методів у виховному процесі.

У свою чергу, викладач Харківської духовної семінарії, член – ревізор навчального комітету при Св. Синоді, редактор журналу «Народное образование» С. Миропольський (1842 – 1902) вбачав у церковнопарафіяльній школі історично складене народне училище, своєрідне за своєю сутністю. Він вважав, що народна школа має бути рушійною силою держави і переймався тим, що значущість її ще до кінця не усвідомлена людством. Своїми працями і практичною діяльністю намагався показати живий зв'язок між освітою і народним благополуччям. Він звертав увагу громадськості й учителів, що народна школа не буде мати майбутнього доти, поки навчання не стане в ній виховуючим³⁵⁷.

С. Миропольський у своїх статтях детально розкривав перед учителями організацію шкільної справи в церковнопарафіяльній школі, давав конкретні рекомендації стосовно організації навчального і виховного процесу. Актуальними навіть для сучасної системи освіти України залишаються рекомендації С. Миропольського щодо посилення психолого-педагогічної підготовки вчителів, значення музики в естетичному, а особливо у моральному, вихованні підростаючого покоління. Саме тому С. Миропольський вважав могутнім засобом виховання дітей використання краси православної церкви, церковного богослужіння та ін.³⁵⁸.

Значний внесок у становлення виховної системи церковної школи зробив викладач Київського університету, міністр віросповідань Гетьманату В. Зеньковський (1881–1962). Головне завдання виховання він вбачав у тому, щоб виховати загальнолюдські цінності, наднаціональні духовні пріоритети, багато уваги надавав релігійному вихованню дітей як засобу самозбереження. В. Зеньковський неодноразово підкреслював, що школи, залишаючись навчальними закладами, значною мірою мають бути інструментами виховання,

³⁵⁷ Золотухіна С. С.І. Миропольський – український педагог і методист / С. Золотухіна // Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С.51-54.

³⁵⁸ Миропольський С.И. Руководство к воспитанию и обучению детей / С.И. Миропольский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871. – № 153. – С.91-102.

мають надихати духовну й моральну природу дітей усім тим глибоким і цінним, що існує в культурі й православ'ї. Він вважав, що лише релігійна думка може заповнити ту пустоту, в якій опинилась педагогічна наука. В. Зеньковський надавав особливого значення вихованню в душі національної ідеї, вбачав у ньому один із провідних факторів соціалізації й ідентифікації дитини, вважав його частиною релігійного виховання, спрямованого на наднаціональні цінності й духовні релігійні пріоритети. З аналізу означеного вище ми можемо зробити висновок, що він підходив до проблем педагогіки виключно з позицій православ'я, великого значення надавав парафіяльному життю дітей. Головною його ідеєю стало «воцерковлення» дитини, її духовне прилучення до цінностей християнства, особливо тих, які втілені у мистецтві, філософії, літературі. Завдання християнського виховання педагог вбачав не в гармонійному розвитку дитини, а в ієрархічному розвитку всіх аспектів внутрішнього життя особистості, у їх взаємозв'язку й інструментальному визначенні для повноцінного духовного життя³⁵⁹.

В. Зеньковський пояснював процес виховання як здатність вести дитину, допомагати їй, як звернення до духовного життя, пройнятого вірою в силу Божу, вірою, здатною запалити дитячу душу любов'ю до добра і правди³⁶⁰.

Провідною метою початкової школи педагог вважав виховання дітей у душі національної ідеї (російської). Щоб виконати це завдання, потрібні нові методи виховання: якнайменше повчань, моралізувань, більше задушевних, простих, щирих розмов з дітьми, колективних й індивідуальних, створення особливих умов для розвитку внутрішнього світу учнів шляхом організації середовища, розвиток духовних сил дитини, її релігійних сил і досвіду. Без релігійних почуттів будь-яке виховання буде неповним й однобоким. Саме тому В. Зеньковський вважав, що проблема «релігійного виховання – це основна тема педагогіки і школи, а все інше – розвиток інтелекту, накопичення

³⁵⁹ *Зеньковський В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В.В. Зеньковський. – М.: Изд-во Свято-Владимирского братства, 1993. – 224 с.

³⁶⁰ *Сухомлинська О.В.* Василь Васильович Зеньковський – київський представник російського зарубіжжя / О.В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С.38-42.

знань, засвоєння технічних соціальних навиків, розвиток характеру – є лише частиною цього загального й основного педагогічного завдання»³⁶¹.

На підставі цього ми можемо зробити висновок, що педагог був переконаний – дух церкви в школі не означає диктату. Церква повинна стати духовним центром шкільної педагогіки, тому що вона концентрує благодатне начало життя особистості й держави.

Ця думка повністю співпадає з думкою Гр. Наша, який доводив, що «українське селянство цілі віки жило з церковною школою, і, хоча було темне, а проте мало свою, хоч і примітивну, культуру»³⁶². Гр. Наш зазначав, що церковнопарафіяльна школа не проводила денационалізацію, «в ній виросла нова сила, яка впливає на культурний поступ села; сила, яка часто творить протилежне тому, для чого приставлена, творить культурні цінності»³⁶³. На підтвердження останнього ідеологи церковнопарафіяльної школи застерігали вчителів, що знання можуть стати злом, якщо їх володар – дитина – ігноруватиме християнську мораль.

Отже, ми можемо зробити висновок, що церковнопарафіяльна школа мала, на думку Гр. Наша, головну перевагу над міністерською – вона не «витравлювала національне почуття народу», дозволяла зберегти «свою культуру», виховувала у дитині християнську мораль³⁶⁴.

Виховання у церковнопарафіяльних школах, насамперед, ґрунтувалось на усвідомленні дітьми понять «Бог», «людина», «обов'язок», «добро», «зло», «мир», «любов», на знанні й розумінні вихованцем норм і правил поведінки. Виховні завдання, які ставилися перед учителями церковнопарафіяльних шкіл, розв'язувалися за допомогою конкретних форм, методів і засобів виховання. Для формування поглядів, понять, переконань використовувалися розповіді, бесіди, роз'яснення, тобто методи формування свідомості учнів.

³⁶¹ *Зеньковский В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В.В. Зеньковский. – М.: Изд-во Свято-Владимирского братства, 1993. – С.324.

³⁶² *Гр. Наш.* Нова сила // Світло. – 1914. – № 9. – С.42.

³⁶³ Там само. – С.40.

³⁶⁴ Там само. – С.42.

Аналіз архівних джерел та історико-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що вчителями церковнопарафіяльних шкіл широко застосовувалися бесіди, особливо на етичні теми. Предметом бесід обиралися релігійно-моральні теми з церковної й вітчизняної історії, причому відбиралися ті події, в яких найбільш сильно і показово демонструвалася сила народу, його віра і відданість вітчизні³⁶⁵.

Метод роз'яснення найчастіше застосовувався, наприклад, у процесі обговорення правил поведінки, негативних проявів у поведінці учнів (грубість, хамство).

У свою чергу, застосовуючи розповідь, учителі повинні були слідкувати за емоційністю викладу матеріалу, за мовою, за вмінням говорити. Дітей привчали шанобливо вітатися зі старшими, хлопчиків – знімати головний убір. Для всіх учнів без винятку обов'язковим було зустрічати вчителя або відвідувача в класі стоячи. Учні навчали терпимості, їм заборонялось у школі битися, сваритись, штовхатися, заборонялися будь-які грубі випадки стосовно інших людей.

За допомогою методу привчання у дітей виховувалася культура поведінки. Від учнів церковнопарафіяльних шкіл вимагали, щоб вони приходили до школи чисті, мали охайний вигляд, акуратно користувалися книжками і зошитами.

Своєрідні етичні настанови – правила були вироблені вчителями для учнів церковнопарафіяльних шкіл.

1. Ввійшовши у школу, зніми головний убір, поклонись, привітайся, усе зайве заховай.
2. Не лінуйся, старанно вчись.
3. Не вибігай без причин під час уроку з кімнати.
4. Уважно слухай свого учителя.
5. Відповідай лише те, що добре завчив.

³⁶⁵ Постанова учебно-воспитательного дела в церковно-приходской школе // Церковно-приходская школа. – 1891. – Август. – РОДА. – Фонд періодики. – Інв. № 488. – С.24-40.

6. Бажай кожному добра і чим можеш допомагай.
7. Уникай сварок, бійок, лихих пригод.
8. Коли повернешся додому, привітайся, все розклади на місце, розкажи, що вивчив за день³⁶⁶.

Для церковнопарафіяльних шкіл характерними були прості відносини як між учителями й учнями, так і між учнями. Очевидці стверджували, що між учнями стосунки були дружніми, задушевними, просякнутими доброзичливістю, спостерігалася постійна готовність допомогти один одному. Так у журналі «Вестник воспитания» були опубліковані спогади однієї учениці гімназії, яка в групі гімназисток побувала на педагогічній екскурсії в церковнопарафіяльній школі. Ось що вона зазначала: «Школа була обрана зразкова: великі класні кімнати, зручні парти, квіти на вікнах, маленький акваріум. Школярі спочатку здалися мені дикими і якимись неохайними, забитими, але це було лише перше враження: коли я придивилася до них ближче і побачила їх на уроках, вони мені здалися зовсім іншими: розкутими, доброзичливими, сміливими і симпатичними. Мені було дуже соромно перед ними, що вони такі допитливі, а я ось закінчую 8-й клас гімназії, але нічому не навчилася». Гімназистку вразили невимушені манери дітей : «...набридне їм сидіти, вони встають, потім знову сідають на свої місця, і все роблять тихо, не заважаючи іншим»³⁶⁷.

Характерною, на нашу думку, була методика застосування методів стимулювання у церковнопарафіяльних школах. Система виховної роботи, яка базувалася на стимулюванні, орієнтувалася на внутрішні можливості, що закладені в самих дітях, виходила з необхідності викликати у дитини потребу в певній поведінці й зумовлювала мотиви такої поведінки³⁶⁸.

³⁶⁶ Макковейский Н. Педагогика древних отцов и учителей церкви / Н. Макковейский. – К.: Тип. Петра Барского, 1897. – С.77.

³⁶⁷ Из дневника гимназистки // Вестник воспитания. – 1911. – № 9. – С.78.

³⁶⁸ Практические советы неопытному учителю // Церковно-приходская школа. – 1892. – Март. – РОДА.– Фонд периодики. – Инв. № 495. – С. 142-160.

Зокрема, в арсеналі виховних засобів церковнопарафіяльної школи метод покарання займав не останнє місце. Аналізуючи статті в журналах того часу, можна зробити висновок, що в школі існувала чітка система заборон: учням заборонялося сидати на чужі місця, обмінювати, купувати і продавати будь-що в школі, користуватися чужим одягом, книгами, палити тютюн.

Учителям заборонялося хвалити, перехвалюючи учнів, засуджувати низьку успішність, застосовувати до всіх учнів однакові методи впливу, вимагалось не обзивати дітей лайливими словами, не залишати дитину без обіду, не ставити на коліна, не бити, не виганяти учнів у коридор під час уроку, не тягати дітей за вуха і коси (це привчало до жорстокості). У церковнопарафіяльних школах не було карцерів, на відміну від міністерських шкіл. Досить своєрідними були дисциплінарні заходи. За певне порушення дисципліни (лінь, спеціальні витівки, замах на авторитет учителя) учням робили зауваження, виносили догану наодинці, догану в присутності учнів, позбавлення місця на певний час («без місця»), пересаджування за окремий (спеціальний) стіл, повідомлення батьків про поведінку учня, запрошення батьків до школи, заборона грати в спільні ігри з дітьми, виключення зі школи. У тих школах, де виставляли оцінку за поведінку, застосовували зниження балів за поведінку. Крім того, досить поширеним видом покарання було залишення учнів після уроків (залежно від провини учень лишався на 0,5 – 2 год.). Найчастіше в цей час учні під наглядом учителя виконували якусь роботу (повторювали погано вивчений урок або готували домашні завдання). Фізичні методи покарання в церковнопарафіяльних школах не заборонялися, але вважались неефективними, оскільки діти до них звикали, так як батьки вдома били дітей³⁶⁹.

Учителі церковнопарафіяльних шкіл намагалися дотримуватися порад, які давались методичним журналом «Церковнопарафіяльні школи» щодо застосування методів виховання. Автори журналу наголошували, що покарання

³⁶⁹ *Порядок* (дисципліна) в школе // Церковно-приходская школа. – 1892. – Январь. – РОДА. – Фонд періодики. – Инв. № 493. – С.323-328.

повинне бути адекватним учинку і справедливим. З цього приводу в журналі «Церковнопарафіяльна школа» нами віднайдено поради щодо забезпечення дисципліни учнів та засобів впливу на них. Слід зауважити, що досить актуально і сьогодні звучать такі слова: «Із 10 ударів, які робить учитель учневі, 9 заслуговує він сам»³⁷⁰.

Крім цього, журнал вміщував цікаві практичні поради вчителям у різних нетипових ситуаціях. Так якщо у класі здійснено крадіжку учнем уперше, то вчителю радять речі повернути власнику, а особу злодія не розкривати перед учнями класу. Якщо учень здійснював крадіжку вдруге, то вчинок доцільно обговорити з усіма учнями класу³⁷¹.

На відміну від церковнопарафіяльних шкіл з методів покарання у міністерських школах використовувалися: догана викладача, інспектора, директора, педагогічної ради, штрафний урок, зниження оцінки за поведінку, затримання в училищі на годину після уроків, затримка в училищі голодним не більше 3 годин у святкові та вихідні дні, відлучення від товаришів, карцер (від 1 до 3 годин з виконанням письмової роботи; від 4 до 6 годин з виконанням письмової роботи й утриманням на чорному хлібі; карцер понад 8 годин, але не більше доби), виключення зі школи³⁷².

Здійснивши порівняльний аналіз системи покарань, яка діяла в міністерських та церковнопарафіяльних школах, можна стверджувати, що система покарання в церковнопарафіяльних школах була більш методично виважена, була більш послідовною, гуманнішою, базувалася на принципах християнської моралі.

З аналізу архівних матеріалів нами встановлено, що своєрідно застосовували вчителі церковнопарафіяльних шкіл і метод заохочення. У церковнопарафіяльних школах важливо було не перехвалити учня, дотримуватися при похвалі певної обережності, почуття міри. Види заохочень,

³⁷⁰ Там само. – С.327.

³⁷¹ *Практические советы неопытному учителю // Церковно-приходская школа. – 1892. – Март. – РОДА. – Фонд периодики. – Инв. № 495. – С.142-160.*

³⁷² *Ровенское реальное училище. – РОДА. – Ф.215. – Оп.2. – Спр. 1045. – Арк.53.*

які застосовувались учителями в церковнопарафіяльних школах, були досить різноманітні: схвалення, підбадьорювання, похвала, подяка, нагородження грамотами, подарунками. Поширеним було заохочення увагою, коли вчитель виказував зацікавленість до успіхів і переваг учнів, переживав з ними разом горе і радість. Не менш поширеним видом заохочення було застосування в якості нагороди похвальних відгуків учителів про учня перед усіма учнями школи.

Водночас, як підтвердив аналіз архівних матеріалів, не рекомендувалося нагороджувати дітей за успіхи в навчанні, бо, на думку вчителів, успіхи залежать від задатків, які є спадковими. Учні церковнопарафіяльних шкіл нагороджували за добру поведінку і доброзичливе ставлення до товаришів.

Аналіз діяльності церковнопарафіяльних шкіл показує, що у виховному процесі неабияке місце займала позаурочна та позакласна діяльність. Так К. Победоносцев у своїй книзі «Ученье и учитель: Педагогические заметки», яка була майже у кожного вчителя церковнопарафіяльної школи, зазначав: «Учитель ошибается, если думает, что все дело его содержится в урочных часах преподавания в классе. Много важнее междуурочные и послеурочные часы занятий с детьми: здесь собирается богатый материал для оживления интереса, для возбуждения мысли и воображения, для сообщения понятий и сведений, здесь прямое средство духовного и душевного общения учителя с детьми и залог сердечной и умственной привязанности детей к школе и к учителю»³⁷³.

У церковнопарафіяльних школах позакласна робота була набагато краще організована, ніж у міністерських. Це пояснювалося тим, що в позакласній роботі вчителі міністерських шкіл не ризикували проводити розваги, бо потрібен був спеціальний дозвіл від представника Міністерства народної освіти, а для церковнопарафіяльних шкіл дозвіл на проведення позаурочної й позакласної діяльності (свята, вечори, читання, екскурсії) слід було мати від священника, який безпосередньо підписував план учителя і, як правило, довго не

³⁷³ Победоносцев К.П. Ученье и учитель: Педагогические заметки / К.П. Победоносцев. – М., 1900. – 47 с.

вагався. Позакласні заходи в церковнопарафіяльних школах вважалися ефективним засобом організації дітей, об'єднання їх у групи.

Учителями церковнопарафіяльних шкіл позакласні свята організовувалися досить часто. Так у багатьох школах святкувався день відкриття школи, день св. Кирила й Мефодія, день св. Наума, відзначалися особливі дні у шкільному житті дітей (Різдво, Новий рік). У деяких школах влаштовували недільні й святкові читання, на які запрошували батьків учнів. На Різдво, на Паску проводили літературно-музичні вечори з показом «гуманних картин» (своєрідних спектаклів), хоча свідчень про такі вечори дуже мало³⁷⁴.

У підготовці вечорів брали участь майже всі учні, тому вчителі кожному учневі давали певні доручення: одні писали сценарії, інші готували обладнання, малювали, ходили по хатах і запрошували односельчан на виставу. На такі свята в школі чи навколо неї збиралось майже все місцеве населення. Гр. Наш, аналізуючи діяльність церковнопарафіяльних шкіл з організації виховної роботи, стверджував, що в програмі свят, які проводили церковнопарафіяльні й міністерські школи (святкування Різдва, Паски), були відмінності. Водночас у програмах церковнопарафіяльних шкіл досить часто «траплялися українські пісні, вірші, ігри»³⁷⁵.

Особливе місце у позакласній роботі займала робота з хором. Організація хору була обов'язкова для кожної церковнопарафіяльної школи. Як правило, вчитель не обмежувався годинами навчального плану, а працював з хором і в позаурочний час. Шкільні хори співали в святкові дні в церкві, на різних сільських урочистих подіях. Наприклад, шкільний хор села Болотівці 9 травня 1890 р. виступав у м. Острозі з нагоди батальйонного свята. Хор співав

³⁷⁴ *Из заметок сельского учителя // Церковно-приходская школа. – 1892. – Март. – РОДА. – Фонд періодики. – Інв. № 492. – С.86-89.*

³⁷⁵ *Гр. Наш. Обоє краці // Світло. – 1913. – № 5. – С.45.*

молебень. Співаки з'явилися там у свитках, з торбинами через плече, у яких лежали ноти. Хором керував випускник цієї ж школи³⁷⁶.

У недільні та святкові дні діти, які навчались у школі, мали бути на службі в церкві. Діти часто співали під час вечірньої служби, брали участь у церковних процесіях. Найкращі учні (хлопчики) допускалися у вівтар, допомагали виносити кадило, свічки, деяким доручали читати «Апостола».

В архівних документах досліджуваного періоду нами віднайдено свідчення про те, що поширеним видом позакласної діяльності в церковнопарафіяльних школах були шкільні прогулянки та екскурсії, хоча ніяких офіційних розпоряджень з цього приводу не існувало³⁷⁷.

Як підтверджує аналіз архівних матеріалів, прогулянки здійснювалися найчастіше весною і восени та мали не лише виховний, але й освітній характер. Під час прогулянок учителі повідомляли дітям інформацію з природознавства, сільського господарства, географії, діти збирали мінерали, рослини, однак окремі прогулянки носили лише розважальний характер.

Збереглися спогади учня церковнопарафіяльної школи з Кременця Льва Биковського про такі прогулянки: «Після науки навесні інколи ходили від Дубенської «рогатки» через монастирський цвинтар, яр, продиралися на гору, на галявину. Там разом бавилися всі учні й вчитель. Зав'язувалися знайомства, приятельство, пізнавали один одного»³⁷⁸.

В окремих школах практикувалися екскурсії до монастирів. Свідчення про таку форму роботи знаходимо у тих же спогадах: «Не раз ходили до Почаєва на 2 – 3 дні, так бували на Богослужінні в Успенському Соборі, оглядали Лавру, печери. Ходили на дзвіницю.... Обідали в монастирській

³⁷⁶ *Необычный певческий хор в сельской церкви // Церковно-приходская школа. – 1891. – Май. – РОДА. – Фонд періодики. – Інв. № 485. – С.148.*

³⁷⁷ *Паломничество учеников начальных народных школ // Церковно-приходская школа. – 1891. –Декабрь. – РОДА. – Фонд періодики. – Інв. № 492. – С. 269-276.*

³⁷⁸ *Биковський Лев. Спомин з дитячих літ / Лев Биковський // Літературна Волинь. – 1955. – Ч.2. – С. 60.*

їдальні, де написано було по-московськи «стол постный», де нам давали смажені на олії котлети з рижиків й ще щось подібне...»³⁷⁹.

Учителі церковнопарафіяльних шкіл толерантно будували стосунки з батьками дітей. У школах існувала тісна співпраця із сім'єю. Як уже зазначалося, батьків запрошували на екзамени, на свята, на виступи хору. Шкільне свято ставало сімейним. Батьки відчували себе учасниками навчально-виховного процесу. Можливо, саме тому українські селяни досить прихильно ставилися до церковнопарафіяльних шкіл.

Таким чином, можна зробити висновок, що виховання у церковнопарафіяльних школах здійснювалося спільно церквою, сім'єю, громадськістю і ґрунтувалося на релігійних засадах, загальнолюдських та національних цінностях. Виховний вплив здійснювався, насамперед, через зміст освіти, у позаурочній та позакласній діяльності, причому вчителі церковнопарафіяльних шкіл використовували широкий спектр форм, методів і засобів виховання учнів.

³⁷⁹ Там само. – С.61.

Глава III. ПОЗАШКІЛЬНА ТА МУЗИЧНА ОСВІТА НА ВОЛИНІ

Розділ 8. Позашкільна освіта на Волині (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.)

8.1. Типи закладів позашкільної освіти та форми їх діяльності

Виходячи з того, що зміст позашкільної освіти забезпечувався функціонуванням різних типів її закладів, слід зазначити, що з середини XIX і до початку XX століття ученими було запропоновано кілька підстав для здійснення класифікації установ позашкільної освіти: темпоральні характеристики культури (С. Гессен), завдання і призначення позашкільної освіти (Є. Мединський), форми педагогічної діяльності (С. Сірополко), ступінь значущості закладів для самоосвіти і всебічного розвитку особистості (В. Чарнолуський). Сучасна дослідниця С. Кононова³⁸⁰ аналізує кілька інших підходів: за функціями закладів і за рівнем їх генералізації та інституціоналізації.

Для відображення регіональної специфіки напрямів діяльності позашкільних закладів Волинської губернії у дослідженні застосовано регіональний підхід, який дозволяє виділити три групи позашкільних освітніх установ: поліфункціональні (бібліотеки, музеї, читальні, клубні об'єднання, товариства сприяння народній освіті); спеціалізовані (недільні школи, народні читання, повторювальні курси для дорослих) та опосередковані (добровільні товариства, книгосховища, профільні гуртки і товариства – спортивні, театральні, технічні, природничі). Поліфункціональні заклади завдяки можливості застосовувати різноманітні форми позашкільної діяльності забезпечували реалізацію багатьох просвітницьких і виховних функцій, спеціалізовані створювалися для виконання конкретного педагогічного

³⁸⁰ Кононова С. А. Становление внешкольного образования в России в 60-е годы XIX в. – начале XX в. (на материале Курской губернии): Дис... кандидата пед. наук: 13.00.01. – Курск, 2007. – 196 с.

завдання, а в опосередкованих позашкільна діяльність була лише одним із багатьох напрямів статутної діяльності.

На початку ХХ століття серед поліфункціональних позашкільних закладів освіти особливе місце на Волині займали бібліотеки. Слід зазначити, що в першій половині ХІХ століття на Волині, попри існування великої кількості приватних бібліотек, зібраних переважно польськими поміщиками, і двох житомирських книжних лавок, довгий час не існувало жодної публічної бібліотеки. Уточнимо, що її відкриття було викликане не прагненням розв'язати освітні проблеми волинян, а бажанням царської влади протистояти потужному польському впливові й утвердити в губернії російськомовну домінанту. Офіційно публічні бібліотеки вважалися «безстановими» закладами, однак на практиці існувало чимало станових обмежень. Наприклад, у правилах Житомирської публічної бібліотеки наголошувалось, що відвідувати її можуть усі стани, крім простого люду. Навіть у тих бібліотеках, де чітко не простежувалась станова замкнутість, простий люд не мав можливості повністю користуватись абонементом не лише через високу ціну абонементу, але й через масову безграмотність населення³⁸¹. У кінці ХІХ століття на теренах Волинської губернії вже функціонували бібліотеки духовних книг при Кременецькій духовній семінарії та значна кількість пересувних бібліотек, зокрема, при Житомирській та Рівненській гімназії, при Овруцькому, Луцькому й Острозькому повітових училищах, Житомирському Рабинському училищі. Переважно вони складались із книг, періодичних видань, атласів, географічних посібників. При бібліотеках традиційно проводилися виставки, організовувались екскурсії, влаштовувались читання і свята, які сприяли інтелектуальному і моральному вдосконаленню населення губернії.

Активною позашкільною діяльністю відзначилося Волинське Попечительство про народну тверезість (далі: ВПНТ), яке за своїм призначенням було близьке до традиційних товариств сприяння народній

³⁸¹ *Очет* о посетителях Житомирской публичной библиотеки за август 1868 г. // Волинские губернские ведомости. – 1868. – № 106 (10 сентября). – С. 424.

освіті. Саме за його участю у Волинській губернії стали активно створюватися народні читальні, що належали до типу народних бібліотек і до 1905 року підпорядковувалися «Правилам о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними», затвердженим Міністерством внутрішніх справ 15 травня 1890 року. Як зазначають звіти ВПНТ за 1898 – 1913 роки, на Волині існували бібліотеки двох видів: бібліотеки-читальні, які мали читальні зали і видавали книжки додому (94 %), і читальні, які давали можливість знайомитися з літературою на місці без права брати її додому (6 %) ³⁸². Відомо, що найбільше бібліотек було відкрито Кременецьким (18) і Житомирським (14) повітовими комітетами. Нагадаємо, що ВПНТ було в імперії єдиним товариством, яке користувалося повною державною підтримкою. Мотиви такої царської ласки стають зрозумілими, якщо проаналізувати результати моніторингу читацьких смаків, який на початку ХХ століття проводився в усіх бібліотеках ВПНТ. Так із художніх творів найбільш популярними на Волині називались казки Г. Х. Андерсена, романи Ф. Достоєвського, М. Ріда, Л. Толстого, І. Тургенева. Таким чином, кошти, вкладені царським урядом у формування вподобань читачів поліетнічного і політично небезпечного регіону, виявилися цілком виправдані – у жодному звіті не вказано бодай однієї української чи польської книжки. З іншого боку, постійними відвідувачами бібліотек ВПНТ були військові та цивільні чиновники у відставці, ремісники, солдати, учні місцевих училищ, службовці нижчих рівнів, тобто здебільшого включений у державну ієрархію і добре контрольований контингент. Національні читацькі смаки продовжували в цей час виховуватись у таємних бібліотеках і читальнях, здебільшого – польських.

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ століття певний внесок у розвиток позашкільної освіти на Волині зробили музейні заклади, які

³⁸² *Міляевич І.В.* Культурно-освітня діяльність Волинського попечительства про народну тверезість (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині : матеріали конференції до 100-річчя від дня народження О. Ольжича. – Житомир : М. Косенко, 2007. – Т.1. – С.84.

поділялися на три типи: науковий, краєзнавчий і педагогічний³⁸³. Серед педагогічних музеїв краю найбільш відомим є Овруцький, у якому було зібрано унікальні матеріали щодо історії становлення і розвитку регіональної педагогіки. Педагогічні музеї проводили систематичні виставки, на яких демонстрували досягнення народних шкіл, знайомили з методиками волинських учителів, показували макети шкільних приміщень, зразки учнівських робіт, навчального приладдя тощо. Першим науковим музеєм на Волині вважається музей при Житомирській публічній бібліотеці, заснований 1865 року за підтримки волинського губернатора М. Черткова. У 1896 році в с. Городок Рівненського повіту з'явився краєзнавчий музей, відкритий у маєтку і на кошти барона Ф. Штейнгеля, у 1901 році – в м. Житомирі при товаристві дослідників Волині, а в 1906 – при Рівненському сільськогосподарському товаристві. У 1910 році при історико-краєзнавчому та релігійному товаристві м. Острога було відкрито історичний музей на честь славетних волинських князів Острозьких. У звіті Волинського центрального музею за 1913 рік є інформація про створення спеціальної програми залучення молоді до збирання краєзнавчого матеріалу і формування музейних колекцій³⁸⁴. До археографічної збиральницької роботи музеїв долучалося також і доросле населення краю: викладачі різних навчальних закладів, священнослужителі, чиновники, які, розшукуючи рукописи та стародруки, сприяли збагаченню музеїв Волині й зумовили розгортання волинських історико-краєзнавчих студій.

Варто наголосити, що в другій половині XIX – на початку XX століття найбільш популярними на Волині виявилися спеціалізовані позашкільні форми роботи й установи – читання й лекції для народу, недільні школи, гуртки, короткочасні курси елементарних знань для поширення грамотності серед дорослих тощо.

³⁸³ Сухомлинська О.В. Нариси українського шкільництва (1905 – 1933). – К. : Заповіт, 1996. – С. 47.

³⁸⁴ *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – XX ст.): нариси:* [за ред. Ярмаченка М.Д.]. – К. : Радянська школа, 1991. – С. 342.

Проведення публічних читань і лекцій священниками, різними союзами й товариствами, викладачами і студентами було відоме на Волині вже в другій половині XIX століття. Офіційні народні читання й лекції контролювалися спеціальною комісією, створеною у 1842 році при Міністерстві народної освіти. У 1876 році для регламентації їх діяльності уряд затвердив «Правила для влаштування народних читань у губернських містах», які до організації читань допускали лише винятково благонадійних осіб і чітко визначали перелік дозволених літературних джерел³⁸⁵. Однак практично завжди підвищенням рівня освіченості волинян і формуванням у них патріотичних почуттів опікувалися також і таємні товариства та організації. Наприклад, читання й лекції проводила таємна політична організація Кирило-Мефодіївського товариства (1845), а також численні польські товариства й об'єднання. Значний внесок у розвиток позашкільної освіти дітей, молоді й дорослих було зроблено членами Товариства дослідників Волині (1900) С. і О. Бжозовськими, М. Кудрицьким, О. Фотинським, М. Трипольським, які активно популяризували серед населення Волині рідну культуру й історію. Безкоштовні недільні читання запроваджувались і Житомирським відділом Союзу російського народу, однак мали на меті пропаганду не місцевої, а російської культури. Наприклад, члени Союзу в Житомирі читали лекції «Роль Пушкіна в історії російської літератури», «Борис Годунов та його місце в історії», проводили обговорення політичних аспектів життя суспільства. Активними організаторами недільних читань релігійно-морального характеру, розрахованих як на дітей, так і на дорослих, виступали також волинські церковні братства, які прагнули зміцнювати в регіоні позиції православної віри. Перше таке читання організували члени Волинського Свято-Володимирсько-Василівського братства ще в 1889 році³⁸⁶. З часом читання поширились і на позашкільне життя навчальних закладів губернії у вигляді обговорення

³⁸⁵ Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині / Л.М. Єршова. – Житомир : «Полісся», 2006. – С. 361.

³⁸⁶ *Волинские епархиальные ведомости*. – 1889. – №7. – С. 212.

рефератів. Проте організація та проведення будь-яких позаурочних заходів перебувала під чітким контролем канцелярії Київського навчального округу і вимагала обов'язкової присутності директора, досить виваженого добору літератури, завчасного затвердження програми й дати заходу.

У результаті проведених у 60-х роках XIX століття реформ на Волині з'являється новий тип спеціалізованих позашкільних установ – недільні школи. За офіційними даними, перша недільна школа була відкрита при Житомирській чоловічій гімназії 22 жовтня 1861 року за ініціативи помічника попечителя Київського навчального округу, випускника Волинської гімназії М.А. Тулова та за підтримки житомирських учителів – членів «Товариства викладачів недільних шкіл». Ця недільна школа виявилась єдиною, що давала безкоштовне навчання особам різного віку, віросповідання чи статі³⁸⁷. Внутрішня організація недільної школи характеризувалася відсутністю суворих регламентацій. Структурні елементи побудови педагогічного процесу (термін навчання, тривалість навчального року, кількість навчальних днів, час та самоуправління і т.д.) майже повністю визначалися внутрішніми правилами. Відвідування уроків було необов'язковим, навчання здійснювалось у доброзичливій атмосфері. Заняття відбувалися у вихідні та святкові дні. Навчальний рік тривав з вересня по червень. Кількість навчальних днів за рік у середньому становила 25–35. Розклад занять був достатньо гнучким, оскільки часто переглядався з метою задоволення потреб, вимог і побажань учнів. Побудова навчально-виховного процесу в недільній школі мала певні особливості: обмежений навчальний час (4 години занять протягом тижня в недільній школі, порівняно з 24 годинами у щоденній), що зумовлював необхідність прискореного темпу роботи; різний вік слухачів, який визначав відмінності у життєвому досвіді й рівні освітніх потреб і вимагав використання принципів диференціації; нерегулярність відвідування школи, яка потребувала застосування раціоналізації навчальних програм. Усе це разом із демократичними взаєминами вчителів і учнів значно підвищувало

³⁸⁷ Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні. Друга половина XIX – поч. XX ст. – К., 2007. – С. 63.

авторитет недільної школи. У зв'язку з цим на Волині готувалися до відкриття десятки таких позашкільних закладів. Однак планам цим не судилося збутися, оскільки виявлений у них дух вільнодумства змусив царську владу закрити Житомирську недільну школу вже 25 червня 1862 року.

Слід зазначити, що відкриття недільних шкіл активізувалося після революційних подій 1905 року. Тоді навіть духовенство, за прикладом інтелігенції, спробувало звернути увагу селян на важливість початкової освіти. Наприклад, Волинська єпархіальна училищна рада 31 квітня 1905 року дала дозвіл на відкриття недільної жіночої школи в с. Білосток, до якої одразу записалося 33 учениці віком від 12 до 20 років³⁸⁸. Проте надалі справа відкриття волинським духовенством недільних шкіл для дорослих ніякого розвитку не отримала. Однією з причин, які зашкодили розповсюдженню цих закладів на селі, на думку В. П. Вахтерова, було те, що створений тип недільної школи, пристосований до умов «великих інтелігентських центрів», виявився зовсім непридатним для провінції, де часто всі обов'язки, пов'язані з функціонуванням школи, доводилось виконувати одній особі³⁸⁹.

Варто звернути увагу на те, що представники національних меншин також відкривали такі заклади. Наприклад, єврейські добродійні товариства та групи вчителів єврейських училищ відкривали суботні школи – навчальні заклади, в яких (один чи два рази на тиждень) викладалися загальноосвітні предмети початкового рівня. Такі школи діяли, наприклад, при Житомирському рабинському училищі (1861) та при єврейському приватному третьорозрядному жіночому училищі М. Гринштейн (1904).

Ще одним типом спеціалізованих позашкільних установ були на Волині додаткові класи для дорослих, які відкривалися на базі церковно-парафіяльних шкіл, керувалися Положенням від 31 травня 1872 року та Правилами від 13 червня 1884 року і мали на меті боротьбу з безграмотністю, продовження і

³⁸⁸ *Волинские епархиальные ведомости*. – 1905. – №28. – С. 926.

³⁸⁹ *Вахтеров В. П.* Воскресне школы и повторительные классы. – М. : Московский комитет грамотности, 1894. – С. 102.

поглиблення освіти випускників недільних і початкових шкіл, а також повідомлення інформації про ведення домашнього господарства, садівництва, бджільництва, догляду за свійськими тваринами тощо. Ці класи, попри не надто ефективні програми одно- та двокласних церковних шкіл, якими керувалися у своїй діяльності, аж до 1911 року заміняли на Волині заборонені недільні школи й компенсували відсутність прогресивних земських. Навіть у перші «земські» роки волинське губернське земство продовжувало виділяти кошти на їх організацію при семи повітах губернії (Житомирському, Дубенському, Кременецькому, Новоград-Волинському, Острозькому, Рівненському і Старокостянтинівському) і дозволяло відкривати додаткові класи при будь-яких закладах, де виявлялися бажачі на читання лекцій та проведення занять. Наприклад, у Володимир-Волинському повіті вони діяли при 4 початкових навчальних закладах, надаючи багато додаткової інформації, необхідної для удосконалення приватного селянського господарства. Слід також зазначити, що на початку ХХ століття повторювально-додаткові класи на Волині вважалися найдоступнішою формою розповсюдження в народі грамотності, поступаючись лише бібліотечній справі.

Не можна також не визнати вагомого внеску в розвиток позашкільної освіти на Волині різних книгосховищ, добродійних і профільних товариств, що влаштовували притулки для дітей і дорослих, виставки, екскурсії, гуртки, з'їзди і які, зважаючи на те, що позашкільна діяльність була одним із багатьох напрямів їх діяльності, умовно можна віднести до типу опосередкованих позашкільних установ.

Аналізуючи ставлення влади до розвитку позашкільної освіти на Волині, маємо зазначити, що царський уряд найбільш прихильно ставився до створення в регіоні краєзнавчих позашкільних установ, особливо якщо вони були спрямовані на пропаганду російсько-православної історії та формування у населення імунітету проти польсько-католицьких впливів. У зв'язку з цим отримав розвиток особливий тип опосередкованих позашкільних установ – давньосховища православних добродійних товариств. Їх відмінність від музеїв

полягала у вузькій специфіці підбору та представлення експонатів, зумовленій їх конфесійною спрямованістю. Так у 1887 році розпочало свою діяльність давньосховище Володимир-Волинського Свято-Володимирського православного братства, у 1890 – давньосховище Луцького Хрестовоздвиженського православного церковного братства, у 1893 – Волинське єпархіальне давньосховище при Волинському церковно-археологічному товаристві. Маємо визнати, що, попри наявність проросійського ідеологічного компоненту, їх діяльність була сприятливою для зростання загального культурно-освітнього рівня населення губернії.

Волинські церковні братства і різного роду релігійні місії при монастирях, церквах і костьолах започаткували одну з найстаріших традицій позашкільної освіти – влаштування притулків для сиріт, де дітей навчали грамоти, виховували у християнському дусі, опікувалися формуванням у них певних професійних навичок. У XIX – на початку XX століття сирітські притулки на Волині утримували сестри-шерітки³⁹⁰, сестри-бригітки³⁹¹, Житомирське товариство добродійності, Городищенський та Корецький монастирі, Волинське товариство сприяння виховання дітей з відділом їхнього захисту. Притулки для дітей влаштовували у своїх маєтках і волинські поміщики. У притулках діти мали можливість займатися рукоділлям, шиттям, вишиванням та різними ремеслами, що сприяло їх подальшій соціальній адаптації.

Спільною формою культурно-освітньої діяльності багатьох опосередкованих позашкільних установ (організацій, товариств, союзів, навчальних закладів) є різного роду виставки, які, як правило, популяризували статутні цілі, завдання і досягнення своїх об'єднань і часто пов'язувалися з візитами на Волинь високопоставлених державних осіб або ювілейними датами

³⁹⁰ *Heleniusz Eu-go*. Wspomnienia lat minionych. – Krakow, 1876. – Т. 2. – С. 194. Pamietniki z zycia Ewy Felinskiej. – Wilno, 1858. – Serya 2. Т. 1. – С. 358. Słownik Geograficzny krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskih. – Warszawa, 1895. – Т. XIV. – С. 904.

³⁹¹ *Короленко В. Г.* Собр. соч.: в 10 тт. – М.: Художественная литература, 1954. – Т. 5. История моего современника. – С. 93, 95.

в житті губернії. Так у 1890 році на честь візиту на Волинь російського імператора Олександра III у Свято-Троїцькому соборі м. Луцька було влаштовано виставку церковних старожитностей зі збірок православних братств – Володимир-Волинського Свято-Володимирського та Луцького Хрестовоздвиженського. У 1892 році у м. Володимирі-Волинському з ініціативи голови ради місцевого братства О. Дверницього було підготовлено виставку з нагоди 900-річчя утворення Волинської єпархії³⁹². У 1896 році проводилася Всеросійська педагогічна виставка, в якій взяли участь народні та парафіяльні школи Волинської губернії. Виставки старожитностей влаштовувало також Товариство дослідників Волині, для чого залучалися власні колекції музею при товаристві, експонати інших музейних закладів м. Житомира, матеріали приватних колекцій. Наприклад, у 1901 році Товариством було організовано археологічну виставку, 1909 р. – виставку з історії книгодрукування, присвячену пам'яті першодрукаря І. Федорова. Старожитності з волинських музеїв експонувалися також під час проведення багатьох археологічних з'їздів (Москва, 1869; Ярославль, 1887; Москва, 1890; Рига, 1896)³⁹³. Результати активної позашкільної діяльності товариства дослідників Волині, зокрема професора В. Антоновича, що виявились у залученні широкого загалу науковців, краєзнавців, студентів до збирання старожитностей, вивчення й популяризації пам'яток Волині, були відзначені на XI археологічному з'їзді, що проходив 1899 року в м. Києві. Це говорить не лише про науково-мистецьку цінність волинських старожитностей та визнання історико-краєзнавчих заслуг музеїв Волинської губернії, але й про їх непересічне значення для розвитку в регіоні позашкільної освіти.

³⁹² Кушпетюк О.І. Історико-краєзнавча діяльність музейних закладів Волині другої половини XIX – початку XX ст.: дис... кандидата іст. наук: 07.00.01. / О.І. Кушпетюк. – Луцьк, 2000. – С.146.

³⁹³ Кушпетюк О.І. Експонування старожитностей музейних закладів Волинської губернії на виставках місцевого та загальноросійського рівня // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині : наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 2004. – С. 160 – 161.

У кінці XIX – на початку XX століття консолідуючим фактором діяльності багатьох поліфункціональних і опосередкованих позашкільних установ Волині стали екскурсії учнівських, селянських, робітничих колективів до музеїв, історичних, географічних та економічних об'єктів регіону, що проводились із загальноосвітньою чи культурно-просвітницькою метою. Найбільш інтенсивно екскурсійна справа розвивалася на початку XX століття завдяки активній позашкільній діяльності освітніх закладів Волині. Для гімназистів чоловічих гімназій організовувалися природничі екскурсії до лісу, краєзнавчі – до Києва та міст і сіл регіону, виробничі – до місцевих цукроварень і винокурень, парових млинів і тютюнових фабрик, військові – Бердичівським шосе, духовні – до Почаївської Лаври та інших святих місць. Найпоширенішим видом позашкільної діяльності жіночих закладів Волині також були геологічні, ботанічні, історичні, художні та пізнавальні екскурсії, під час яких дівчата збирали рослини для гербаріїв, знайомилися з геологічними особливостями рідного краю та його історичними пам'ятками, побутом жителів, досягненнями науки і техніки. Слід зазначити, що організація екскурсій, наукових спостережень та експедицій була пріоритетним напрямом роботи наукових товариств Волині й музейних установ при них. Значну роль у цьому процесі відіграло засноване у 1882 році Київське товариство грамотності, яке розгорнуло свою діяльність на території Київської, Подільської й Волинської губерній. З 1899 року чітко сплановані наукові експедиції по Волині за участю науковців Києва, Петербурга, Москви, місцевих дослідників-краєзнавців і студентів започаткував у краї Городницький музей. Науково-пошукову діяльність за допомогою екскурсій проводили члени Товариства дослідників Волині К. Залевський, О. Фотинський, Я. Яроцький та працівники музею при Товаристві М. Белонін, С. Бржозовська та інші. Крім того, позашкільною діяльністю в цей час займалися також товариство сприяння початковій комерційній освіті й Волинське фотографічне товариство, які активно залучали широкі верстви населення краю до екскурсійної й виставкової

діяльності, розвивали естетичні смаки, виховували повагу й любов до рідного краю.

Слід зазначити, що 1917 рік, зберігаючи в основному існуючу в дореволюційний період типологію позашкільних закладів освіти Волинської Житомирщини, поклав початок докорінних змін у визначенні основних форм їх діяльності. У виданому Департаментом позашкільної освіти «Пораднику діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання» (1918) наголошувалося на необхідності «щасливої й талановитої комбінації всіх форм» позашкільної діяльності³⁹⁴. Прагнення досягти такої «комбінації» зумовило те, що вже в 20-х роках ХХ століття позашкільна освіта стала першою сферою суспільної діяльності, яка виявила властиву радянській ідеології гігантоманію. Масові заходи ідейного спрямування стали найважливішою формою позашкільної роботи. Свята, ранки, мітинги, вистави, концерти, кінопокази, що проводилися у школах, клубах, театрах, дворах будинків, супроводжувались гучними мітингами, демонстраціями, військовими оркестрами, масовими спортивними видовищами, присвячувались червоним датам календаря та різним політичним подіям, видозмінюючи і витісняючи споконвічні народні та релігійні традиції. Наприклад, літургію замінили урочистими зборами, духовні співи – революційними гімнами, іконостаси – галереями політичних вождів, релігійні свята – революційними та громадськими урочистостями («День Ілліча», «Свято 1-го Травня», «День організації комітетів незаможних селян», «Першої Борозни»).

Так освіту позашкільну було замінено політичною, що стала потужним засобом антирелігійної пропаганди, соціалістичного виховання й формування нової радянської обрядовості. Статистичні звіти Волинського губернського відділу освіти за 1923 рік повідомляли про запровадження «Комсомольського різдва», яке проходило у вигляді «Червоної ялинки», де співали «червоні колядки» і «щедрівки», інсценізували п'єси, читали доповіді, реферати.

³⁹⁴ *Порадник* діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. – К. : Видання департаменту позашкільної освіти, 1918. – С. 15.

У радянський період становлення позашкільної освіти на Волині-Житомирщині особлива увага звертається на організацію екскурсій. Ця форма виявилася дуже ефективною для реалізації стратегічних намірів радянської влади – популяризації в народі переваг нової ідеології. Пропаганда засобами екскурсій впроваджувалася керівними органами краєзнавчо-екскурсійної справи: екскурсійно-виставково-музейним відділом Народного комісаріату освіти, Українським пайовим екскурсійним товариством, Всеукраїнським Товариством пролетарського туризму і екскурсій. Для оптимізації процесу більшовизації в сільській місцевості, де радянські новаторства сприймалися особливо повільно, Головним відділом соціального виховання України було видано циркуляр «Про літню школу на селі», яким створювався новий тип спеціалізованих позашкільних закладів освіти, покликаний забезпечити «двосторонню» екскурсію: міських дітей до села, а сільських – до «літньої школи» як до «експонату» нового радянського стилю життя³⁹⁵. За допомогою екскурсій спеціально створена на Волині-Житомирщині комісія максимально використовувала дозвілля дітей для демонстрації революційних змін у великих містах, на заводах, фабриках, міських підприємствах, державних закладах.

У цей період активно розробляється типологія та методика проведення екскурсій³⁹⁶. П. Волобуєв у праці «Краєзнавство у трудовій школі» виділив виробничі, комунальні, кооперативні та музейні екскурсії й запропонував план-схему краєзнавчої екскурсії (тема краєзнавчої праці; тип і час екскурсії; кількість осіб; цільові завдання; об'єкти вивчення тощо). Завідуючий етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею, професор В. Г. Кравченко, який прочитав для населення Волині понад 800 краєзнавчих та етнографічних лекцій, запровадив власну методику проведення екскурсій, що передбачала визначення об'єкта, складання плану й вибір методу. Співробітники Волинського науково-дослідного музею запровадили так звану

³⁹⁵ *Некоторые результаты работы летней школы // Волинский пролетарий. – 1923. – 28 июля. – С. 4.*

³⁹⁶ *Волобуєв П. Краєзнавство в трудовій школі / П. Волобуєв, П. Мостовий. – Х.: ДВУ, 1926. – С. 16.*

«екскурсію з поясненням», яка дозволяла детально характеризувати важливі пам'ятки Волинського краю. В оперативному плані Волинської окружної інспектури народвіти на 1928 – 1929 навчальний рік передбачалось організувати екскурсійне бюро для розробки нових екскурсійних маршрутів територією Волинської округи.

На Волині-Житомирщині 20-ті роки ХХ століття були сприятливими для активізації краєзнавчої роботи – екскурсій, експедицій, лекцій. Керуючись республіканськими вказівками щодо розгортання краєзнавчої роботи, на Волині-Житомирщині в цей час було створено чимало учнівських пошукових груп збирачів фольклору. Зібрані матеріали здебільшого передавалися до Волинського науково-дослідного музею, і в 1927 році на їх основі був виданий рукописний журнал «Побут людей», який мав три розділи: демонологію, де розглядалися звичаї, обряди, забобони й вірування; обрядові пісні; казки та гумор. До проведення екскурсій залучалися також Старо-Костянтинівський та Коростенський музеї, слухачі Житомирських педкурсів та студенти Інституту народної совіти, які не лише збирали предмети старовини, але й комплексно досліджували окремі елементи народної культури, заняття українців: рибальство, кушнірство, чумакування. Важливим підсумком співпраці слухачів етносекції Житомирських педкурсів стало видання рукописного журналу «Етнограф»³⁹⁷.

У 20 – 30 роках ХХ століття значно зросло значення гурткової позашкільної діяльності. Історичні, літературні, природознавчі, краєзнавчі гуртки стали масово відкриватися при навчально-виховних закладах, музейних установах, наукових товариствах. У цей час центром усієї краєзнавчої роботи на Волині став Волинський науково-дослідний музей, яким були засновані краєзнавчі гуртки у 7-річній українській трудовій школі м. Коростеня, трудовій

³⁹⁷ *Рябчикова Ф.Д.* Співпраця Етнографічного відділу Волинського центрального музею з етносекціями Житомирських педагогічних курсів та товариства ім. Івана Франка Інституту Народної освіти (1921 – 1923 рр.) // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність: матеріали Міжнар. наук.-краєзнавчої конф., присвяченої 100 – річчю від дня народження О. Ольжича: наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомирського Наук.-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 2007. – Вип.35. – С. 234.

школі с. Дідковичі на Коростенщині; Білоцькій сільськогосподарській школі, 29-ій трудовій школі м. Житомира, Новоград-Волинській 7-річній трудовій школі. Разом із учителями німецьких шкіл відомий волинський етнограф-фольклорист В. Кравченко створив краєзнавчі гуртки у школах Ярунського району. Гуртківцями було зібрано тисячі зразків вишиванок, велику кількість лікарських рослин, відомостей про ткацтво, скотарство та інші галузі життя села³⁹⁸. Узгоджена гурткова робота дозволяла з раннього віку залучати дітей до героїки минулих епох, трудових подвигів, справ і мистецьких традицій українського народу, допомагала вивчати й цілісно сприймати національний колорит країни, її самобутність, пропагувала місцеві звичаї, святкування, народну творчість, образотворче мистецтво, спіяла організації фотовиставок, музеїв історії свого міста і села.

У 1927 році Житомирська конференція вчителів започаткувала гуртковий рух «Юних натуралістів», який об'єднав роботу семи гуртків з вивчення місцевих природних явищ, боліт, лук, лісів, тваринного й рослинного світу. Такі ж гуртки діяли і на Коростенщині, здійснюючи метеорологічні та фенологічні спостереження. У 1929 році при Коростенському педтехнікумі було створено біологічну станцію, у складі якої працювали секції слідопитів, пташників, водолубів, рослинознавців, дослідників комах. Біостанція щорічно готувала дві важливі кампанії: «День птахів» (виготовлення і встановлення шпаківень у майстерні педтехнікуму) та «Боротьба зі шкідниками рослинного світу». Таким чином, краєзнавчо-екскурсійна і гурткова справа поступово перетворилася на важливий напрям більшовицької освітньої ідеології.

У 1920-х роках активну позашкільну діяльність у селах Волині-Житомирщини проводили Санкомісії та шкільні кооперативи, які компенсували відсутність санітарно-медичних установ і споживчих кооперативів, займалися розповсюдженням книг, письмового приладдя, насіння городніх культур тощо. У цей же час з метою пропаганди ідей комуністичного дитячого руху було засноване Всеукраїнське товариство сприяння «Юному Спартаку». У звіті

³⁹⁸ Вивчаємо своє село // Радянська Волинь. – 1930. – 21 вересня. – С. 4.

Волинської окружної інспектури народної освіти за 1927 – 1928 навчальний рік зазначалося, що піонерзагони стали створюватися не лише в містах, але й у багатьох селах, зокрема там, де існував осередок КП(б)У або ЛКСМУ. Головною формою роботи піонерських організацій також визнавалися екскурсії до кооперативу, колгоспу, радгоспу, комуни, дослідних сільськогосподарських станцій, сільськогосподарських виставок. Усю інформацію, отриману під час екскурсій, піонери повинні були передавати своїм батькам. Таким чином, акцент ідеологічної пропаганди впевнено переносився на роботу дитячих організацій, які повинні були стати взірцем нового типу соціальних відносин.

8.2. Науково-методичне забезпечення позашкільної освіти на Волині

Важливим для характеристики загальних засад функціонування позашкільних закладів Волині-Житомирщини, зокрема їх науково-методичного забезпечення у другій половині XIX – 30-х роках XX століття, є аналіз спадщини вітчизняних педагогів і громадських діячів, творчість яких прямо чи опосередковано була пов'язана з волинським регіоном.

Цінним джерелом глибокого педагогічного досвіду є сімейні традиції та культурно-освітня діяльність родин Драгоманових і Косачів, які збагатили українську позашкільну освіту регіональним волинським колоритом. Олена Пчілка займалась етнографічними дослідженнями, вивчала й популяризувала побут і культуру волинських сіл, про що свідчать, зокрема, збірники «Український орнамент» (1876) та «Українські узорі» (1912). Як досвідчений фольклорист, Олена Пчілка залучала до вивчення і збереження скарбниці народної творчості своїх дітей, вчила їх із пошаною ставитися до народних традицій. Саме завдяки матері Леся Українка любила свій край, займалась дослідженням його історії, передавала у своїх творах численні соціально-педагогічні проблеми тогочасного суспільства, протестуючи проти експлуатації дітей («В катакомбах»), змальовуючи занепад позашкільної роботи в церковних школах Волині («Школа»), а також висвітлюючи гендерні відмінності українського й російського підходів до виховання особистості й організації

дозвілля молоді («Бояриня»). Представлений Лесею Українкою образ освіченої й волелюбної української дівчини різко контрастує з результатом російського «теремного» або, як стверджують сучасні дослідники Г.В. Носовський і А.Т. Фоменко, «гаремного» виховання – образом у всьому залежної від чоловіка російської жінки. Ці погляди письменниці стали визначними в царині становлення української позашкільної освіти.

Слід зазначити, що вагомий внесок у розвиток позашкільної освіти Волині зробив видатний учений, педагог, історик, лінгвіст, богослов Іван Огієнко (1882 – 1972), який наголошував на тому, що позашкільна виховна робота з дітьми та молоддю є невід’ємним компонентом цілісного навчально-виховного процесу. Особливу увагу педагог приділяв формуванню у дітей і молоді духовних якостей через забезпечення спільних дій родини, школи і церкви. У цій тріаді позашкільного виховання на перше місце він ставив церкву, яка засобами рідної мови, духовної культури, традицій, звичаїв і християнської моралі здатна виховувати глибоку духовність, даючи «повне національне виховання»³⁹⁹. У двох історико-краєзнавчих брошурах про рідне місто Брусилів І. Огієнко привертав увагу дослідників до вивчення позашкільної діяльності церковних братств і виховного значення культури Волині. На думку вченого, успішному вихованню підростаючого покоління мали сприяти: мова, історія, природа, фольклор, міфологія, релігійні виховні традиції, родинно-побутова культура рідного краю. У багатьох своїх працях він радить використовувати ці джерела у позашкільній освіті дітей і молоді – через підготовку доповідей і рефератів, проведення виховних занять, влаштування традиційних християнських свят, популяризацію духовної літератури та організацію книжкових виставок і вітрин нових книг, забезпечення єдності й наступності у вивченні українських народних традицій у процесі гурткових занять; організацію конкурсів та влаштування виставок творчих робіт, випуск цікавих за формою та змістом журналів і газет.

³⁹⁹ Кучинська І.О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка : дис... кандидата пед. наук: 13.00.01 / І.О. Кучинська. – Київ, 2000. – С. 90.

Зазначимо, що одним із важливих напрямів позашкільної освіти є збір і популяризація інформації про рідну землю. Вагомий внесок у розвиток знань про природу, історію та культуру Волинського краю зробили члени Товариства дослідників Волині, а також Центрального музею при ньому, Волинського Єпархіального древнього книгосховища при Волинському Церковно-археологічному товаристві; книгосховища древніх книг при Луцькому та Острозькому братствах, музею барона Штейнгеля в Городку поблизу Рівного, педагогічного музею при Житомирській повітовій земській управі. Члени цих установ активно залучали молодь до своєї діяльності: збирання й обробки волинських матеріалів, підготовки наукових доповідей, спостереження над побутом селянства⁴⁰⁰. Слід також зазначити, що завдяки активній педагогічній діяльності членів етнографічної секції Товариства В. Г. Кравченка, П. Н. Абрамовича та інших особливий успіх на Волині мала цікава й ефективна форма позашкільної освіти й виховання молоді – археологічні розкопки, які не лише забезпечували проведення змістовного дозвілля, але й виступали ефективною формою набуття нових знань, формування патріотичних якостей особистості.

Представники національних меншин Волині також долучалися до розв'язання проблем освіти й виховання. Вони брали безпосередню участь в організації навчання, підготовці науково-методичної та педагогічної літератури. Наприклад, серед викладачів єврейських предметів у Житомирському Рабинському училищі виділявся поет, педагог та історик А. Готлобер, який написав «Граматику єврейської мови», за якою навчалися учні училища і яка могла використовуватися в діяльності суботніх єврейських шкіл. Оскільки для більшості єврейських дітей навчання грамоти було складним через щоденне перебування в російськомовному середовищі, вчений-методист пропонував при ознайомленні з новими поняттями використовувати методи порівняння й зіставлення. При вивченні нового матеріалу педагог

⁴⁰⁰ *Україна*: [науковий двохмісячник українознавства за ред. М. Грушевського]. – К. : Всеукр. акад. наук. історична секція, 1926. – Кн. 2. – С. 223 – 224.

рекомендував використовувати метод бесіди та постановки запитань, які б спонукали дітей до роздумів над власною долею та місцем у суспільному житті. А. Готлобер став автором історико-методичного посібника «Критичний погляд на історію караїмів», у якому також пропонував викладачам училища використовувати у своїй діяльності порівняння, аналогії, бесіди, зіставлення, діалоги тощо.

Активну просвітницьку діяльність вів інспектор Житомирського рабинського училища й викладач З. Слонимський, який протягом 1834 – 1863 років написав 15 науково-методичних і популярних праць, переважну більшість з яких опубліковано єврейською мовою. Серед них особливо заслуговують на увагу підручники: «Алгебра», «Популярна астрономія», «Душа й тіло», «Єврейський календар». Зокрема, в посібнику «Душа й тіло» він рекомендував поєднувати античні засоби фізичного розвитку дітей (афінська система фізичних вправ) із «самозануренням» їх у власні думки, спокійні душевні почування, тобто те, що сьогодні називають аутотренінгом.

Вагомий внесок у розвиток позашкільної освіти на Волині-Житомирщині мали й педагогічні погляди Т. Г. Лубенця, який з 1889 по 1896 рік інспектував народні училища Волинської губернії⁴⁰¹. Усвідомлюючи масштаби масової неписьменності населення губернії Тимофій Григорович, як активний член Товариства тверезості, закликав громадськість не обмежуватися лише шкільною освітою дітей, а спрямовувати свої зусилля на розвиток різних форм позашкільної освіти – народних читань, бібліотек, шкіл для дорослих, вечірніх класів тощо. З цією метою він написав кілька підручників і посібників для навчання дорослих, які активно використовувались у вечірніх класах та школах Волині, а саме: «Арифметические задачи», «Пособие при обучении арифметики в воскресных школах и вечерних классах для взрослых», «Зернышко», «Книга для чтения в народных училищах», «Разрезная азбука», «Таблицы к букварю»,

⁴⁰¹ Волошина В.Я. Педагогічна й освітня діяльність Т.Г. Лубенця / В.Я. Волошина. – К.: Вид. центр «Академія», 1999. – С.19.

«Арифметические таблицы», «Таблицы русских мер». У роки української національно-демократичної революції, працюючи на посаді інструктора трудових шкіл та вчителя показової школи для червоноармійців, Т.Г. Лубенець продовжував опікуватися справою позашкільної освіти трудящих, закликаючи на сторінках українських періодичних видань «Вісті», «Радянське село», «Радянська освіта» формуючи нові напрями позашкільної освіти широко використовувати позитивний педагогічний досвід минулого. Ці ж думки він проголошував особисто як член Київської секції наукових працівників (1923) на лекціях для вчителів і робітників Білої Церкви, Житомира, Києва, Умані, Чернігова. Творчий доробок Т. Г. Лубенця в розв'язанні питань розвитку позашкільної освіти має велике теоретичне й практичне значення і може бути ефективно використаний сьогодні, коли питання пріоритетного розвитку позашкільної освіти перебувають у центрі уваги національної школи й педагогіки.

Не можна також не відзначити непересічний внесок у розвиток позашкільної освіти й виховання на Волині П. А. Тутковського, ім'я якого тісно пов'язане з історією вивчення геології волинського краю, створенням геологічної й палеонтологічної колекцій губернського Музею природи. З 1884 по 1902 рік Київське товариство природознавства доручило П. А. Тутковському проводити геологічні дослідження майже у всіх областях України, а в 1904 році його було призначено попечителем Київського національного округу й інспектором народних училищ Волинської губернії. Відтак свій науковий досвід учений спрямував у царину позашкільної освіти Волинської губернії. П. А. Тутковський став автором близько 1000 різних науково-популярних і методичних праць⁴⁰², у яких, зокрема, проаналізував особливості організації відпочинку учнів у канікулярний час, екскурсій у природу і на виробництво, шкільних бібліотек, учительських конференцій тощо. Як член Товариства

⁴⁰² Корнев В. П. П. А. Тутковський, як фундатор розвитку шкільної і вузівської географічної освіти / В.П. Корнев, Л.І. Круглик // Наукові засади збалансованого розвитку регіону : матеріали Всеукр. науково-краєзнавчої конференції. – 2008 . – С. 31.

дослідників Волині, П. А. Тутковський організував екскурсії правим берегом Дніпра від Трипілля до Канева, залучав молодь до проведення польових досліджень і наукових експедицій у Бердичівському, Радомишльському, Овруцькому повітах Житомирщини, сприяв формуванню музею природи і створенню його спеціальних відділів – природничо-історичного, етнологічного, економічного та історичного.

Аналіз діяльності багатьох волинських позашкільних установ (педагогічні курси, музеї, клуби) дозволяє стверджувати, що на Волині активно використовувалася теоретико-педагогічна спадщина С. Русової, яка вперше в історії української педагогіки поставила питання про створення безперервного національного виховання, завершальним етапом якого повинна бути позашкільна освіта дітей і дорослих як важливий фактор загальнодержавної системи національно-культурного відродження України⁴⁰³. За активного сприяння С. Русової у 1917 році розпочала діяльність «Головна українська шкільна рада» й були започатковані повітові й губернські курси з педагогіки та українознавства для вчителів. На цих курсах, що проводились і в містах Волині, особливе місце відводилося вивченню форм позашкільної освіти, які С. Русова відносила до найбільш ефективних, а саме: народних бібліотек, шкільних книгозбірень, читалень, недільних шкіл, систематичних курсів, педагогічних, краєзнавчих і сільськогосподарських музеїв з періодичними виставками, педагогічних курсів для батьків, робітничих клубів і товариств, виїзних лекторіїв, метеорологічних станцій, лабораторій, ферм і господарств, ставків та зоологічних садів тощо. Слід наголосити, що найкращим способом зміцнення національної свідомості С. Русова вважала національні хори, театри, вистави, книгозбірні, які на Волині створювалися досить активно. Варто звернути увагу на те, що для розвитку позашкільної освіти на території великого поліетнічного волинського регіону велике значення мали висновки С. Русової щодо причин кризового стану позашкільної освіти на початку ХХ століття. У першу чергу

⁴⁰³ Русова С. Позашкільна освіта, засоби її проведення / С.Русова. – К., 1918.

вона називає сепаратистські страхи царського уряду, які змушували чиновників вбачати посягання на цілісність імперії у звичайному прагненні неросійських народів говорити рідною мовою. Крім того, розвиток позашкільної освіти гальмувався через відсутність у національної інтелігенції матеріальних засобів і спеціальної педагогічної підготовки. Саме ці висновки є співзвучними з тими, що висловлювалися представниками волинської педагогічної громадськості на з'їздах і нарадах, які відбувалися у 20-і роки ХХ століття.

Отже, цілком очевидно, що суспільно-педагогічна активність кращих представників української нації була спрямована на пошуки ефективних форм і методів позашкільної освітньої діяльності, які були б здатні реалізувати нагальні педагогічні потреби свого часу. Пошуки кращих способів впливу на свідомість вихованців із метою формування в них певного світогляду увінчалися у 60-х роках ХІХ століття створенням недільних шкіл, які стали місцем апробації й популяризації нових педагогічних ідей, принципів, методів і прийомів. У педагогічному процесі недільних шкіл застосовувалася ціла система взаємопов'язаних між собою методів навчання й виховання: словесні (розповідь, пояснення, бесіда, лекція), наочні (ілюстрації, демонстрації, спостереження), практичні (різні види вправ – усні, письмові, графічні та ін.), методи стимулювання (зацікавлення, опори на життєвий досвід учнів), активізації, заохочення, формування в учнів самостійності, пошукової ініціативи, контролю та самоконтролю. Однак найбільш уживаними були звукові (аналітичний, синтетичний та аналітико-синтетичний), що поширилися на Україні в 40-х роках ХІХ століття. Зокрема звуковий аналітичний метод відомого російського педагога, члена Петербурзького комітету грамотності В. Золотова заклав основу для осмисленого навчання грамоти – аналітико-синтетичного методу, розробленого К. Ушинським. Викладання грамоти в недільних школах будувалося за принципом одночасного та спільного навчання читанню й письму, обґрунтованим відомим педагогом, теоретиком і практиком І. Міропольським. Також у недільних школах був апробований так званий «метод прискореного проходження алфавіту» (букваря). Після вивчення

алфавіту та ознайомлення з механізмом читання й письма у навчальний процес недільної школи запроваджувалися взаємопов'язані усні та письмові роботи, спрямовані на розвиток мислення і зв'язного мовлення.

У вечірніх класах для дорослих на Волині навчальний процес здійснювався за груповою методикою. Всі учні за рівнем знань розподілялися на групи залежно від рівня грамотності, причому учні кожної групи навчалися за окремою навчальною програмою. Відомо, що в молодшому відділенні цих вечірніх класів навчалися учні першої групи (неграмотні). Вони вчилися читати, писати й розв'язувати нескладні задачі на чотири дії. Для кращого засвоєння матеріалу викладачами використовувалась наочність. У роботі з дорослими слухачами використовувався звуковий метод К. Ушинського та метод активного оволодіння писемною нумерацією Т. Лубенця. Під час проведення занять із учнями середніх відділень (малограмотними) значна увага зверталася на правильність, швидкість і виразність читання та короткий переказ прочитаного. Учителями впроваджувався також метод пояснювального читання К. Ушинського, що передбачав роз'яснення маловідомих і складних слів, читання вголос, аналіз, постановку запитань, переказ прочитаного. У навчанні старшого відділення (грамотні) основний наголос викладачами робився на формуванні в учнів умінь короткого писемного викладу прочитаних газетних статей і власних думок.

Виходячи з того, що вибір методу завжди є пошуком оптимального способу організації виховної роботи, існує низка факторів, які впливають на цей вибір, а саме: цілі й завдання виховання, зміст виховання, вікові особливості вихованців, індивідуальні особливості дітей і підлітків, рівень сформованості колективу, умови та час виховної роботи, рівень кваліфікації вчителів та вихованців тощо. Враховуючи це та результати аналізу опрацьованих матеріалів і документів⁴⁰⁴, можна стверджувати, що у 20 – 30

⁴⁰⁴ *Положення про районні дитячі технічні та с/г станції.* – ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 10. – Спр. 415. – Арк. 3-10; *Про розгортання масових екскурсій з дітьми.* – ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 10. – Спр. 439. – Арк. 34-36.

роках методика виховання в позашкільних закладах освіти перш за все покликана була забезпечувати засвоєння дітьми й підлітками основ комуністичного виховання. Найголовнішою особливістю методів комуністичного виховання можна вважати об'єднання виховних зусиль школи, дитячих і підліткових колективів, сім'ї та громадськості. Мета виховання не лише виправдовувала метод, а й визначала його.

Варто, однак, наголосити, що попри надмірну ідеологізацію методична база позашкільних закладів радянського періоду демонструє очевидний поступальний розвиток. Так у цей період стають популярними методи інформування й пізнання особистості (лекції, бесіди, диспути, розповіді, пошук), наочних ілюстрацій та демонстрацій (демонстрування кінофільмів, картин, схем); організації практичної діяльності та формування досвіду поведінки (виховання на позитивному прикладі, громадські доручення, вправи, виконання трудових завдань); стимулювання творчої діяльності (заохочення, покарання, змагання, створення ситуації успіху). Вони активно впроваджуються в нових формах організації виховної роботи: масових (культурних, суспільно-політичних, фізкультурно-оздоровчих), групових (тренування, диспути, бесіди) та індивідуальних (підготовка виступів, повідомлень, заняття з різних видів діяльності).

Слід зазначити, що найпоширенішим методом інформування та пізнання особистості у позашкільних закладах освіти була бесіда, яка привчала вихованців уважно слухати й критично оцінювати почуте. Залежно від змісту, розрізняли політичні, наукові та етичні бесіди. Відомо, що на початку 20-х років на Волині частими були бесіди для робітників і селян на соціально-економічну й політичну тематику, які проводилися майже на всіх підприємствах Житомира. У ході бесіди часто виникали спірні питання, що вимагали публічного обговорення, перетворюючись на дискусію, яка вчила розпізнавати достовірність тих чи інших поглядів, шукати і знаходити відповіді на актуальні питання. Тому з часом у позашкільних закладах Волині-Житомирщини набув поширення такий метод формування пізнання, як диспут,

у основі якого перебувала боротьба думок і поглядів. Такі диспути на початку 20-х років часто використовувались у роботі літературно-художніх гуртків і присвячувались обговоренню художніх творів та суспільно-політичних і наукових проблем сучасності. Під час диспуту вихованці вчилися обстоювали власну позицію, переконувались у правильності чи помилковості своїх поглядів, розвивали ерудицію, логічне мислення, культуру мовлення.

У роботі позашкільних закладів як метод поширення наукових і політичних знань активно використовувалися також лекції, які проводилися науковцями, письменниками, художниками, відкриваючи можливості живого спілкування з людиною, ґрунтовно обізнаною з певними питаннями. Слід зазначити, що на Волині-Житомирщині в зазначений час активно проводили лекції працівники етнографічного відділу Волинського центрального музею, серед яких активністю виділявся знаний краєзнавець В.Г. Кравченко. З 1920 по 1927 роки ним було прочитано вчителям, учням, студентам, робітникам та селянам понад 800 лекцій з краєзнавства та етнографії.

Часто використовувався також експериментально-пошуковий метод. Значну роботу зі збирання матеріалів з місцевої історії, культури та етнографії проводили члени краєзнавчих гуртків, зокрема, краєзнавчого гуртка, організованого Н. Дмитруком у с. Дідковичі на Коростенщині. Пошукова робота проводилась у ньому в двох напрямках: запис зразків народної творчості і збирання експонатів. Краєзнавцями зазначеного гуртка було зібрано до тисячі зразків вишиванок, велика кількість лікарських рослин, відомості про ткацтво, скотарство та інші галузі життя села. Результатами пошуково-дослідницької діяльності краєзнавчих гуртків ставали створені їх членами численні стенди, виставки та шкільні музеї.

Серед методів організації практичної діяльності та формування досвіду поведінки значного впровадження набув на Волині-Житомирщині метод виконання трудових завдань, реалізація якого була тісно пов'язана з організацією трудових дружин для міських і сільськогосподарських робіт, допомоги сім'ям червоноармійців, сиріт і незаможних селян. Відповідно до

постанови Наркомосу України «Про літню шкільну кампанію» (1920), у селах влаштовувались також дитячі захисники (дошкільні та позашкільні установи, що поєднували функції дитячих ясел, садків та літніх таборів). Перебування дітей у захисниках передбачало їх участь у веденні господарства (робота в їдальні, садку, на городі), проведення ігор на свіжому повітрі, екскурсій, бесід про явища оточуючого життя, співів, ліплення, ручної праці. Творча ініціатива вихованців іноді межувала з новаторством. Діти, що брали участь у фахових експедиціях, олімпіадах, конкурсах, виставках, могли особисто спілкуватися з відомими винахідниками, ділитися своїми думками, обговорювати власні мрії та плани.

Одним із ефективних методів організації практичної діяльності став метод громадських доручень, який передбачав перевиховання дітей і підлітків на основі позитивних дій і вчинків. Із цією метою педагоги давали вихованцеві конкретне посильне завдання, виконання якого вимагало певної діяльності, й обов'язково врахували індивідуальні особливості його віку й характеру. Вивчення матеріалів періодичної преси показує, що найефективнішим вважався метод виховання на позитивному прикладі. З цією метою офіційна педагогіка створювала зразкові образи для наслідування (Леніна та Сталіна, видатних революціонерів, героїв громадянської війни, партійних і громадських діячів) й активно популяризувала їх через запровадження у практику позашкільної освіти (палаці піонерів і жовтенят, гуртки, клуби тощо) червоних куточків, кімнат Леніна і Сталіна. Усе це сприяло формуванню свідомості дитини, її почуттів і переконань.

Особливе місце серед методів виховної роботи в позашкільних закладах освіти радянського періоду належало методам стимулювання творчої діяльності, якими були: заохочення (метод вираження суспільної позитивної діяльності дітей і підлітків, який закріплював позитивні навички та звички, збуджуючи позитивні емоції і настрої через схвалення позитивних учинків з метою спонукання дітей до їх повторення) та покарання, який сприяв формуванню у дітей та підлітків вміння долати в собі шкідливі звички, привчав

до дисципліни і порядку. Таким чином, ефективність позашкільної освіти залежала не лише від методів і засобів виховної роботи, але й від форм її організації, які відповідали змісту й меті виховання. Зміни в змісті позашкільного виховання зумовлювали перебудову старих і виникнення нових форм організації роботи. У свою чергу, новий зміст і мета позашкільного виховання викликали до життя нові й трансформували старі форми, надаючи їм актуальних рис і динамічного характеру.

8.3. Кадрова політика й матеріально-технічне забезпечення у позашкільних освітніх закладах Волині

Кадрова політика царського уряду бере свій початок ще з кінця XVIII століття, коли домашнім вихованням російських підданих стали масово займатися представники французької еміграції, яких посол Франції у Росії назвав утікачами-дезертирами, банкрутами та розпусниками, тобто «піною Франції». Проблему підготовки педагогічних кадрів засвідчували також польський письменник і громадський діяч Ю.І. Крашевський, російський дослідник М.Л. Песковський. Саме тому 1755 року в Російській імперії іноземцям було заборонено займатися навчально-виховною діяльністю без спеціального дозволу на те Академії наук.

На території Волині-Житомирщини кадрова політика держави в галузі позашкільної освіти до 1831 року формувалась на засадах визнання царським урядом польської культурної домінанти волинського краю, де позашкільна освіта активно реалізовувалась представниками католицького духовенства та свідомими громадянами польського походження, планувалося відкриття інституту гувернанток, шкіл народних учителів, курсів садівництва та сільського господарства тощо⁴⁰⁵. Однак після поразки польського повстання грандіозним «польським» планам щодо розвитку спеціальної та позашкільної освіти не судилося збутися. В основу кадрової політики царського уряду було

⁴⁰⁵ *Rolle Mihal. Tadeusz Czacki i Krzemieniec w setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa / Mihal Rolle. – Lwów, 1913. – S. 30 – 38.*

покладено принцип встановлення у поліетнічному регіоні російсько-православної домінанти, в результаті чого переваги при працевлаштуванні завжди надавалися росіянам. Якщо викладачі й лектори перших недільних шкіл мали достатньо вільні можливості для здійснення педагогічної діяльності, то «Положення...» від 25 травня 1874 року та Циркуляр міністерства народної освіти від 3 травня 1875 року вже вимагали отримання обов'язкового допуску від інспектора народних училищ, який ретельно вивчав кожен кандидат.

Слід зазначити, що в багатьох національних громадах Волині позашкільна освіта здійснювалася рідною мовою національних меншин і сприяла закріпленню у них національної ідентичності. Саме тому позашкільна діяльність етнічних громад Волині стала об'єктом найпильнішої уваги царського уряду, який розпочав системну заміну національних педагогів російськими, що мали кращий рівень соціального захисту й активно несли в неросійські етноси відчуття вищості російської культури. Місцева преса того часу містить багато прикладів встановлення ідеологічного контролю над усіма «іновірцями-колоністами».

У другій половині XIX – на початку XX століття характерною особливістю формування системи позашкільної освіти на Волині була відсутність спеціальних закладів для підготовки позашкільних працівників, у ролі яких виступали, як правило, викладачі навчальних закладів, культурні, наукові й громадські діячі краю, представники кліру. Наприклад, вагомий внесок у цю справу зробили викладачі Житомирського рабинського училища: у позашкільних закладах Волині ефективно використовувалася граматики єврейської мови (1856) Хаїма Цебі Лернера⁴⁰⁶, «Моральні повчання» та «Житейська мораль» Лазара Цфейфеля, лекції викладачів Я. Ейхенбаума, М. Сухоставера та інших. Бібліотечною та музейною діяльністю на Волині займалися переважно випускники вищих навчальних закладів, краєзнавці, ентузіасти власної справи, причому досить часто на кошти меценатів.

⁴⁰⁶ *Іващенко О.М.* Євреї на Волині (кінець XVIII – початок XX століття) / О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук. – Житомир, 1998. – С.124.

Найбільшу активність виявляли вчителі німецьких, єврейських, чеських та польських шкіл, організовуючи бібліотеки, відкриваючи національні періодичні видання, створюючи чисельні товариства, тим самим пропагуючи власну культуру та самобутність.

На початку ХХ століття методика позашкільної діяльності була частиною змісту педагогічної освіти вчорашніх шкіл духовного відомства, церковно-учительських шкіл, підпорядкованих св. Синоду, педагогічних класів при гімназіях Міністерства народної освіти, педагогічних курсів для підготовки вчителів церковних і народних шкіл. Майбутніх педагогів учили проводити екскурсії, свята, урочистості, концерти, організовувати хори і найголовніше – забезпечувати постійний контроль за позашкільним життям учнівської та гімназійної молоді. У цей період в якості методичної літератури, яка скеровувала педагогічну діяльність майбутніх позашкільних працівників Волині, виступали інструкції, настанови, поради, рекомендації посадових осіб, представників духовенства, викладачів курсів. У цілому всі ці поради сходилися в тому, що позашкільна освіта мала забезпечувати виховання жінок як вірних дружин і турботливих матерів, а чоловіків – відданих Богові й царю громадян.

Докорінні зміни у ставленні уряду, громадськості й приватних осіб до кадрового забезпечення позашкільної освіти на Волині принесла земська реформа 1911 року та революційні події 1917 року. Введення земства дозволило розширити мережу педагогічних курсів і залучити значно більшу кількість науково-педагогічних працівників до позашкільної діяльності, а принесена революцією нова ідеологія вперше зробила позашкільну освіту особливим об'єктом державної уваги. У цей час забезпечення позашкільних установ педагогічними кадрами та організацію їх систематичної перепідготовки було проголошено важливим завданням реформування радянської системи освіти.

У архівних матеріалах з розвитку народної освіти в Житомирському повіті за 1919 – 1921 роки зазначалося, що особливої актуальності набувало

питання підвищення авторитету вчителя-позашкільника, на якого покладалися стратегічно важливі завдання «вирвати дитину з гамірної сімейної атмосфери і частково з вулиці й помістити її в дитячий дім; пропустити всіх дітей шкільного віку через нову трудову школу; сформувати політичну свідомість серед селянства і ліквідувати неписьменність дорослого населення». Таким чином, позашкільний педагогічний працівник мав стати ідеологічною зброєю у боротьбі зі старим способом мислення і стилем життя, і тому кадрова політика держави була спрямована на його «ідейне загартування». У діяльності Народного комісаріату освіти з перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних працівників можна виділити два етапи.

На першому етапі (1920 – 1923) ЦК КП(б)У видав циркуляр «Про залучення та використання спеціалістів» (1921), який орієнтував на диференційний підхід до оцінки «старих» спеціалістів та орієнтував переймати в них усе найкраще; РНК УСРР прийняла постанову «Про облік культурно-освітніх працівників» (1921), що сприяла збереженню вчительських кадрів і працевлаштуванню їх у мережі позашкільних установ соціального виховання, та декрет «Про шкільну зобов'язальність працівників соціального виховання» (1921), який усіх учителів віком до 40 років зобов'язував протягом трьох років пройти політичну й педагогічну підготовку на шестимісячних курсах. Однак на першому етапі ця робота велася стихійно і не мала належної ефективності. Характерною ознакою «перепідготовок» стало зміщення центру уваги з підвищення професійної підготовки вчителів на їх політичну освіту, що зумовило потужну ідеологічну спрямованість навчальних програм усіх курсів. На другому етапі (1924 – 1929) було створено спеціальне бюро з перепідготовки вчителів і позашкільних працівників у центрі, губерніях і округах (1924), і тому цей процес набув планомірного характеру з диференціацією курсів за змістом.

З 1924 року Народний комісаріат освіти значно активізував роботу з підготовки кадрів для національних освітніх установ Волині-Житомирщини. Причиною цього стало переконання представників нової влади в тому, що

більшість національних педагогів проводять «попівську політику», агітують проти радянської влади, є представниками «старої» школи, а тому не можуть відповідати своєму призначенню і потребують заміни. Як зазначав нарком освіти М. Скрипник, «питання кадрів у аспекті національних проблем означає питання остаточного розв'язання того, хто керуватиме національно-культурним розвитком ..., чи керуватиме стара інтелігенція, чи керуватимуть нові сили»⁴⁰⁷. Відтак, у національних освітніх закладах Київської, Подільської та Волинської губерній розпочалася масова чистка педагогічних кадрів, головний удар якої мав спрямовуватися на патріотично налаштовані елементи. Педагогів Волині-Житомирщини масово звільняли за «зв'язки з куркульськими елементами» або участь у «контрреволюційних вечірках».

Для підсилення «пролетарського елемента» в середовищі чеських учителів планувалося викликати освітян із Чехословаччини (безробітних членів союзу комун, учителів-комуністів); організувати вчительські курси шляхом залучення пролетарсько-налаштованої чеської молоді, розпочати роботу семінару з підготовки вчителів для чеських шкіл при Житомирському ІНО та чеського відділу при Коростишівському педагогічному технікумі, формувати з губернського фонду чеські пересувні бібліотеки; надавати належну допомогу в організації чеських сільрад у селах Головин, Дідова Гора, Мощановка та ін. Для німецьких, польських і єврейських учителів проводились окружні курси, налагоджувалась освітня справа в новоствореному польському (Мархлевському) районі, було створено польську кафедру при українських педкурсах.

Радянський період розвитку позашкільної освіти характеризується також активним пошуком ефективних форм перепідготовки педагогічних працівників для національних громад Волині-Житомирщини. Наприклад, частими в регіоні стали з'їзди вчителів. Зокрема, для підвищення ідейного й фахового рівня

⁴⁰⁷ Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві / М. Скрипник. – Х., 1930. – С. 28.

німецьких освітян з'їзди німецьких учителів пройшли у м. Пулинах (1920) та колонії Стара Буда, (1921). У 1924 – 1925 роках було організовано й проведено 4 конференції національних робітників: польських (1), єврейських (2), німецьких (1), на яких розглядалися питання розвитку дитячого руху, політичної роботи на селі, розвитку позашкільної освіти в регіоні, а також перепідготовки педагогічних кадрів. Для підвищення рівня єврейських учителів протягом 1928 – 1929 навчального року відбулися три конференції житомирського вчительства та окружна конференція єврейських культурних робітників Волині за участю представників сілрад та громадських організацій. Окрім з'їздів і конференцій для вдосконалення підготовки національних позашкільних працівників використовувалися також педагогічні наради, семінари, виїзди культурних робітників до містечок Волині, вечори, конференції читачів періодичних видань тощо. Проте найбільше уваги у радянський період було приділено організації національних учительських курсів, які покликані були ліквідувати найбільшу кадрову проблему – дуже низький рівень ідеологічної й педагогічної підготовки вчителів-позашкільників. У ці роки радянські лідери, як колись і царські ідеологи, змушені були визнати, що справі політичної освіти населення активний національний розвиток етносів завдавав більшої шкоди, ніж порівняно низький рівень педагогічної підготовки їхніх учителів. Отож на практиці головною метою курсів стало підвищення політичного рівня курсантів, наближення їх до ідей комуністичної партії, а вже потім – озброєння мінімумом навиків у галузі освіти.

Важливим аспектом кадрової політики радянського уряду було також матеріальне стимулювання педагогічної діяльності та соціальний захист освітян. Відповідно до постанови Раднаркому України «Про забезпечення продовольством працівників освіти» (1920) в умовах продовольчої скрути замість заробітної плати освітяни отримували предмети першої необхідності через кооперацію. У 1921 році на Великій колегії Головнопрофосу були розроблені головні принципи оплати праці працівників освіти: виходячи з місцевих умов і кваліфікації працівників освіти встановлювалися персональні

ставки, оплата праці в селах і містах визначалась натуральним еквівалентом. Тариф заробітної плати (стаж, освіта, посада) зумовлював поділ педагогічних працівників на 4 групи, які, у свою чергу, визначали розміри натуральної винагороди (працівники 1-ої групи отримували 8 пудів зерна у місяць, а 4-ої – 11). За даними фінансового відділу Наркопросу, середній місячний оклад працівника освіти у 1922 році становив лише 3 – 7 рублів⁴⁰⁸. До того ж заробітна плата сільського вчителя була нижчою, ніж міського, розміри зарплати були у 1,5 – 2 рази меншими, ніж до революції, й фактично дорівнювали стипендії студента, що й було головною причиною типових для того часу учительських страйків. Перехід до грошової системи оплати праці педагогів розпочався з 1923 року. Відтак, у 1925 – 1926 роках у Житомирській окрузі ставка працівника соціального виховання становила 30 рублів за 72 години лекцій на місяць. У цей період так само гострою проблемою залишалося забезпечення освітян житлом. Розв'язання цієї проблеми намітилось у 1924 році, коли на засіданні Головпрофосу вперше було вирішено разом з фінансово-економічними управлінням виділити спеціальні кошти на будівництво житла викладачам.

Слід відмітити, що в кадровій політиці радянської влади чітко простежувалась наявність подвійного стандарту. З одного боку, радянський уряд декларував необхідність активного залучення педагогів до співпраці, підвищення їх соціального статусу, покращення матеріального забезпечення, а з іншого – провокував у суспільстві соціальну ворожнечу, яка слугувала тлом для політичного тиску і репресій проти демократично налаштованих освітян.

Особливості матеріально-технічного забезпечення позашкільних установ дореволюційного періоду залежали від їх підпорядкування, завдань, цілей, специфіки цільової аудиторії. Проте спільним для них було небажання царської влади брати участь у фінансуванні позашкільної освіти. Ця владна позиція

⁴⁰⁸ *Масненко В.В.* Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років / В.В. Масненко // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 100.

яскраво і красномовно проілюстрована П. С. Уваровим, який «дипломатично» пояснював, що «маленькі місцеві музеї повинні бути зароджені власне приватною ініціативою, оскільки для цієї справи необхідні знання місцевості й місцевого населення, особлива любов і відданість справі, енергія в праці й невтомність, які не надаються і не можуть бути нав'язані людині наказом». Саме тому рівень матеріально-технічного забезпечення різних позашкільних установ у першу чергу залежав від щедрості приватної ініціативи. Найважливішим внеском влади у цю справу слід вважати дозволи на періодичне використання окремих державних приміщень. Наприклад, недільні школи та народні читання влаштувалися на Волині як при громадських об'єднаннях, так і в державних установах (місцевих училищах, школах, бібліотеках). Для цього з міським головою укладалася спеціальна угода про виділення необхідної зали або навіть складу. За підрахунками сучасників, щорічні витрати на 1 учня недільної школи становили в середньому від 30 копійок до 1 рубля й залежали від величини грошових субсидій засновників і пожертвувань, наявності при недільній школі бібліотеки, різних позакласних заходів, додаткових курсів, читань з «чарівним» ліхтарем і т. п. За підрахунками О. Вахтерової, загальна сума на утримання кожних 100 учнів недільної школи становила близько 55 руб. на рік. Таким чином, для відкриття недільної школи необхідна була доволі незначна сума – 50-100 руб. Однак на практиці ця цифра виявлялася значно вищою.

На рубежі XIX – на початку XX століття в центрі системи позашкільної освіти на Волині знаходились бібліотеки. Починаючи з 1909 року на утримання бібліотек при школах став асигнувати кошти Волинський губернський комітет. З 1911 року відкриттю «шкільно-народних» сільських бібліотек при школах сприяло Волинське земство. Бібліотеки-читальні сільських однокласних училищ Міністерства народної освіти відкривалися також за рішеннями Горошківського, Барашівського, Фасовського, Бежевського, Пулинського, Ушомирського та Левківського волосних сходів Житомирського повіту. Відомо також, що на влаштування кожної такої бібліотеки витрачалось по 100 рублів і

ще по 35 рублів щорічно для закупівлі книг, газет, журналів. Бібліотеки в національних поселеннях Волині існували винятково на кошти своїх громад.

Відносно непогано були забезпечені бібліотеки при чайних, створені ВПНТ. Відомо, що переважну частину їх бібліотечного фонду становила художня література (67 %), твори духовно-морального змісту (7,6), а також книги з історії (3,6 %), географії (2,4 %), філософії та психології (2,9 %). Решта галузевої літератури складала менше 1 % (наприклад, з сільського господарства – 0,7 %, природознавства – 0,5 %). Розмір і наповненість бібліотечних фондів залежали від фінансової спроможності повітових комітетів. Близько 25 % бібліотек мали фонд до 500 примірників, 61 % – до 1000 примірників, 14 % – понад 1000 примірників. Понад 2000 примірників мали Житомирська й Луцька народні бібліотеки та Ізяславська бібліотека при чайній.

Абсолютна більшість публічних бібліотек не мали власних приміщень і розміщувалися в будинках дворянських зібрань, де їм відводилась одна, в кращому випадку дві, кімнати, а меблі переважно складалися з 2–3 шаф, стола та 15–20 стільців. Характерними рисами діяльності публічних бібліотек у зазначений період була відсутність достатнього фінансування, випадковий характер фондів, які збиралися без чітко визначеного плану, в більшій мірі шляхом приватних пожертвувань. У публічних бібліотеках безкоштовним було лише користування читальним залом, а для читання книг вдома відвідувачі вносили певну плату.

На Волині існувало також багато дитячих притулків, що знаходилися, як правило, на утриманні різних добродійних товариств, які збирали для цього кошти шляхом проведення концертів, вистав, танцювальних вечорів, лекцій, підписання книг, продажу макулатури та інших видів громадських пожертвувань. Наприклад, за розрахунками Волинського товариства сприяння вихованню дітей (1900), для влаштування та утримання одного денного притулку для дев'яти дітей від 2 до 8 років необхідно було мати близько 750 руб. на рік. Це товариство утримувало два таких денних притулки, кількість дітей у яких поступово зросла до 100.

На початку ХХ століття губернська земська управа стала виділяти кошти на організацію вечірніх класів для дорослих у семи повітах губернії при будь-яких закладах, де були бажаючі читати лекції й проводити заняття. Узагальнюючи матеріальний стан і фінансування позашкільних закладів дореволюційного періоду, слід зазначити, що субсидіювалися вони здебільшого за рахунок місцевих коштів, зокрема, національних громад Волині.

Радянський період розвитку позашкільної освіти характеризується, перш за все, тим, що фінансування позашкільних установ стало здійснюватися вже за участю коштів республіканського бюджету. У 20-ті роки ХХ століття певні суми виділялися також і місцевими бюджетами за рахунок так званого «самообкладання населення». Для стабільного поповнення доходної частини місцевих бюджетів декретом від 10 жовтня 1921 року ВУЦВК встановив одноразовий грошовий збір у містах і містечках України для потреб культурно-освітніх закладів. У період становлення радянської влади серед усіх позашкільних установ фаворитами фінансової уваги держави стали політпросвітні заклади. У період утвердження НЕПУ виникла необхідність змінити систему фінансування, оскільки відсутніми були чіткі форми фінансування установ агітації та пропаганди. Джерела фінансування позашкільних освітніх закладів були поділені на: державні, місцеві, робітничо-селянські та самоокупні. За рахунок державних коштів утримувалися центральні органи Головного управління Політосвіти та їх місцеві адміністрації, центральні бібліотеки великих міст, музеї суспільно-державного значення, агітпункти. На місцеві кошти повинні були утримуватися центральні й районні клуби, бібліотеки, музеї, виставки, губернські й повітові політико-просвітницькі курси, хати-читальні, сільбудинки, просвіти.

Слід зазначити, що в цей час на Волині за рахунок місцевих коштів утримувалися трудові школи, просвіти, хати-читальні й бібліотеки. Усі інші культурно-освітні установи залишалися на повному державному утриманні. Місцеве керівництво вимагало також в усіх повітах і в кожній волості окремо обов'язково складати кошториси на утримання цих установ, зазначаючи кошти,

необхідні для ремонту приміщень, господарських витрат і утримання персонального складу.

Попри велику увагу держави до фінансування позашкільних установ, Народний комісаріат освіти все одно намагався залучати альтернативні джерела фінансування. У звіті за 1922 – 1923 навчальний рік зазначалося, що кошти державного бюджету в доходній частині становили 44,9 %, місцевого бюджету – 27,9 %, а решта надходила від партійних і профспілкових органів, державних підприємств, сільських громад і плати за навчання.

Для налагодження системи фінансування і розширення фінансової самостійності освітніх закладів РНК УСРР 30 березня 1923 року видала постанову про створення при освітніх та позашкільних закладах спеціального грошового фонду. Кошти фонду формувалися за рахунок плати за навчання, доходів майстерень, радгоспів та інших видів господарського використання навчально-допоміжних закладів, доходів від діяльності виробничих підприємств, створених навчальними закладами, допомоги від державних та громадських організацій, благодійних внесків. Проте, попри отримання широкої фінансової самостійності, фінансовий стан закладів освіти залишався складним, що засвідчують архівні джерела.

Звіти Волинської окружної інспектури народної освіти за 1926 – 1927 роки доводять, що 77,8 % державних коштів надходило на утримання закладів соціального виховання, 11 % – політичної освіти, 8,4 % – професійної. Причому спостерігалась тенденція до постійного збільшення державних асигнувань на політичну освіту населення. У 1925 році витрати на освіту в окрузі на одну душу населення складали 1 руб. 78 коп., а через рік зросли до 2 руб. 21 коп.

Слід зазначити, що в 20-х роках ХХ століття значно погіршилося матеріальне забезпечення позашкільних закладів у національних громадах Волині-Житомирщини. Якщо на початку ХХ століття найкраще забезпеченою на Волині була позашкільна освіта в німецьких і чеських поселеннях, то у 20-х роках вона дуже занепала, що певною мірою визначалося не лише повоєнними проблемами, але й упередженим ставленням радянської влади до розвитку

національної освіти. Зазначимо, що будівництво нових приміщень для позашкільних установ, розгорнуте у 1928 році, все одно не могло задовольнити зростаючі освітні потреби населення.

Варто проте зазначити, що попри безліч ідеологічних, організаційних і фінансових проблем, розвиток матеріально-технічної бази позашкільної освіти на Волині-Житомирщині у 20–30-х роках ХХ століття характеризується також важливою позитивною зміною – включенням держави у фінансування позашкільних установ.

Вивчення загальних засад функціонування позашкільних закладів Волині-Житомирщини у другій половині ХІХ – 30-х роках ХХ століття дозволяє виявити специфіку волинських позашкільних закладів освіти, форм їх роботи, змісту діяльності, особливостей навчально-методичного, кадрового і матеріально-технічного забезпечення.

Самобутня змістовність позашкільної освіти Волині була сформована на основі багатоговікового досвіду педагогічної, громадсько-політичної та релігійної діяльності волинян і відобразила економічні, політичні, соціальні та історико-культурні особливості регіону й загальноєвропейські освітні тенденції. Характерними особливостями змісту позашкільної освіти дореволюційного періоду слід вважати: релігійність, національно-патріотичну домінанту позашкільної освіти в національних громадах Волині, спрямованість переважно на соціально незахищені верстви населення. Головна специфіка змісту позашкільної освіти радянського періоду полягала у його підпорядкуванні виховним завданням нової комуністичної ідеології.

Розділ 9. Музична освіта на Волині

9.1. Музична освіта в духовних навчальних закладах

Зазначимо, що головним завданням системи тогочасної освіти було виховання моральності, послуху, богобоязні. Викладання церковного співу стало одним із важливих чинників цієї задачі.

На уроках музики школярі долучалися до активної культурно-освітньої діяльності. Зрозуміло, що не всі учні мали голос і слух, але з колективу нікого не вилучали через профнепридатність, а найкращі учні мали змогу виступати на крилосі у церкві. Це була нагорода за успіхи. На заняттях дітям повідомлялася певна кількість знань з історії, релігії. Незважаючи на фрагментарний та безсистемний характер, для більшості волинської бідноти навіть така музична освіта мала велике значення. Благотворний вплив музики ще більше посилювався на заняттях у храмі (чудова акустика та ошатність культової споруди справляли неабияке враження на малолітніх отроків).

Зазначимо, що навчання в церковнопарафіяльних школах значною мірою залежало від особистості батюшки. У кінці XIX століття у Волинській глибинці священство все ще мало значний вплив на громаду; вони були тими, кого називали «помісними князьками». Саме від духовенства залежало бути чи не бути школі. Значна частина священства підтримувала освітню справу в сільській місцевості, розуміючи її користь. Інші займалися розбудовою навчання або з власних амбіцій, або щоб не вважатися ретроградом.

Викладання співу в церковнопарафіяльних школах губернії було майже дзеркальним відображенням стану музичних справ у школах грамоти. Тут також рівень викладання залежав від знань і вмінь учителя. У школах, де співи викладалися, заняття проводилися в три етапи. У молодшому відділенні діти розучували найпростіші молитви, які виконуються на різних ступенях гами. У середньому відділенні вже вивчали уривки Літургії. У старшому ж відділенні школярі вже знали більш складну службу (Всенощное бдение).

Зауважимо, що вчителі, які гарно викладали свій предмет, користувалися пошаною і любов'ю оточуючих. Сільські громади Володимир-Волинського

повіту звернулися з проханням не переводити учительок музики і співів М. Боровську (с. Лудино) та О. Костецьку (с. Чесно-Хрестенське) на інше місце роботи, бо «вони чудово знають співи та добре керують хором»⁴⁰⁹.

Ще одним різновидом духовних навчальних закладів були *елементарні двокласні школи*. У молодшому відділенні окремо вивчали спів за інтервалами (секундами, терціями). Найздібніші учні мали право практикуватися в роботі з хором у церкві на правому крилосі. Тексти молитовних піснеспівів вивчалися на уроках слов'янської мови: учні намагалися зрозуміти головну думку та зміст прочитаного (вважаємо – проспіваного).

Однак, незважаючи на практично тотальну наявність хорових колективів у школах, освіта (у тому числі музична) в духовних закладах першої половини ХІХ ст. вже не відповідала рівню розвитку країни, вимогам нового часу. Вона поступово ставала своєрідним гальмом як для «точних» наук, так і в сфері естетичного виховання: «... церковні школи в нас отримали великий розвиток. Але, на жаль, не все духовенство є достойним свого високого сану в цій важливій справі».

Окрім «персональної недолугості», виокремимо інші проблеми у шкільній музичній освіті у другій половині ХІХ ст.:

1. Застарілість підручників і викладацьких методик. Основним посібником з музики був Псалтир, а самі священнослужителі навчали старослов'янською мовою («аз, буки» і т. ін.).

2. Вкрай незадовільне матеріальне становище шкіл, про яке свідчить «Звіт інспектора В.Чечуріна»: «повсюди жахливе жебрацтво, затхлість, учні механічно заучують матеріал і нездатні зрозуміти прочитане, у школах відсутня хоча б якась педагогічна методика. Висновок: в умовах, у яких знаходиться нині школа, навчати дітей будь-чому дуже важко»⁴¹⁰.

⁴⁰⁹ *Отчет* Волынского епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ в епархии за 1909-1910 гг. в учебно-воспитательном отношении. – Житомир: Волынская губернская типография, 1911. – 128 с.

⁴¹⁰ *Звіт* інспектора Чечуріна про матеріальний стан навчальних закладів. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 9. – 1863. – Арк.89.

3. Подвійне підпорядкування шкільництва. Навчальні заклади підпорядковувалися Святійшому Синоду та Міністерству народної освіти. Сучасники зазначають, що між цими відомствами час від часу зчинялася справжня бійка за кошти, які виділялися на освіту: «Генералу Анненкову Миколі Миколайовичу доповідаємо, що церковники всіма способами чинять перепони процесу освіти. Йде справжня війна між духовним і цивільним відомствами. Усе почалося через гроші, які Міністерство народної освіти виділило на дотації школам. Влада готова була дати зарплатню священикам як учителям. Цього їм, виявилось, замало! Треба прагнути, щоб батюшка сприймав відкриття в його селі школи як нагороду»⁴¹¹.

4. Проблемою залишалася професійна обмеженість дячків, які одночасно були викладачами. Дуже часто заняття проводилися саме з того предмета, який учитель знав найкраще. Наприклад, у розкладі школи с. Миколаївки Заславльського повіту переважали уроки співів, бо викладач мав прекрасний голос⁴¹².

5. Священики, окрім виконання вчительських обов'язків, змушені були піклуватися про побут шкільного персоналу: забезпечувати квартирами, продуктами харчування, паливом, допомагати у складанні навчальних планів. Особливо наголошували на збільшенні годин з предмета «каліграфія» (учнів, які гарно писали, використовували замість писарчуків). Тому часу на здійснення ними функцій учителя музики залишалось небагато.

6. Недоліком церковної освіти була певна ізоляція учнів від звичного для них сільського укладу життя. Вживаючи сучасну термінологію, церковнопарафіяльна школа почасти не сприяла формуванню соціальної компетентності особистості, а, навпаки, віддаляла учнів від сільського життя.

⁴¹¹ *Доповідна* записка генералу Анненкову Миколі Миколайовичу про відносини МНО та Святійшого Синоду. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 9. – 1863. – Арк. 5.

⁴¹² *Ткачук А.* Стан початкової освіти на Волині у другій половині XIX ст. – 1900-х рр. / *А. Ткачук, Л. Жданюк* // Науковий віник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 1997. – № 3. – С. 39-43.

Більшість випускників, повертаючись додому, створювали прошарок «зайвих» людей, які були майже непристосовані до сільського життя і праці.

Серед великої кількості історичних документів, які відображають стан справ у духовній освітній галузі, відзначимо «Доповідну записку інспектора Тарнавського про міри щодо поліпшення викладання церковного співу».

Цей документ – найкраща ілюстрація стану справ у духовних закладах. Цитуємо: «Я недостатньо ознайомлений з предметом, але, проаналізувавши ситуацію, можу сказати:

- 1) рівень викладання співів дуже і дуже пристойний;
- 2) він набагато вищий, ніж у Росії;
- 3) незважаючи на російську хорову «рекрутчину», хори Південно-Західного краю надзвичайно професійні».

За змістом документу можна відзначити, що інспектор досить глибоко проаналізував сутність музичної освіти в губернії. Правда, його поради щодо поліпшення ситуації, в умовах животіння церковних шкіл, були, м'яко кажучи, утопічними. Так для поліпшення «музичної» ситуації Тарнавський пропонує цілу низку кроків. Ці пропозиції можна звести до трьох груп:

1. Організаційна група:

- а) закріпити за старшими вихованцями молодший хор для роботи;
- б) кожен зі старшокласників має опікуватися двома школярами (1-2 кл.);
- в) уроки співу призначити в розкладі першими, а не останніми;
- г) зобов'язати псаломщиків приходити на репетиції, вивчити ноти, підкорятися вчителю;
- д) вимагати від кожного викладача представити свою робочу програму.

2. Практично-професійна група:

- а) оволодіти скрипкою;
- б) займатися вокалом;
- в) вивчити ноти;
- г) вивчати нотну літературу;
- д) спростити церковний спів (кількість партій, а не складність);
- е) організувати курси підвищення кваліфікації.

3. Стимулювання:

- а) заохочувати матеріально (грошима) вчителів та морально (грамотами) учнів;
- б) залишати без заробітної плати вчителів, які гірше псаломщиків знають

нотну грамоту. Їхній заробіток отримають колеги-регенти. (Ця ідея знайде своє втілення у липні 1910 р. Тоді з'їзд наглядачів Волинської єпархії видав постанову, за якою вчителі, які організують хор і співатимуть у церкві, будуть отримувати платню псаломщиків. І навпаки – псаломщики за роботу з шкільним хором отримуватимуть гроші учителя). Тарнавський навіть представив власну поурочну програму (96 годин): 1-13 уроки: вивчення найпростіших інтервалів та поспівок; 14-20 уроки: поняття терції; 21-31 уроки: поняття кварта; 32-39 уроки: поняття октави; 40-45 уроки: повторення пройденого; 46-52 уроки: знаки альтерації; 53-70 уроки: вивчення гам; 71-96 уроки: вивчення складних піснеспівів⁴¹³.

Однією з регіональних музично-освітніх особливостей Волині була значна кількість шкільних хорових колективів у сільській місцевості. Очевидно, це обумовлювалося економічною ситуацією: переважанням сільськогосподарського способу виробництва і відносно «молодим» віком капіталістичних відносин, які зароджувалися на цій території. Таким чином, здійснювалася своєрідна проекція соціальної ситуації на мистецьку (й освітню). У селах і невеликих містечках, за відсутності професійних викладачів-інструменталістів (не враховуючи самоуків-аматорів), найдоступнішою і найдешевшою формою музичної освіти був шкільний хоровий колектив. Для розуміння повної картини слід визначити декілька головних рис шкільної хорової практики: 1) до програми входив предмет «церковний нотний спів»; 2) були обов'язковими вивчення понять з теорії музики; 3) найобдарованіші співали в зведеному церковному хорі закладу; 4) навчальними посібниками стали збірники церковних піснеспівів; 5) вихованці не оминали увагою народну творчість⁴¹⁴.

⁴¹³ *Доповідна записка інспектора Тарнавського про міри щодо поліпшення викладання співу.* – ЦДДАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68. – 1890. – Арк.136-143.

⁴¹⁴ *Бричок С. Б.* Церковнопарафіяльні школи в системі народної освіти на Волині (др. пол. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005. – 183 с.

Не заперечуючи ролі церковних шкіл у першій половині XIX ст., зазначимо, що згодом зміст освіти в них уже не відповідав рівню суспільних вимог, який склався на Волині. Тому в другій половині XIX ст. парафіяльні школи втратили своє значення і вже не мали такого морального впливу, перетворившись на заклади з підготовки дрібних канцелярських службовців.

Звернемося також до досвіду музичної освіти в *жіночих навчальних закладах*. Окрім набуття знань, вони реалізовували мету навчання як засіб влаштування особистого життя. Під таким гаслом проходили шкільні роки для вихованок жіночих училищ Православного відомства. У силу історичних причин жінки (і не тільки волинські) вважали вдалий шлюб вирішенням багатьох матеріально-побутових проблем. Зміна соціального статусу давала можливість перебувати серед місцевої аристократії. Звичайно, жіноцтво прагнуло демонструвати на цих зібраннях високий рівень культури й освіти, тому ці меркантильні міркування приводили молодих дівчат до навчальних закладів. Ще однією причиною поширення училищ православного відомства була нестача коштів у значної частини мешканців Волині на більш коштовну освіту. Держава певною мірою сприяла освіті жіноцтва, прагнучи увійти в загальноєвропейський культурний простір та реалізувати свої суспільні інтереси:

1. Повноцінна служба православних священиків у провінції. Більшості вихованок училищ, серед яких відсоток «попівен» був найвищим, у майбутньому відводилася роль дружини священика. Коло спілкування сільського священика було дуже обмеженим, тому його найпершим одноступенем і співрозмовником була дружина. Інтелектуальна обмеженість і невігластво «матушок» спричинювали, серед іншого, деградацію православного пастирства. Тому освіта дружин священиків давала їм змогу стати надійною опорою, одноступенем і помічницею чоловіка⁴¹⁵.

⁴¹⁵ Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – 488 с.

Суттєвим є прийнятий у 1899 р. наказ про обов'язкове викладання в жіночих духовних училищах предмета «церковний спів»: майбутня матушка повинна вміти вправлятися з церковним хором, щоб при потребі замінити регента. У деяких випадках матушки одразу з прибуттям на місце проживання ставали керівниками хору. Крім цього, освічена дружина священника мала створити для чоловіка сприятливі побутові умови – гарне господарство і затишне «сімейне гніздо». Освітня програма духовних училищ (арифметика, Закон Божий, чистописання, психологія, рукоділля, гігієна та ін.) дозволяла стати гарною господинею.

2. Відкриття жіночих духовних закладів було важливим соціально-політичним чинником. Звичайно, не всі волинянки, отримуючи освіту, переслідували особистий інтерес. Суспільно-економічний розвиток Російської імперії на початку ХІХ ст. сформував прагнення жінки бути особистістю, з якою рахується суспільство. Тому велика кількість жіноцтва виїжджала навчатися за кордон (в університети Берліна, Цюріха, Парижа та ін.)⁴¹⁶.

Отже, можемо зробити висновки, що метою навчання в духовних жіночих навчальних закладах було: забезпечення функціонування сільських парафій, стримування відтоку жінок за межі імперії, власне освіта як така (бо освітній процес усе-таки відбувався) та гендерний аспект.

Щодо мистецьких предметів, то в Житомирському духовному училищі з 1864 р. викладався спів (як обов'язковий предмет) і музика (його ввели як необов'язковий предмет у 1883 р.)⁴¹⁷.

На уроках співу вивчалася вся церковна нотна література та хід Літургії. Заняття з музики обмежувалися грою на роялі. Дослідник О. Фотинський пише, що в єпархіальних училищах була велика кількість охочих навчатися: «...уміння

⁴¹⁶ Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Єршова Людмила Михайлівна. – К., 2002. – 307 с.

⁴¹⁷ Єршова Л. М. Духовна жіноча освіта на Волині (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. М. Єршова // Шлях освіти. – 2000. – № 4. – С. 3.

хоч би бренькати на фортепіано є одним з так званих «суспільних талантів», володіння яким для багатьох є дуже бажаним»⁴¹⁸.

Учениці займалися грою на інструменті за обопільною згодою з учителькою. Вони могли переходити від одного викладача до іншого, хоча це не дуже схвалювалося. Уроки були індивідуальними і тривали 30 хв. по 2-4 рази на тиждень (залежно від оплати, яка була поурочною). Як свідчать історичні джерела, адміністрація на початку кожного навчального року переймалася проблемою розподілу роялів по класах, щоб паралельно з обов'язковими уроками вільні від навчання учениці також могли займатися на інструменті. Враховуючи тісноту приміщень та їхню акустичну непристосованість, проблема ця дійсно була дуже серйозною.

З 1897 р. в Житомирському єпархіальному училищі було запроваджено викладання гри на скрипці. Його безкоштовно вів І.М. Радецький. Правда, така добродійна діяльність швидко йому набридла, тому в наступному навчальному році скрипаль попросив оплати своєї роботи «із сум закладу, через особливе значення цього уміння для майбутніх учительок церковнопарафіяльних шкіл, а також при організації сільських хорів»⁴¹⁹.

У цьому училищі стан музичної освіти підпадає під характеристику «багатостраждальний». Цьому є кілька причин :

1. Втручання в музично-освітній процес церковного керівництва. Цей чинник можна проілюструвати таким фактом. Шкільна адміністрація запросила на роботу Віктора Тернецького, але Архієпископ Волинський Модест побажав бачити на посаді викладача співів регента свого хору А.М. Кващевського. Як компенсацію В.Тернецькому дали для роботи старші класи. Пізніше (в 1895 р.) він усе-таки отримав у своє керування церковний шкільний хор.

2. Кадрова проблема. Так до 1893 р. єпархіальне училище не мало свого власного диригента. Священик А.М. Кващевський працював за наймом, тому,

⁴¹⁸ *Фотинский О.Л.* Очерк истории Волинского женского училища духовного ведомства за пятьдесят лет его существования (1864-1914) / О.Л. Фотинский. – Житомир, 1914. – С.95.

⁴¹⁹ Там само. – С.96.

за браком часу, одразу починав вивчати великі й складні хорові полотна, а часу для вивчення необхідних у повсякденній роботі поспівок не вистачало. Інколи уроки призначалися в незручні для учениць години. Прийом на роботу власного вчителя із наданням казенного помешкання вирішив означену проблему.

3. Розпорошеність учениць по хорах, здебільшого класних. У церкві на крилосі окремими колективами співали школярки V-VI класів. Часто туди попадали учні без голосу і, що гірше, без слуху. Учениці виступали на музично-літературних вечорах теє класами. Зрозуміло, що це не додавало ні особистого професіоналізму, ні ансамблевого. Поступово було вирішено і цю проблему, коли в руках П.А. Ляшевича зосередилися кращі співочі сили училища. Після згоди Учбового комітету Святійшого Синоду заклад отримав один постійний зведений хор, у якому співали учениці з усіх класів.

4. Фінансова незабезпеченість. У 1904 р. училище відвідав Товариш (заступник) Обер-прокурора Святійшого Синоду В.К. Саблер, який, зокрема, зауважив, що заняття на скрипці дуже важливі для майбутніх учительок, і порекомендував ученицям вчитися цьому мистецтву. На прохання Правління училища Господарче управління Святійшого Синоду вислало в Житомир 15 скрипок, і з 1905 р. почалося навчання гри на цьому інструменті. Але суми, які виділяло духовне відомство на заробітну плату, були такими мізерними, що знайти хорошого музиканта було вкрай важко. У 1905 р. за освіту вихованок взявся талановитий самоук К.І. Вишневський. У 1907 р. йому на зміну прийшов тодішній директор музичного училища Е.П. Валек (працював до 1912 р.). Після його виїзду з Житомира уроки гри на скрипці припинилися.

5. Неврегульованість проблеми навчання «немузикальних» учениць. Довгі роки керівництво училища не могло вирішити, чи переводити в наступний клас вихованок без слуху при знаннях лише з теорії співу і яку оцінку виставляти їм з предмету «співи» після закінчення курсу навчання. Варто додати, що ця проблема залишається актуальною і для сучасних педагогів.

6. Різне ставлення учениць до занять з музики в кінці ХІХ та на початку ХХ ст. Якщо в кінці ХІХ ст. сучасник (І. Фотинський) у звіті відзначав, що «музика знаходить багато охочих»⁴²⁰ і вважалася приємним і легким предметом (хай навіть необов'язковим), то у ХХ ст. інтерес учениць до занять поступово спадав. Вони пояснювали це кількома причинами: програма з музики складна і забирає багато часу; великий обсяг загальноосвітніх предметів не залишав вільного часу для репетицій; ситуація у країні не спонукала до занять (у світі розпочалася І світова війна); музика була, врешті, необов'язковим предметом.

Усі означені вище історичні факти і тенденції дозволяють зробити висновок, що психолого-педагогічна мотивація навчання музиці (мається на увазі й виконавство, і спів) кінця ХХ ст. і в наш час майже не змінилися. А вбогість «музичного» бюджету сучасних шкіл бере початок ще в минулих століттях.

У православних навчальних закладах пріоритетним було хорове навчання. Натомість в інструментальній музиці відчувався вплив польських католицьких орденів, які діяли на території Волині ще у ХV-ХVІІ ст.: у Любарській та Овруцькій базиліанських школах викладалася гра на гітарі, флейті, скрипці, кларнеті, фортепіано⁴²¹.

Не менш різноманітним було навчання у Бердичівському кармелітському училищі. Тут великої популярності набули камерні ансамблі: дуети, тріо. Викладачі мали різне походження й освіту: в одних за плечима була Волинська семінарія, інші вчилися у Кременецькому ліцеї або Дедеркальській учительській семінарії. Деякі закінчили освітні заклади Праги (Мацей Ленхарт, Мацей Пальхейм, Ян Рінашек), Львова (Франтішек Рачинський, Мартін Скавронський). Поручик Микола Растригін отримав військову музичну освіту⁴²².

⁴²⁰ Там само. – С.57.

⁴²¹ Сейко Н. А. Польське шкільництво на Волині–Житомирщині у ХІХ – поч. ХХ століття : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДПУ, 2001. – 226 с.

⁴²² Шамаєва К. Розвиток музичної освіти на Україні: [монографія] / К. Шамаєва. – К.: Музична Україна, 1986. – 135 с.

З деякими учнівськими колективами працювали талановиті аматори. Незважаючи на духовне підпорядкування, польські навчальні заклади давали світську музичну освіту. Навчання у волинських закладах різних церковних відомств охоплювало широкі кола учнів. Це було важливим чинником демократизації культурно-просвітницького життя регіону і прилучення до кращих зразків мистецтва.

Таким чином, для духовної музичної освіти Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст. були характерними такі ознаки: а) домінування навчання хоровому співу порівняно з інструментальною освітою (останнє можна пояснити відсутністю цього напрямку в церковній службі); б) суттєві відмінності у музичній освіті, яка надавалася православними і католицькими навчальними закладами; в) особлива зацікавленість у музичній освіті учениць єпархіальних навчальних училищ, що пояснювалося прагненням жіноцтва до отримання освіти у навчальних закладах будь-якого рівня і статусу.

9.2. Музична освіта в загальноосвітніх та професійних навчальних закладах

У домашніх умовах зміст музичної освіти визначався талантом учня, а також знаннями вчителя, який повинен був скласти відповідні іспити при університеті, гімназії або в учительській семінарії. Загалом, високий рівень пансіонної освіти є характерною тенденцією для Волині, а домашня освіта – взагалі її візитною карткою. Вивчення інструментальної та хорової європейської музичної класики у побуті поєднувалося з виконанням фольклорних творів. До сімейного хору залучалися всі, хто мав голос (в тому числі слуги). Домашня освіта, переплетена з побутовим музикуванням, неабияк сприяла духовному збагаченню найширших верств населення. Вважаємо, що у характеристиці домашньої освіти буде доречним термін «напівстанова», адже викладачів запрошували у багаті садиби. З часом їхні вихованці збирали на домашні концерти батьків і всю челядь, виступали як солісти домашнього оркестру чи хору. Цим вони мимовільно залучали своє різнокласове оточення

до музичних занять. Більшість учителів були іноземцями: Ц. Висогурський (32 роки, Австрія), Ф. Стясний (38 років), Й. Шадек (41 рік), І. Чапек (42 роки), І. Рішанек (48 років), А. Крайський (53 роки). Окремо варто звернути увагу на стан музичної освіти в *пансіонах*. Уже згадувалося, що за часів русифікації така форма освіти була досить популярна серед поляків. Проте з часом вона набула особливого значення в середовищі інших етносів. З її розповсюдженням вирішується багато проблем жіночої освіти, а також задовольняються потреби і запити вищих класів суспільства. У приватних навчальних закладах предмети мистецького циклу були обов'язковими: співи (церковні та світські твори), музика (гра на фортепіано, скрипці), танці. Діяльність волинських пансіонів регламентувалася загальними урядовими законодавчими актами.

Тому проблеми та негативні тенденції були загальними, як-от: велика бюрократична тяганина; жорсткий контроль діяльності; тотальний характер перевірок.

Відкриття пансіонів стало своєрідним результатом-відповіддю на незадовільний стан державної освіти. Незначна кількість гімназій, відкритих у великих містах, а також слабкість навчальних програм місцевих повітових і парафіяльних училищ не змогли задовольнити високі вимоги дворянства щодо освіти своїх нащадків. У кінці XVIII ст. перші пансіони були відкриті в Ромнах, Глухові, Чернігові й Полтаві. У Києві та на Волині ці заклади ведуть відлік від початку XIX ст.

Першими фундаторами та утримувачами пансіонів були іноземці. Найвідомішими з них у різний час були: пастор Рюге й баронеса Сабіна де Конті (20-ті роки XIX ст.), Єлизавета Ковпакевич, Кароліна Ростецька (30-ті роки XIX ст.), А. Лопатьєва, Евеліна Махцевич та Елеонора Жданко (40-ві роки XIX ст.) – м. Житомир. На теренах губернії плідно працювали заклади Терези Біндер (м. Бердичів), мадам Совінської (м. Теофіполь), Кржиманської (м. Луцьк), Маріанни Бондіні (м. Рівне), Пелагеї Бачинської (м. Острог)⁴²³.

⁴²³ Єршова Л. Жіноча пансіонна освіта на Волині / Людмила Єршова // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2003. – Вип. 12. – С. 168-171.

Ці заклади були різними за рівнем освіти. У деяких з них мистецькі предмети (в тому числі й музику) викладали справжні професіонали: так більшість знатних волинян віддавала перевагу Бердичівському пансіону де Вольсе. У пансіоні учні мали змогу вибирати інструмент, проте майже всі намагалися потрапити на курс фортепіано – його викладав відомий піаніст і прекрасний педагог Михайло Черні. Музику (в тому числі фортепіано) в пансіоні отця Рюге (рік відкриття – 1800) вивчали під керівництвом Вікентія Величка. Більш широкою була програма в пансіоні А.Я. Лопатьєвої (згодом Л.І. Соколової). Тут учні вивчали музику (гру на інструменті) та співи. У закладі в різний час працювали Малишевський, Паль, Нехлеба, Черпаховський, Шпіллер, Рішанек; Шнайдер і Скібінська викладали вокал.

Досить багатогранною була діяльність викладача житомирського пансіону (згодом навчальних закладів такого ж рівня м. Києва) Владіслава Заремби (1833-1902 рр.): він з успіхом виступав як акомпаніатор, соліст, ансамбліст, писав обробки творів Т. Шевченка, а також створював оригінальні твори. Його син Сігізмунд (1861-1915 рр.) успадкував музичний талант батька і став його гідним спадкоємцем на музично-педагогічній ниві (був композитором, диригентом, віолончелістом, піаністом. Згодом очолив Воронежське відділення РМТ і музичного училища при ньому)⁴²⁴.

У пансіоні Луцька вчителем «початкової музики» був І. Шматула. Сама господиня мала звання вчительки «музики та інших домашніх знань». Солідну підготовку (спів і музика) мала викладач рівненського закладу Емілія Ольшевська, яка навчалася наукам у м. Львові.

Звичайно, не всі пансіони давали рівнозначну музичну освіту. Часто на посаді вчителів співу, гри на інструменті або танців перебували зовсім

⁴²⁴ *Шамаєва К.* Розвиток музичної освіти на Україні: [монографія] / К. Шамаєва. – К.: Музична Україна, 1986. – 135с.; *Шамаєва К.* Чеські музиканти на Волині / К. Шамаєва// Велика Волинь. Науковий збірник Товариства дослідників Волині. – Житомир-Малин, 2001. – Т. 24. – С. 4-6; *Шамаєва К.* Музиканти-поляки з Волині / К. Шамаєва // Житомирщина на зламі тисячоліть. Науковий збірник Товариства дослідників Волині. – Житомир, 2000. – Т.21. – С. 334-337; *Шамаєва К.* Музична освіта в повістях Т. Шевченка / К. Шамаєва // Музика. – 1989. – № 1. – С. 20-21.

випадкові люди. Працюючи з молоддю, неосвічені чи невисокого професійного рівня педагоги прищеплювали вульгарний смак, який проявлявся в манірному або ж бездумному виконанні або в салонно-будуарному репертуарі. Після закінчення навчання почасти виявлялося, що вихованки отримували поверхову освіту: мали уяву про «бон тон», цікавилися модами і танцями, мали у виконавчому арсеналі кілька популярних романсів і пісень.

Досить саркастично до популярності пансіонів серед населення ставився М.В. Гоголь. Його тонка іронія в описанні життя в цих закладах зачепила й музичну сферу. Дещо суперечливою є думка автора «Мертвих душ» про цілі навчання: «в пансіонах три ... предмети складають основу людської доброчесності: французька мова, необхідна для щастя сімейного; фортепіано для доставляння приємних хвилин чоловіку; і... господарська частина...»⁴²⁵.

Т.Г. Шевченко розумів, що немає однакових за освітнім і матеріальним рівнем закладів, тому намагався на фактичному матеріалі розкрити їхні педагогічні проблеми й завдання у своїх творах. Не залишав поет поза увагою й музику, зазначаючи, що музичний багаж пансіонерок був різним. У репертуарі деяких вихованок були як «малорусские песни», так і твори Мендельсона, Баха і Бетховена⁴²⁶.

Досить плідно на теренах Волині працювало училище імені графа Д.М. Блудова.

Навіть перед смертю Дмитро Миколайович просив свого духівника протопресвітера В.Б. Баженова передати доньці його останню волю: заснувати в м. Острог у колишній резиденції князів Острозьких школу для дівчаток. Так з'явилося училище графів Блудових. Однією з особливостей цього навчального закладу була вимога щодо віросповідання вихованок – виключно православне:

⁴²⁵ Гоголь Н. Мертвые души: [поэма] / Н. Гоголь. – М.: Художественная литература, 1985. – С.21.

⁴²⁶ Шамаєва К. Музична освіта в повістях Т. Шевченка / К. Шамаєва // Музика. – 1989. – № 1. – С. 20-21.

«щоб майбутні дружини наших священослужителів отримали суто російське виховання»⁴²⁷.

Донька А.Д. Блудова (Стокгольм, 1812 р. – Москва, 7.04.1892 р.) все своє життя присвятила добродійній діяльності. Вона стала фундаторкою Кирило-Мефодіївського братства (м. Острог), однойменного училища, гімназії у с. Биків, але улюбленим «дітищем» графині було училище для дівчат духовного звання (рік заснування – 1865). Будучи камер-фрейліною царського двору, вона залучила до когорти жертводавців самого імператора Олександра II, імператрицю Марію Олександрівну, княгиню Д. Голіцину, графиню А. Шереметеву⁴²⁸.

Тільки від Государя надійшло 19000 крб. Не набагато меншими були грошові пожертви інших – саме цим коштом при училищі була побудована церква Св. великомученика Пантелеймона. Сама Антоніна Дмитрівна Блудова, попри наявність високих покровителів, віддала величезну частину маєтків на потреби школи – у день іменин батька подарувала їй усе його майно. Згодом вона не зупинялася навіть перед продажем фамільних прикрас і коштовностей. Тому закономірним є той факт, що при достатньому фінансуванні музика, будучи предметом необов'язковим, для всіх бажаючих викладалася безкоштовно. Правда, згідно з §8 «Інструкції для викладачів», до занять не допускалися особливо бездарні та учні, які не підходили за віком (були старші 10 років) і ніколи не займалися музикою. Регент хору Лисицький намагався вивчити якнайбільше духовних творів, «щоб учениці мали хоча б якесь уявлення про багатство православної Літургії»⁴²⁹.

У 1893 р. керівник хору і два вчителі отримували 250, 300 і 150 крб. відповідно⁴³⁰.

⁴²⁷ *Острозька Академія XVI – XVII ст. Енциклопедія / Ред. І. Пасічник. – Острог, 1997. – С.24.*

⁴²⁸ Там само. – С.190.

⁴²⁹ Звіти попечителя Київського навчального округу про жіноче училище імені Блудова. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 155. – Спр. 28. – 1911. – Арк.27.

⁴³⁰ Там само. – С.31.

Порівняно з жебрацькими заробітками в інших навчальних закладах (56-62 крб.) заробітки вчителів співу училища є великими. Через деякий час (1915 р.) в училищі так само працювало три музиканти: регент Є.С. Володимирський (отримував 300 крб. і оплачену школою квартиру), вчительки Є. Щелкачова і В. Шаравська отримували по 150 крб. і оплачені квартири⁴³¹.

Приблизно в той же час у Житомирі працював ще один навчальний заклад – *прогімназія*. У ній також діяли хор і оркестр (створений дещо пізніше хорового колективу). З 1878 по 1891 р. хор навіть співав у Михайлівській церкві. Досить яскраву характеристику колективу дав Леонід Карум, мешканець Житомира, блискучий офіцер, у майбутньому чоловік Варвари Афанасіївни Булгакової. Він не шкодував часу на відвідування служби в Соборі⁴³².

Сучасники відзначали тягу до занять та успіхи учнів Житомирської прогімназії в оволодінні інструментами. Проте ця позитивна тенденція не стосувалася ансамблевої гри в оркестрі: «вихід учнів-музикантів із стін прогімназії по закінченні... курсу навчання розстроював звучання колективу, не даючи можливості сформуватися у щось серйозне, щоб він міг виступати з публічним виконанням музичних творів. Тільки окремі солісти з числа учнів прогімназії виступали на літературно-музичних вечорах...»⁴³³.

Гімназії. У навчальних закладах вищого рівня музику до реєстру необхідних для вивчення предметів не включали майже століття – до 1915 р. Саме у цьому році музиці та естетиці надали статусу обов'язкових у гімназіях та престижних «іменних» закладах (наприклад, в училищі Блудових). За «Положенням про гімназійну освіту 1804 р.», гімназії могли утримувати вчителів танців, музики і тілесних вправ. До більшості вищих навчальних

⁴³¹ Там само. – С.30.

⁴³² *Ноженко С.* Миф о городе Леонида Карума / С. Ноженко // *Стиль и дом.* – 2000. – № 4. – С. 66-73.

⁴³³ *Циркун А.Н.* Отчет о состоянии Житомирской прогимназии (1877-1897 гг.). – Житомир: Типография Общества взаимного кредита, 1899. – 62 с.; *Отчет* о состоянии Житомирской прогимназии со времени ее открытия до преобразования в полную гимназию (1877-1897). – Житомир: Литография Н. Бродовича, 1897. – С.51.

закладів адміністрація застосовувала принцип «*primum desiderium*» (там, де є можливість). У волинських закладах це було досить широко використано. Зокрема, в 1-у Житомирську чоловічу гімназію (заснована у 1833 р.) її попечитель Ю.-І. Крашевський запросив на роботу чеха Й. Шадека. Той навчав хлопчиків грі на фортепіано та скрипці. У гімназії також влаштовувалися музичні вечори та гастрольні виступи відомих у Європі майстрів. Цей приклад та досвід музичної освіти у 1-й Житомирській чоловічій гімназії засвідчує, що участь учнів у концертах, хорах, театральних виставах або просто як глядачів сприяла розумовому, моральному, духовному зростанню молодого покоління. У гімназії метою вивчення співу було «... залучення із середовища учнів кращі музичні сили до активної участі в богослужіннях і літературно-музичних вечорах, які іноді проводилися в гімназіях»⁴³⁴. Крім співу, учнів навчали грі на смичкових і духових інструментах.

Дуже популярними в Житомирі на початку минулого століття були оркестри: «Для посилення патріотичного виховання в усіх навчальних закладах необхідно організовувати концертні вечори з класичною програмою у виконанні військових оркестрів». Департамент освіти опікувався якісним та кількісним складом учнів, а також дбав про здоров'я школярів-оркестрантів: на підставі висновків учених Московського університету про медичний огляд малолітніх учасників духових оркестрів, з метою уникнення шкідливого впливу до гри в оркестрах допускаються ті учні, які повністю обстежені й не мають медичних протипоказань⁴³⁵.

Перша чоловіча гімназія і Житомирське комерційне училище мали цілком професійні колективи (духовий і симфонічний, відповідно). Оркестр комерційного училища був створений за ініціативи М.П. Лятошинського –

⁴³⁴ Циркун А.Н. Краткий отчет о состоянии 1-й Житомирской гимназии за 1900-1901 учебный год / А.Н. Циркун. – Житомир: Типография Н. Денемана, 1902. – С.28.

⁴³⁵ Циркуляр попечителя Київського навчального округу про медичний огляд учнів шкіл – учасників духових оркестрів. 20 січня 1898 р. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 21. – Арк.5-6.

знаного діяча на ниві гімназійної освіти, за свідченням сучасників – гарної людини й педагога, а не чиновника.

Свого часу, будучи студентом, він брав приватні уроки співу. Часто розучував з дітьми українські пісні польською мовою (за збірником, виданим у Варшаві 1844 р.).

На сцені комерційного училища виступали приїжджі та місцеві знаменитості. Культурні заходи, підготовлені власними силами, також були на високому рівні: «Влаштувачі вечора, затративши масу часу, зусиль, турбот і грошей, досягли затишку, який тішив погляд».

Одним із найвідоміших волинських навчальних закладів другої половини ХІХ ст. була Луцька гімназія А.М. Коленко.

Власниця закладу намагалася зробити все можливе, щоб діти незаможних батьків отримували освіту на рівні із заможними. Вона неодноразово зверталася в Міську Думу з приводу значних витрат, які ледве покриваються клопотанням про допомогу в розмірі 1000 крб.: «оскільки заклад потребує внесків за право навчання, він конче необхідний для городян, які не мають можливості відправляти своїх доньок в іногородні гімназії»⁴³⁶. Міська Дума відзначила необхідність і «корисність» такого навчального закладу для міста і постановила виділити... 300 крб. «через куцість міського бюджету»⁴³⁷.

У звіті про стан гімназії від 1895 р. зазначено, що в штаті викладачів були вчителі співів, танців, мистецтвознавства; навчально-виховна робота велася кропітка і серйозна; всі святкові дійства завершував жіночий хор і оркестр. Досить часто учениці виступали на сценах інших навчальних закладів і навіть на міських музично-театральних вечорах: брали участь у постановці опери «Снігуронька» (О.А. Римський-Корсаков), грали сольні концерти⁴³⁸.

⁴³⁶ *Єршова Л. М.* Жіноча освіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – С.16.

⁴³⁷ *Єршова Л. М.* Розвиток жіночої освіти на Волині (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Єршова Людмила Михайлівна. – К., 2002. – С.4.

⁴³⁸ *Звіт* про стан Луцької приватної жіночої гімназії О.М. Коленко. 1894-1900 рр. – ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк.1-7.

Особливе місце займали уроки музики в Українській гімназії (м. Луцьк) у 1895 р. На жаль, більшість її випускників згодом виїхали до Європи й Америки, проте деякі висновки про музичне виховання в гімназії ми можемо зробити з їхніх мемуарів. Викладачів на роботу приймали тільки з дозволу кураторії. Досить обмеженими у правах на подальше навчання були й учні – після закінчення навчання вони мали право вступати лише до Варшавського університету на факультет теології. Навчалися в гімназії і хлопчики, і дівчатка, склад викладацького й учнівського колективів був поліетнічним. Фінансувалася гімназія за рахунок держави (повітового сеймику) і концесій (в особі директора Власовського). Крім цього, кошти надходили від щомісячної платні за навчання – 25 злотих.

Шкільні справи висвітлювалися в трьох журналах: «Промінь», «Багаття», «Шуліка», які видавалися гімназистами. Часто в школі влаштовували вечори. Квитки й буфет були платними, проте дуже рідко в ньому щось залишалося: гроші з продажу йшли на користь бідних учнів, тому купували все. Окрім танців, на дозвіллі учні займалися в спортивному гуртку «Юнак», у якому існувала секція музики. За табелем про ранги, вчителі-поляки знаходилися на кілька ступенів вище, аніж представники інших національностей. Тому й отримували 10 злотих проти 2 злотих. Різниця, як бачимо, досить суттєва⁴³⁹.

Учитель української мови, поборник українськості, автор «Української граматики для самовивчення», Модест Левицький прекрасно грав на роялі, брав участь у шкільних постановках. А вони були солідними за масштабами: наприклад, не всі професійні театри мали в репертуарі оперу «Наталка-Полтавка» М.В. Лисенка (де пана Возного грав Йозеф Гаккен, згодом соліст Празької опери). У вільний час М. Левицький вчив грати на роялі та бандурі, якими володів блискуче. Він створив чи не перший на Волині шкільний гурток бандуристів⁴⁴⁰.

⁴³⁹ Луцька українська гімназія. Спогади гімназистів / Ред. Л. Дубиневич. – Луцьк, 1998. – 219 с.

⁴⁴⁰ Побірченко Н. Письменник, лікар, педагог і дипломат Модест Левицький / Н. Побірченко // Педагогіка і психологія. – 2002. – Вип. 1-2. – С. 176-187.

Крім цього, М. Левицький займався композиторською творчістю: Леся Українка в листі до матері з великою теплотою відгукувалася про «гарні ноти пана Левицького на вірш «Місяць ясененький»⁴⁴¹.

Одним із найвідоміших вихованців Луцької гімназії був Василь Потаповський – музикант, співак, педагог. Мати вчила його церковного співу. Після знайомства з Іваном Огієнком (і під його впливом) він почав перекладати старослов'янські церковні гімни на українську мову. Співав Потаповський у шкільному хорі, проте межі цього колективу виявилися замалими для творчо обдарованого юнака. Щоб продовжити й поглибити музичну освіту, В. Потаповський вирушив до Почаєва. Невеликий сімейний статок не дозволяв наймати повіз, тому щосуботи він ходив до Лаври пішки. Його талант високо цінував керівник хору, в майбутньому – капельмейстер оркестру армії Петлюри Колісниченко.

У Луцьку, крім української, були російська, польська, єврейська гімназії. Між учнями різних національностей і віросповідань у ті часи, як свідчать спогади сучасників, практично не було антагонізму. Вони завжди разом відзначали свята, влаштовували вечірки й спортивні змагання.

У періодичних виданнях є фрагментарні згадки про так звану «Українську гімназію рідної школи» в Рогатині. Назва не зовсім відповідала напрямку роботи школи. Учителів-українців називали «тимчасовою рангою»⁴⁴²; кожен з них повинен був вступити до «Польського педагогічного товариства», інакше їм загрожувало звільнення. Уроки музики обмежувалися вивченням пісень січових стрільців під керівництвом Миколи Угриня-Безгрішного.

Яскравим прикладом національного виховання (зокрема й на уроках музики) може бути Рівненська українська приватна гімназія. Незважаючи на територіальне підпорядкування Рівненщини Польщі, потреба в українському навчальному закладі в 20-х роках минулого сторіччя відчувалася дуже гостро.

⁴⁴¹ *Онуфрійчук М.* Модест Левицький любив і творив музику / М. Онуфрійчук // *Роде наш красний. Краєзнавчий збірник.* – Луцьк: Вежа, 1996. – Т. I. – С. 334-335.

⁴⁴² *Угрин-Безгрішний М.* Українська гімназія рідної школи в Рогатині / М. Угрин-Безгрішний. – Рівне, 1934. – 48 с.

За допомогою української громади Рівного, а також директора українського кооперативного селянського банку А. Кентржинського і була заснована Рівненська гімназія. У ній діяв український хор, яким керував учитель латинської мови, рівненчанин Яків Бичківський. Пізніше він став обіймати ще й посаду директора гімназії (з 1930 р.): тодішній директор Ф. Пекарський був звільнений з посади після проведення Шевченківського вечора, на якому гімназисти відмовилися співати польський державний гімн. Я. Бичківський керував гімназією до 1940 р. У тому ж році він був розстріляний у в'язниці м. Дубно, а його сім'я – вислана до Казахстану⁴⁴³.

Представники української діаспори за кордоном, наші краяни, також поширювали музичну культуру в європейському та американському зарубіжжі. Так у м. Ашафенбург (Німеччина) з 1907 р. працювала українська гімназія. Учителем музики там був уродженець селища Народичі на Волині Чаусов Іван Іванович. Він успішно закінчив Київську консерваторію, під час Великої Вітчизняної війни працював головним диригентом Житомирського міського оркестру і хору. Звичайно, він добре розумів, що більшовики не подарують йому співпрацю з окупантами, хай навіть і вимушену. Тому змушений був знову, як і на початку століття, їхати з рідної домівки в еміграцію⁴⁴⁴.

Учительські семінарії. На Волині в II пол. XIX ст. існував спеціалізований заклад з підготовки педагогів – Дедеркальська вчительська семінарія (Кременецький повіт). Музична освіта тут здійснювалася у двох напрямках: хор та гра на музичних інструментах. За «Положенням про вчительські семінарії» 1884 р., співи були обов'язковим предметом у навчальному плані.

Але учні залюбки відвідували й заняття з інструмента і навіть створили симфонічний оркестр, яким керував директор семінарії. В атестатах випускників ставили оцінки з музичних дисциплін та давали характеристику їх

⁴⁴³ Прищеп О. Діяльність Української гімназії в Рівному / О. Прищеп // Велика Волинь. тези доповідей на Міжнар. краєзн. конф., 9-11 вересня. – Житомир, 1993. – С.190-193.

⁴⁴⁴ Українська гімназія в Ашафенбурзі. – К.: Видання колишніх учнів, 1933. – 207 с.

творчих здібностей. У семінарії також готували регентів для потреб церков та духовних навчальних закладів. У 1899 р. їх було 56 осіб.

Розвиткові музичної освіти в Острозькій семінарії сприяв її директор – Н.Д. Богатіков, який вважав музичну освіту одним із наріжних каменів естетичного виховання. Усвідомлюючи важливість практичних занять, він «вмовив полковничиху Кублицьку пожертвувати фісгармонь ціною в 250 руб. в допомогу керівництву співами у вільний від навчання час і в допомогу при розучуванні церковних піснеспівів». Він суттєво поповнював нотну бібліотеку зразками світської та церковної музики: на той момент (1899 рік) нотний каталог Острозької семінарії нараховував 628 примірників на суму 907 крб. 60 коп. Серед видань були твори П. Чайковського, Д. Бортнянського, Львова, Турчанінова, Ломакіна: «За такої великої кількості нотних видань я піклуюся про якомога більшу ознайомленість учнів з цими скарбами. Призначаю для розучування нові піснеспіви, стараючись розвинути любов до строгого церковного співу, розкриття естетичного смаку і до виховання їх у цьому чудовому світі священних звуків». На скрипці семінаристи вправлялися під керівництвом викладача співів під час коротких перерв між уроками. За уроки платили власні кошти або з казенної стипендії. Інструменти їм також безкоштовно видавалися в семінарії (напрокат), проте деякі з учнів мали власні. У закладі набула широкого розповсюдження практика переписування нот – таким способом поповнювалася бібліотека, а також закладався нотний багаж майбутніх учителів. Директор постійно збирав учнів у недільні та святкові вечори для загального співу. Під його керівництвом вивчалися твори Д. Бортнянського, Малашкіна; значна увага приділялася патріотичним, військовим, народним та авторським пісням⁴⁴⁵.

⁴⁴⁵ *Протокол* засідання інспекції народних училищ про нагородження завідуючого Дедеркальською вчительською семінарією та учнів початкових навчальних закладів. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 93. – 1899. – Арк.1-10; *Справа* про видачу винагороди з проценту з капіталу Н.Д. Богатікова. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 55. – 1909. – Арк.1-74.

Велике значення для історії музичної освіти мають міркування директора Коростишівської вчительської семінарії. Ці роздуми свідчать про глибоку тривогу за долю мистецьких дисциплін. З одного боку – згідно з «Положенням про вчительські семінарії», співи були обов'язковим предметом. Цьому сприяли Постанова МНО від 22 вересня 1879 р., за якою керівництво навчальних закладів зобов'язувалося робити в свідоцтвах спеціальні помітки про успіхи в співах, та Указ 1883 р., який зобов'язував надавати вакантні місця в народних училищах виключно особам, які можуть викладати співи та організувати хор.

Директор Коростишівської семінарії в своєму закладі для вирішення проблеми музичної освіти залучав особисті кошти вчителів та учнів для придбання інструментів, посилював якість та кількість уже працюючих скрипалів, влаштовував навчання за принципом само- та взаємоосвіти, знаходив посильні для початківців нотні та методичні підручники. І головне, незважаючи на рівень і якість виступу, – допомагав учням відчутти важливість музичного навчання – заохочував морально і матеріально. Таке ставлення до мистецтва скоро дало перші результати: в семінарії облаштували хор, струнний оркестр. Крім великих музичних колективів, працювали камерні ансамблі: соло, дуети, тріо. У репертуарі артистів були російські та українські пісні, невеличкі авторські твори⁴⁴⁶.

Народні училища. У більшості народних училищ Міністерства народної освіти були власні хорові колективи, які нараховували від 12-13 до 60 осіб. Предмет «церковний спів» був обов'язковим; інколи викладачі давали декілька уроків скрипкової гри найобдарованішим учням. Це робилося для того, щоб при потребі вчителя могли замінити. За допомогою скрипки налаштовували колектив, а також показували верхні ноти високим дитячим голосам, бо вчитель не завжди міг заспівати ноти верхніх регістрів. Народні училища, будучи

⁴⁴⁶ Звіти директорів вчительських семінарій про рівень викладання музики і проблеми, пов'язані з недостатнім фінансуванням. – ЦДДАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 54. – 1889. – Арк.1-73.

нижчою ланкою в освітній системі губернії, давали достатній рівень музичної підготовки для подальшого навчання у семінаріях.

Елементи музичної освіти простежуються і в діяльності *недільних шкіл*. Це були безкоштовні навчальні заклади, що відкривалися громадськістю. Перші з них були відкриті в Києві у 1859 р. за ініціативи демократично налаштованих студентів та професури університету. Новоград-Волинський повіт став «батьківщиною» недільних шкіл на Волині (перша почала працювати в 1861 р. у с.Молодиків)⁴⁴⁷.

На відміну від практично тотально оплатних музичних занять у світських навчальних закладах, викладачі усіх без винятку предметів, передбачених у розкладі недільних шкіл, працювали безкоштовно: «Недільні школи мали добродійний характер. Учителі не одержували платні, а шкільні витрати покривали приватні особи...»⁴⁴⁸. Так у недільній школі при Хорі Єпископа Волинського (м. Житомир) за півтора місяці було зібрано 86 крб. 70 коп. сріблом. За означений час школа потратила всього 18 крб. виключно на придбання приладдя та наочності. Залишок у сумі 68 крб. 70 коп. сріблом було вкладено в цінні папери. Жертвували на хорову недільну школу різними предметами: олівцями, папером, деякими книгами. Серед добродійників були: Його Преосвященство покровитель школи Єпископ Волинський Антоній – 25 крб. сріблом; купець I гільдії Іван Петрович Хаботін – 25 крб. сріблом; купецький син Яків Журавльов – 10 крб. сріблом; Вайнштейн – 10 крб. сріблом; Рінберг – 6 крб. сріблом; 20 коп., 50 коп., 70 коп. (всього на суму 10 крб. 70 коп. сріблом) жертвували невідомі особи⁴⁴⁹.

Значну роль у музичній освіті відіграло товариство «Волинське попечительство про народну тверезість», яке своєю діяльністю зробило значний

⁴⁴⁷ Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі народної освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005. – 183 с.

⁴⁴⁸ *Воскресная и праздничная школа при певческом хоре Преосвященнейшего Епископа Волинского // Волинские губернские ведомости. – 1861. – № 17. 9 (29 апреля) – С. 88; № 29. (22 июля). – С. 186-188; № 49. (9 декабря). – С. 70.*

⁴⁴⁹ Там само. – С.73.

внесок у справу інтелектуального розвитку простого люду. В гуртках «Попечительства...» викладалися Закон Божий, малювання, креслення, а також співи, що є суттєвим у контексті досліджуваної нами проблеми. На цих уроках розучували гімни, релігійні та світські твори, вивчали нотну грамоту⁴⁵⁰.

Окрім власне освітньої роботи, попечительство займалося облаштуванням змістовного дозвілля: з 1895 по 1909 рр. було організовано 48 хорових колективів, 328 театральних вистав, 1378 танцювальних вечорів, безкоштовні ялинки для дітей⁴⁵¹.

Етнічний склад Волинської губернії завжди являв собою досить строкату картину. Навіть детальні статистичні звіти почасти не могли відобразити точну кількість іновірців, що проживали на її території. Ми зупинимося на розгляді музичних надбань найчисельніших і найбільш потужних спільнот – польської, єврейської, чеської, німецької.

9.3. Музично-просвітницька діяльність польської спільноти

Незважаючи на розбіжність думок дослідників щодо ролі Польщі та польської етнонаціональної меншини в культурно-історичному розвитку України, варто відзначити неабиякий авторитет поляків-освітян на теренах тогочасної й нинішньої України. Саме їм належить заслуга створення на Правобережжі більш-менш систематизованого шкільництва. Значна кількість навчальних закладів різних пропольських орденів у XV – XVIII ст. засновувалася майже на всій території нинішнього Правобережжя.

Школи, які працювали під егідою католицьких орденів, безперечно, мали велику кількість недоліків, проте вчительський колектив там добирався ретельно і старанно, дидактика розвивала пам'ять. Ще однією перевагою єзуїтської системи навчання була її доступність і дешевизна, а традиційна

⁴⁵⁰ *Отчет о деятельности «Волинского попечительства о народной трезвости».* – Житомир, 1905. – С.37.

⁴⁵¹ *Козловець М.* Просвітницько-педагогічна діяльність Волинського попечительства про народну тверезість у кінці XIX – на початку XX століття / М. Козловець // Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки. – 2006. – Вип. 29. – С. 138-140.

театральність і декорування церковних заходів завжди привертала увагу громадськості. Святкові дійства інколи перетворювалися у справжні концерти, в яких брали участь і школярі: наприклад, бурса музикантів Житомирського єзуїтського колегіуму або ж балетна, оперна та оркестрова трупи (!) Любарської василіанської школи, які після іспитів вражали глядачів оперою А.Е.-М. Гретрі «Земфіра і Азор»⁴⁵².

Вплив даних заходів був настільки великим, що один із палких захисників православ'я Іван Вишенський у XVI ст. з гіркотою мусив констатувати, що досить велика кількість його сучасників «опапежилися», себто перейшли в католицьку віру.

Широкі політичні й культурні зв'язки Польщі в Європі збагачували її досвід в освітній справі. Річ Посполита використовувала його для зміцнення свого етнокультурного статусу на території України, тим самим сприяючи розвитку музичної культури волинського регіону. Створення у XVIII ст. Комісії Народної Освіти (Komisji Edukacji Narodowej – KEN) поклато край дещо хаотичному характеру шкільництва. KEN стала першим міністерством народної освіти. (Нагадаємо, що й російське освітнє відомство було створене при діяльній підтримці поляків, увібравши кращі традиції Комісії). Крім адміністративного впорядкування, Комісія впровадила в навчальні заклади нові рекомендації щодо естетичного виховання. В основі – праці відомих польських реформаторів Станіслава Конарського та Гжегожа Пірамовича, які вважали, що викладання музики має ґрунтуватися на вивченні народних пісень. Цей предмет (спів) вони вважали одним із ефективних виховних засобів.

Історична доля поєднала обидва слов'янські народи в одному соціокультурному середовищі. Ця спільність обумовила взаємопроникнення та взаємовплив наших культур. У польському мистецтві навіть існував

⁴⁵² Буравський О.А. Національна політика царизму і проблема польської національної меншини // Житомирщина на зламі тисячоліть: наук. зб. Товариства дослідників Волині. – Житомир: М.А.К., 2000. – Т.21. – С.150-152; Сейко Н. А. Польське шкільництво на Волині–Житомирщині у XIX – поч. XX століття : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДПУ, 2001. – 226 с.; Корній Л. До питання про українсько-польські музичні зв'язки XVI – XVII ст. / Л. Корній // Українське музикознавство. – 1971. – Вип. 6. – С. 104.

«український напрям», який на початку XVIII ст. характеризувався романтично-емоційними настроями. З середини XIX ст. ставлення змінюється: музична творчість стає об'єктом наукових досліджень філософів, музикантів, теоретиків. Їхня діяльність стала важливою складовою в розвитку культури і мистецтва України.

Відомою є добродійна діяльність польської шляхти: суттєву матеріальну допомогу рівненським навчальним закладам надавав відомий композитор і поет князь К. Любомирський. Він опікувався місцевою гімназією⁴⁵³.

Також польська спільнота досить плідно брала участь в організації роботи різних товариств, клубів за інтересами та окремих гуртків. На Волині таким стало Житомирське товариство співаків «Лютня». Незважаючи на етнічну та конфесійну спрямованість (згідно із Статутом товариства), артисти збирали різноконфесійну нотну літературу, організовували хори, влаштовували концерти, на яких була присутня різновікова і, знову-таки, різноконфесійна публіка. Одночасно схоже товариство («Польський дім») діяло в м. Луцьку⁴⁵⁴.

У XIX ст. в м. Рівному надзвичайно плідно працювала приватна школа Є. Ольшевської, яка навчала сольному співу. Представники різних соціальних верств охоче брали уроки вокалу та сольфеджіо. Для особливо обдарованих і незабезпечених науку викладали безкоштовно⁴⁵⁵.

Знаний своїми добродійними справами на території сучасної Рівненщини польський шляхетський рід Дуніних. У його власності знаходилося м. Мізоч. Там мешкав генерал-лейтенант коронного війська польського Кшиштоф Дунін-Карвіцький. За ініціативи свого родича Т. Чацького в місті створили

⁴⁵³ Буравський О. Громадська діяльність польської інтелігенції Волині, її внесок в українську та європейську науку в другій половині XIX – на початку XX століття / О. Буравський // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2004. – Вип.36. – С. 10-17.

⁴⁵⁴ Меценатська діяльність князя К. Любомирського у Рівному // Газета «Вольнские епархиальные ведомости». – 1880. – № 25. – ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.3; Справа про діяльність Житомирського польського товариства «Лютня». – ДАЖО. – Ф.329. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1906. – Арк. 26.

⁴⁵⁵ Павлінчук В. Історія розвитку вокально-професійної освіти України / В. Павлінчук, С. Бень // Проблеми педагогічних технологій: зб. наук. праць. – Луцьк: «Твердиня», 2008. – Вип. 3-4. – С.61-67.

парафіяльну школу. Вона мала власний фонд, за рахунок якого утримувалися викладачі вокалу та скрипки⁴⁵⁶.

Протягом століть польський етнокультурний вплив на Волині то слабшав, то посилювався залежно від політичних змін та соціально-визвольних рухів. Російські імператори по-різному реагували на поліетнічність своїх провінцій: уряд Катерини II взагалі не зважав на етнічні особливості народів, для нього Волинська губернія була лише частиною приєднаної території Польщі. Павло I повернув із Сибіру всіх засланих поляків, дав їм маєтки і вольності. Олександр I також намагався заглибити «історичну провину», розподіливши високі адміністративні пости в галузі освіти між поляками, найвизначнішими постатями серед яких були: Петро Васильович Завадовський (1739-1812 рр.), перший міністр народної освіти Росії; Северин Потоцький (1762-1829 рр.), сенатор, таємний радник імператора Олександра I; Тадеуш Чацький (1765-1813 рр.), візитатор шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній; Адам-Єжи Чарториський (1770-1861 рр.), попечитель Віленського округу.

Після поразки повстання 1831 р. система польського шкільництва була скасована. Протягом одного року було закрито 137 шкіл у губернії.

В університетах польське юнацтво також піддавалося репресіям: за спробу виконання польських народних пісень у жовтні 1862 р. з числа студентів було виключено та піддано військовому суду панів Домбровського, Криловського, Славушевського, графів Бінського та Чеховича⁴⁵⁷.

Історія польсько-волинських взаємин висвітлює цілу низку релігійних і культурних суперечностей. Це – складна палітра суспільних відносин, яка заслуговує на подальше вивчення політологів, істориків, теологів, фольклористів. Щодо останнього, то особливу цікавість викликає діяльність

⁴⁵⁶ Яценко Т. Представники роду Дуніних на Волині / Т. Яценко // Матеріали II Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – С.13-14.

⁴⁵⁷ Буравський О.А. Національна політика царизму і проблема польської національної меншини / О.А. Буравський // Житомирщина на зламі тисячоліть: наук. зб. Товариства дослідників Волині. – Житомир: М.А.К., 2000. – Т.21. – С.150-152.

Оскара Кольберга, постать якого мало відома музичній педагогіці. Вважаючи фольклор основою освіти будь-якого музиканта, він досліджував найглухіші куточки Полісся (сучасна територія українсько-білоруського пограниччя). О. Кольбергу належить найбільш повна каталогізація музичних творів, записаних іноземцями. Варто відзначити, що він був людиною мужньою: не кожному під силу вирушити в майже безлюдні й незнайомі місця чужої країни без гіда-перекладача та провіанту. Незнання мови призводило до прикрих помилок, які інколи змінювали зміст пісні. Так записано «Korom uklonysia» замість оригіналу «Koromyslo hnetsia», або «Dokotyw sia, z hroszyna ostaw sia» замість «Do kotelcia z hroszyna dostawsia»⁴⁵⁸.

Загалом же «українська» тема в його творчості нараховує 3000 назв. Наукова спадщина О. Кольберга є значущим інформаційним джерелом не лише для музикознавців, а й соціологів, етнологів, педагогів, особливо зважаючи на зростання уваги до етнопедагогічних засад розвитку особистості. Крім вищих навчальних закладів, поляки робили спроби відкриття шкіл для дітей з особливими потребами, у яких, крім базових навчальних дисциплін, передбачалися предмети естетичного циклу (наприклад – Інститут для глухонімих графа Ілінського).

З губернським Житомиром пов'язана доля Юзефа-Ігнаці Крашевського (1812-1887 рр.). Його участь у мистецькому житті міста в середині ХІХ ст. можна охарактеризувати як значну й багатогранну. Якщо в історії міста початок ХХ ст. згодом назвуть «косенківським» (завдячуючи видатному українському композитору і піаністу), то середина ХІХ ст. в Житомирі пройшла під впливом особи Ю.-І. Крашевського. Його письменницька творчість надихала відомих композиторів на створення великих музичних полотен; так Станіслав Монюшко вважав Юзефа Крашевського натхненником кантати

⁴⁵⁸ Kolberg O. Wolyn. Obrzedy, melodye, piesni z brulionow posmiertnych przy wspoludziale St. Fischera i F. Szopskiego, Wydral Tretiak / O. Kolberg. – Krakow, 1907. – 450 s.

«Мільда»⁴⁵⁹, до якої письменник написав лібрето. Митець вів широку просвітницьку роботу: організовував театральні та музичні вечори, на які запрошував не тільки місцеву виконавську еліту, а й визнаних у Європі музикантів. Такими були піаністи С. Тальберг та Аполлінарій Контський (останній був улюбленим учнем Паганіні). А. Контський отримав від Маестро безцінний подарунок – його скрипку. Саме на ній він грав на концертах у Житомирі. Окрім гастрольних виступів, скрипаль дав благодійний концерт для учнів гімназії. Успіх був такий приголомшливий, що зібраних коштів вистачило для оплати навчання в університеті трьом учням. Перебуваючи на посаді куратора гімназії, Крашевський піклувався про поповнення бібліотеки, якій часто дарував літературу з власного зібрання⁴⁶⁰.

Його великим приятелем був впливовий диригент і педагог Анджей Яновіч (1830-1902 рр.), який у Житомирі зажив великої слави як автор популярних п'єс для віолончелі, фортепіано, творів для камерного ансамблю, меси для хору з оркестром. Його пісню «Gwiazdka» («Зірочка») Юзеф-Ігнаці грав майже на всіх домашніх вечорах. Своїм дітям Ю.-І. Крашевський також намагався прищепити вишуканий музичний смак. До їх послуг була найкраща нотна література: Й.-С. Бах, В.-А. Моцарт, Ф. Шопен та ін. Сам митець віддавав перевагу творам Д. Мейєрбера⁴⁶¹.

У контексті розповіді про означеного вище діяча необхідним буде звернення до біографії родича Крашевського по батьківській лінії Наполеона Орди. Збіднілий шляхтич, який утримувався за рахунок уроків музики; космополіт, який усе життя присвятив дослідженням Поділля і Волині й мандруючи в світах оселився в рідному помісті, скульптор, художник, твори якого зберігаються в найкращих галереях Європи; талановитий піаніст,

⁴⁵⁹ Баладинська-Сипченко І. Польська музична культура Житомира / І. Баладинська-Сипченко // Велика Волинь: наук. зб. Товариства дослідників Волині. – Житомир: «Волинь», 2002. – Т. 28. – С. 48-51.

⁴⁶⁰ Єршов В.О. Історичні центри і шляхи розвитку культури Житомирщини (до 1917 р.) / В.О. Єршов // Волинь і волинське зарубіжжя: тези доповідей та повідомлень Міжнар. конф. – Луцьк, 16-18 червня 1994. – Луцьк, 1994. – С. 136-139.

⁴⁶¹ Єршов В.О. І. Крашевський в Житомирі. 1853-1860 / В.О. Єршов // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2000. – Вип. 5. – С. 4-20.

успішний композитор, твори якого цінували Ф. Шопен (саме він розвинув композиторський талант Орди) та Ф. Ліст. У Франції митець видав збірку «Album dziei kompozytorów polskich» («Альбом творів польських композиторів», 1838 р.). Увесь прибуток від продажу було призначено повсталим полякам-вигнанцям. Згодом у Парижі й Варшаві були видані його сольні пісні, вальси, серенади, колискові, полонези. Досить довго (декілька раз) він працював гувернером (з уроками музики) в сім'ї генерала А. (Р)Жевуського у с.Верхівня (сучасна територія Ружинського району Житомирської обл.). Своє замилювання до Волинських земель показував і в художніх замальовках її краєвидів⁴⁶².

Юзеф-Ігнаці Крашевський, хоч і народився у польській столиці, не вважав себе варшав'янином. Його діяльність на Волині підтверджує, що по духу він був представником польської інтелігенції на Україні.

Ніколи не вважав себе емігрантом і Йозеф-Домінік Вітвіцький (1813-1866 рр.). Він навчався в Бердичівському світському училищі Ордену кармелітів і отримав досить ґрунтовну підготовку з музики.

Уся його подальша доля пов'язана з викладацькою роботою в Київському інституті шляхетних дівчат. На роботу до цього закладу приймали виключно високоосвічених викладачів-професіоналів. Там Й.-Д. Вітвіцький виявив себе як композитор і прекрасний педагог. У його творчому доробку багато творів, у основі яких – зразки волинського і польського фольклору.

Марцель Ясінський (1837-1867 рр.) за своє коротке життя встиг зробити досить багато: навчався в Київському університеті, Паризькій консерваторії; однаково віртуозно диригував хором та оркестром, входив до дирекції РМТ; був кореспондентом газети «Киевский телеграф», писав п'єси для фортепіано, вокальні твори, балети⁴⁶³.

⁴⁶² Колесник В. Наполеон Орда / В. Колесник // «Ї»: Львівський часопис. Волинський усе-світ. – 2007. – №49, <http://www.ji-magazine.lviv.ua>

⁴⁶³ Муха А. Композитори України та української діаспори / А. Муха. – К.: «Музична Україна», 2004. – 352 с.

Таким чином, внесок польської етнічної спільноти у розвиток музичної освіти й культури Волині можна окреслити як значний і вагомий. На особливу увагу заслуговує рівень навчання музиці у Кременецькому (Волинському) ліцеї, а також педагогічна діяльність відомих польських композиторів, педагогів, письменників та добродійників на території Волині у XIX – початку XX століття.

9.4. Музично-освітня діяльність єврейського, чеського й німецького населення Волині

«Єврейський» освітній пласт надзвичайно багатий виконавськими традиціями. Розглянемо основні з них. Традиційна синагогальна музика була найменше піддана асимілятивним течіям. Її розвиток вимагав появи посади [хазана](#) – співака, виконавця (часто імпровізатора) нових і традиційних молитов, що творяться вустами одного від імені всіх присутніх, усієї громади (звідси й інша назва хазана – шеліах циббур, – «посланець громади», скорочено шац). Він повинен мати задатки професійного артиста (у європейських країнах його називають також кантором): гарний голос, дикцію, артистизм. З IX ст. укоренилася традиція офіційного вступу хазана на посаду; часто його обов'язки передавалися від батька до сина. Хазан-учень зазвичай одружувався на доньці свого вчителя або на доньці колеги. У синагогальному богослужінні збереглися найбільш характерні етнічні особливості, доміантою яких було алогічне поєднання аскетичного тексту Талмуду і Тори з експресивним, динамічним і пристрасним виконанням. Поступово до традиційної єврейської служби стали включати елементи пісенно-театральних дійств, пов'язаних з народними святами (Пурім, Ханука, Йом-Кіпур). Елементи фольклору міцно укріпилися в синагогальному виконавстві. Великий вплив на синагогальну музику мало поширення хорової практики та органного виконавства. Останній напрям не набув стратегічного значення на волинській території через відсутність великих органів у приміщеннях синагог.

Отже, можна стверджувати, що традиційна релігійна освіта єврейства на території Волинської губернії розвивалася в двох напрямках: у канонізованому богослужінні та індивідуальному розспіві (який включав елементи пісенного фольклору). У шкільній програмі єврейських навчальних закладів було декілька годин співу. Саме на особливості цього жанру мистецтва слід наголосити.

Єврейство – досить самобутній народ. Через деякі історичні причини залишилося майже невідомим широкому загалу своєрідне і цікаве явище єврейської музичної культури – *канторське мистецтво*. Воно бере свій початок із сивої давнини. Основним його завданням було втілення в музичній формі ідеалів і мрій народу, щоб піднятися над повсякденністю, повною горя і тривоги. Більш-менш професійний розвиток канторство отримало в шкільному освітньому середовищі: дорослий митець супроводжував літургію у синагозі та викладав в усіх типах єврейських шкіл. Головна вимога до цього співака – майстерне поєднання унікальних вокальних даних з віртуозним виконанням молитов. Пасажі й колоратури арій, які виконувалися знаменитими артистами, іноді здавалися просто учнівськими вправами порівняно із вокальною еквілібристикою канторів. Зазначимо, що складні імпровізації кантори виконували виключно в літургійній музиці. У світських творах вони ні на йоту не відступали від нотного тексту та нюансів: динаміки, темпу, ритму.

Найбільш відомою у XIX ст. була школа канторів м. Бердичева. Окрім суто співацької діяльності, вони займалися «суміжними» спеціальностями (власне, так жили і працювали усі кантори): Ієрукан Хакатон (1789-1891 рр.) – диригент, автор перших досліджень у галузі єврейської духовної музики; Абрам Ієкошуа (1829-1883 рр.) – діюча особа роману Шолома-Алейхема «Йоселе-соловей»; Йосеф Талнер (Йосеф-Волинець (1838-1919 рр.) – придворний співак цаддіка в м.Тальне Київської губернії, майстерність якого відзначала

дослідниця Е. Береговська⁴⁶⁴ і М. Моїсеєва, яка писала про Талнера як про видатного творця одного з цікавих жанрів мистецтва – нігуна⁴⁶⁵.

У XVIII-XIX століттях єврейську літургійну музику писали Ф. Шуберт і М. Равель, а у Віденській консерваторії існував спеціальний курс підготовки канторів. За деякими даними, участь у їхньому навчанні брав Імре Кальман.

Значний внесок у європейську вокальну музику зробили й волинські кантори: з Одеси пішла слава бердичівлянина Гершона Сироти. З великим успіхом він гастролював світом, виступав перед царською сім'єю з російськими романсами та оперними аріями. Будучи кантором Варшавської синагоги, загинув разом із сім'єю в гетто (1943 р.)⁴⁶⁶. У Лугинах народився Яків Бахман (1840-1903 рр.). Сучасники відзначали його великі здібності в імпровізації, композиторський талант і багатство колоратури. Працював у Будапешті та Одесі. Досить відомою особистістю був Хаскель Файнзингер (1838-1891 рр.). Батько, побачивши неабиякі здібності сина, ще з дитинства водив його по багатих єврейських садибах. Про розвиток і збереження голосу хлопчика навіть не думали, як результат – повна втрата голосу. Тому наступні тридцять років він учителював у школах Житомира і Хотина. Менахем Кіпніс (м. Житомир, 1878-1942 рр.) став першим євреєм, якого прийняли до Імператорського театру Варшави солістом хору. Мав прекрасний тенор, та невиразні зовнішні дані завадили йому стати кимось більшим, ніж рядовий артист-співак. Проте М. Кіпніс знайшов себе у громадській діяльності. Тут він проявив себе як справжній патріот: на сторінках газет і в критичних працях закликав до збереження самобутньої культури єврейства. У цю справу робив свій внесок: записував і обробляв народні пісні й мелодії. Помер від інфаркту в Варшавському гетто. Деякі усні дані свідчать, що найкращий кантор світу Моше Кусевицький був родом із Овруча; творчі здобутки і багатюче

⁴⁶⁴ *Єврейские народные напевы без слов* / под ред. Э. Береговской. – М.: Музыка, 1999. – 20 с.

⁴⁶⁵ Моїсеєва М. Хасидський нігун – традиційний музичний жанр євреїв Східної Європи / М. Моїсеєва // *Євреї в Україні: історія і сучасність: зб. матеріалів Міжнар. конф.* – Житомир, 2009. – С. 367-369.

⁴⁶⁶ *Розенблат В. Золотые голоса синагоги* / В. Розенблат // *Лехайм.* – 1995. – № 3. – С. 41-45.

обдарування Олександра Кіпніса (1891-1978 рр.) припадають на початок-середину ХХ сторіччя. Його новаторство в галузі камерного співу найяскравіше проявилось у співпраці з геніальним Ф. Шаляпіним. Образна достовірність, витонченість мелодики, опора на слово – ось головні принципи вокальної теоретико-педагогічної спадщини кантора. З Майстром дуже любили виступати визначні диригенти: Бруно Вальтер, Лейхем Блех, Карл Мунк. Навіть невгамовний і надзвичайно вимогливий Артуро Тосканіні стримував своє „непарламентське” гострослів’я під час репетицій із Олександром Кіпнісом. Італійський музикант згадував, що його оркестранти, слухаючи О. Кіпніса, часто забували про ноти, диригента і про все на світі. Він ставав з оркестром єдиним і неподільним організмом⁴⁶⁷.

Тож здавна для єврейського співу характерні такі значущі риси, як напружена емоційність, пафос, багатство орнаментики, деяка театральність інтерпретації.

Не останнє місце в єврейській музичній освіті займала гра на інструменті (*клезмерство*). Дослідники єврейських музичних традицій зазначають, що перша згадка про єврейських музикантів відноситься до середини XV ст. У ті давні часи цей етнос переживав далеко не кращі часи. Ще свіжі були в пам’яті гоніння й висилка з Іспанії. У цій країні власті одразу ж ввели низку обмежень для єврейських музикантів: їм було заборонено грати на гучних інструментах (мідних духових та ударних). Правда, це табу поширювалося тільки на єврейських музик. Тому до складу перших ансамблів та капел входили декілька скрипок, цимбали і контрабас, інколи – віолончель.

Власне, слово «клезмер» походить від сполучення двох слів: «клей» – співати та «земер» – інструмент. Неважко здогадатися, що маємо в результаті слово «співаючий інструмент» (хоча самі клезмери надають перевагу перекладу його як «музикант»). Так їх і стали називати з XVI ст.

⁴⁶⁷ Іващенко О.М. Євреї Волині: кінець XVIII – початок ХХ ст. / О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук. – Житомир: Волинь, 1998. – 191 с.

У волинських краях євреї-інструменталісти (в основному – скрипалі) були бажаними гістьми на родинях, весіллях, ярмарках тощо. Вони мали дуже багато спільного з музикантами-цеховиками XVII ст.: передусім – професіоналізм, дисциплінованість і моральну стійкість. Виконавська манера клезмерів відрізнялася віртуозністю, імпровізацією, вишуканістю. Свою майстерність набували у щоденному вправлянні, шліфували свої здібності на громадських заходах. Єврейські музиканти, окрім «фрейлахсу» та «шеру», виконували волинські «зайонці» та «оляндру». Їхня музична освіта та професіоналізм відточувалися у поліетнічному музичному просторі Волині. Так, наприклад, у Житомирі жив і творив відомий на всю округу музикант А. Штекеліс. Краще за нього українські, молдавські та білоруські мелодії не грали, власне, й самі українські музиканти. Його внук Леонід Сонц (Ізраїль-Росія) – скрипаль зі світовим ім'ям. На своїх концертах він завжди згадував, що його предки – волинські клезмери⁴⁶⁸.

У єврейській громаді музиканти мали велику довіру і користувалися пошаною. Дуже часто слухачі в штетлі після дійства зверталися до музиканта за порадою, адже рабин далеко, та й слово його – закон. Клезмери виконували різну музику як за складністю, так і за національними мотивами. Типовий склад клезмерського тріо: скрипка, кларнет, ударні. Клезмери були переважно самоуками, але вони сформували самобутній національний стиль виконавства, який у подальшому став основою професійного інструменталізму. Ехіель Гользмар (Альтер) із Чуднова, Йосл Друкер (Стемпеню, 1822–70), та А(х)арон Моше Холоденко (Педоцур; 1828–1902; обоє з Бердичева), були найвідомішими виконавцями кінця XIX ст. Клезмерська наука лежала в основі майстерності скрипаля світового значення Альберта Рубінштейна. Саме ці митці заклали підвалини волинської регіональної викладацької скрипкової школи.

⁴⁶⁸ Горелик И. Мы прощаемся с Солнцем / И. Горелик // Лехайм: Литературно-публицистический журнал. – 2001. – № 12. – С.12.

Розглядаючи історію єврейської музичної освіти і культури, не можемо обійти факт її взаємозумовленості з особливою ментальністю єврейства. Цікаву історичну розвідку в цьому напрямку зробив музикознавець Ю. Зільберман, який відзначає дві основні тенденції у ставленні до освіти. Перша – *доцентрова*, яка характеризується крайньою ортодоксальністю, общинною замкнутістю і навіть релігійним фанатизмом. (Цієї позиції дотримувалося старше та середнє покоління єврейської громади Волині).

Протилежною стала *відцентрова* тенденція. Її представникам (в основному молоді) був притаманний атеїзм і так звана «вимушена поведінка» – намагання бути «як усі», втрачаючи при цьому національні особливості⁴⁶⁹.

У Житомирі було представлено обидві течії. Освіта в сім'ях старовірів була, здебільшого, приватною, а це означало, що вона не контролювалася державними органами управління. Владні структури намагалися ліквідувати відчуженість і відособленість єврейської общини від загальної маси, тому в 1842 р. міністр народної освіти О. Уваров очолив «Комісію для освіти євреїв у Росії».

Відголосок цієї події долинув до центру губернії – в 1847 р. в Житомирі відкрилося рабинське училище. Викладачі намагалися працювати за новітніми прогресивними методиками. Перу вчителя Г. Паличинського належить стаття про необхідність вивчення в курсі «мистецтво» місцевих традицій і звичаїв. Випускник училища Лейх Гольдфаден став засновником єврейського театру, був поетом, відомим музикантом-віртуозом (скрипка, фортепіано).

Пізніше (у 1873 р.) училище реорганізували в учительський інститут. У закладі також вивчалися музика і співи. Зазначимо, що останнє десятиліття XIX ст. ознаменувалося конфліктом адміністрації з викладачем музики: керівництву інституту не сподобалася новація кантора студентського хору, який брав із парафіян благодійні внески на користь колективу. Директор інституту

⁴⁶⁹ Зильберман Ю. Владимир Горовиц и «еврейский вопрос» в России / Ю. Зильберман // Київське музикознавство. – 2003. – Вип. 9. – С. 156-160.

Є. Котельников звільнив учителя-єврея і знайшов йому заміну в особі музиканта-православного. Це, проте, не врятувало хор від розпаду.

Загалом єврейська музична освіта на Волині вирізнялася своєрідністю та манерою виконання, що відтворювало ментальність цього древнього і мудрого народу.

9.5. Музична освіта чеського й німецького населення Волині

Національною рисою чеської музичної педагогіки, яка спиралася на гуманістичні погляди Я.-А. Коменського, була планомірна підготовка музично обдарованих дітей до подальшої громадської діяльності у цій сфері. Традиції отримання музичної освіти в Чехії сягають початку XVI ст., коли Празький та Оломоуцький університети стали осередками музично-теоретичної думки. Серед чеських національно-просвітницьких закладів, діяльність яких австрійський уряд був вимушений дозволити, було «Товариство сприяння розвитку музики в Чехії», на базі якого у 1811 р. відкрилася Празька консерваторія. Запровадження вищої музичної освіти у багатьох європейських народів збігалось з активізацією процесів культурного національного відродження. Вагомий внесок у розвиток теоретичної думки Паризької консерваторії зробив її професор, музичний партнер Л. ван Бетховена у Бонні, чех А.Рейха, який обґрунтував необхідність виховання національних музичних кадрів на вивченні та творчому засвоєнні музичного фольклору. Усі означені вище тенденції чехи репрезентували на волинській землі.

Чеські волосні управління губернії (в містах Дубно, Луцьку, Галичі), окрім інших функцій, брали на себе організацію сільських закладів культури і освіти. Так у деяких шинках існували спеціальні музичні зали, де за невеличку платню можна було подивитися виставу і послухати оркестр. Дуже розповсюдженим серед чехів був театр: наприклад, самодіяльні митці с. Боратина Дубенського повіту ставили спектаклі про життя чеських національних героїв Яна Жижки та Яна Гуса. Повсюдно діяли аматорські оркестри, влаштовувалися музичні вечори, особливістю яких було те, що

зібрані кошти, як правило, передавали до добродійних товариств. Чехи розуміли важливу роль музичної освіти у морально-релігійному вихованні молоді, тому мистецькі колективи (оркестри, хори) завжди ставали осередками просвіти і робили значний внесок у розвиток місцевої культури. Неабияке значення мала діяльність окремих музикантів. Їхній високий професіоналізм сприяв становленню багатьох мистецьких шкіл Європи, в тому числі й української.

Для Волині велике значення мала професійна універсальність митців: у одній особі часто поєднувався талант композитора, виконавця, диригента, педагога, теоретика музики. Чеські викладачі працювали в багатьох навчальних закладах: як у відомих гімназіях і ліцеях, так і в скромних монастирських школах. Ще з XVIII ст. в Україні відоме ім'я диригента, скрипаля Франца Ксаверія Бліми. У своїй творчості він опирався на фольклор. З 1818 р. працював капельмейстером у селі Хотин, а дещо пізніше – в Житомирській капелі відомого мецената графа М. Комбурля („звихнутого на музиці вельможі”, який своїм музикантам подарував цілу вулицю з будинками та збіжжям). У Любарській василіанській школі учні вчилися грі на флейті, гітарі, скрипці, кларнеті, фортепіано. Викладачами працювали Мацей Пальхейм (скрипка), Мацей-Вацлав Ленхарт (фортепіано)⁴⁷⁰.

Іспити в цій школі перетворювалися на святковий концерт, бо батьки та меломани завжди відвідували ці заходи. У с. Межиріччя Корецьке у школі, якою опікувався орден піарів (піярів), працював Антон-Леопольд Галерт (клавикорд), котрий музики навчався в Празі. Дворянин за походженням, незаможних учнів він навчав безкоштовно. Там же проходила музично-педагогічна діяльність Йозефа-Войцеха Нудера: «учитель музики на клавикордах, років 48, вчився у Празі та Відні, виконує роботу з користю для юнацтва»⁴⁷¹.

⁴⁷⁰ Шамаєва К. Чеські музиканти на Волині / К. Шамаєва // Велика Волинь: наук. зб. Товариства дослідників Волині. – Житомир-Малин, 2001. – Т. 24. – С. 4-6.

⁴⁷¹ Там само. – С.4.

Варто зазначити, що чеські педагоги-музиканти проявили себе якнайкраще у Бердичівському пансіоні француза де Вольсе. Тут музику викладав педагог із відомим музичним прізвищем – Михайло Черні; власники Любарського пансіону Фердинанд та Кузина Штрайд особисто викладали музику в своєму закладі; у звітному списку 1843 р. Житомирського Зразкового пансіону музиканти мали чеські прізвища: Нехлеба, Рішанек, Новак, Щасний; у Кременецькому ліцеї працював уже згадуваний Йозеф Ваньончик, котрий познайомив викладачів і учнів з ідеями просвітницького руху Чехії. Діяльність Й. Ваньончика була багатогранною: він викладав співи, керував хором. Саме йому належить ідея створення «інституту вчителів і органістів» для розповсюдження мистецтва в тутешній провінції; у Житомирі працював Йозеф Шадек. Разом із синами брав активну участь у музичному житті міста: займався викладацькою діяльністю в чоловічій гімназії, приватно вчив гри на скрипці, фортепіано, контрабасі, віолончелі.

На одному з католицьких кладовищ Житомира знаходиться поховання Ернеста Несвадби (1817-1877 рр.). Його могила розміщена недалеко від місця поховання Юліуша Зарембського (1854-1885 рр.). Геніальний учитель-чех і учень-поляк (адже саме Е. Несвадба керував становленням молодого музиканта) назавжди поряд. Оселившись після 1861 р. в Житомирі, чеський педагог став званою людиною не тільки в колах творчої інтелігенції. Він, власне, сам був своєрідним мистецьким «центром»: викладацька діяльність тісно переплелася у нього з активним суспільним життям⁴⁷².

Іншим видатним діячем чеської музичної освіти на Волині став Едвард Валек. Він займався викладацькою і композиторською діяльністю, але, водночас, був суворим і вимогливим музичним критиком, друкувався майже в кожному номері волинської преси, з успіхом керував «Артистичним товариством». Олексій Поспішил (м. Дубно) виконував обов'язки голови педагогічної ради жіночої гімназії. Пізніше він поєднував директорство в чоловічому та жіночому навчальних закладах із широкою музично-

⁴⁷² Там само.

педагогічною діяльністю: видавав перекладені ним з латини підручники для консерваторій.

У середині XIX ст. під впливом імператорських освітніх реформ система шкільництва на Волині значно розширилася. Це призвело до змін у музичній освіті етносів краю. Окрім розширення мережі початкових шкіл, постало питання відкриття середніх національних навчальних закладів – реальних училищ. У 1870 р. у с. Мирогощі (Дубенський повіт) було відкрито чеське реальне училище. Поряд із Законом Божим, математикою, російською мовою учні (98 чоловік) опановували спів. У школах же активно організовували хори, які співали при церквах. У колективі співали протестанти, католики і навіть один розкольник.

Наприкінці XIX ст. на Волині вже існувало 18 чеських шкіл. Незважаючи на наявність початкової школи в кожному чеському селі, заможні колоністи давали дітям середню та вищу освіту в нечисленних гімназіях Житомира, Луцька, Рівного. Незаможні та «середняки» вчили своїх нащадків у сільських школах. Набуття освіти чехи Волині розглядали як необхідну умову досягнення успіху в господарській діяльності й покращення власного добробуту. Сім'ї з середнім достатком були більш зацікавлені в національному вихованні, бо учні в гімназіях могли набиратися «чужої» культури та соціал-демократичних ідей. Тому більшість чехів вбачала мету освіти в наданні дітям професійних навичок, які допоможуть у майбутньому утримувати сім'ю.

Незважаючи на певну автономізацію побуту, чехи завжди з повагою ставилися до українців, серед яких жили. Колоністи вивчали культуру та історію спорідненого слов'янського народу. Головними формами музичної освіти чехів Волині були okazіональні (традиційне навчання народної пісні та музиці) та позаінституційні (музичні зали в сільських шинках, хори при церквах, народні театри тощо). Однак у чеських реальних училищах музика викладалася як навчальний предмет, що дає підстави говорити про елементи системності у музичній освіті школярів чеського походження у XIX ст. Таким чином, дана спільнота, хай і не найчисленніша на Волині, протягом XIX ст.

зберігала свою мистецьку самобутність, що відбилася на музичних традиціях та освіті. На волинських теренах чехи працювали самовіддано, і навряд чи можна назвати музичноосвітню галузь, у якій відсутні чеські прізвища: гастрольна діяльність чеських митців, чий виступи сприяли підвищенню культурного рівня аудиторії; широке використання теоретичних праць чеських авторів у навчальних закладах; ініціювання запровадження у навчальних закладах музично-теоретичної освіти; організація приватних музичних шкіл та класів; заснування і розвиток багатьох українських інструментальних шкіл; керівництво інструментальними колективами різних рівнів (від розкішних оперних оркестрів до учнівських камерних ансамблів); хорова диригентська діяльність; просвітницька діяльність; нотодрукування та інша комерційна діяльність у мистецькій сфері.

Отже, загалом історична місія чеських музикантів у європейській музичній культурі полягала у формуванні та розвитку теоретичних засад професійного виконавства і педагогіки на рівні міжнаціональних і навіть міжнародних зв'язків.

Ще з часів Київської Русі Волинською територією цікавилися **німці**. Культурно-економічні взаємини обох народів налічують багато століть: ще з XI ст. торговельні шляхи пов'язують Київ та Регенсбург. Поступово німецький етнос «освоював» міста Луцьк, Володимир-Волинський, Рівне, а також численні села й містечка.

На землю Волинської губернії колоністи перенесли традиційний шкільний устрій, головними рисами якого були організованість, методичність, дисципліна, контроль. Найдавнішу німецьку школу відкрито в 1797 р. у Скерневських Голеандрах Володар-Волинського повіту⁴⁷³.

Система освіти тут передбачала виховання добropорядного сім'янина, вірнопідданого своєї держави і церкви. Німецька звичка до ретельності та

⁴⁷³ *Ніколаюк М.* Роль християнства в освіті й вихованні школярів у німецьких колоніях Волині / *М. Ніколаюк* // *Вісник Житомирського педагогічного університету.* – 2003. – Вип.13. – С.183-185.

поваги до своїх корінних традицій побутувала й у колоністських поселеннях на Волині. Перший урок починався з церковного співу та молитви, післяобідні заняття – також. Підґрунтям німецької освіти була теологія, що безпосередньо впливала на формування у школярів певних знань, одним із яких було вивчення якомога більшої кількості церковних пісень, що спонукало б до добра, додавало б сили духові в боротьбі проти поганих нахилів і бажань⁴⁷⁴.

Незважаючи на стриманість і флегматичність, у своєму побуті німці відводили помітне місце сільським балам, фестивалям танцю і пісні. Вони мали чіткий і суворий регламент, за яким уважно стежили старші. Музична освіта німецьких колоністів являла собою багатогалузеву функціональну систему. Про це зазначають сучасні дослідники: С. Шип, якому належить цікава архі-жанрова модель музики «россландсдойче» (російських німців)⁴⁷⁵ та Л. Троєльнікова, яка займається дослідженнями в галузі історії професійної музичної освіти німців⁴⁷⁶.

Вони вказали на деякі регіональні особливості освіти в колоніях: цілі музичні пласти музичної спадщини німців на іноетнічних територіях залишилися більш незмінними, ніж у Німеччині; колоністська культура стала окремою формацією, несхожою на усталену систему мистецьких традицій власне німецьких етносів (баварців, тюрінгців, ельзасців). Ці ж дослідники вважають підґрунтям нинішньої досить складної й насиченої моделі німецької музичної освіти жанри духовної та світської музики.

На початку XVIII ст., за Петра I, в німецьких школах навчалися нащадки найблагородніших родин імперії – князів Голіциних, Долгоруких та ін. Після завершення турецької кампанії уряд Катерини II створив сприятливі умови для розселення німців на території Волині. У той час відносини уряду з даним

⁴⁷⁴ Костюк М. Формування шкільної мережі в німецьких колоніях Волині / М. Костюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: наук. зб. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 146-148.

⁴⁷⁵ Шип С. Музыкальная культура этнических немцев Украины в жанровом аспекте / С. Шип // Київське музикознавство. – 2001. – Вип. 6. – С. 324-336.

⁴⁷⁶ Троєльнікова Л. Європейські художні освітні практики: підготовка професійних музикантів у Німеччині / Л. Троєльнікова // Київське музикознавство. – 2001. – Вип. 6. – С. 253-263.

етносом характеризувалися як мирне співіснування і взаємоневтручання в життя і справи одне одного⁴⁷⁷.

Слід зазначити, що радянській владі (20-ті рр. ХХ ст.) були байдужі особливості німецької ментальності й заслуги етносу в справі розвитку волинських земель: «...в (німецьку) сільську школу прибув учитель-єврей Файнштейн. У 2 класі заняття починалися виконанням «Інтернаціоналу». Наші батьки були вельми незадоволені як репертуаром, так і походженням викладача. Учитель зважив на їхнє прохання, тому скоро ми почали виконувати й наші, німецькі: «Хлопець і троянда», «Прекрасна молодість», «За колодязем біля воріт». Також він разом з нами готував різні святкові концерти, вистави, інші дійства. Музичні «справи» в школі змінилися в дуже позитивний бік. Тепер наші Eltern (батьки) були справді втішені, й уже не звертали уваги на національність і віросповідання Файнштейна. Але це тривало недовго – одного ранку учитель не прийшов до школи. Шепотілися, що його вранці забрали... як забрали матінку і батька братів Кенц та ще деяких...»⁴⁷⁸.

Варто відзначити, що в Житомирі народився видатний, великий, геніальний, всесвітньовідомий музикант німецького походження Святослав Ріхтер. Важко перелічити усі епітети, якими нагороджувала його преса та людська повага. Визначні діячі означених етносів також займалися поширенням українського музичного мистецтва у Європі в різні часи. Звичайно, ця незначна кількість прізвищ не дає повного уявлення про рівень професійного взаємообміну і зв'язків музикантів у Європі. Наведені факти свідчать про багату палітру та географічну широту діяльності митців. Волинь завжди була складним геополітичним регіоном, проте велика кількість народів зазвичай знаходила спільну мову на її теренах. Етнокультурна дифузія різних

⁴⁷⁷ Суліменко О. Розвиток шкільної освіти в німецьких колоніях Волинської губернії (кін. XVIII-XIX ст.) / О. Суліменко // Волинь-Житомирщина: історико-філологіч. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 1998. – Вип. 2. – С. 47-51.

⁴⁷⁸ Волинець О. Вищепочаткова школа в Сарнах / О. Волинець // Літопис Волині. Науково-популярний зб. волинознавства / гол. ред. Ю.Мулик-Луцик. – Канада, Вінніпег. – 1982. – Ч.13-14. – С.109-111.

народів, що населяли губернію, безпосередньо стосувалася й різних музичних жанрів. Цей взаємообмін ніколи не припинявся, бо є незворотним процесом.

Глава IV. ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА НА ВОЛИНІ

Розділ 10. Освітньо-просвітницька діяльність педагогів-іноземців на Волині

10.1. Освітньо-просвітницька діяльність викладачів Острозької академії (кінець XVI – поч. XVII століття)

Зазначимо, що досліджувана нами проблема має генезу, яку ми розглядаємо в територіальному та хронологічному контексті. У територіальному відношенні загальний контекст досліджуваної проблеми складає територія Волині як складний полікультурний феномен; у хронологічному відношенні ми будемо розглядати Острозьку академію як визначний освітній заклад XVI-XVII ст., де вперше проявилася діяльність іноземних педагогів.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії був утворений Південно-Західний край, до складу якого увійшли Волинська, Подільська та Київська губернії. За територією Волинь була найбільшою в Південно-Західному краї. Територія займала 63036 кв. верст, майже вдвоє більше території Поділля, але за чисельністю населення Волинська губернія займала останнє місце в краї. В ній налічувалося 13 міст, 134 містечка і 9682 інших населених пунктів, у яких проживало 2997902 осіб⁴⁷⁹. У культурно-освітньому відношенні Волинь була однією з найвідсталіших губерній в Україні, а за рівнем грамотності населення стояла на 36 місці в Російській імперії⁴⁸⁰.

«Мала енциклопедія етнодержавності» окреслює Волинь як історичний регіон у південно-західній частині України між Поліссям на Півночі й

⁴⁷⁹ *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В – 2005. – С.606.

⁴⁸⁰ *Іващенко О. В.* Євреї Волині : кінець XVII – початок XX століття / О. В. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : Волинь, 1998. – 192 с.

Поділлям на півдні, р. Бугом на заході й Тетеревом та верхів'ям р. Уж на сході⁴⁸¹.

Слово «Волинь» походить від назви давнього городища Велинь біля Володимира-Волинського, про що згадується у літописах 1018 року. Назва «Волинь» (як позначення терміну) з'являється у 1077 році⁴⁸². На тодішній території України жили різні племена. Вони знали лише свою околицю, своє місто: мали своїх старшин, а інші люди до них не належали. Звалися вони теж по-різному: сіверянами на території теперішньої Чернігівщини; люди біля Києва звалися полянами, а земля їхня – Руською землею. Ті, що жили над Тетеревом і Случчю, у великих лісах, звалися древлянами. Ті, що на Волині, – дулібами⁴⁸³.

Дуліби – перша історична назва населення Волині. Остання згадка про дулібів фіксується в описі походу Олега на Цар-город (907 р.). У X ст. назву дулібів заступають назви бужан і волинян.

Волиняни (велиняни) – східнослов'янське плем'я, яке мешкало у кінці I – на початку II тис. н.е. з обох берегів Західного Бугу та у сточищі р. Прип'ять⁴⁸⁴.

У книзі «Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю», яка видрукувана П. Н. Батюшковим у Санкт-Петербурзі (1888), в історії Волині виокремлено наступні періоди:

1) **древньоруський** – до початку XIV століття (кінець правління руських князів по лінії Рюрикових, які до початку XIV століття підтримували на Волині православну віру, самотужки сприяли розвитку країни);

2) **литовсько-руський** – до 1569 року (період панування Литви над

⁴⁸¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства / [редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С.449-450.

⁴⁸² Енциклопедія історії України : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В – 2005. – С.607.

⁴⁸³ Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський ; упор. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1991. – С.33.

⁴⁸⁴ Мала енциклопедія етнодержавознавства / [редкол. : Ю. І. Римаренко відп. ред. та ін. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С.450.

Волинню, здійснюється латино-польський вплив; країна знаходиться у підпорядкуванні литовських князів. 1569 рік – кінець з'єднання Литви з Польщею);

3) *польсько-руський* – до 1793 року (період правління Польщі до другого розділу Польщі у 1793 році; цей період характеризується ополяченням та окатоличенням усієї країни);

4) *руський* – з 1793 року (з'єднання Волині з Росією, відродження основ російської народності та православ'я)⁴⁸⁵.

Межі Волині упродовж історії зазнавали змін, постійно пересуваючись із заходу на схід. У 988 році великий князь Володимир Святославович заснував місто Володимир – центр Володимир-Волинського князівства. Серед найвідоміших міст X ст. на Волинській землі – Луцьк, Белз, Буськ; пізніше були засновані Холм, Берестя і Кременець.

У 1099 році Володимиро-Волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Галицьку і Волинську землі у Галицько-Волинське князівство. У XII столітті Волинська земля відокремилась від Києва. Головними центрами освіти у Галицько-Волинському князівстві були Острог і Львів.

1349 року відбулося падіння Галицько-Волинського князівства, що стало початком нової ери в українській історії. Протягом півстоліття українські землі знаходилися під владою Великого князівства Литовського та Польщі. У 1352 році Польща і Литва підписали угоду про примирення, і Волинь увійшла до складу Литви. 1366 року Польща завоювала Західну Волинь (м. Холм і Безл), а після підписання Люблінської унії (1569 р.) вся Волинь відійшла до Польщі – було утворене Волинське воєводство (центр – м. Луцьк).

Під час перебування Волині у складі Російської імперії на освіту мала вплив Комісія народної освіти (Едукаційна комісія) Польщі (була створена у 1773 році), яка провела низку шкільних реформ.

⁴⁸⁵ *Волинь*. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб. : Изд-во П. Н. Батюшкова, 1888. – С.2-3.

Адміністративно-територіальний устрій Волині склався наступним чином. Після другого (1793 р.) поділу Речі Посполитої територія Правобережної України була об'єднана з Лівобережною Україною в складі Російської імперії. На зміну польському пануванню прийшла російська колоніальна політика. Указом Катерини II, тогочасної імператриці країни, від 23 квітня 1793 року було утворено Ізяславське намісництво. Центром цього державного утворення стало місто Ізяслав. У 1795 році назва намісництва була змінена на Волинське з центром у м. Новоград-Волинському (колишній Звягель)⁴⁸⁶.

З приходом до влади у Росії Павла I (29 серпня 1797 року) на зміну ліквідованому Волинському намісництву утворено нову адміністративно-територіальну одиницю – Волинську губернію, центром якої з 1804 р. офіційно став Житомир. Волинська губернія в 1797 році була поділена на 10 повітів: Новоград-Волинський, Лубенський, Заславський, Острозький, Рівненський, Овруцький, Радомишльський, Житомирський, Чуднівський, Домбровицький.

У 1799 році було створено 12 повітів: Житомирський, Дубненський, Ковельський, Володимир-Волинський, Ізяславський, Кременецький, Новоград-Волинський (Звягельський), Луцький, Острозький, Овруцький, Рівненський, Старокостянтинівський. Міста, які були їхніми центрами, відрізнялися між собою походженням, чисельністю населення, суспільною роллю тощо, але, як свідчать архівні матеріали XIX ст., усім їм були властиві деякі спільні типологічні риси. Кожен повіт поділявся на стани, а стани – на урядницькі дільниці. У свою чергу, повіт поділявся на дві мирові дільниці, кожна з яких складалася із кількох волостей. Керували повітами справники, а станами – станові пристави, у яких помічниками виступали урядники. У 1884 році в губернії налічувалося 48 станів і 201 волость.

Географічна територія Волинської губернії остаточно окреслилась після включення у 1832 році до складу Південно-Західного краю, до якого ще

⁴⁸⁶ *Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині : історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костриця. – Житомир : М.А.К., 2001. – С.14.

увійшли Київська та Подільська губернії. Цей адміністративно-територіальний поділ існував до 1925 року⁴⁸⁷.

Сучасна Волинь обіймає в Україні Волинську, Житомирську, Рівненську, північні частини Тернопільської та Хмельницької областей, у Польщі – східну частину Люблінського воєводства.

Корінними жителями Волинського краю були українці, які посідали перше місце за кількістю, друге – євреї, третє – поляки, четверте – росіяни, п'яте – німці, шосте – чехи.

В Україні до кінця XVI століття не було жодної вищої школи, тому українці здобували освіту в західних університетах (Прага, Краків, Падуя, Болонья). Щоб запобігти окатоличенню українського населення, у 1576 році було засновано православну вищу школу в м. Острозі. У другій половині XVI століття Острог став найбільш важливим центром нового українського культурного та освітнього руху, що стало історичною передумовою освітньо-просвітницької діяльності іноземних педагогів на Волині.

На Волині наприкінці XVI – на початку XVII століття активно розвивався національно-культурницький рух, що виявлявся у діяльності церковних братств та відкритті шкіл у Володимирі, Дубно, Острозі та Луцьку.

Незважаючи на сильну політику колонізації, на несприятливі умови підневільного українського життя в Російській імперії, український народ проводив наполегливу роботу проти існуючого панівного режиму за культурний розвиток народу, за рівноправність української мови та розвиток шкільництва.

Слід зазначити, що місто Острог було найпотужнішим торгівельним центром, оскільки через нього проходили важливі торгівельні шляхи із Заходу на Схід. Цьому сприяло зручне географічне розташування міста у центрі Волинської губернії (тут схрещувалися торгівельні шляхи з Молдови, Польщі, Литви, Росії й Білорусії).

⁴⁸⁷ *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – 2005. – С.606.

Найбільш відомим на Волині з часів феодального роздроблення, від пінського князя Юрія Володимировича, був рід Острозьких. Литовський князь Ягайло у 1386 році нагородив Федора Даниловича Острозького землею, кількома селами і містом Острог⁴⁸⁸. З історії відомо, що рід Острозьких збудував великий замок, який мав важливе економічне, політичне і культурне значення для міста Острога. Князі Острозькі проводили тричі на рік ярмарки. Купці з Волині торгували худобою, з Коломиї й Дрогобича – сіллю і воском, з Криму і Туреччини – тканинами і прянощами. У торгівлі зі Сходу активну участь брали греки, які жили на одній із вулиць міста⁴⁸⁹.

Замок слугував для мешканців міста надійним захистом від постійних нападів кримських татар⁴⁹⁰. Після Люблінської унії (1569 р.) Острог загарбала феодальна Польща, насаджуючи феодально-кріпосницький та національний гніт. Особливо він посилювався після Брестської церковної унії (1596 р.)⁴⁹¹.

Саме в Острозі завдяки старанням знаменитого роду князів Острозьких зародилася освіта і наука у Східній Європі. Осередком української освіти та культури, провідною науковою установою наприкінці XVI – на початку XVII століття стала Острозька академія (протягом 1576-1636 рр.). Вона відіграла роль інтелектуального центру України і стала першою українською школою вищого рівня (відкрита князем В.-К. Острозьким, що увіковічнила його ім'я)⁴⁹².

Отже, сприятливі умови для розвитку української культури XVI-XVII ст. склалися саме на Волині. Провідною культуротворчою силою стали волинські землевласники. У ті часи, щоб отримати посаду в установах, потрібно було досконало володіти українською, польською та латинською мовами, а система

⁴⁸⁸ Надводнюк В. В. Романівщина. Історичний нарис / В. В. Надводнюк. – Житомир : «Полісся», 2007. – С.76.

⁴⁸⁹ Ісаєвич Я. Остріг на Волині : перша академія, перша «слов'янська» друкована Біблія / Я. Ісаєвич // Українське книговидання : Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів, 2002. – С. 118–129.

⁴⁹⁰ Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні XVI–XVII ст. / Я. П. Запаско. – Львів, 1971. – 310 с.

⁴⁹¹ Равчук Г. Острог : Краєзнавчий нарис / Г. Равчук, І. О. Ткач. – Львів, 1987. – С.23.

⁴⁹² Шпізель Р. Нариси з історії Острога / Рафаель Шпізель. – Острог : Видавець СПД Свиначук. В., 2005. – С.9.

домашнього чи церковного навчання міщанських дітей уже не відповідали вимогам часу. До того ж, навчання у закордонних вищих школах потребувало значних витрат. Вирішити ці складні проблеми взяв на себе князь Василь-Костянтин Острозький.

Фундатор школи-академії Василь-Костянтин Костянтинович Острозький був одним із найбагатших магнатів держави, меценатом та просвітителем. Як зазначав С. Кардашевич, князь утричі перевершував за багатством самого короля Речі Посполитої. Йому належала третина всієї Волині, маєтності у Київському, Володимирському, Білоцерківському, Богуславському, Переяславському, Канівському та Чернігівському староствах. У володіннях князя перебувало понад 3040 міст і сіл, торгові дома у Гданську, Ярославі, Львові, замки у Дубні, Турові, Тарнові, двори-палати у Варшаві та Вільно. Відомий князь Острозький в історії і як талановитий полководець. Саме добродійність та просвітницька діяльність В.-К. Острозького сприяла відкриттю слов'яно-греко-латинської академії та типографії в Острозі. В.-К. Острозький для просвітницької діяльності не жалів ні грошей, ні сили. Він запросив до себе зі Львова відомого друкаря, який раніше працював у Москві, Івана Федорова⁴⁹³.

Однією із ознак освіченості у період українського відродження вважається «тримовність», що являла собою знання гебрайської, грецької та латинської мов. Таким чином, Острозька академія була тримовним колегіумом, який отримав назву «слов'яно-греко-латинської» школи, де іврит було замінено церковнослов'янською мовою⁴⁹⁴.

Видатний український історик М. Грушевський писав, що Острог на Волині в 1580-1590 роках став видатним центром літератури й освіти. Так саме Острозька академія стала моделлю нової школи на східнослов'янських землях, у якій намагалися поєднати греко-слов'янські та латинські освітні канони. Тут

⁴⁹³ *Ивашкевич А. И.* г. Острог в его историческом прошлом и ныне / А. И. Ивашкевич. – Здолбунов, 1918. – С.9.

⁴⁹⁴ *Волкова Н. П.* Історія українського шкільництва та педагогіки : [навч. посіб.] / Н. П. Волкова, А. Д. Шевченко. – Д. : РВВ ДНУ, 2003. – С.20.

уперше у практиці української традиційної освіти запроваджено «сім вільних мистецтв», тобто предмети «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) і «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). У школі також вивчали філософію, логіку, а також слов'янську, латинську та грецьку мови (з мов переважала старослов'янська, що була близькою до народної, розмовної). На достатньо високому рівні спудеї оволодівали музикою й хоромим співом, значне місце займали й військові науки – спудеї оволодівали вправами із стрілянини з гармат і рушниць, їздили на конях⁴⁹⁵.

Про заснування Острозької академії згадується в документах сучасних дослідників. Архівні дані, на жаль, утрачені, не зберігся статут цього навчального закладу. Найперша згадка про Острозьку школу міститься у передмові до острозького «Букваря» (саме він став головним джерелом для визначення часу відкриття Острозької школи). Надруковано грецько-старослов'янський «Буквар» 15 червня 1578 р. На титульному аркуші зазначено, що «...мисленням і стараннями князя Костянтина Костянтиновича Острозького, повелівшого побудувати дім для справи друкування, а до того ж будинок і дітям до навчання, у своєму отчому і славному граді Остріг, що знаходиться на землі Волинській. І, відшукавши мужів у божественному писанні здібних у грецькій, латинській і російській мовах, і запросивши їх до діяльності у навчанні. Із-за цього й надрукована ця книжка, грецькою альфа-віта, а російською – аз-буки, переважно для навчання багатогрішного Іоанна Федоровича»⁴⁹⁶.

Усе це свідчить про те, що друкарня та Острозька школа були створені не пізніше 1578 р., тому що у 1576-1577 р. саме для потреб школи було видано буквар. Друкарня та Острозька школа взаємодіяли: у друкарні видавали навчальні посібники, а у школі готували освічених діячів. На жаль, до нашого часу дійшло лише два примірники Острозького букваря: один зберігається у

⁴⁹⁵ Саух П. Ю. Князь Василь-Костянтин Острозький / П. Ю. Саух. – Рівне : Волинські обереги, 2002. – С.59.

⁴⁹⁶ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1975. – С.69.

королівській бібліотеці у Копенгагені, інший – у бібліотеці міста Гота (Німеччина).

Василь-Костянтин Острозький залучив до викладання в Острозькій академії талановитих вітчизняних та іноземних діячів – літераторів, мовознавців, природознавців та інших фахівців⁴⁹⁷. Чимало з них були вихованцями провідних європейських університетів – Падуї, Венеції, Кракова. На розвиток Острозької академії істотний вплив мали вчені з Греції. Грецька освіченість у XV столітті перебувала у тісному взаємозв'язку з італійською гуманістичною культурою й була перейнята реформаторськими ідеями. За складом викладачів, за якістю навчання, а також за кількістю й обсягом предметів, які вивчалися, Острозька академія випереджувала багато інших тогочасних академій.

Випускник Острозької академії архімандрит Києво-Печерської лаври Захарія Копистенський згодом написав у «Поліфонії», що тут зібралося багато ораторів рівня Демосфена, філософів і мудреців, докторів слов'янської, грецької й латинської мов, «славних» математиків і старословів⁴⁹⁸. Першим ректором школи був Герасим Данилович Смотрицький – письменник і педагог, автор полемічного трактату «Ключ до царства небесного» (1587 р.).

Острозька академія вирізнялася високим рівнем викладання, мала потужний викладацький склад. Тут працювали такі інтелектуальні сили, які були випускниками латинських, протестантських та православних освітніх закладів (Феофан Грек, Кирило Лукаріс, Ян Лятос, Василь Суразький, Іоф Княгеницький, Дем'ян Наливайко, Тимофій Михайлович, Герасим Смотрицький та ін). Серед найвидатніших педагогів-іноземців були – грек Никифор Картакузин, який славився своєю ерудицією, випускник Падуанської академії; ієромонах Киприян, який освіти отримав у Константинополі.

⁴⁹⁷ *Ивашкевич А. И.* г. Осторг в его историческом прошлом и ныне / А. И. Ивашкевич. – Здолбунов, 1918. – С.11.

⁴⁹⁸ *Саух П. Ю.* Князь Василь-Костянтин Острозький / П. Ю. Саух. – Рівне : Волинські обереги, 2002. – С.112.

Грек Кирило Лукаріс народився у Критській столиці – Кандії (1572-1638 рр.). Одинадцять років прожив у Італії, навчався в університетах Венеції та Падуї. З 1594 року по 1598 рік був ректором Острозької академії та професором формальної логіки і теології. З 1602 р. по 1638 р. – патріархом Александрійським (1602-1621 рр.) та Константинопольським (1621-1638 рр.).

До Острога Кирило Лукаріс прибув у сані архімандрита, він зацікавився науковими і навчальними інтересами острозького гуртка і брав активну участь у його навчальній і педагогічній діяльності. У гуртку розробили «Граматику» (підручник містить низку положень з формальної логіки). «Грамматика» – перший у Східній Європі друкований підручник граматики й логіки.

Відомо 16 листів з переписки Лукаріса з острозькими діячами (оригінали цих листів зберігаються в Константинополі, у монастирі Гробу Господнього)⁴⁹⁹.

Заслуговує на увагу освітньо-просвітницька діяльність польського астронома, математика, доктора медицини, філософа, випускника Краківського і Падуанського університетів, магістра астрології, професора, декана факультету медицини Краківської академії – Яна Лятоса (Лятош, Лятошинський, Jan Latosinius, Latosinski, Latosz). Він народився у Кракові у 1539 році, а в 1563 році закінчив Ягеллонський університет, отримав учений ступінь магістра філософії, а з 1565 року працював професором Краківської Академії (упродовж 30 років). Ян Лятос успішно займався науковою діяльністю, видав велику кількість праць. Опубліковані праці з математики сприяли присудженню йому вченого ступеня доктора медицини. Особливо заслуговують на увагу праці, в яких він надавав великого значення вивченню ролі астрології й медицини. Серед таких – написані протягом 1572-1598 рр. праці, присвячені вивченню зв'язків астрології з медициною (праця про протистояння планет Сатурна і Марса; про затемнення Сонця і Місяця), а також брошура «Вигнання глистів людини залежно від фаз Місяця»⁵⁰⁰. Я. Лятос

⁴⁹⁹ *Острозькі просвітники XVII–XX ст.* / [за ред. Пасічника]. – Острог, 2000. – 476 с.

⁵⁰⁰ *«Изгнание глистов человека в зависимости от фаз Месяца».*

вважав, що за розміщенням небесних тіл можна передбачити поширення хвороб та їх лікування⁵⁰¹.

Для ґрунтового вивчення медицини Я. Лятос у 1575 році виїхав до Італії і вступив на медичний факультет Падуанського університету, який у ті роки був широко відомим у світі. Після його закінчення він отримав учений ступінь доктора медицини і повернувся до Кракова у 1577 році⁵⁰².

У 1582 році до Краківської Академії Папа Григорій XII надіслав новий календар. Я. Лятос критично поставився до нього і виступив проти його прийняття, оскільки було виявлено багато помилок з математичної точки зору (на це Ян Лятос отримав позитивні відгуки від учених Москви, Острога). У 1598 році Ян Лятос позбавлений кафедри у Краківській Академії й змушений виїхати за межі Польщі. Дружні стосунки, які були у нього із сім'єю князів Острозьких, відіграли вирішальну роль у переїзді до Острога. Тут він був доброзичливо прийнятий княжим двором⁵⁰³.

Точної дати прибуття Лятоса до Острога не встановлено, хоча сучасні дослідники наводять різні дати приїзду (І. Мицько та Г. Барич – 1596 р., К. Харлампович – 1599 р., С. Камінський і Ян П'ешке – 1602 р.) В Острозі Я. Лятосу князем В.-К. Острозьким були приписані 3 села, а на вулиці Більмаж було збудовано дім. Тобто, крім реалізації себе як професора, Я. Лятос керувався мотивами матеріальної вигоди та винагороди. У збережених подвірних списках Острога є свідчення про те, що у 1599 році Я. Лятос разом із дружиною Ганною Ожеговською і дочками Ганною і Доротою проживали у власному будинку⁵⁰⁴. В Острозькій академії Я. Лятос пропрацював більше десяти років, він викладав філософію, астрологію, математику і медицину польською мовою, про що свідчать конспекти лекцій спудеїв (які зберігаються у музеї Острозької академії).

⁵⁰¹ Там само.

⁵⁰² *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Лев Васильович Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.62.

⁵⁰³ Там само.

⁵⁰⁴ Там само. – С.64-65.

В Острозі, крім читання лекцій спудеям, Я. Лятос активно займався освітньо-просвітницькою діяльністю – уперше в Україні організував госпіталь при Свято-Троїцькому монастирі, у якому лікував хворих, а також навчав основам лікувальної справи слухачів Острозької академії. Тим самим, визначальним поставав професійний мотив – підвищення рівня фаховості⁵⁰⁵. Видатний польський учений брав активну участь у роботі літературно-просвітницького гуртка.

З 1594 року Я. Лятос велику кількість праць присвятив членам сім'ї князів Острозьких. Для родини Острозьких він складав гороскопи, прогностики, був сімейним лікарем. Особливе місце займає книга, видана в Острозі із календарем на 1602 рік, у якій він врахував усі недоліки календаря Папи Григорія XII. На жаль, до нашого часу наукових праць Яна Лятоса збереглося небагато, вони майже недоступні широкому колу читачів (у приватних бібліотеках Польщі збереглося не більше 5 примірників).

Слід відмітити освітню діяльність Андрія Римші, який з 1572 р. служив у родині Радзивіллів, через яких і познайомився з князем Острозьким. В Острозі був членом антиуніатського літературно-наукового гуртка. Відома листівка на двох сторінках «Хронологія» (1581 р.) іноземного педагога А. Римші, що складалася з двох аркушів, на яких видруковано назви 12 місяців (латинською, єврейською й українською мовами) і розміщено дворядкові вірші⁵⁰⁶. Твір Андрія Римші – це найменше видання Острозької друкарні. Крім «Хронології», відомі три вірші автора на герби магнатів у віленських білоруських виданнях (на герб Остапа Воловича у збірнику 1585 р., на герб Льва Сапіги у публікації Литовського статуту 1588 р., на герб Теодора Скумина в Апостолі 1591 р.). Андрій Римша у 1591 році опублікував також поему про військову діяльність

⁵⁰⁵ Там само. – С.61.

⁵⁰⁶ *Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636) : бібліогр. довідник / [упоряд. І. З. Мицько / АН УРСР. Археол. Комісія ; Ін-т історії ; Ін-т суспіл. наук]. – К., 1990. – С.92.*

князя Радзивілла. Твори А. Римші, хоча і були надруковані в Острозькій друкарні, проте належать до білоруської літератури⁵⁰⁷.

Не менш вагомим внеском у розвиток Острозької академії є освітня діяльність випускників Краківського університету Симона Пекаліда та полеміста Мартина Броневського. Вони також брали участь у діяльності наукового гуртка при академії, писали наукові праці, підручники, готували навчальні посібники.

Академію закінчив майбутній автор першої «Граматики»⁵⁰⁸ (1619) М. Смотрицький. Його праця тривалий час була єдиним підручником старослов'янської мови не лише на Україні, а й у Білорусії та Росії⁵⁰⁹.

Випускником Острозької академії був перший гетьман війська Запорозького П. Конашевич-Сагайдачний. Завдяки глибокому розумінню цінності знання гетьман сприяв заснуванню біля 60-ти початкових козацьких шкіл та головної Січової школи на Запоріжжі. В академії працював Іван Вишенський – найвидатніший письменник-полеміст не тільки України, а й усього слов'янського світу, визначний культурний і громадський діяч кінця XVI – початку XVII ст. Його запросив великий український магнат князь В.-К. Острозький, що збирав навколо себе талановитих людей для боротьби з католицизмом⁵¹⁰.

Саме завдяки підготовці значної плеяди філософів, майбутніх малярів, богословів можна вважати, що Острозька академія займала помітне місце у європейському освітньому просторі на перетині XVI-XVII століть. Загалом діяльність педагогів-іноземців у академії протягом тривалого часу може кваліфікуватися як приклад взаємопроникнення кадрів з країни в країну.

Уряд Польщі, до складу якої у XVI столітті входила Волинь і Острог, намагався перетворити цей один із найбільших українських культурних центрів

⁵⁰⁷ *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1975. – 156 с.

⁵⁰⁸ «Грамматика»

⁵⁰⁹ *Равчук Г.* Острог : Красназавчий нарис / Г. Равчук, І. О. Ткач. – Львів, 1987. – С.8.

⁵¹⁰ *Левківський М. В.* Історія педагогіки : [підручник] / М. В. Левківський. – [2-е вид., доп.] – К. : Центр навч. літ.-ри, 2006. – 376 с.

у провінційне місто. Попри це, місто зберегло своє національно-культурне значення. До Острога приїздили видатні українці: І. Мазепа, пізніше П. Куліш, Т. Шевченко, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький. Усі вони, особливо письменники, іменували Острог «Волинськими Афінами». На жаль, у 1636 році Острозька академія припинила своє існування.

Загалом, в історії Острозької академії можна виділити чотири етапи розвитку:

- **етап формування** (1576-1586 рр.) – характеризується значним інтелектуальним розвитком – випуском першої церковнослов'янської Біблії (1581);

- **етап розквіту** (1578-1608 рр.) – до Острозької академії було запрошено цілу плеяду педагогів-іноземців з різних країн Європи (С. Пекалід, М. Броневський, А. Римша, К. Лукаріс, Я. Лятос, Н. Картакузин);

- **етап занепаду** (1608-1636 рр.) – у 1608 році помер В.-К. Острозький. Трагічна доля В.-К. Острозького полягає у тому, що жоден з його дітей не захотів продовжити його справу. Анна-Алоїза Хоткевич, княгиня Острозька, онука Кирила Острозького, якій дістались острозькі багатства після смерті (1620 р.) Януша, князя Острозького, розпочала в Острозі будівництво єзуїтського монастиря та костьолу ім. Ігнатія Лойоли і Св. Франциска Ксаверія. При монастирі одночасно будувався колегіум для школярів. Вона була католичкою і не хотіла продовжувати справу свого діда;

- **етап відродження** (з 1994 р. до сьогодні) – етап відродження Острозької академії починається у 90-х роках ХХ століття. Зацікавлена громадськість розпочала активні дії з метою відродження національної культурної спадщини Острога та Острозької академії.

Таким чином, аналіз діяльності іноземних педагогів у Острозькій академії дає можливість стверджувати, що саме цей навчальний заклад заклав підвалини європейської моделі освіти у волинському регіоні, що спричинювало до необхідності залучення педагогів-іноземців у навчальні заклади краю.

Натомість із входженням волинського регіону до складу Російської імперії культурно-освітня ситуація дещо змінилася.

10.2. Науково-методична діяльність педагогів природничо-математичних наук у Кременецькому ліцеї (поч. ХІХ ст.)

Початок ХІХ століття характеризується повним занепадом освіти Волинського краю. За рівнем грамотності населення Волинь стояла на 36 місці у Російській імперії, хоча за територією була найбільшою в Південно-Західній Росії. Як свідчать архівні джерела, згідно з переписом 1897 р. в губернії проживало 2 млн. 989 тис. душ обох статей⁵¹¹.

Початком нової епохи в розвитку шкільної освіти стало утворення у 1802 році Міністерства народної освіти Російської імперії та навчальних округів. У Росії було створено шість навчальних округів: Московський, Петербурзький, Казанський, Дерптський, Харківський, Віленський (24 січня 1803 року утворений Віленський навчальний округ, до складу якого увійшла Волинська губернія)⁵¹².

Освіта у Волинському краї потребувала свого реформування. У 1803 р. генеральний візитатор училищ Волинської, Київської та Подільської губернії Т. Чацький розробив проект «Про стан освіти Волинської губернії».

Кременецький ліцей став одним із перших навчальних закладів України досліджуваного періоду, який реалізував на практиці ідею залучення іноземного вчителства до освітньо-просвітницької діяльності на Волині.

Певні наукові розробки, що стосуються діяльності Кременецького ліцею, з'явилися у другій половині ХІХ століття. До таких належать праці М. Володимирського-Буданова, В. Шульгіна, С. Чуйко та сучасної дослідниці С. Коляденко. Перший детальний літопис ліцею створив Михайл Ролле, автор

⁵¹¹ *Первая* всеобщая перепись Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. VIII: Волынская губерния. – 1904. – С.3.

⁵¹² *Джаман Т.* Реформи народної освіти на Волині (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / Таміла Джаман // Нова педагогічна думка. – 1999. – № 1. – С. 115.

праці «Волинські Афіни». Загальну історико-юридичну розвідку здійснено М. Василенком⁵¹³.

Створення Кременецького ліцею пов'язується з діяльністю польського та російського державного діяча, таємного радника Олександра І, одного з видатних просвітників, чий вплив був відчутним у масштабах усєї Російської імперії – попечителя Віленського навчального округу Адама Чарториського (князь Чарториський Адам Єжи (1770-1861) зробив значний внесок у справу розбудови освіти Волині).

Як свідчать джерела, 29 квітня 1803 року Адам Чарториський подав на затвердження Міністру освіти кандидатури трьох осіб, обраних на візитаторів шкіл Віленським університетом: новогрудського старосту Тадеуша Чацького, віленського прелата Ксаверія Богуна, члена Петербурзької Академії наук Василя Севергіна⁵¹⁴. Сам Т. Чацький був відомим ученим, досліджував історію, етнографію Волині, право, економіку, займався організаційною та політичною діяльністю, а також був завзятим бібліотекарем, мав власну величезну, за тогочасними мірками, культурознавчу, історичну та наукову бібліотеку.

Аналіз джерельної бази дає підстави констатувати, що Т. Чацькому, як інспектору трьох губерній, – Волинської, Подільської, Київської, – була довірена організація нижчого і середнього шкільництва. Він поставив перед собою завдання створення в одній із довірених йому губерній гімназії з поглибленою програмою і мріяв про перетворення її на університет. Т. Чацький не мав педагогічного досвіду, але він мав організаційний талант, запал, дар впливу на людей. Саме ці риси дозволили йому реалізувати власний намір

⁵¹³ *Василенко М.* Кременецький ліцей і університет св. Володимира. Історико-юридична розвідка / М. Василенко. – Київ : УАН, 1923. – 49 с. *Коляденко С. М.* Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1085–1833 pp.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Коляденко Світлана Миколаївна. – К., 1998. – 145 с. *Равчук Г.* Острог : Краєзнавчий нарис / Г. Равчук, І. О. Ткач. – Львів, 1987. – 24 с. *Чуйко С.* Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Чуйко. – Тернопіль, 1999. – 20 с.

⁵¹⁴ *Коляденко С. М.* Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття : [монографія] / С. М. Коляденко. – Житомир : ЖДПУ, 2002. – С.12.

(організація шкільництва на підпорядкованій йому території). Через велику кількість адміністративних обов'язків Т. Чацький звернувся до Г. Коллонтая із проханням опрацювання програми нової майбутньої гімназії та пошуку іноземних педагогічних кадрів вищої кваліфікації⁵¹⁵.

Залишивши Г. Коллонтаю теоретичний аспект справи, Т. Чацький займався практичною реалізацією своїх задумів. Організований ним збір пожертвувань на заснування гімназії приніс 415 720 польських злотих. Другим джерелом фінансування були доходи з капіталів поєзуїтських маєтків, що дало ще 235000 злотих прибутку⁵¹⁶.

Постало питання про місце відкриття гімназії. Житомир – центр Волинської губернії – знаходився на її східній окраїні, а Луцьк не сподобався полякам через значний відсоток євреїв серед його населення і можливості їх культурного та релігійного впливу на майбутніх учнів. Тому Г. Коллонтай запропонував місто Кременець, і Т. Чацький з цим погодився.

Суттєвим в обранні Кременця центром польського шкільництва в регіоні стало те, що життя у м. Кременці було досить дешевим, а серед його населення переважали поляки (у 1785 році в губернії проживало 69 % поляків, 30 % росіян, 0,5 % німців)⁵¹⁷ та було досить засобів для навчання, зокрема й вільних приміщень.

Кременець мав стати центром навчально-наукових закладів Волині, до яких мали належати гімназія, інститут гувернанток, школи народних учителів, механіків, хірургів, курси садівництва та сільського господарства⁵¹⁸. У праці «Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю» П. М. Батюшков стверджує, що створення ліцею було спрямоване на полонізацію краю, а також вказує на заслуги Адама Чарториського і Тадеуша Чацького у розвитку народної освіти.

⁵¹⁵ *Сандецька І.* Кременецький ліцей і його історичне значення / І. Сандецька // *Волинь з Волині.* – 2006. – Берез.-квіт. – С. 19.

⁵¹⁶ *Чуйко С.* Ліцеї України (XIX–XX ст.) / С. Чуйко. – Тернопіль : Ліком, 1996. – С.32.

⁵¹⁷ Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб, 1895. – Т. XVI (А). – 1895. – С.630.

⁵¹⁸ *Єршова Л. М.* Жіноча освіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – С.48.

Він пише, що «освіта в ліцеї відрізнялась від попередньої єзуїтської, тобто сухого шкільного викладання, й отримала живий характер»⁵¹⁹. Засновники Волинської гімназії розуміли, що навчальний заклад може стати престижним за умови, якщо будуть здійснювати навчально-виховний процес не просто викладачі, а найталановитіші тогочасні європейські магістри і професори, тобто педагоги-іноземці з відповідною освітою. І тому була розроблена ціла програма залучення до Кременця відомих учених-професорів, яких планувалося запрошувати із Віленського, Варшавського та Краківського університетів⁵²⁰.

Зазначимо, що кандидатура директора, за попередньою згодою із Міністром освіти, була затверджена візитатором Віленського навчального округу Т. Чацьким. Маючи право розпоряджатися пожертвуваннями, Чацький вільно міг робити вибір викладачів для майбутнього штату гімназії, надаючи їм гідне матеріальне забезпечення⁵²¹. Тим самим, на запрошення Г. Коллонтая до Волинської гімназії прибув перший її директор Ю. Чех (1762-1810) (випускник Краківського університету). Г. Коллонтай також підбирав у цей період кандидатуру префекта, на якого покладалася відповідальність за навчально-виховний процес та матеріально-господарську базу⁵²².

На посаду директора Подільської гімназії було запрошено випускника Краківського університету доктора натуральної історії Ф. Шейдта. Професор математики Ю. Чех та професор хімії й натуральної історії Ф. Шейдт дали згоду працювати у Волинській гімназії на відповідних умовах :

- вони мали виконувати обов'язки директора й одночасно залишатися професорами у гімназії (Ф. Шейдт – професором хімії та ботаніки, а Ю. Чех – професором вищої математики);

⁵¹⁹ *Волынь*. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб. : Изд-во П. Н. Батюшкова, 1888. – С.260.

⁵²⁰ *Чуйко С.* Ліцеї України (XIX–XX ст.) / С. Чуйко. – Тернопіль : Ліком, 1996. – С.38.

⁵²¹ *Исторический обзор деятельности Волынского учебного округа. 1803 г. – 1903 г.* : в 2 ч. / [под общ. ред. А. В. Белецкого]. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина. – 1905. – Ч. I. : 1803 г. – 1812 г. / [сост. Ю. О. Крачковский]. – 1905. – С.196.

⁵²² *О выборе в директоры Волынской гимназии Чеха и Подольской Шейдта, а также о вызове лиц из-за границ для занятия учительских мест в Волынской гимназии.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 314. – Спр. 4. – 1804. – Арк.11.

- мали отримувати за посаду директора та вчене звання професора 16000 крб. сріблом за рік;
- після дванадцяти з половиною років роботи мали право отримувати заслужену пенсію у розмірі 1000 крб. сріблом;
- користуватися посадою та пільгами на рівні професорів Віленського університету;
- мали право отримувати кошти на дослідження у галузі ботаніки;
- їх діти мали право отримувати освіту в найкращих навчальних закладах Російської імперії за рахунок держави.

Щодо запрошених професорів ставилася вимога підняти доручені їм гімназії на найвищий ступінь досконалості⁵²³. Т. Чацький, у свою чергу, планував якнайповніше використати їх кваліфікацію та авторитет.

Волинська гімназія мала стати добре організованим осередком навчання й виховання. Навчальний заклад мав бути доступним для всіх суспільних верст населення і водночас готувати високоосвічену еліту краю. Під час добору педагогічних кадрів Т. Чацький і Г. Коллонтай виходили з того, які наукові доробки мали майбутні викладачі, які їх методичні досягнення та наскільки творчо вони підходять до навчально-виховного процесу. Зокрема, вчитель природи мав зацікавити учнів і переконати їх у значенні знань на практиці, тобто проводити природознавчі та геологічні дослідження; викладач права зобов'язувався формувати моральність учнів; учитель історії і географії мав знайомити учнів з місцями, пов'язаними з важливими історичними подіями. Також від кандидатів на посаду викладача вимагалось представити наукову працю, що підтверджувала його якісну підготовку⁵²⁴.

Загалом ретельний добір керівництвом викладачів (докторів, магістрів) забезпечував сприятливі умови з організації навчально-виховного процесу в Кременецькому ліцеї.

⁵²³ Там само. – Арк.13-14.

⁵²⁴ *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – С.29-30.

Зазначимо, що загальноосвітня та професійна програма гімназії, підготовлена Г. Коллонтаєм, базувалась на знаннях, пов'язаних із потребами Волинського регіону. Тому він продумав створення програм для різного обсягу й рівня освіти. Так загальне навчання Г. Коллонтай доповнив диференційованим, факультативним, яке було тісно пов'язане з діяльністю професійних шкіл і відповідною підготовкою кваліфікованих чиновників для місцевої адміністрації, а також учителів та інших працівників, потрібних у Волинському краї⁵²⁵.

Суттєвим було й те, що Г. Коллонтай персонально для кожного викладача склав поради щодо викладання навчальних предметів. Так у «Порадах для пана Міровського про найкращий спосіб викладання історії й географії в публічних школах» було зазначено, що викладачі повинні володіти цікавою методикою викладання предметів. На початку викладання навчальних дисциплін професори мали звертатись до учнів з промовою. Це був своєрідний вступ до предмету викладу, який, як правило, потім друкувався у вигляді брошури. Крім того, перед викладачами ставилося завдання підготувати підручник. У 1824 році кожен із професорів ліцею мав власний підручник, складений за індивідуальною методикою, що забезпечувало учням практичну реалізацію знань, набутих під час лекцій, та формування відповідних умінь.

У Волинській гімназії було виділено в окремий предмет *географію*, як самостійний навчальний курс. Ця програма складалася із *вступу* – учні отримували знання про утворення Землі; у наступні два роки вони вивчали загальні географічні відомості про Європу, також вивчали географію Росії, Данії, Швеції; у *другому* класі учні отримували поглиблені знання про Королівство Польське; у *третьому* – їх знайомили з державами Азії та Африки; а в *четвертому* гімназисти одержували загальні відомості про Америку⁵²⁶.

⁵²⁵ *Актуальні проблеми гуманітарної освіти* : зб. наук. праць / [за заг. ред. д. пед. н., проф. Онкович Г. В. та канд. фіз.-мат. н., проф. Ломакович А. М.]. – Київ–Кременець : РВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка, 2008. – С.284.

⁵²⁶ Там само. – С.285.

Навчальний план Кременецького ліцею (розроблений Г. Коллонтаєм) передбачав протягом 3-4 років вивчення польської, російської, німецької, французької мов. У межах подальших трьох дворічних класів забезпечувалась реальна і гуманітарна освіта гімназистів, як основа для подальшої спеціалізації в обсязі вищих курсів. Тим самим, вивчалася математика, астрономія, загальна граматики, бібліографія.

Окрім цих наук, передбачалися спеціальні курси для майбутніх механіків, землеробів, садівників, ветеринарів, акушерок. Для педагогічно-доцільного, кваліфікованого домашнього виховання дітей Г. Коллонтаєм було передбачено інститут для гувернанток⁵²⁷. У 1807 році була створена школа землемірів, а в 1809 році була відкрита школа геометрів і механіків, астрономічна обсерваторія, засновано ботанічний сад. Тим самим, учні отримували можливість вільного вибору для підготовки до майбутньої фахової діяльності.

Слід відзначити, що головною метою освітньо-виховної діяльності у Волинській гімназії було виховання особистості та підготовка майбутнього спеціаліста у різних галузях виробництва та соціальної сфери.

Значного розвитку в м. Кременці набула й музична освіта. У цьому зв'язку до Волинської гімназії для викладання музичних дисциплін запрошувалися відомі на той час музиканти, що отримали освіту в навчальних закладах Європи (Я. Лензі, В. Майєр, Г. Байєр, Я. Ролле, Й. Ваньончик). Пізніше вони зробили значний внесок у розвиток професійної музичної освіти Волинського краю, а також підготовки чималого загалу талановитих музикантів з відомих польських родин та простих українців⁵²⁸.

Як свідчить аналіз, на першому етапі діяльності Волинської гімназії Г. Коллонтаєм до навчального процесу залучалися виключно іноземні педагоги: поляки, чехи, німці, австрійці та ін.

З метою удосконалення методики викладання різних предметів

⁵²⁷ Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДУ, 2006. – С.19.

⁵²⁸ Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – С.341.

Т. Чацький створив три методичні відділки: *літературний* (професори літератури, мов, історії, географії, археології, дипломатії, нумізматика, бібліотекар), *моральний* (префект, ксьондз, два професори права, викладачі моральних наук і логіки), *природничий* (професор хірургії, практичної механіки, астрономії, хімії, фізики). Керував відділком найстарший викладач. Щомісяця відбувалися засідання відділків. На засіданнях обговорювалися звіти, екзамінувалися кандидати для стажування за кордоном, затверджувалися програми публічних зібрань, відбувалося читання наукових листів⁵²⁹.

Волинська (Кременецька) гімназія поступово стала центром усіх навчальних закладів Волинського краю (абсолютно польським навчальним закладом за мовою навчання, складом учителів та учнів). Гімназія мала два відділення: нижче і вище. У нижчому відділенні, яке складалося з чотирьох класів (по одному року навчання), викладалися основні предмети (російська, польська, латинська, німецька, французька мови), другорядні (арифметика, географія, учення про моральність). У вищому відділенні, яке складалося з трьох курсів (по два роки кожен), викладалися словесність, мови, юридичні предмети, математика.

Як свідчать джерела, при розробці Статуту гімназії Тадеуш Чацький для учнів старших класів створив учнівський суд (із самих учнів), для якого написав кодекс, а також відмінив використання тілесних покарань в учнівських класах.

Здобуття освіти дітьми у ліцеї робило можливим їх перехід до вищого соціального стану: можна було розпочати кар'єру чиновника чи військового або вступити до монастиря⁵³⁰. Доречно зазначити, що в Кременецькій гімназії навчалися переважно діти шляхти. Заради виховання своїх дітей до

⁵²⁹ *Огороднік І. В.* Пекалід Симон (Симон Пекальський) (бл. 1567 – після 1601) : Польсько- та латиномовний діяч української культури, поет-гуманіст / І. В. Огороднік, М. Ю. Русин // Українська філософія в іменах. – К. : Либідь, 1997. – С. 215.

⁵³⁰ *Карліна О.* Кременець та його мешканці в першій половині XIX ст. / Оксана Карліна // Україна і Польща доби романтизму : образ сусіда : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 190-річчю з дня народж. Юліуша Словацького, 8–11 верес. 1999 р. – Кременець, 2000. – С. 122.

м. Кременця приїжджали представники польського дворянського роду, які вносили великі пожертвування на користь організації навчання та утримання викладачів.

Т. Чацький уперше при гімназії організував два конвікта, *один* з яких, для 40 учнів, був платним, де за платню в 400 злотих учень отримував право на проживання та харчування. При цьому учні зобов'язувалися після закінчення курсу навчання попрацювати чотири роки дозорцями у гімназіях або у повітових школах. *Другий* конвікт, заснований у 1811 році за проханням А. Чарториського, був безкоштовним⁵³¹.

У 1819 році Вища Волинська гімназія була реорганізована у ліцей з метою перетворення її в університет, хоча програма навчання залишалася незмінною (програма наближена до Віленського університету), адже з самого початку свого існування ліцей був вищим навчальним закладом і значно відрізнявся від гімназій, які забезпечували учням середню освіту.

Навчальним планом Кременецького ліцею передбачався десятирічний термін навчання, який складався з семи класів (перші три класи по два роки навчання). Тут здійснювалося вивчення військової справи, гуманітарних і точних наук, а саме: історії, права, фізики, хімії, анатомії, фізіології, географії, землезнавства, бібліографії, логіки, давніх і нових мов.

Так професор Чех викладав вищу математику в гімназії. Він написав для учнів гімназії підручник «Короткий виклад арифметики».

Для викладання до Кременця були запрошені науковці й педагоги з різних країн Європи: швейцарський математик, член Академії Наук у Петербурзі й професор університету – Микола Іванович Фус (1755-1826); російський та сербський педагог, послідовник Я. А. Коменського – Теодор Іванович Янкович де Мірієво (Мірієвський) (1741-1814); професор Віленського університету Евзебіуш Словацький (1772-1814), який з 1805 по 1809 рік

⁵³¹ *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1893. – Т. 3 : Уезды Кременецкий и Заславский. – 1893. – 687 с.

викладав латинську та польські мови у Кременецькій гімназії. Випускник Віленського університету Юзеф Улдинський (1792-1863), який мав ступінь магістра права, з 1818 р. також працював у Кременці.

Поряд з вивченням гуманітарних наук, що займали велику частку навчального плану, в гімназії викладались такі науки, як: математика, фізика, геометрія, хімія та інші точні науки.

У початкових класах діти вивчали арифметику за підручником Ю. Чеха «Короткий виклад арифметики» (у 1 і 2 класах вони вивчали основи арифметики, у 3 класі – відомості про квадратні рівняння, пропорції, властивості простих геометричних фігур, а у 4 – основи алгебри і тригонометрії). Що стосується математики у старших класах, то її вивчення поділялося на три частини: практична геометрія, теоретична геометрія та геометрія площини. У першому двохріччі учні вивчали геометрію та тригонометрію, а в другому – алгебру та логіку. У документах гімназії зазначалося, що вивчення цих дисциплін проводилося за системою, що існувала з 1805 року⁵³².

Заслуговує на увагу освітня діяльність випускника Краківської академії Ю. Чеха. Народився він у Кракові 11 грудня 1762 р., навчався у Краківському університеті, де отримав ступінь магістра. Працював викладачем математики у м. Любліні, м. Процьку, м. Кракові. На запрошення Т. Чацького переїхав до м. Кременця, де йому забезпечили прекрасні матеріальні умови.

Ю. Чех був освіченою людиною, крім математики знав мови – латинську, французьку і німецьку. Перебуваючи на посаді директора, чітко слідкував за виконанням програми та раціональним використанням грошей. За короткий час на посаді директора, володіючи неабиякими науковими, комунікативними й організаторськими здібностями, він зумів дисциплінувати й згуртувати педагогічний колектив. Тож у подальшому він став взірцем для наступних директорів. У Кременці зберігся звичай, коли приймали на посаду директора, то

⁵³² *Рапорты* учителей лицея о преподавании в лицее и поведении учеников. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 202. – 1829. – 33 арк.

до кандидата зверталися зі словами: «Будь схожим на Чеха»⁵³³.

Автор відомих спогадів А. Анджейовський пише про роки навчання у Кременецькому ліцеї та вплив, який справив директор гімназії Ю. Чех на його життя. Так свого часу А. Анджейовський вирішив залишити ліцей і влаштуватися на роботу домашнім учителем, оскільки не було чим платити за навчання. Дізнавшись про це, директор гімназії зустрів його і сказав: «не соромся свого становища, добрий юначе – ... – ми подумаємо про подальше твоє утримання, залишайся на навчання у ліцеї»⁵³⁴. Як виявилось згодом, директор гімназії виконав обіцянку.

Ю. Чех пробудив інтерес молоді до точних наук. Його учні стали відомими педагогами (Ф. Мехович, Г. Гречина, К. Ентц). Францишек Мехович (1783-1852) – учитель механіки, архітектури й експериментальної фізики. Як стипендіат, три роки навчався у Політехнічній школі в Парижі. Займався дослідницькою діяльністю і застосуванням техніки на практиці, а також вів регулярні метеорологічні спостереження в організованій у фізичному кабінеті станції. З 1807 р. по 1831 р. викладав механіку, фізику; з 1821 р. по 1831 р. викладав архітектуру, нарисну геометрію. Ф. Мехович проводив для мешканців міста відкриті заняття, які викликали чималий інтерес. Створив спілку по бурінню, що сприяло відкриттю у м. Кременці артезіанських колодязів. Став професором, згодом деканом математичного факультету університету Св. Володимира, виконував обов'язки архітектора.

У навчальному закладі від учителя фізики і хімії вимагалось популяризації найновіших досягнень у галузі науки.

Працюючи у Кременецькому ліцеї, учень Ю. Чеха Гжегож Гречина (1796-1840) видрукував підручник під назвою «Початки алгебри» (1830 р.), який складався з 2-х частин. Ця навчальна книга вирізнялася доступністю

⁵³³ *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – 304 с.

⁵³⁴ *Chopicki E. Od Buga do Bogu. Wspomnienia z podróży* / E. Chopicki // *Kłosy*. – 1875. – № 546. – Т. XXI. – S. 13-14.

викладання алгебраїчної символіки, основ алгебраїчних дій, способів розв'язання рівнянь, дій із дробами та ступенями, тригонометричних функцій⁵³⁵. Г. Гречина у Віленському університеті отримав ступінь магістра філософії. З 1819 р. по 1831 р. – професор Кременецького ліцею. На початку своєї педагогічної діяльності викладав алгебру, а з 1820 р. по 1831 р. – викладав геометрію, тригонометрію. В університеті св. Володимира захистив докторську дисертацію, став професором. Найвідоміші праці: дослідження «Про дію капілярних машин», підручник «Початки алгебри» (1830), твір «Думка про алгебру», праця «Виклад нарисної геометрії».

Учнем Ю. Чеха був викладач фізики, тригонометрії, метеорології, фізичної географії, стародавньої історії (з 1820 р. по 1827 р.) Кароль Ентц (1797-1818 рр.), який після гімназії продовжив навчання у Віленському університеті.

Після Ю. Чеха навчальний заклад очолив випускник Краківської академії Міхал Сциборський. За роки директорства Сциборського Волинська гімназія отримала статус ліцею. Він уміло підтримував традиції у колективі, закладені Ю. Чехом, але в основному виявив себе як здібний викладач вищої математики. Він очолював ліцей протягом семи років, у віці 55 років пішов на пенсію.

Слід відмітити освітню діяльність педагога-іноземця Стефана Вижевського (1783 – 1840) родом із Вільна, який протягом 18-ти років працював у Кременецькому ліцеї. С. Вижевський у Кременецькому ліцеї виділявся передусім як талановитий викладач математики, який найдовше читав цей курс (з 1812 р. до 1830 р.) і виконував обов'язки префекта⁵³⁶.

Вирізнявся достатньо високими здібностями методики викладання математики. У процесі підготовки лекцій С. Вижевський використовував

⁵³⁵ *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – С.56.

⁵³⁶ Там само. – С.206.

власні конспекти⁵³⁷.

Він підготував до друку рукопис «Трактат про диференціальне числення в застосуванні до механіки» та «Курс вищої математики», але фінансові труднощі були причиною не видання цих праць.

Після закриття Кременецького ліцею С. Вижевський в університеті св. Володимира очолив кафедру чистої й прикладної математики.

Варто зазначити, що крім педагогів-іноземців, у Кременецькому ліцеї у цей період працювали і волинські педагоги, які зробили істотний внесок у розвиток науки. Серед них вирізняли наступні : Юзеф Оцешковський викладав нарисну геометрію, Ян Вітвицький з 1805 р. по 1807 р. – фізику, Ян Лучинський з 1807 р. по 1820 р. викладав фізику, Ігнатій Абрамович з 1827 р. по 1831 р. був професором фізики, математики, мінералогії, Антоній Шелецький з 1805 р. по 1826 р. викладав арифметику, Войцех Ярковський з 1805 р. по 1818 р. – нижчу математику, геометрію, вищу математику, Францишек Зелінський з 1805 по 1820 рр. викладав фізику, а з 1805 р. по 1821 р. – механіку, Войцех Збожевський з 1827 р. по 1831 р. викладав геометрію, Станіслав Петровський з 1826 р. по 1827 р. – арифметику, Миколай Чарноцький з 1812 р. по 1818 рік – алгебру, Олександр Савицький з 1818 р. по 1831 р. викладав практичну геометрію, а з 1823 р. по 1831 р. – топографічні креслення.

Доречно відзначити, що учні Кременецького ліцею мали можливість вивчати курс логіки, який включав в себе практичну і методичну логіку за підручником «Елементарна логіка» (виданий у Харкові для гімназій російської держави)⁵³⁸.

Після затвердження Міністерством освіти 27 липня 1807 року проекту створення при гімназії школи механіків, землемірів і геометрів більшої ваги набули точні предмети. Керівником цієї школи був призначений Францишек

⁵³⁷ *Конспекты* и методические планы лекций в лицее. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 145. – 1825. – 36 арк.

⁵³⁸ *Актуальні проблеми гуманітарної освіти* : зб. наук. праць / [за заг. ред. д. пед. н., проф. Онкович Г. В. та канд. фіз.-мат. н., проф. Ломакович А. М.]. – Київ–Кременець : РВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка, 2008. – С.285.

Зелінський, який читав курс механіки. Т. Чацький вважав його найславетнішим механіком того часу. Суттєвим є той факт, що він був нагороджений золотою медаллю від польського короля Станіслава Августа за роботу «Опис машин».

Учні школи геометрів займалися топографічним кресленням та вивченням особливостей географічних карт. У перший рік навчання вони малювали географічні карти різних провінцій, копіювали карту Волинської губернії (карта складалася з 6 аркушів, учні вчилися зменшувати її в масштабі). На другому курсі учні виготовляли економічні карти регіону та складали плани місцевості.

Достатньо відмітити, що учні отримували ґрунтовні знання з основ фізики. Ця навчальна дисципліна викладалась на другому курсі у другому півріччі (відводилося 10 годин на тиждень: 4 рази по 2 години і 2 рази по 1 годині). Учні отримували відомості про властивості фізичних тіл, силу тяжіння, рух та його різновиди, тепло, воду, повітря і т. д; ознайомлювалися з теорією падіння, рівноваги, розподілу сил. Крім фізики, учні вивчали фізичну географію. У процесі вивчення вони отримували відомості про принцип роботи барометра, а на практиці вчилися вимірювати висоту, силу вітру⁵³⁹.

Доцільно відзначити, що викладання предметів у школі геометрів відрізнялося від загального курсу Волинської гімназії. Так до програми навчання у цій школі були включені арифметика і геометрія Евкліда (I курс) та практична механіка (II курс).

Для проведення занять створювалися відповідні навчальні кабінети. Учні могли користуватися бібліотекою, яка нараховувала 50 тисяч книг.

Завдяки діяльності педагогів-іноземців у Волинській гімназії кваліфіковано здійснювалось викладання і природничих дисциплін. Як свідчать архівні джерела, у вказаний період (1805-1831 рр.) тут працювали В. Бессер, С. Зенович, Ф. Шейдт та інші. Педагогами-іноземцями у спільній діяльності з волинськими педагогами у м. Кременці було створено осередок ботанічних

⁵³⁹ *Рапорты* учителей лицея о преподавании в лицее и поведении учеников. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 202. – 1829. – 33 арк.

досліджень.

Особливо плідною у Кременецькому ліцеї була діяльність доктора медицини, професора ботаніки В. Бессера, який започаткував зелену лабораторію лікарських рослин та облаштував ботанічний сад за зразком кращого європейського садово-паркового мистецтва. У цьому зв'язку В. Бессер тісно співпрацював з великим знавцем паркового мистецтва, автором численних парків у знаменитих родинах на терені Волині, англійським ботаніком Діонісієм Макклером. На це вказує один із перших історичних краєзнавців XIX століття Н. І. Теодорович.

Діонісій Макклер (ірландець за походженням, народився в 1762 році у Ферфілді) з шістнадцяти років займався ботанікою, садівництвом і парковим будівництвом при Дублінській академії. Під час навчання у Лондоні Д. Макклер утвердив пейзажний стиль парку, який у практиці садово-паркового мистецтва винайдений в Англії (1710-1730), а пізніше був розповсюджений по всій Європі⁵⁴⁰.

Наприкінці XVII століття відома поширювачка моди на англійські парки з Волині княгиня Ізабелла Чорторійська запросила молодого Діонісія до себе у маєток у Пулавах (Польща) для створення парку. Пізніше місцева волинська знать також запрошувала його для облаштування власних садиб, парків (на той час це було надто престижно і модно). Пізніше відомий ландшафтний архітектор отримав запрошення від Михайлини Любомирської, у маєтку якої було закладено парк «Палестина». Краса лісів, річок і рослинного світу Волині та вигідні запити сприяли створенню парку в генерала Карвіцького (м. Мізочі) та мальовничого парку в князя Радзивіла (с. Шпанові).

Загалом, наприкінці XIX століття Д. Макклером було спроектовано та облаштовано близько п'ятдесяти парків на території Волині – у Порицьку, Боремлі, Заборолі, Берестечку, Іванчинцях, Ворончині, Підлужному, Рівному,

⁵⁴⁰ Пажимський О. Діонісій Макклер – ландшафтний архітектор на терені Волині / О. Пажимський, І. Польовий // Велика Волинь : минуле й сучасне : матеріали міжнар. наук. краєзнавчої конф., 1994. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 230–233.

Озеровичах, Гармаках, Вишнівці, Полонному, Любарі, Лашках, Ладигах, Самчках, Кривині та ін. При цьому саджанці екзотичних рослин звозилися з усієї Європи⁵⁴¹.

Спочатку Д. Макклер відвідав Фінляндію, Швецію, Англію, звідки привіз рідкісні саджанці й насіння для ботанічного саду Волинської гімназії. Пізніше було облаштовано територію майбутнього саду та за всіма кращими зразками європейського ландшафтного мистецтва на території гімназії висаджено дерева, кущі та рідкісні рослини з усієї Європи⁵⁴².

Останніх п'ятнадцять років він займався розробкою парків, при цьому багато з них він створив без креслень, у натурі. Для цього він постійно знаходився у пошуках чудової природи, рослинних пейзажів у різних куточках Європи. Однією з останніх робіт Д. Макклера була реконструкція парку на Чорному острові, де він реалізував нову ідею використання води та старих дерев. Цю ідею було втілено, насамперед, у прекрасному парку графа Густава Олізара у м. Коростишеві та Кривинському парку на березі річки Горині. Зазначимо, що творчість Д. Макклера мала значний вплив на розвиток садово-паркового мистецтва Волині й України.

Пізніше облаштуванням ботанічного саду та науковими флористичними дослідженнями керував професор ботаніки В. Бессер. При цьому він обмінювався насінням і рослинами з багатьма садами Європи та підтримував зв'язки з відомими європейськими ботаніками. В. Бессер народився в Інсбруку 7 липня 1784 року. Його батьки, Самюель Готліб Бессер і Юзефа фон Лансенгофер, померли під час епідемії, коли хлопчику було чотирнадцять років. З цього часу він виховувався під опікою дядька, професора ботаніки, Шуберта Шиверека. Пізніше закінчив Краківський університет, отримавши науковий ступінь

⁵⁴¹ *Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год.* – Житомир : Издание Волынского губернского статистического комитета, 1901. – С.31.

⁵⁴² *Пажимський О.* Діонісій Макклер – ландшафтний архітектор на терені Волині / *О. Пажимський, І. Польовий // Велика Волинь : минуле й сучасне : матеріали міжнар. наук. краєзнавчої конф., 1994.* – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 230–233.

доктора медицини⁵⁴³.

У 1808 році Т. Чацький запропонував тридцятирічному австрійцю В. Бессеру роботу в Кременецькій гімназії⁵⁴⁴, але за таких умов: змінити польське підданство на російське; для викладання вивчити польську мову (до даного часу доктор медицини В. Бессер послуговувався виключно німецькою науковою мовою). Остання умова Т. Чацького була не випадковою, оскільки завдяки його зусиллям польська мова, до того перемішана з латиною, очистилася, а вся освіта в ліцеї звільнилася від єзуїтської схоластики⁵⁴⁵.

Також Бессер читав ліцеїстам натуральну історію, тобто походження та географічні відомості з історії розвитку рослин⁵⁴⁶.

Водночас він обіймав посаду директора ботанічного саду і прагнув запровадити багато змін. Так під його керівництвом учні висаджували нові рослини (з ботанічних садів усієї Європи), розбудовували оранжереї. Він осучаснив програму навчання та систему колекцій ботанічного саду, запроваджені ще засновником цього парку та великим ентузіастом-ботаніком ірландцем Д. Макклером та продовжувачем його справи професором Ф. Шейдтом. Тим самим В. Бессер продовжив справу і Д. Макклера, і Ф. Шейдта щодо перетворення Кременця у важливий пункт на карті досліджень європейської флори⁵⁴⁷.

Значну матеріальну допомогу В. Бессерові надавали відомий знавець у галузі ботаніки пан Борейко, волинські князі Олізар, Радзивіл та Яблонський, княжни Карвіцька, Валецька та Ожаровська, пан Голембовський та пан

⁵⁴³ Бессер Вилибальд. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 2. – Том I. – Спр. 133. – № 18. – 2 арк.

⁵⁴⁴ О выборе в директоры Волынской гимназии Чеха и Подольской Шейдта, а также о вызове лиц из-за границ для занятия учительских мест в Волынской гимназии. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 314. – Спр. 4. – 1804. – Арк.24.

⁵⁴⁵ Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – С.264.

⁵⁴⁶ Отчеты преподавания наук в Волынском лицее в течении 1829–1830 и 1826–1827 учебных годов. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 2. – Том I. – Спр. 91. – Арк.64, 91-91 звор.

⁵⁴⁷ Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – С.176.

Петровський. Багато визначних осіб (професор хімії та ботаніки з Відня пан барон Жакен Консейлер, професор зоології та ботаніки з Вільно абат Жюндзіль, професор ботаніки з Відня Шмідт, професор ботаніки з Готенгу Шредер, префект ботанічного саду з Парижу Туен) також надавали ботанікам Кременецького ліцею консультації з догляду за рослинами.

У 1805 р. Т. Чацький запропонував роботу у Волинській гімназії Францишеку Шейдту. Цей іноземний педагог народився в Кракові 2 квітня 1759 року в заможній міщанській родині, отримав вищу освіту в Краківському університеті, де здобув ступінь доктора. У Волинській гімназії знаний на той час природодослідник викладав хімію, натуральну історію, тобто ботаніку, зоологію та мінералогію. Доречно відзначити, що навчальний курс ботаніки за його програмою (опублікованою 1805 року) включав багато елементів фізіології рослин та викладав у хімічному трактуванні⁵⁴⁸.

Ф. Шейдт, як викладач натуральної історії (ботаніка), розширив власну програму за рахунок елементів хімії (на той час це було новинкою). Доречно відзначити, що професор Ф. Шейдт, крім навчальних викладів та натуралістичних досліджень, глибоко знався на бібліографії. І, як поміркований християнин, добродієць, полишив по собі гарний слід серед викладачів та студентів Кременецької гімназії тим, що подарував чимало книг гімназійній бібліотеці, серед яких була і колекція Польського короля Станіслава Августа Понятовського (яка нараховувала велику кількість примірників у галузі природознавства). Завдяки кропіткій праці Ф. Шейдта, гімназія отримала добре оснащений зоологічний кабінет із багатою колекцією комах (чисельністю 1058 екземплярів). У цьому зв'язку заслуговує на увагу те, що колекція була зібрана та систематизована учнями Ф. Шейдта у процесі польових досліджень та лабораторно-практичних занять з інсектології⁵⁴⁹.

Природничі науки у Кременецькій гімназії вивчались у широкому обсязі. При цьому хімія була обов'язковим предметом. Тому після смерті Францишека

⁵⁴⁸ Там само. – С.175.

⁵⁴⁹ Там само.

Шейдта викладати її запросили Стефана Зеновича (1807-1815). Мінералогія викладалась як додатковий предмет (протягом року по дві години на тиждень). С. Зенович був відданим учителем та невтомним, старанним дослідником⁵⁵⁰. Він прагнув долучити учнів до найсучасніших на той час знань у галузі геології. З 1814 року С. Зенович проводив польові дослідження. Загалом, він мав ґрунтовні знання з геологічної будови Волині й Поділля. Ці знання пізніше були описані ним у праці «Геогностичний опис Кременецьких гір» (рукопис, на жаль, не зберігся). З 1815 року С. Зенович викладав мінералогію, геогнозію і технологію. Він упорядкував колекції (систематизував за схемою Вернера зі збереженням поділу на класи, роди й види), створив каталоги, обладнав лабораторію, тобто зробив вагомий внесок у розвиток природничої науки у Кременецькому ліцеї.

Як уже зазначалося, у 1803 році в Російській імперії було запроваджено єдину систему шкільництва: університет, гімназія та парафіяльна школа. У цьому зв'язку перед гімназією ставилося завдання підготувати юнацтво до вступу в університет. Щодо природничих наук, то у Волинській гімназії викладався дворічний курс природничої історії.

З архівних матеріалів нами була знайдено програму натуральної історії Вілібальда Бессера на 1826-1827 навчальний рік. Вивчення натуральної історії В. Бессер поділив на три частини⁵⁵¹ :

1. Загальна біологія, що передбачала вивчення розвитку життя на Землі, характеристику рослин та тварин, використовуючи доступні підручники.

2. Зоологія, де студенти вивчали загальні питання з курсу зоології у формі репрезентованих таблиць. В. Бессер порівнював багато систем класифікацій, а саме Кюв'є і Ламарка. Вивчення еволюції тварин відбувалося за підручником зоології Яроцького, а також Ксьондза Йондзілла. Матеріали з археології пропонувалося вивчати за підручником Блюмен Баха.

⁵⁵⁰ Там само. – С.189.

⁵⁵¹ *Отчеты преподавания наук в Волынском лицее в течении 1829–1830 и 1826–1827 учебных годов.* – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 2. – Том I. – Спр. 91. – Арк.91-91 звор.

3. Ботаніка (2 роки). Курс ботаніки включав окреслення предмета й завдання цієї дисципліни. Вивчення предмету передбачало, насамперед, отримання знань з історії біології, органографії (морфології рослин) та елементи фізіології. У викладах курсу ботаніки професор В. Бессер подавав навчальний матеріал у формі таблиць і порівнював системи класифікацій європейських учених-ботаніків Ліннея, Турнефорта і Антуана Лорана де Жусьє.

В. Бессер підготував авторську програму для студентів з урахуванням кращих європейських наукових і методичних надбань. Слід відмітити, що викладачі-іноземці користувалися власною програмою і використовували навчально-методичне забезпечення польською, німецькою та французькою мовами⁵⁵².

Для опрацювання учнями був складений список літератури з ботаніки (для тих, хто особливо цікавився ботанікою, було складено додатковий список). Загалом усі учні повинні були вміти добре розпізнавати рослини, ґрунтовно знати систематику. З кожним роком кількість учнів у Кременецькій гімназії зростала (1806 р. – 422; 1807 р. – 434; 1808 р. – 404; 1809 р. – 413; 1810 р. – 612; 1811 р. – 612; 1812 р. – 693 учні).

Доречно відзначити, що Кременецький ботанічний сад слугував базою для глибокого й ґрунтового опанування учнями наукових засад ботаніки. Вони збирали місцеву флору і вирощували її в саду для кращого вивчення і розмноження. Також функціонували відділи декоративних та овочевих рослин. Систематичне щорічне висаджування рослин сприяло створенню у 1807 році аптекарського городу (як складової ботанічного саду) для підготовки ліків рослинного походження у фармацевтичній лабораторії з подальшим їх безкоштовним розповсюдженням серед прихожан Почаївської Лаври.

Варто відзначити, що гімназійний ботанічний сад був не лише навчально-науковим центром для учнів Кременецького ліцею, але й став осередком просвітництва для широких верств населення краю та жителів Кременеччини, оскільки вхід до нього був вільним і для простих людей. На той час багато

⁵⁵² Там само. – Арк.94.

рослин розподілялося серед місцевих жителів безкоштовно (передусім, це були різноманітні види і сорти овочів та зернових рослин).

З 1807 року садівником у ботанічному саду працював пан Ігнацій Грабовський, який отримав ґрунтовні знання з догляду за рослинами у свого вчителя Д. Макклера. З 1818 року місце садівника посідав Вітцел, якого у 1827 році змінив Гофман. Суттєво, що учні постійно доглядали за екзотичними рослинами, особливо влітку, за що отримували заробітну платню. Варто зазначити, що з 1818 по 1833 рр. у Кременецькому ліцеї працювали 31 особа в управлінні та на викладацьких посадах (директор – 1000 руб., префект – 600 руб., бібліотекар – 700 руб., священник – 350 руб., вікарний – 150 руб., старші вчителі (9) – 600-500 руб., молодші вчителі (10) – 150-500 руб., посадові помічники (7) – 150-300 руб.).

З 1810 року в ліцеї розпочалося видання каталогу рослин французькою мовою «Catalogue des Plantes du Jardin Botanique de Krzemieniec en Volhynie», 1810), де вказувалися усі рослини, які росли в саду (2500 видів, 750 родів). Сад поступово збагачувався кількісно й розвивався, і вже у 1820 році було видруковано каталог польською мовою «Список декоративних рослин» (Spis roslin ozdobnich)⁵⁵³.

В. Бессер безперервно проводив флористичні дослідження, він був найкращим знавцем флори Волині й Поділля, досвідченим знавцем степових рослин, а його польові дослідження охоплювали великі території України. З метою вивчення географії та ботаніки учні під керівництвом професора В. Бессера здійснювали польові дослідження флори і фауни Волинського і Подільського краю. Саме літні подорожі дозволили В. Бессеру не лише створити велику колекцію гербаріїв, але й географічні карти конкретних урочищ Волині й Поділля. Свій гербарій він збирав ще з часів навчання у Краківському університеті. Пізніше результати своїх польових досліджень

⁵⁵³ *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – 304 с.

учений науково узагальнив у атласі «Флора і фауна Волині й Поділля», який видрукував у Парижі французькою мовою⁵⁵⁴.

Суттєвим є й те, що професору В. Бессеру допомагали не лише студенти Кременецького ліцею, але й вчителі, які надсилали йому рослини з усієї Волині. Результатом таких пошуків було те, що під керівництвом В. Бессера викладачі ботаніки вели не лише науково-дослідну роботу, але й видавали ботанічний журнал. У ці часи сам В. Бессер був членом багатьох наукових товариств: Товариства садівників у Лондоні, наукових товариств у Лїпску і Берліні, Варшавського Товариства Друзів Наук, Петербурзької Академії Наук, Московського товариства природодослідників та Краківського наукового товариства.

Значну роль у розвитку колекцій ботанічного саду в Кременці відіграв А. Анджейовський, який зібрав багато видів рослин, подорожуючи по Волині, Поділля, Південному Поліссі. Він описав спостереження за натуральними подіями у природі. У 1812 році він відбув до Варшави, звідки привіз велику кількість рослин для ботанічного саду⁵⁵⁵. 1 квітня 1823 року на вченій раді ліцею було прийнято рішення видати винагороду помічнику натуральної історії у Волинському ліцеї А. Анджейовському в розмірі 500 руб. сріблом. По суті, А. Анджейовський став першим волинським ботаніком, який народився і працював на Волині, навчався у Волинському ліцеї, прослухав курси Ф. Шейдта і В. Бессера.

Слід відзначити погляди викладача фізики, хімії, ботаніки, зоології, мінералогії, геодезії і технології Стефана Зеновича. Він стверджував, що весь світ складається з шести таємничих творінь Бога: небесного простору, атомів, електрики, теплецю (флогістону), органічної істоти й душі.

Неподалік Кременця, у селі Сапанів, для проведення дослідів було

⁵⁵⁴ *Willib, Swib, Cli.* – Enumeratio plantar. hucusque in Vollandia, Podolia quib. Kiioviensi, Bessarabia cis-tyraica et circa Odessam collectar., simul cum observationibus in Primitias florum Galiciae austriacae. – Vilnae, 1822. – in. 8.

⁵⁵⁵ *О награде помощника учителя Волынского лицея Анджейовского за путешествие в предмете ботаники в Южных Российских губерниях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 314. – Спр. 28. – 1822–1824. – Арк.11.

організовано дослідне господарство. Тут була створена база для вивчення агрономії. Викладачем агрономії був Міхал Фричинський (1794 – 1859 рр.). У 1807 році була відкрита професійна школа механіків і геометрів (передбачалося відкриття шкіл: гувернанток, підготовки учителів початкових класів, ветеринарів, хірургії, акушерства). На експериментальному майданчику Сапанова учні школи механіків перевіряли свої інженерно-конструкторські здібності й уміння, а учні агрономічної школи набували вмінь, необхідних для ведення сільського господарства⁵⁵⁶.

У цій школі викладач М. Фричинський займався розробкою технології виробництва полотна з льону, а також запропонував нову технологію його відбілювання. Тобто він був засновником новітніх технологій виготовлення полотна на волинських землях. Свої нотатки М. Фричинський друкував на сторінках «Dziennika Wilenskiego». Серед них опубліковані наступні: «Кілька зауважень про сільське господарство в Північній Голландії», «Використання у Голландії способу відбілювання полотна й ниток», «Спосіб захисту одягу, хутра й т. п. від молі», «Приготування качинового пір'я з метою використання його для постелі», «Спосіб, яким пожовклій білизні повернути білизну», «Спосіб виготовлення вестфальських сирів», «Спосіб позбавлення риби від болотного присмаку», «Рослини, які поліпшують ґрунт», «Спосіб протидії черв'якам у збіжжі». Отже, самі назви робіт засвідчують, що друковані праці М. Фричинського мали не лише наукове, а й практичне спрямування і тим самим сприяли збагаченню побутово-господарської культури Волинського краю⁵⁵⁷.

Аналіз діяльності педагогів у Кременецькому ліцеї засвідчує, що забезпечення кадрами у цьому освітньо-науковому закладі відбувалося у декілька етапів :

- І етап – навчальні курси переважно читали професори та вихованці

⁵⁵⁶ *Кременецкий лицей 1922–1939 гг. – ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1.*

⁵⁵⁷ *Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецкий обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – 304 с.*

Краківської академії – педагоги-іноземці (Й. Чех, Ф. Шейдт, М. Сціборський, В. Бессер, брати Ярко́вські).

- II етап – працювали викладачі та вихователі Віленського університету (Г. Гречина, С. Зенович, К. Ентц, О. Міцкевич, Й. Улді́нський, С. Чижевський).

- III етап – працювали вихованці Волинського ліцею після отримання університетської освіти за кордоном (Й. Коженювський, Ф. Мехович, А. Анджейовський, М. Вишне́вський, М. Фричинський).

Щодо Кременецького ботанічного саду, то у 1830 році у ньому було зібрано 12 тисяч різних рослин. Загалом, як свідчить аналіз, Кременецький ботанічний сад, заснований у 1806 році, проіснував до 1841 року. З 1806 по 1809 рік садом керував Д. Макклер, а з 1809 року було сформовано науково-ботанічний центр, який міг рівнятися з університетськими садами не лише Кракова, а й усієї Європи. Науково-ботанічний центр створив професор В. Бессер разом зі своїми учнями (займав посаду директора з 1809 по 1838 р). З 1838 року В. Бессер передав свої повноваження Р. Траутфетеру.

Поступово Кременець став відомим науковим центром Європи. Завдяки незвичайній, багатій флорі, порівняльним дослідженням В. Бессера, експедиціям А. Анджейовського Кременецький ліцей тривалий час був основою наукових досліджень з ботаніки в Україні й відомим у Західній Європі.

Після закриття Кременецького ліцею В. Бессер переїхав до Києва і продовжив роботу в університеті св. Володимира. Після смерті В. Бессера частина доброчинців (учні та батьки учнів) присвятили його імені, на пожертвуванні власні кошти, стипендії, а саме: стипендію імені В. Бессера для 2-ї Київської гімназії – 7500 руб., з них відсотків – 295 руб. щорічно, стипендію імені В. Бессера для Немирівської гімназії – 5400 руб., з них відсотків – 400 руб. щорічно, стипендію імені В. Бессера для університету ім. св. Володимира – 10000 руб., з них відсотків – 400 руб. щорічно. При житті В. Бессер особисто пожертвував кошти для стипендій у гімназіях Житомира та Кам'янця-

Подільського (5000 та 7434 руб.)⁵⁵⁸.

Коли матеріальну базу Кременецького ліцею було перенесено до Київського університету св. Володимира (в 1833 році), частину рослин було перевезено до Київського ботанічного саду⁵⁵⁹. Саме завдяки цьому в 1839 році було засновано Київський ботанічний сад імені Фоміна.

У 1834 році більшу частину рослин Кременецького саду остаточно було перевезено до університету св. Володимира (у ньому нараховувалося більш як п'ять тисяч видів ґрунтових і горшкових рослин та майже чотири тисячі видів насіння). Після того, як у 1842 році найкращі дерева, кущі та трави були остаточно перевезені до Київського університетського саду, залишки флористики Кременецького саду були передані чоловічій духовній семінарії, а згодом – частково – єпархіальному училищу⁵⁶⁰.

Пізніше, коли територія Кременецького ботанічного саду була передана жіночому єпархіальному училищу, постала пропозиція використати сад наступним чином: розбити город, на якому вихованки вчилися би доглядати за сільськогосподарськими рослинами, або посадити фруктовий сад, який би збагатив місцевий бюджет училища. Проте єпархіальний з'їзд, заслухавши доповідь училищної ради, прийшов до висновку про недоцільність знищення училищного саду як такого, що є дорогим Волинському духовенству своїми «історичними та особистими спогадами. Під тінню цього саду вчилася більшість Волинського духовенства, аристократи польського ліцею»⁵⁶¹. Розведення фруктового комерційного саду з'їзд визнав неможливим з навчально-виховної точки зору: важко припустити, щоб хтось із дітей не звабився яблуком або грушею, що буде приводом до нескінчених нарікань орендарів. Також вихованки училища ціле літо не мали б можливості дихати

⁵⁵⁸ Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДУ, 2006. – С.165.

⁵⁵⁹ Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб., 1896. – Т. XVII (А). – 1896. – С.861.

⁵⁶⁰ Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – С.282.

⁵⁶¹ В дополнение к статье «Практический совет» // Волинские епархиальные ведомости. – 1908. – № 30. – С.474.

свіжим повітрям у саду⁵⁶². Вирішено було залишити плодови дерева та більш цінні породи, зокрема бук, а різні непотрібні дерева, наприклад, липи, ясени, граби та інші, вирубати⁵⁶³.

Загалом, полонізація Південно-Західного краю на поч. XIX ст. стала результатом зусиль не стільки Т. Чацького й А. Чарториського, але й проявом тогочасної російської політики, яка відкрито заохочувала поляків до організації національних навчальних закладів. Що стосується особистості Т. Чацького, то він, поляк за національністю, був упевнений, що західні українські землі є частиною Польщі. Такої ж думки дотримувалася більшість представників російського суспільства. Т. Чацький не збирався безпосередньо використовувати діяльність освітніх закладів для задоволення політичних амбіцій, але це не виключало можливості досягнення інтелектуального та суспільного відродження Речі Посполитої загалом та Південно-Західного краю зокрема.

Доречно зазначити, що створене Міністерство народної освіти сприяло інтенсивному розвитку волинської освіти, воно вплинуло на організацію навчальних закладів, створило єдине управління навчальними закладами, а також встановило контроль за навчальними планами.

У 1818 році А. Чарториським було засновано «Товариство для вдосконалення в авторстві й ораторстві», яке дозволяло іноземним педагогам займатися науковою роботою. До діяльності наукового гуртка також долучалися учні старших класів. У гуртку панував демократичний дух. Учні мали можливість самостійно вибирати теми для виступів, для підготовки рефератів, творів. Право обирати керівників надавалося також учням.

Таким чином, саме завдяки плідній діяльності іноземних педагогів Д. Макклера, В. Бессера, Ф. Шейдта та ін. на теренах Волині на початку 20-х років XIX ст. утвердився навчально-виховний заклад, який майже дорівнював

⁵⁶² Там само. – С.473.

⁵⁶³ В *дополнение* к статье «Практический совет» // Волинские епархиальные ведомости. – 1908. – № 44. – С. 758.

університетським установам європейського типу. Кременецький ліцей був важливим чинником, який впливав не лише на духовно-культурне, а й на економічне життя м. Кременця та Волині загалом.

Отже, вивчення діяльності викладачів природничих дисциплін у Кременецькому ліцеї дає можливість дійти висновку про те, що серед них працювали відомі далеко за межами України іноземні педагоги – Ф. Шейдт, М. Фричинський, С. Зенович, А. Анджейовський та ін. Вони не лише використовували у своїй діяльності набуток передової наукової думки Західної Європи, але й самі створювали підручники й посібники для навчальних закладів. Застосовуючи загалом традиційні форми й методи викладання, іноземні педагоги створювали також свої власні індивідуальні методики вивчення окремих природничих дисциплін.

Розділ 11. Підготовка вчителів в Острозькій учительській семінарії (кінець XIX – поч. XX ст.)

11.1. Організаційні засади підготовки вчителів народної школи

Підготовка кваліфікованого вчителя – одна з найважливіших науково-теоретичних та практично-професійних проблем, від вирішення якої залежить успіх перебудови системи освіти в країні. Основним завданням педагогічних навчальних закладів є здійснення високоякісної професійної підготовки вчителя, що відповідає сучасним вимогам навчання і виховання дітей. Відповідно до особливостей сучасного етапу та перспектив розвитку середньої педагогічної освіти відбувається реформування змісту підготовки майбутніх учителів, формуються нові вимоги до їх професійної компетентності; у педагогічних ліцеях та коледжах упроваджуються нові спеціальності, оновлюється методика і технологія підготовки фахівців.

У розвиненому суспільстві педагоги складають особливу соціально-професійну групу, роль і значення якої важко переоцінити. Історичний досвід розвитку педагогічної освіти не втратив своєї значущості й сьогодні. Результати історико-педагогічного аналізу підготовки вчителів народних шкіл можуть

стати цінним надбанням для планування подальшого розвитку сучасної системи педагогічної освіти.

У кінці XIX – на початку XX ст. учительські семінарії стали організаційно-професійною основою для кадрового забезпечення народних шкіл. Однією з таких семінарій була Острозька учительська семінарія.

Станом на 1890 рік на території Київського навчального округу існувало дві учительські семінарії: у м. Коростишів Радомишльського повіту Київської губернії та у м. Острог Волинської губернії. Згідно звітів попечителя Київського учбового округу за 1890 – 1903 роки, кількість семінарій округу не змінювалася впродовж 13 років, лише Острозьку учительську семінарію у 1893 році перенесли з м. Острог до с. Великі Дедеркали Кременецького повіту Волинської губернії і, відповідно, перейменували на Дедеркальську учительську семінарію. Такі зміни були зумовлені тим, що кількість бажаючих навчатися у даній семінарії була значно нижча, ніж у Коростишівській семінарії. Крім того, у зв'язку зі значним скороченням відкриття нових початкових народних училищ та рідкою появою учительських вакансій у існуючих народних училищах більшість випускників Острозької учительської семінарії не мали змоги влаштуватися на роботу. Попечитель Київського навчального округу пропонував закрити семінарію, але проблему вирішили, перенісши її до іншого регіону⁵⁶⁴.

⁵⁶⁴ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии мужских гимназий и прогимназий» за 1890 год. – К., 1891. – 618 с. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии мужских гимназий и прогимназий» за 1891 год. – К., 1892. – 515 с. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии мужских гимназий и прогимназий» за 1897 год. – К., 1898. – 540 с. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1896 год. – К., 1897. – 587 с. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1898 год. – К., 1899. – 566 с. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1899 год. – К., 1900. – 532 с. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1900 год. – К., 1901. – 548 с. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1901 год. – К., 1902. – 539 с. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1902 год. – К., 1903. – 532 с. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1903 год. – К., 1904. – 604 с.

В основу діяльності Острозької учительської семінарії було покладено «Проект учительської семінарії», створений К.Ушинським⁵⁶⁵. До учительської семінарії приймали осіб, які закінчили двокласні початкові училища. Навчання тривало 3-4 роки⁵⁶⁶.

За інструкцією Міністерства 1875 року, семінарії були відкритими навчальними закладами, які приймали юнаків та дівчат усіх станів, православного віросповідання, що витримали вступні іспити в обсязі програм двокласних початкових училищ. Але траплялися випадки, коли до семінарії приймали молодих людей з місцевих колоністів лютеранського віросповідання⁵⁶⁷. Для тих, хто закінчив початкову школу при семінаріях, утворювалися початкові класи.

Острозька учительська семінарія знаходилася під керівництвом попечителя Київського навчального округу, управління здійснювалося директором семінарії та педагогічною радою семінарії, куди входили усі наставники семінарії та вчителі початкових училищ, які існували при семінарії для практики вихованців. Обов'язки директора Острозької учительської семінарії визначалися «Інструкцією Міністерства народної освіти» від 4 липня 1875 року. До обов'язків директора учительської семінарії входило:

- Стежити за дотриманням наставниками семінарії встановлених Міністерством народної освіти навчальних програм, виконанням розпоряджень Міністерства народної освіти як щодо навчальних планів, так і щодо виховного впливу вихователів на вихованців семінарії.
- Нести відповідальність за поведінку вихованців семінарії.

⁵⁶⁵ Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения / Константин Дмитриевич Ушинский. – М. : «Педагогика», 1974. – Т. 2. – 1974. – С. 36-65.

⁵⁶⁶ Большая советская энциклопедия : в 30 т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : «Советская энциклопедия», 1977. – Т. 27 : Ульяновск – Франкфурт. – 1977. – С. 517. Энциклопедический словарь / [изд. Ф. А. Блокгауз и И. А. Эфрон]. – С.-Петербург, 1902. – Т. XXXV. Ушинский пограничный округ – Фенел. – С. 530.

⁵⁶⁷ О принятии в учительские семинарии Киевского Учебного Округа молодых людей из местных колонистов лютеранского исповедания. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 120. – 1886. – Арк. 5.

- Розпоряджатися рухомим та нерухомим майном семінарії.
- Відвідувати уроки викладачів, особисто впевнюватися у правильності та слухності прийомів викладання та успішності навчання учнів семінарії.
- Слідкувати за життям вихованців, що жили в інтернатах та на приватних квартирах, відвідувати учнівські квартири та кімнати.
- Спостерігати за виконанням господарчими службовцями своїх обов'язків, слідкувати за підтриманням чистоти у приміщеннях семінарії та в інтернаті.
- Виконувати педагогічну роботу в семінарії, тобто проводити заняття з педагогіки.
- Бути присутнім на звітних уроках вихованців IV класу в зразковому училищі при семінарії (6 уроків щотижня).
- Влаштовувати вечірні педагогічні конференції з участю семінаристів для обговорення проведених практикантами уроків.
- Скликати педагогічні ради з участю усіх наставників семінарії для обговорення питань навчально-виховного характеру.
- Листуватися з Управлінням навчального округу, з іншими урядовими та земськими установами та приватними особами.
- Вести бухгалтерський журнал та головну видаткову книгу, складати щомісячні відомості та звітності щодо господарчих справ семінарії.
- Складати щорічний та піврічний звіти про стан навчально-виховної роботи в семінарії⁵⁶⁸.

При зміні директора семінарії складався акт про здачу та прийняття справ семінарії, який підписувався обома директорами: тим, хто здає справи, та тим, хто приймає. В акті прийому – передачі вказувалася наявність усіх необхідних книг – «інвентарної», «матеріальної», «бухгалтерського журналу», «головної книги», канцелярських книг, посібників з навчальних предметів, інструментів

⁵⁶⁸ *Об учреждении при учительских семинариях должности письмоводителя.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 146. – 1908. – Арк. 3.

для ручної праці та книжок фундаментальної й учнівської бібліотек⁵⁶⁹. Одними з документів, що велися в семінарії, були реєстри вихідних та вхідних паперів. У такі журнали записували все, що виходило з семінарії та приходило в семінарію у вигляді документів, починаючи від листування з попечителем і закінчуючи білетами до екзаменів та свідоцтвами для семінаристів, що випускалися з семінарії. Такі документи допомагали вести облік усіх паперів семінарії.

Навчальні предмети в семінарії викладали вчителі, які називалися наставниками. Усі наставники входили до складу педагогічної ради на чолі з директором учительської семінарії. На засіданнях педагогічної ради обговорювалися питання навчально-виховного та організаційного характеру.

Закон Божий викладав законоучитель семінарії, який мав найбільшу значущість серед викладачів семінарії. Після тривалої роботи в семінарії (за наявності великого педагогічного стажу) учитель мав право просити попечителя учбового округу про призначення пенсії, але попечитель узгоджував своє рішення про надання пенсії з директором навчального закладу. При позитивному відгуку від директора у 1905 році учитель-пенсіонер міг розраховувати на пенсію у розмірі близько 150 руб. на рік⁵⁷⁰. Усі зміни у кадровому складі семінарії повинні були узгоджуватися з попечителем учбового округу.

В Острозькій семінарії навчали таких предметів: Закон Божий, основи педагогіки, російська та церковнослов'янська мови, арифметика, основи геометрії, фізика, креслення або малювання, російська історія, відомості з

⁵⁶⁹ *Об определении и увольнении служащих и других лиц в учительскую семинарию с. В. Сорочинцы Полтавской губернии.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 69. – Спр. 74. – 1903. – Арк. 42.

⁵⁷⁰ *О преобразовании Трояновского одноклассного приходского училища Житомирского уезда Волынской губернии в двухклассный состав.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 226. – Спр. 151. – 1886. – Арк. 2.

загальної історії, географія, природознавство, чистописання, співи, методика початкового навчання та гімнастика⁵⁷¹.

При семінарії існувала бібліотека, зміст якої контролювався і забезпечувався міністерством народної освіти⁵⁷². Зміст цієї бібліотеки був бідний та недостатній для нормального розвитку та самоосвіти вихованців.

Знання з сільського господарства були важливими при роботі з вихованцями учительської семінарії. Наявність такого предмету серед інших предметів у семінарії була необхідна. Ця важливість сільського господарства для вихованців пояснюється необхідністю повернення семінаристів до своїх станів, до місць походження та недопустимістю думок про інше життя.

На відміну від класичних гімназій, де широко запроваджувалося вивчення іноземних мов, в учительських семінаріях викладання їх не входило в програму. Значну увагу тут надавали вивченню церковнослов'янської мови, як одного з джерел одержання релігійних знань. Одне з основних місць у системі підготовки педагогічних кадрів у семінаріях займало вивчення курсу російської мови. Предметом вивчення була сучасна на той час російська літературна мова в усній і писемній формах⁵⁷³.

Рекомендації щодо рівня викладання російської мови в учительських семінаріях були зазначені документально в «Інструкції для учительських семінарій». У § 70 інструкції вказувалося, що викладання російської мови повинно мати за мету: а) ознайомити вихованців з граматиною літературної

⁵⁷¹ *С програмами по преподаванию в учительских семинариях предметов.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 131. – 1883. – Арк. 13.

⁵⁷² *О безвозмездном снабжении начальных народных училищ Министерства Народного Просвещения, а также учительских семинарий, журналами: 1. Мирской Вестник, издаваемый под редакцией Гейрота и 2. Семейные Вечера, издаваемый под редакцией С. Кашпиревой на 1884 год.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 95. – 1884. – Арк. 2. *О рассылке книг в учительские семинарии, приходские и народные училища, присланных хозяйственным управлением при Святейшем Синоде.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 124. – 1875. – Арк. 335. *О снабжении двухклассных, одноклассных и инородческих начальных народных училищ и учительских семинарий приобретенными Министерством изданиями.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 15. – 1878. – Арк. 23.

⁵⁷³ *Демченко А. М. Коростишівське педагогічне училище: з історії становлення / А. М. Демченко // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. праць: в 2 ч. / за ред. В. О. Єршова. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1999. – Ч. 1. – 1999. – С. 24–43.*

мови; б) навчити їх *правильно* викладати свої думки як усно, так і письмово; в) за допомогою вивчення *деяких* вибраних творів російської літератури навчити *свідомо ставитися* до прочитаного та таким чином *розвинути у вихованців смак до розумного читання* та повідомити їм деякі теоретичні відомості зі словесності; г) ознайомити вихованців із методами викладання рідної (російської) мови та тими підручниками з цього предмету, якими їм прийдеться користуватися в початкових народних училищах⁵⁷⁴.

Слід зазначити, що утримання таких учительських закладів, як учительські семінарії відбувалося не лише за рахунок держави, але й за рахунок земств, а також інших джерел фінансування, при чому кошти з цих альтернативних джерел фінансування склали більшу частку, порівняно з державною та земською.

Найпершими та найбільшими семінаріями в Україні в досліджуваній період були Коростишівська, Острозька (з 1893 року Дедеркальська) учительські семінарії. Функціонування цих семінарій підтверджено найбільшою кількістю документів, що існують у Центральному державному історичному архіві України, тому в нашому дослідженні ми користуємося даними, переважним чином, за цими двома учительськими семінаріями.

Учительські семінарії мали на меті виховати вчителів, які б могли, у свою чергу, виховати своїх учнів у дусі відданості престолу та церкві, тому в 1870 році було видано «Положення про учительські семінарії», а у 1875 – інструкцію, які наказували учням семінарій неухильне виконання обрядів та вимог православної церкви, відвідування богослужінь, дотримання постів, говіння, у вільний час читання книжок релігійного змісту. При учительських семінаріях існували гуртожитки, більшість семінаристів отримували стипендії: державні та земські. Державні стипендіати були зобов'язані після закінчення

⁵⁷⁴ Ахутин Н. К вопросу о подготовке народных учителей / Н. Ахутин // Русская школа. – 1905. – № 1. – С. 138. Фальборк Г., Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы ... : в 3-х томах / Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд. «Знание», 1904. – Т. 3 (Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов). – 1904. – С. 562.

навчання в семінарії відпрацювати в сільській народній школі протягом чотирьох років⁵⁷⁵. Це давало уряду гарантію, що вихованці семінарій повернуться до своїх станів та місць перебування і не будуть прагнути змінити свій спосіб життя.

Траплялися непоодинокі випадки, коли вихованці після закінчення семінарії мали намір продовжувати навчання в учительському інституті без відпрацювання призначеного часу в народній школі. Для цього вихованцю необхідно було отримати дозвіл Міністерства народної освіти. Міністерство ж народної освіти вкрай негативно сприймало такого роду прохання, пояснюючи своє негативне ставлення тим, що такі випадки можуть стати причиною нестачі учителів у початкових народних училищах і негативно відобразитися на загальному стані освіти в таких закладах.

Для тих, хто бажав навчатися в Острозькій учительській семінарії, необхідно було до 1-го серпня (у крайньому випадку до 7-го серпня) разом із заявою на ім'я директора гімназії надати наступні документи: 1) письмову згоду своїх батьків, родичів чи опікунів на вступ до учительської семінарії; 2) метричне свідоцтво, або, у крайньому разі, виписку з метрики про своє народження, 3) свідоцтво про закінчення курсу двокласного сільського чи міського училища, або свідоцтво з інших навчальних закладів; 4) свідоцтво від місцевого старшини чи місцевого поліцейського чиновника про теперішнє місце проживання вступника, його сімейний стан та поведінку.

Окрім осіб, які закінчили двокласні початкові училища, серед вступаючих до семінарії іноді можна було побачити випускників духовних, міських та сільських училищ. За станом у семінарії навчалися діти духовних осіб, діти родових почесних громадян, а також діти міщан, селян, козаків та нижчих військових чинів. Вступ до семінарії відбувався за конкурсом, а зарахування до семінарії здійснювали згідно результатів проведених вступних іспитів, які тривали впродовж десяти днів з 7-го серпня. Щороку кількість бажаючих

⁵⁷⁵ *С расписаниями экзаменов и уроков учительских институтов, семинарий и городских училищ.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 64. – 1894. – Арк. 22.

навчатися була на порядок вища, аніж кількість місць, відведена Міністерством народної освіти для виховання та навчання семінаристів.

Не зважаючи на зростання популярності учительських семінарій серед населення та збільшення кількості бажаючих навчатися у таких навчальних закладах, кількість семінаристів, що були врешті зараховані до закладу, залишалася майже незмінною. Таку фіксовану та незмінну кількість учнів можна пояснити елементарною нестачею класів, устаткування та навчальних посібників.

Майбутні семінаристи повинні були проживати та харчуватися за власний рахунок до того часу, коли деякі з них не будуть зараховані на казенні стипендії. Ті, хто не витримав іспиту, а, отже, не вступив до навчального закладу, повинні були повернутися до місця проживання, знову-таки за власний рахунок. Найкращі учні, які склали вступний іспит і які мали високі оцінки в атестаті та хороший фізичний стан, мали можливість просити Раду учительської семінарії про казенну стипендію. При призначенні казенної стипендії Рада семінарії брала до уваги матеріальний стан вихованця, рекомендацію інспектора народних училищ та дозвіл попечителя учбового округу.

У семінарії могли навчатися вихованці, що утримувалися за власний кошт (вони називалися власнокоштними вихованцями), казенні стипендіати та земські стипендіати. Плата за навчання для власнокоштних вихованців складала близько 120 рублів на рік – стільки ж, скільки і стипендія казенних стипендіатів. Власнокоштні вихованці, окрім плати за навчання, повинні були бути спроможні утримувати себе впродовж часу навчання: купувати підручники та посібники, оплачували житло та харчування⁵⁷⁶. Якщо казенні стипендіати не дотримувалися умов, за якими вони мали право на отримання стипендій, у семінарії з'являлися вакантні казенні місця. На ці місця могли

⁵⁷⁶ *С перепискою по разным текущим вопросам учительских семинарий.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 58. – 1894. – Арк. 34.

потрапити власнокоштні вихованці за умови, що їх навчання та поведінка були відмінними.

Навіть за умови, що навчання семінариста було кращим, ніж поведінка, клопотання про зарахування його у казенні стипендіати було неможливим. Рішення про переведення семінаристів із власнокоштних у державні приймалося на засіданні педагогічної ради семінарії. Так у 1895 році селянин Трохим Леберда у своєму листі до попечителя Київського учбового округу пояснює, що його син, навчаючись у Дедеркальській учительській семінарії за власний кошт з 1894 року був переведений до другого класу, але не казеннокоштним вихованцем, як було обіцяно педагогічною радою, і просить зробити розпорядження, завдяки якому його сина Федота буде переведено на казенний кошт. На це директор семінарії відповів, що за відгуком наставників семінарії поведінка Федота Леберди була «не досить бездоганною», тому він не може бути казенним стипендіатом⁵⁷⁷. За погане навчання та непристойну поведінку семінаристів виключали з семінарії.

Позитивною стороною учительських семінарій була педагогічна підготовка учнів. У семінаріях викладалися педагогіка з елементами психології та історії⁵⁷⁸, методика викладання в початковій школі російської мови та арифметики. Педагогічну практику вихованці семінарій проходили в існуючих при них зразкових школах.

Знання семінаристів оцінювали за п'ятибальною системою оцінювання у таких аспектах: увага, поведінка, старанність та успіхи з предметів, що викладалися в семінарії. Оцінки за поведінку означали: оцінка «5» – «відмінно»; оцінка «5» (з мінусом) – «дуже добре»; оцінка «4» – «добре».

З оцінкою «4» учень «терпівся» у закладі до першої провини, яка призводила до зниження оцінки. При зниженні оцінки учня виключали з семінарії.

⁵⁷⁷ *С перепискою по учительским семинариям.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 219. – Спр. 17. – 1895. – Арк. 49-50.

⁵⁷⁸ *С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – Арк. 51-58.

Оцінки за навчання мали такі критерії: «5» та «4» – досить задовільно; «3» – задовільно; «2» – посередньо; «1» – погано. Ті семінаристи, які за дві чверті поспіль мали оцінки «2» та «1» з будь-яких предметів також виключалися з семінарії.

По закінченні кожної чверті, а потім і в кінці року, кожен вихованець семінарії отримував табель з оцінками за навчання і поведінку, який називався «Відомість про поведінку, увагу, старанність та успіхи вихованця ___ класу». Такий табель повинен був бути поверненим класному наставнику з підписом батьків про те, що вони повідомлені про успіхи своєї дитини. Якщо батьки були неписьменні, підпис мав поставити настоятель місцевої приходської церкви.

Казенні стипендіати повинні були мати з кожного із головних предметів: Закону Божого, педагогіки, російської та церковнослав'янської мов, арифметики, геометрії та співів – у середньому бали вище «3» і з решти предметів – не менш, ніж «3», в іншому разі вони позбавлялися стипендії. Ті семінаристи, які не мали успіхів з предмету «співи», могли бути переведені до наступного класу лише з дозволу Попечителя учбового округу за особливим клопотанням педагогічної ради⁵⁷⁹.

Наприкінці кожного навчального року семінаристи повинні були скласти перевідні іспити з основних предметів: у I класі складали іспити з математики, російської мови (письмово і усно), географії, Закону Божого, історії, природознавства та співів; у II і III класах складали іспити з тих самих предметів, що і в I класі, але у II класі семінаристам потрібно було витримати усний іспит з педагогіки, а у III класі – усний та письмовий іспити з педагогіки та фізики⁵⁸⁰.

Навчання у семінарії закінчувалося складанням випускних іспитів. Наприклад, по закінченню Острозької учительської семінарії випускники складали іспити з таких предметів: твір російською мовою, Закон Божий, співи,

⁵⁷⁹ *С перепискою по разным текущим вопросам учительских семинарий.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 58. – 1894. – Арк. 28-29.

⁵⁸⁰ *С перепискою по учительскому институту и учительским семинариям.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 62. – 1900. – Арк. 6-7.

письмовий та усний екзамен з геометрії, фізику, російську мову, педагогіку, історію та географію. Усі іспити, окрім письмового іспиту з геометрії, приймала комісія у складі чотирьох осіб, серед яких обов'язково були присутні директор та законовчитель. Письмовий екзамен з геометрії приймали два наставники⁵⁸¹.

Після закінчення курсу навчання у семінарії випускники отримували свідоцтво, яке засвідчувало той факт, що вихованець віднині має звання учителя початкового училища.

У 1895 році ж випускники отримували той самий документ, що й у 1884 році, лише з деякими змінами, а саме: в документі не лише констатувався факт навчання співам, гімнастиці та ремеслам. Ці предмети входили до переліку предметів, що вивчалися у семінарії, отже, вони мали оцінюватися так само, як і решта предметів.

Значна частина юнаків, які бажали навчатися у семінарії, проживала в навколишніх селах, тому не мала змоги щодня повертатися додому після навчання. Виникла потреба у створенні гуртожитку (інтернату) для вихованців семінарії.

Робота інтернату при Острозькій учительській семінарії відбувалася за «Примірним планом діяльності гуртожитку при учительських семінаріях», де було чітко визначено структуру, головні напрями роботи та обов'язки працівників та учнів, які мешкали у гуртожитку. Згідно цього плану в гуртожитку мали право мешкати безкоштовно вихованці семінарії, які навчалися за казенний кошт, інші – вносили сплату за гуртожиток. Гуртожиток мав включати в себе спальні, кімнати для вмивання, кімнати для зберігання майна учнів, їдальню, кухню, підвал та лазню з пральною. Ліжко, матрац, подушка, тумбочка біля ліжка, стіл – були необхідним інвентарем для гуртожитків. Посуд мав належати семінарії. Усі витрати на експлуатацію гуртожитку (ремонт приміщення, плату за освітлення та опалення) мали нести

⁵⁸¹ *С перепискою по учительским семинариям.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 33. – 1905. – Арк. 26.

учні, які проживали в ньому. Окрім того, мешканці гуртожитку вели господарство під наглядом директора чи чергового наставника семінарії⁵⁸².

Щороку директор повинен був звітуватися про роботу семінарії перед Попечителем Київського учбового округу. Його звіт повинен був включати усі аспекти роботи семінарії, а саме: особистий склад семінарії та училища при ній; кількість учнів, що навчалися у семінарії за звітний період, та кількість учнів училища; відомості про успіхи у навчанні та поведінку учнів (окремо по 1, 2 та 3-му класах); кількість пропущених викладачами семінарії уроків; стан навчальних посібників та рух коштів у семінарії.

Отже, характеризуючи діяльність Острозької учительської семінарії другої половини ХІХ – початку ХХ століття, слід зазначити, що головним її завданням було виховати педагогічні кадри для сільської місцевості. Семінарія була досить популярним чоловічим навчальним закладом у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, тому кількість бажаючих навчатися у ній зростала з кожним роком. Юнаки, які навчалися у семінарії, мали надію, якщо не вирватися із оточуючого середовища, то хоча б повернутися до власного села освіченою, а, отже, і поважною людиною.

11.2. Зміст та методи навчання в Острозькій учительській семінарії

Для зарахування у вихованці семінарії потрібно було скласти вступний іспит. Конкурс серед вступників був великий, тому до навчального закладу потрапляли розумні юнаки. Для отримання свідоцтва загального зразка про закінчення семінарії потрібно було закінчити три класи семінарії, витримуючи по закінченню кожного класу перевідні іспити з усіх предметів. Бажання про подальше навчання випускників семінарії переважним чином не підтримувалося, натомість випускник повинен був відпрацювати необхідний термін на посаді народного учителя в сільській народній школі.

⁵⁸² *Степанюк О.* Роль гуртожитків учительських семінарій у формуванні майбутніх учителів народних шкіл (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / *О. Степанюк* // Рідна школа. – 2004. – № 10. – С. 58–61.

Головною метою Острозької вчительської семінарії була підготовка вчителя-майстра, але було зрозуміло, що цієї мети не можна досягнути лише за допомогою заучування теорії, отже, головним завданням семінарії стала належна практична підготовка семінаристів. Досягнути цього можна було кількома шляхами. Наставники Острозької вчительської семінарії домагалися того, щоб весь уклад навчальної та виховної роботи в самій вчительській семінарії був зразком майбутньої вчительської діяльності своїх вихованців. Головним завданням змісту навчання було детальне вивчення обсягу знань, що надавався в народній школі. Завдяки такому підходу вчитель мав змогу здобути відмінні знання з тих предметів, які йому доведеться викладати у народній школі, але, на жаль, таким обсягом знань обмежувалася вся освіта майбутнього народного учителя, тобто, майбутній учитель не мав бути всебічно розвинутою і освіченою особистістю⁵⁸³.

Щодо правил поведінки, що їх мали дотримуватися майбутні вчителі, слід відзначити, що семінаристів учили бути енергійними, цікавими, освіченими, що допомагало б заохотити учнів до відвідування школи і навчання з великим інтересом. «Намагайтеся зробити викладання цікавим для учнів, результатом цього буде любов учня до справи; навчальна справа залежить від особистості викладача, від його внутрішньої жвавості. Представляйте предмет із різних сторін ... Викладання повинно бути енергійне; розвивайте силу та волю характеру в учнях, що залежить від наявності таких рис у самого вчителя ... Ніколи не зупиняйтеся самі у своїй власній освіті, адже зупинитися на одному й тому самому пункті означає рухатися назад. Освіта – це неперервний процес і вдосконалення, а успіх залежить від особистості вчителя⁵⁸⁴».

Звичайно, від Острозької вчительської семінарії не очікували негайного вирішення всіх шкільних проблем, що існували на той час. З одного боку, сім'я завжди відігравала важливішу роль у справі виховання, і не можна покласти

⁵⁸³ Вессель Н. Приготовление учителей для низших училищ и учительских семинарий в России / Н. Вессель // Русская школа. – 1891. – Т. 1. – Кн. 7–12. – С. 2.

⁵⁸⁴ С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 33. – 1872. – Арк. 27.

виховання дитини лише на вчителя, але з іншого – важливим є й особистість вихователя, який бере на себе відповідальність навчати й виховувати. Навчання – це вільне мистецтво, яке кожна людина обирає індивідуально, згідно зі своїм покликанням, і це покликання повинно було знайти необхідний досвід, відвертість і розуміння в тих закладах, метою яких було підготувати людей до майбутньої роботи з дітьми, особливо на початковому етапі навчання, навчити їх ставитися до школи та до дітей як до власної сім'ї, як до одного цілого з тою сім'єю, з якої вони прийшли до школи. У цьому зв'язку важливими вважалися такі якості, як природній дар, здібність до викладання, педагогічний такт, спостережливість, яка накопичується роками, однак на виховання таких тривалих навичок у семінарії не було часу.

За більш ніж 30 років, починаючи з кінця XIX і до початку XX століття, зміст освіти й організація навчально-виховного процесу в Острозькій учительській семінарії були незмінними. Час від часу робилися спроби навчати семінаристів сільському господарству, медицині, ручній праці й навіть ремеслам, але оскільки тривалість навчання і штати семінарій залишалися незмінними, звичайно, такі спроби були малоефективними. Знання, що їх отримували семінаристи, були дуже поверховими й обмеженими. Загалом випускники робили висновки, що роки навчання в семінарії дозволили їм отримати невеликі знання, котрі вони могли застосувати в житті: багато хто з випускників семінарії не знав, що таке геометрія, мало розумів алгебру, плував сторінки вітчизняної історії з всесвітньою, а деякі навіть робили грубі помилки, листуючись; натомість під час практики вони демонстрували високий рівень підготовки і могли здивувати досвідчених учителів⁵⁸⁵.

Професійна підготовка вчителя в семінарії базувалася на основних принципах педагогічної діяльності й потребувала у навчанні індивідуального підходу до кожного учня, до спонукання їх розмірковувати над запитаннями і самим доходити висновків, розвитку в дітей любові до справи навчання; робити

⁵⁸⁵ Губкин И. *Общеобразовательная и педагогическая подготовка народного учителя* / И. Губкин // *Русская школа.* – 1906. – № 10. – С. 115.

заняття якомога більш цікавими. Учителів навчали бути енергійними для того, щоб зробити навчання цікавішим; навчати так, щоб учень не втратив своїх здібностей через відсутність інтересу до навчання як пізнавального процесу.

Організація навчального процесу в Острозькій учительській семінарії багато в чому залежала від рівня кадрового забезпечення семінарії кваліфікованими викладачами.

До учительської семінарії вступали учні, переважним чином, з міських училищ, за Положенням 1872 року, та сільських двокласних училищ, і навчання будувалося на основі п'ятирічної школи. Безкоштовна освіта, надія на стипендію та потяг до знань приваблював до семінарії таку кількість молоді, яку вона не спроможна була вмістити. На кількість місць 25-30 з'являлося зазвичай 100-150 і, навіть, 200 осіб. Основними предметами вступних іспитів були російська мова та арифметика. Завдяки екзамену з російської мови, найчастіше це був переказ, можна було оцінити й загальний рівень знань абітурієнтів.

Усіх семінаристів можна умовно поділити на три категорії:

- 1) *своєкоштни*, тобто такі, за навчання яких сплачували батьки;
- 2) *казенні*, оплачувані з державної казни;
- 3) *земські* або *фундушові* стипендіати, які утримувалися за кошти земств або з приватних пожертв.

Кількість семінаристів, які навчалися за свій рахунок, була такою самою, а іноді й набагато більшою за кількість казенних стипендіатів⁵⁸⁶. Слід зазначити, що своєкоштни стипендіати не платили за навчання (навчання в семінарії було безплатним), вони оплачували житло, харчування, підручники й приладдя, не отримуючи стипендій.

Ті випускники, що закінчили курс навчання, майже всі зайняли вільні вакансії вчителів початкових народних училищ⁵⁸⁷.

⁵⁸⁶ *С ведомостями* о числе уроков, пропущенных преподавателями учительских семинарий и института. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 209. – Спр. 20. – 1885. – Арк. 13.

⁵⁸⁷ *О числе* учащихся в учительских семинариях с 1878 по 1882 г. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 73. – 1883. – Арк. 8.

Відомості про учнів та випускників Острозької вчительської семінарії з 1878 по 1882 рр.

Роки	Острозька семінарія	
	Учнів	Випускників
1878	30	13
1879	32	14
1880	40	14
1881	43	8
1882	40	9

Попечитель Київського учбового округу систематично звітував перед департаментом народної освіти щодо результатів діяльності вчительської семінарії. Так у листі попечителя Київського учбового округу до департаменту народної освіти визначається число учнів, що навчалися в Острозькій семінарії упродовж п'яти років (з 1878 по 1882 рр.), і число учнів, які реально закінчили повний курс навчання (дані подано у таблиці 11.1).

Як зазначалося раніше, семінаристи навчалися за різними формами фінансування: державною, своєкоштною, земською та приватною. Існувала умова, яку слід було виконати семінаристам, що переходили з одного курсу на інший, для того, щоб зберегти форму навчання: казенні стипендіати для збереження за собою державних стипендій повинні були отримати за результатами перевідних іспитів з головних предметів – Закону Божого, російської та церковнослов'янської мов та математики – лише «дуже задовільно», а з решти предметів – «задовільно»; земські та приватні стипендіати повинні були отримати такі самі результати з, щонайменше, двох головних предметів; своєкоштні стипендіати мали право залишитися на навчання в семінарії за умови абсолютної старанності, зразкової поведінки та «досить задовільних» оцінок з усіх предметів. Якщо умови не виконувалися, семінаристи залишалися на повторний курс навчання⁵⁸⁸.

⁵⁸⁸ *О результатах переводных и выпускных испытаний воспитанников учительских семинарий.* – ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 72. – 1883. – Арк. 8.

Будь-які навчальні заклади вирізняються не навчальними програмами та інструкціями, а, перш за все, висококваліфікованим педагогічним складом. Особливо такі вимоги стосувалися Острозької учительської семінарії, де наставники (так офіційно називалися викладачі учительських семінарій) повинні були сформувати професійно-педагогічну спрямованість майбутніх учителів народних шкіл. Усі якості та прийоми навчання наставників учительських семінарій вихованці запам'ятовували і переносили в училища, у свою практичну діяльність.

Учительські семінарії України другої половини XIX – початку XX століття, зокрема Острозька семінарія, були спрямовані на підготовку вчителя, який би відповідав тодішньому соціальному замовленню і надавав учням елементарні знання, володіючи базовими навичками методики викладання і фрагментарними педагогічними вміннями. Однак навіть не надто завищені вимоги до кваліфікації та знань майбутнього вчителя народної школи потребували відповідного насичення змісту освіти в учительських семінаріях.

Порівняно із загальноосвітньою, професійна підготовка майбутніх учителів була до деякої міри кращою. В Острозькій учительській семінарії викладався курс педагогіки, який включав у себе й історію педагогіки. Семінаристів також навчали елементам методики викладання та теорії виховання; принципам та методам навчання; формували у них необхідність врахування психолого-педагогічних особливостей дитини при викладанні предметів, дотримання певних правил поведінки щодо учня. Особлива увага зверталася на вивчення зарубіжної педагогіки, насамперед, німецької – теорій Й.Песталоцці, Ф.Фребеля, А.Дістервега. Аналіз архівних джерел свідчить, що при вивченні курсу педагогіки досить велика увага з боку викладачів приділялася засвоєнню майбутніми вчителями принципів навчання.

У періодичній пресі того часу іноді з'являлися статті, що стосувалися деяких аспектів організації навчального процесу, наприклад, розкладу занять. В училищах складали розклад занять за принципом – від складніших предметів до простіших. Наприклад, математика була складнішим предметом і мала

включатися у розклад першим уроком, а співи, як простіший предмет, – ставили останнім. Такий розподіл предметів за ступенем їх складності викликав неоднозначну оцінку. Деякі автори вважали, що не можна робити оцінку складності предмета так категорично тому, що для деяких дітей математика може бути простішим предметом, ніж співи, і навпаки. Крім того, особливу увагу звертали на стиль поведінки та одягу вчителя, посилаючись знову-таки на асоціативне сприймання дитини – чим більш приємне враження учня про вчителя, тим охочіше він вчиться⁵⁸⁹.

Деякі педагоги в своїх статтях у періодичній пресі звертали увагу громадськості на важливість глибшого вивчення окремих предметів, таких як, наприклад, математика та природознавство. Вони зазначали, що майбутній народний учитель повинен був володіти ними повною мірою для того, щоб бути спроможним викладати їх у школі. Щодо природознавства, то важливо було навчити дітей прислухатися до природи, вміти спостерігати за нею, помічаючи буденні явища природного середовища⁵⁹⁰.

Курс навчання в Острозькій учительській семінарії тривав три роки і був занадто коротким для того, щоб надати семінаристам достатню загальноосвітню та спеціальну підготовку. Основним завданням учительської семінарії було релігійне виховання, що сприяло формуванню особистості народного учителя в дусі покірності та відданості престолу та церкві.

Оцінюючи зміст освіти в Острозькій учительській семінарії др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст., можна виділити в ньому такі змістові блоки:

- 1) суспільно-духовний: богослов'я, священна історія, катехідик, вітчизняна історія;
- 2) мовний: російська й церковнослов'янська мови;
- 3) природничий: географія, природознавство, математика;

⁵⁸⁹ *Ф. М.* О расписании ежедневных уроков в наших учебных заведениях / *Ф. М.* // Вестник воспитания. – 1894. – № 5. – С. 77.

⁵⁹⁰ *Руднев Я. И.* Об организации и постановке учебного дела в учительских семинариях / *Я. И. Руднев* // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Июнь. – С. 163.

4) спеціальний: історія педагогіки, методика початкового навчання.

Семінаристи навчалися шість днів на тиждень; навчальний процес тривав з 9.00 до 14.20. Вони мали по шість уроків щодня, при чому перші три уроки тривали по 55 хвилин з перервою в 5 хвилин після кожного уроку, а після третього уроку всі три класи мали урок гімнастики, який тривав 25 хвилин. Після уроку гімнастики було ще два уроки по 55 хвилин. Варто зазначити, що деякі предмети в розкладі Острозької учительської семінарії відсутні, хоча в архівних документах збереглися програми з цих предметів. Це тим більш цікаво, що йдеться про навчальні дисципліни, офіційно не передбачені в змісті підготовки народних учителів. Так космографія не була вказана в розкладі занять даної семінарії, але програма викладання космографії в III класі Острозької семінарії збереглася⁵⁹¹. Цей факт дає можливість припустити, що, окрім основного розкладу предметів, у семінарії були ще й факультативні, які семінаристи відвідували за власним бажанням після 14.20, тобто після шести обов'язкових уроків⁵⁹².

Для переходу з одного класу в інший семінаристи повинні були складати перевідні іспити. Вихованці, які закінчували I клас, за умовами переведення до II-го класу відрізнялися лише кількістю необхідних екзаменів: вони повинні були складати на один екзамен менше – 9, семінаристи ж II класу, так само, як і випускники, складали по 10 екзаменів у кінці року. До переліку екзаменів входили: математика (письмово та усно), російська мова (письмово та усно), історія, природознавство, географія, співи та чистописання. У другому класі до цього списку додавали ще педагогіку, а в III класі замість чистописання потрібно було скласти педагогіку усно та письмово⁵⁹³.

⁵⁹¹ *О выписке книг и учебных пособий для учительских семинарий. – Ц О назначении пенсии б. учителю рисования Велико-Сорочинской учительской семинарии, ныне и. д. учителя того же предмета Кобылякского городского училища Василия Дроздова. – ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 72. – Спр. 39. – 1906. – Арк. 6.*

⁵⁹² *О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях. – ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 133. – 1884. – Арк. 3.*

⁵⁹³ *С расписаниями экзаменов и уроков в учительских семинариях и городских училищах. – ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 217. – Спр. 60. – 1893. – Арк. 9.*

В Острозькій учительській семінарії практикувалося також допускати семінаристів, які не склали успішно перевідні іспити, до перескладання екзаменів з даних предметів, але таке відбувалося нечасто, тобто як виключення, шляхом клопотання педагогічної ради та директора семінарії до попечителя учбового округу. Таке клопотання подавалося, якщо семінарист виявляв зразкову поведінку, старанність, працьовитість і подавав надії на принесення користі своєму народові як народний учитель. Такі перескладання іспитів призначалися лише в першому та другому класах; у третьому класі перескладання не призначалися⁵⁹⁴.

Зміст навчальних предметів, що вивчалися у семінарії, був насичений великою кількістю фактичного матеріалу, майже не зв'язаного між собою, засвоїти який можна було методом простого запам'ятовування, а здебільшого зазубрювання. Крім того, через зміни у навчальних програмах у семінаристів не вистачало часу на те, щоб займатися самоосвітою, а щодо вільного часу, то його майже не було⁵⁹⁵.

У визначенні системи навчальних практик Острозька учительська семінарія спиралася на великий досвід ремісничого учнівства і використовувала набутий доробок досить ретельно: спочатку спостереження зразків роботи проведення уроків досвідченими вчителями, потім пробне проведення уроків під керівництвом учителя і лише після цього – самостійна практика. Відповідно до цього учительська семінарія в передостанньому класі запроваджувала обов'язкове відвідування вихованцями уроків досвідченого учителя, з першого півріччя випускного класу починалися пробні уроки і тільки з другого півріччя – самостійна практична робота самих вихованців⁵⁹⁶.

⁵⁹⁴ *О разрешении* учительским семинариям допускать воспитанников к передержке экзаменов. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 46. – Спр. 64. – 1877. – Арк. 7-10.

⁵⁹⁵ *О введении* обучения садоводству в учительских семинариях. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 100. – 1881. – Арк. 6.

⁵⁹⁶ *Нейфельд А.* Педагогические семинарии для учителей средних учебных заведений / А. Нейфельд // Вестник воспитания. – 1891. – № 2. – С. 43. *Степанюк О.* Практична підготовка вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України (друга половина ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) / О. Степанюк // Рідна школа. – 2004. – № 5. – С. 59.

Основною формою роботи в Острозькій учительській семінарії був урок. Роботу наставників можна розділити на аудиторну і позааудиторну.

Аудиторна робота включала в себе уроки, які проводилися згідно розкладу, активну і пасивну педагогічну практику семінаристів. Практичні заняття семінаристів, які відбувалися у зразковому училищі при семінарії, мали на меті практичну підготовку майбутніх народних учителів для роботи в народних школах. У випускному класі семінаристи мали обов'язково впродовж року відвідувати уроки наставників, вести щоденник спостережень та проводити власні уроки. Перед проведенням уроку слід було скласти письмовий конспект пробного уроку на задану тему, який перевірявся наставником, а після необхідних поправок семінарист допускався до проведення уроку. Інші вихованці спостерігали за ходом уроку, робили свої нотатки та зауваження. Один раз на тиждень відбувалася конференція, на якій обговорювалися уроки, проведені вихованцями семінарії. На конференції були присутні всі семінаристи випускного класу, директор семінарії, наставник з предмету, учитель початкового училища. На основі своїх нотаток вихованці робили детальний розбір і оцінку даних уроків, а директор, наставник і учитель доповнювали, виправляли помилки й неточності. Наприкінці навчального року семінаристи проводили заліковий урок, за який отримували оцінку.

Пасивна практика розпочиналася у другому семестрі передвипускного класу, тривала півроку і включала в себе педагогічне спостереження за одним з учнів у класі та спостереження за методами роботи наставника на уроці. Результатом такого виду практики була розгорнута педагогічна характеристика учня й нотатки уроків наставників, оформлені згодом у звіти про відвідання початкового училища, в яких семінаристи вказували прийоми викладання, аналізували і потім обговорювали їх на конференції⁵⁹⁷.

⁵⁹⁷ *Отчет попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1896 год. – К., 1897. – 587 с. О приеме в учительские семинарии и народные городские и сельские училища учеников, уволенных из сих заведений за неодобрительное поведение и политическую неблагонадежность. – ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 123. – 1884. – Арк. 3-8.*

Позааудиторна робота мала освітньо-виховну мету і включала в себе відвідання церковних служб, виконання обрядів православної церкви, самостійну роботу учнів, факультативні заняття, вечірні читання, заняття музикою, літературно-вокально-музичні вечори, екскурсії, сільськогосподарську трудову практику, перевірку зошитів учнів зразкового початкового училища. Слід зазначити також тісний зв'язок наставників семінарії зі своїми вихованцями. Кожен клас семінарії мав наставника-вихователя (куратора), який викладав один із предметів у даному класі, а також повинен був виконувати виховну роботу з семінаристами: слідкувати за дисципліною у класі, відвідувати гуртожиток, чергувати у приміщенні семінарії та гуртожитку⁵⁹⁸. Виховна робота наставників семінарії з семінаристами полягала перш за все у розвитку морального виховання, як то поважне ставлення до людей, почуття відповідальності, ведення здорового способу життя, розвиток сили волі й твердості характеру⁵⁹⁹. Директор семінарії теж міг бути куратором одного з класів.

Самостійна робота учнів полягала в складанні рефератів з суспільних наук, читанні додаткової позакласної літератури з учнівської бібліотеки за вибором учителя з подальшим обговоренням прочитаного з наставниками. Обговорення проходило у формі бесіди. Учні семінарії ретельно знайомили зі змістом учнівської бібліотеки⁶⁰⁰.

Семінаристи робили порівняльний аналіз навчально-методичної літератури, яка використовувалась у початкових народних училищах (підручники з азбуки, арифметики, рідної мови, правопису), вивчали методи,

⁵⁹⁸ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1905 год. – К., 1906. – 618 с.

⁵⁹⁹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии мужских гимназий и прогимназий» за 1891 год. – К., 1892. – 515 с.

⁶⁰⁰ *О приеме* в учительские семинарии и народные городские и сельские училища учеников, уволенных из сих заведений за неодобрительное поведение и политическую неблагонадежность. – ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 123. – 1884. – Арк. 7. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1909 год. – К., 1910. – 587 с.

запропоновані в посібниках, порівнювали їх зміст і обговорювали у формі діалогу з наставниками семінарії.

Раз у тиждень вихованці семінарії писали письмову роботу з російської мови, а раз на місяць – твір-судження про прочитаний художній твір. Будь-який вид письмової роботи слід було виконувати ретельно, акуратно, з урахуванням усіх вимог правопису і чистописання. Під час вивчення теми «Синтаксис російської мови» одним із навчальних методів роботи семінаристів був підбір прикладів із хрестоматій та складання власних прикладів. Такі види роботи допомагали семінаристам розвивати творчі здібності, а також виховували уважність при переписуванні з підручників⁶⁰¹.

Обов'язковим завданням з географії для семінаристів було креслення географічних карт.

Практичне ознайомлення семінаристів з сільськогосподарським приладдям відбувалося на факультативних заняттях. Факультативні заняття в семінаріях проводилися лише з сільськогосподарських дисциплін, як то садівництво, городництво, бджільництво, столярне та палітурне ремесло. Метою таких занять було як заохочення вихованців семінарії до праці, так і господарська допомога семінарії для утримання вихованців.

Вечірні читання та заняття музикою допомагали розвитку творчих здібностей у вихованців семінарій. Деякі семінарії організовували хор і оркестри, де вихованці могли проявити свої здібності.

Експерсії були однією з необхідних форм позааудиторної роботи семінаристів і освітньо-виховним напрямком роботи семінарій. Вони мали науково-пізнавальний характер і мали на меті розширити кругозір вихованців. Завданням експерсій було ознайомити учнів з навколишнім середовищем, рослинним та тваринним світом регіону, з пам'ятками культури. Вихованці семінарії разом з директором і кількома наставниками їздили до Москви, Києва,

⁶⁰¹ *О приеме в учительские семинарии и народные городские и сельские училища учеников, уволенных из сих заведений за неодобрительное поведение и политическую неблагонадежность.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 123. – 1884. – Арк. 15.

Петербургу, Вільні, Одесі, Криму де відвідували пам'ятки культури, історичні місця, театри. Основною метою екскурсій було збагачення знань вихованців новими уявленнями та враженнями, розвиток спостережливості, застосування на практиці теоретичних знань, набутих під час навчання в семінарії⁶⁰².

Однією з форм позакласної роботи в Острозькій учительській семінарії у другій половині XIX – на початку XX століття було метеорологічне спостереження. Майже в кожній семінарії цей вид роботи виступав як обов'язковий. Завдяки роботі на метеорологічних станціях семінаристи отримували метеорологічні знання і застосовували їх у науково-практичній діяльності.

Вихованці Острозької учительської семінарії, які навчалися за казенний кошт, проживали у гуртожитку при семінарії, який називався інтернатом. Це було спеціальне приміщення, утворене за типом сучасних профілакторіїв, де учні мали власні житлові кімнати, а також кімнати для занять. Харчувалися семінаристи теж у інтернаті. Їх обід складався з двох страв, а у святкові дні з трьох; сніданок – з однієї страви. Семінаристи їли м'ясні, а у піст рибні страви раз на день, хліб випікався на кухні інтернату, а решта продуктів: мука, сало, крупа, цукор – куплялася з перших рук. Деякі продукти семінарія мала з власного господарства: капуста, картопля, мед. На одного семінарста на харчування в місяць витрачалося близько 9 руб. Залишок від 10 руб. стипендії витрачався на прання білизни, яку віддавали прати місцевим жителям; на купівлю частини підручників та письмового приладдя, на ремонт та поновлення посуду інтернату та ін. Про всі витрати директор семінарії доповідав педагогічній раді семінарії, а рада періодично перевіряла усі рахунки.

Отже, аналіз історичних матеріалів дає змогу зробити висновки, що наставники Острозької учительської семінарії другої половини XIX – початку XX століття виконували не лише навчальну роботу, а й виховну: стежили за дисципліною семінаристів під час занять та у гуртожитку, організовували

⁶⁰² *Отчет* попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1908 год. – К., 1909. – 607 с.

чергування, перевіряли стан учнівських кімнат у гуртожитку і найманих квартир семінаристів, організовували позакласну роботу учнів: екскурсії, вечірні читання, конференції, літературні й музичні вечори.

Розділ 12. Медична освіта на Волині

12.1. Медична освіта на Волині в контексті її розвитку в Західній Європі та Російській імперії (XII – XIX ст.)

Паростки медицини у вигляді спостережень, порівнянь емпіричного досвіду сягають глибини століть нашої давньої вітчизняної історії. У трипільців (праукраїнців, за І.Огієнком, – II – I тис. до н.е.) лікувальною магією, травами, заклинаннями володіли українські жерці-волхви. Вони знали на цілющих травах, готували різноманітні відвари від простуди, шлункових колік та для породіль і купелі немовлят. Заклинаннями відганяли вовкулак від домівок та від окремих людей. На свято Тура (у християнську традицію воно злилося з Покровом Богородиці) після публічних турнірів здійснювалося урочисте освячення шлюбів ініційованих юнаків з ініційованими дівчатами. Тобто волфи здійснювали благословіння молодих на соціальну зрілість і шлюбне життя. Проте цей пласт медичної культури із запровадженням християнства Первоапостольним Князем Володимиром (988 рік) зник⁶⁰³.

З поступальним розвитком цивілізації медицина поступово заявила про себе в різних галузях людської діяльності. Природно, в окремих частинах нашої планети були свої особливості, пов'язані з історичним і культурним розвитком цивілізацій, традицій та ін. У кожному регіоні були свої мудрі медики, цілителі та лікарі (у Древньому Єгипті медичну практику тисячоліттями у вигляді магії, лікувальних трав продовжували жреці, а пізніше на Сході – філософ і медик Ібн Сіна (Авіцена) та ін.).

За древньогрецьким філософом Гіппократом, медицина, ставши наукою, значною мірою була й мистецтвом, а тому справжній лікар, як і поет, скульптор, співак, повинен був мати деякі природжені здібності. «Лікар,

⁶⁰³ Левківський М.В. Історія педагогіки : підручник / М.В. Левківський. – 2-ге вид., доп. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 230.

філософ - богові подібний. Де є любов до людини, там є любов до мистецтва»⁶⁰⁴.

Процес підготовки на Русі спеціалістів лікувальної справи («сведуших во врачевании лиц») розпочався на Русі ще у дохристиянські часи, хоча він здійснювався як ремісництво єдиними «лікарями» простих смердів (основної селянської маси руського народу). Такими у ці віки були старці-віщуни, знахарі, бабки-повитухи та знавці лікувальних трав і мандрівні «лікарі», тобто такі, що знали на різних магічних діях та такого методу в лікувальній терапії, який нині кваліфікується як метод клінічного гіпнозу. Такі медичні відомості часто традиційно передавалися родиною від покоління до покоління, а саме лікарське учнівство мало індивідуальний (ремісничий) характер. Цей пласт народної медицини, медичних знань, досвіду в сьогоденні є досить поширеним у південно-азійських народів, хоча у північно-західній та північній Україні він є поширеним в окремих сільських населених пунктах.

Короткі відомості про руського лікаря-ченця Агапіта, що лікував населення у XI столітті, відбиті у рукописах Києво-Печерської лаври. Дані про відомого арабського лікаря XII століття Петра Сиріянина знаходяться також у «Києво-Печерському патерику»⁶⁰⁵. На жаль, у різних історико-медичних і навіть енциклопедичних виданнях зустрічається чимало розбіжностей і неточностей, насамперед щодо років життя окремих діячів медицини, місць їхнього народження тощо. Для достовірності цих і деяких інших фактів потрібно було поступово опрацювати значну кількість джерел, ретельно співставити відомості про них і обрати найдостовірніші, а також уточнити сутність самого поняття «медицина».

Медицина (від латин. *medico* – лікую) – це система наукових знань і сукупність практичних заходів, спрямованих на запобігання недугам, лікування хворих та охорону й зміцнення здоров'я людини. Як складова природознавства,

⁶⁰⁴ *Верхратський С.А.* Історія медицини: нав. посіб. / С.А. Верхратський, П.Ю. Заблудовський. – [4-е вид., випр. і доп.]. – К.: Вища школа, 1991. – С. 40.

⁶⁰⁵ Там само. – С.194.

медицина у своєму становленні пов'язана з розвитком загальної біології, анатомії, фізіології, генетики, а також фізики і хімії. Як наука про людину, вона також тісно пов'язана з психологією, філософією, етикою, педагогікою, історією та іншими галузями наукових знань⁶⁰⁶.

Слід зазначити, що становлення медичної науки доцільно аналізувати у контексті загального історичного процесу, а також у тісному зв'язку з розвитком знань у різноманітних людських цивілізаціях⁶⁰⁷. Суттєвим є й те, що медичні знання кожного історичного періоду є віддзеркаленням конкретної епохи (вони є відображенням рівня розвитку освіти, економіки, техніки, науки та культури загалом). Природно, що у різні епохи існували періоди підйому і занепаду в розвитку, зокрема й медичної науки, які, у свою чергу, зумовлювали подібні процеси усього суспільства.

Зазначимо, що основи медичних знань, започатковані у Єгипті та на Близькому Сході, значного розвою набули в Європі, особливо в епоху Середньовіччя (XII-XIV ст.). З історії відомо, що середні віки у Західній Європі були періодом феодалізму і релігійної догматики у духовному житті. Проте осередками розвитку медичної науки цього періоду стали університети (перший медичний факультет започатковано у Болонському університеті у 1137 році). У цьому та інших закладах, окрім філософії, математики, астрономії, філології, музики, теології, логіки, риторики, студенти також вивчали й медицину (в ті часи вона вважалася частиною фізики, а фізика, у свою чергу – складовою філософії)⁶⁰⁸.

Доречно відзначити, що дипломовані лікарі з університетською освітою зустрічалися у той період доволі рідко навіть у великих містах. Їх платні послуги були настільки обтяжливими, що ставали недосяжними для більшості

⁶⁰⁶ Романенко А.Ю. Медицина / А.Ю. Романенко // УРЕ. – [2-ге вид.]. – К., 1981. – Т. 6. – С. 429.

⁶⁰⁷ Верхратський С.А. Історія медицини: навч. посіб. / С.А. Верхратський, П.Ю. Заблудовський. – [4-е вид., випр. і доп.]. – К.: Вища школа, 1991. – С. 5.

⁶⁰⁸ Клос Л.Є. Розвиток медичної освіти на Західноукраїнських землях (друга половина XVIII – 30-ті роки XX ст.): дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Л.Є. Клос. – Львів, 2002. – С. 27.

жителів середньовічної Європи⁶⁰⁹. У зв'язку з цим, основна частина тогочасної європейської людності послуговувалася допомогою лікарів-ремісників, частіше представників народної медицини⁶¹⁰. До останніх у ті часи належали: знахарі, бабки-повитухи, костоправи, кровопускателі (вони використовували у своїй практиці народні медичні знання, досвід, раціональні способи лікування хвороб травами, мазями, словом, поєднуючи їх із елементами магії, забобонів, вірувань)⁶¹¹.

Найбільше вшановувалися серед простого люду знахарі, які засобами магії, заклинань впливали на сили природи: могли наслати недугу, накликати зло чи добро. Знахарі у ті часи номінувалися також «чарівниками» або «відьмаками» за те, що вони вміли «замовляти біль зубів», «скидати вроки», «виливати воском переляк» тощо. При цьому вони виконували певні магичні дії з предметами побуту, взятими з будинку хворого (голка, нитка, ніж тощо), а іноді й власними атрибутами (предметами одягу, виготовленими ліками тощо). Ці лікувальники часто використовували трави (настої, відвари, порошки, мазі); плоди, цвіт, кору і листя дерев; ягоди, злаки, овочі, продукти тваринного походження. Також вони у процесі лікування часто використовували цілком магичні засоби (висушені нутрощі кажанів, сушені комахи, тваринні екскременти тощо).

Цінувалися людьми у цей період і бабки-повитухи або баби-бранки (від слів «відбирати дитину»), які були помічниками жінки при пологах (вони першими вчили молодих матерів догляду за немовлятами й лікували різні жіночі хвороби)⁶¹².

⁶⁰⁹ *Biadała E.* Usługi lekarskie i wynagrodzenie za nie przed 160 laty / E. Biadała // *Wiadomości lekarskie.* – 1975. – Т. XXVIII, Zesz. 18. – S. 1607.

⁶¹⁰ *Воробець Т.* Хмільевський Я. Медичний факультет Українського Тайного Університету в Львові в роках 1921-1925 / Т. Воробець, Р. Осінчук, Я. Хмільевський // *Лікарський Вісник.* – 1951. – Ч. 22-23. – С. 5-25.

⁶¹¹ *Потапенко О.І.* Шкільний словник з українознавства / О.І. Потапенко, В.І. Кузьменко. – К.: Укр. письменник, 1995. – С. 158-159.

⁶¹² *Верхратський С.А.* Стародавні пережитки в медичному фольклорі українського доколгоспного села / С.А. Верхратський // *К истории медицины на Украине (На материалах западных областей УССР, Закарпатья и Буковины)* : сб. работ. – Львов, 1961. – С. 300-310.

Кровопускателі або «рудо мети» робили кровопускання⁶¹³. Серед тогочасної людності вважалося, що «молода кров, як трава із землі весною, чоловіка напірає, а зимова вже спрацьована, ледача – не розходиться, треба її випускати»⁶¹⁴. У зв'язку з цим багаті люди замовляли весною до свого маєтку кровопускателів, щоб підготувати усіх своїх робітників до нового сільськогосподарського року. Костоправи знали на вправлянні вивихів, дисків, травм кінцівок, зокрема й переломів. Представники народної медицини передавали багатовіковий досвід від покоління до покоління, успадковуючи тим самим родинне ремесло. Чимало у цьому досвіді загадкового, але, безперечно, багато доцільного, перевіреного, по-справжньому цінного, а тому є актуальним й у ХХІ столітті⁶¹⁵.

Доцільно зазначити, що найстарішою медичною школою Західної Європи була Салернська (Неаполь, Італія) (заснована жителями Салерно у 846 році (з ініціативи „корпорації” лікарів) для лікування хворих та навчання лікарського мистецтва⁶¹⁶. Декани-пріори школи не мали духовних звань, а на викладачів та учнів не поширювався целібат (у ХІ-ХV ст. серед учнів та викладачів школи були навіть жінки)⁶¹⁷. Школа вирізнялася практичним спрямуванням, тут збереглося надбання знань ще з античної медицини. У школі було написано чимало оригінальних творів для лікарів-практиків («Антидотарій» (1290 р.) – збірник найчастіше вживаних лікарських засобів цієї медичної школи, що містив майже 60 рецептів; «Пассіонарій» – практикум з діагностики різних захворювань; «Про лікування захворювань» – опис усіх відомих тоді хвороб «з голови до п'ят»; «Про прихід лікаря до хворого»; а також трактати про

⁶¹³ *Верхратський С.А.* Історія медицини: навч. посіб. / С.А. Верхратський, П.Ю. Заблудовський. – [4-е вид., випр. і доп.]. – К.: Вища школа, 1991. – С. 193.

⁶¹⁴ *Потапенко О.І.* Шкільний словник з українознавства / О.І. Потапенко, В.І. Кузьменко. – К.: Укр. письменник, 1995. – С. 159.

⁶¹⁵ *Ченченко І.* Українська народна медицина – об'єктом зацікавлення етнографів і медиків / І. Ченченко // Лікарський Вісник. – 1967. – Ч. 3 (46). – С. 25-27.

⁶¹⁶ *Клос Л.Є.* Розвиток медичної освіти на Західноукраїнських землях (друга половина ХVІІІ – 30-ті роки ХХ ст.): дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Л.Є. Клос. – Львів, 2002. – С. 29.

⁶¹⁷ *Петровський Б.В.* Медицина / Б.В. Петровський // БМЭ. – [3-е изд.]. – М., 1980. – Т. 14. – С. 81.

кровопускання, сечу, гарячки, про харчування хворих і багато інших практичних питань)⁶¹⁸.

Прямуючи за українським істориком медицини А. Вітковським, серед кваліфікованих представників лікувальної справи в епоху Середньовіччя можна виділити три групи: до першої належали медики з академічною освітою (випускники університетів та академій), до другої належали хірурги зі знанням латинської мови, які склали іспити з анатомії при університеті, а до третьої цирульники⁶¹⁹. Доречно також зазначити, що оволодіння професією акушерки в освітніх закладах розпочалося у Західній Європі у першій половині XVII ст., а хірургів-цирульників – у другій його половині⁶²⁰ (освіта акушерок і цирульників цього періоду включала лише емпіричний досвід). Доречно зазначити, що перші акушерські школи у Європі з'являються у XVIII ст. (до цього часу акушерки вчилися даному ремеслу безпосередньо одна від іншої, пізніше складаючи іспит на право самостійної практики перед спеціальною комісією, яка включала декількох лікарів державної служби).

Перед коротким аналізом становлення освіти у перших європейських медичних закладах доцільно уточнити поняття «медичної освіти». За академіком АПН України С. Гончаренком, – це система фахової підготовки й вдосконалення лікарів, провізорів, середнього медичного персоналу й науково-педагогічних медичних кадрів. Цю систему утворює сукупність різних типів державних та приватних освітніх закладів (курсів, училищ, коледжів, інститутів, університетів, академій), у яких здійснюється середньо-спеціальна та вища фахова підготовка, перекваліфікація та удосконалення майстерності, а також післядипломна освіта медичних кадрів різного рівня⁶²¹.

⁶¹⁸ Клос Л.Є. Розвиток медичної освіти на Західноукраїнських землях (друга половина XVIII – 30-ті роки XX ст.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Л.Є. Клос. – Львів, 2002. – С. 31.

⁶¹⁹ Вітковський А. Минувле і сьогочасне української стоматології / А.Вітковський // Матеріали до історії української медицини: в 2 т. / Видання Українського Лікарського Товариства Північної Америки. – Чикаго, 1988. – Т. II. – С. 263.

⁶²⁰ Копшев С.Н. Акушерский фантом / С.Н. Копшев // БМЭ. – [3-е изд.]. – М., 1974. – Т. 1. – С. 206-207.

⁶²¹ Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – С. 202-203.

Перші акушерські школи у різних регіонах Західної Європи були відкриті у Лондоні (1731), у Німеччині та Австрії (1751), у Росії – (1754) (термін навчання у цих школах становив від 1 до 3 років)⁶²².

Одним із найяскравіших представників українства, зокрема й у галузі наукової медицини другої половини XV століття, був Юрій Дрогобич (Котермак, 1450–1494). Він вважається найосвіченішим лікарем тих часів (народився у місті Дрогобич, закінчив Краківський університет і здобув ступінь бакалавра, пізніше – магістра. Прагнучи вдосконалити свою освіту, він вступив до Болонського університету (Італія), де отримав звання доктора філософії (1478р.), медицини (1482р.). Пізніше обирався ректором цього університету, а з 1488-го читав курс медицини у Краківському університеті. Суттєвим є те, що Ю.Дрогобич для свого часу мав авторитет енциклопедично освіченої людини (у 1483 р. він опублікував у Римі книгу «*Iudicium prognosticon*», присвячену астрономії та медицині) (це була перша в історії друкована праця нашого співвітчизника)⁶²³.

Загалом кваліфіковану медичну допомогу на теренах Великої Волині надавали ще наприкінці XVI століття при монастирі Святої Трійці в Малому Межирічі (поблизу Острога), де було організовано шпиталь для хворих. Саме він пізніше став експериментальною лікувальною медичною установою Острозької академії, де викладалася і медицина. Згодом аналогічний шпиталь було відкрито Томашем Замоїським та його дружиною Катериною Острозькою у Рівному (1637 р.)⁶²⁴.

Доречно відзначити, що у заснованій уперше в Україні князем К. Острозьким у 1576 році Острозькій колегії, крім слов'яно-руської, грецької, латинської та польської мов і семи «вільних мистецтв», читався також курс

⁶²² Клос Л.Є. Розвиток медичної освіти на Західноукраїнських землях (друга половина XVIII – 30-ті роки XX ст.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Л.Є. Клос. – Львів, 2002. – С. 32.

⁶²³ Там само. – С. 35.

⁶²⁴ *Устав Одесской Стурдзовской Общины Сердобольных сестер.* – Одесса, 1893. – С.10.

медицини⁶²⁵. З історії цього закладу відомо, що в ньому працював математик, філософ, астролог і медик Ян Лятошинський (Лятос), який до цього був професором і деканом медичного факультету Краківського університету⁶²⁶. Також відомо, що при колегії в Острозі функціонував доволі великий шпиталь (річний бюджет якого сягав 4000 злотих), у якому практикували старшокурсники академії та дипломовані лікарі⁶²⁷.

Розглядаючи процес становлення національної медичної освіти України, необхідно передусім відзначити роль, яку відігравала з 30-х рр. XVII століття Києво-Могилянська академія (історія її розпочалася із заснування у 1615 році Богоявленської братської школи, котра згодом (у 1701р.) набула статусу академії із заснованим у ній медичним класом). Суттєвим є й те, що тільки за період з 1754 по 1768 роки з Києво-Могилянської академії виїхали у центральну частину Російської імперії «для вивчення медичної хірургії та фармації близько 300 студентів». Після закінчення Санкт-Петербурзької медичної академії переважна більшість із них залишилися працювати у Петербурзьких і Московських шпиталях. У різні роки студентам Києво-Могилянської академії були відомі українські лікарі та вчені, котрі у подальшому залишилися працювати у цьому закладі викладачами: І. Полетика, Н. Максимович-Амбодик, П. Погорецький, Д. Самойлович, М. Тереховський, Х. Тихорський, О. Шумлянський, С. Хотовицький та багато інших. Також доцільно відзначити й діяльність Єпіфанія Славинецького (сорокові роки XVIII ст.). Він, зокрема, переклав слов'янською мовою (1658 р.) видання анатомії А.Везалія, космографію і пояснення сонячної системи Птолемея і Миколая Коперника, а також написав морально-повчальний твір «Громадянство звичаїв дитячих» про морально-духовне зростання дітей та молоді.

⁶²⁵ Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – [2-е вид., фототипне]. – К.: АТ "Друга рука", 1993. – С. 80-81.

⁶²⁶ Biadała E. Usługi lekarskie i wynagrodzenie za nie przed 160 laty / E. Biadała // Wiadomości lekarskie. – 1975. – Т. XXVIII. – Zesz. 18. – S. 1607.

⁶²⁷ *История* высшего медицинского образования и научных медицинских школ Украины: материалы науч.-практ. конф. / под ред. К.Ф. Дупленко. – К.: Госмедиздат, 1962. – 168 с.

Згідно Сенатського указу 1737 р., міські лікарі, у зв'язку з відсутністю аптек, зобов'язані були постачати населенню ліки. Центральні аптеки з лабораторіями були відкриті у Лубнах (1716 р.) та Кременчузі (бл. 1770 р.). У цих аптеках міські лікарі могли брати скриньки з набором ліків для армії, що продавалися за певною ціною. У першій третині XVIII ст. у Слобідській Україні на державному утриманні не було жодного лікаря, жодної аптеки. У Харкові введено посаду лікаря і відкрито аптеку лише в 1778 р., коли це місто стало губернським центром. Із закриттям Лубенської аптеки державна аптека Харкова стала центральною для всього Лівобережжя. З 1780 р. її очолив Петро Піскуновський (перший аптекар-українець, до цього всі керівники аптек були іноземці).

У лабораторії аптеки виготовлялися ліки в основному з рослин. Російська фармакопея 1778 року на 80 % складалася з ліків рослинного походження, хімікатів – 13 %, ліків тваринного походження – 7 %. Зазначимо, що першу приватну аптеку в Києві було відкрито 1728 р., у Глухові — 1743 р. На Правобережжі України аптечним центром був Львів, де у XVI ст. вже нараховувалося 3-5 приватних аптек, а також 2 аптеки при монастирях домініканців та єзуїтів (XVIII ст.). Варто зазначити, що у приватних аптеках ліки продавалися за договірною ціною.

За часів визвольної війни на Київщині та Поділлі (1768 р.) всі аптеки були знищені. Їх почали відкривати в окремих містах (Умань, Житомир, Вінниця) лише з другої половини XVIII ст. За часів Коліївщини медична допомога повстанцям, очевидно, надавалася у Мотронівському монастирі (біля Черкас), який був своєрідним центром повстання. Про наявність відповідних умов для лікування хворих у зазначеному монастирі свідчить скарга ігумена монастиря на шляхтичів-конфедератів, які після придушення повстання «спіймали лікаря монастирського Іоанна, а аптеку монастирську поруйнували. Загалом аптеці нанесено збитку більше трьохсот рублів»⁶²⁸.

⁶²⁸ *Верхратський С.А.* Історія медицини: навч. посіб. / С.А. Верхратський, П.Ю. Заблудовський. – [4-е вид., випр. і допов.]. – К.: Вища школа, 1991. – С.268.

Зазначимо, що першою державною лікарнею в Україні була Київська (1787 р., 50 ліжок для «прилипливих хвороб»). У цьому році державою при Москаківському монастирі (Новгород-Сіверський повіт) була відкрита лікарня для душевно хворих на 24 особи (це був перший в Україні державний лікувальний заклад для людей із психічними захворюваннями).

Доречно відзначити, що психічно хворі в Російській імперії розглядалися як уражені нечистою силою, і найдійовішим засобом їх лікування вважалася молитва. В Україні з лікування цих хворих особливо відзначилася Києво-Печерська лавра (хворого зазвичай заводили у печери і залишали на ніч на ланцюгу коло могил святих, сподіваючись, що злий дух залишить його). Часто у психічно хворих вбачали чародіїв, відьом. Зокрема, відомий історик В. Татищев писав, що, гостюючи в 1714 р. у Лубнах у фельдмаршала Шереметьєва, він дізнався про жінку-чародійку, засуджену на спалення. Вона запевняла, що може перетворитися на сороку, дим. Лише після наполегливих переконань Татищева фельдмаршал погодився відмінити страту і наказав відправити жінку в монастир на покуту.

Як свідчить аналіз літературних джерел, у другій половині XVIII ст. були створені проекти заснування університетів з медичними факультетами у Києві, Чернігові, Пскові й Пензі. Відповідно до плану Потьомкіна, у губернському місті Катеринославі передбачалося будівництво університету з хірургічною школою при ньому. Проте цей план не був реалізованим.

Зазначимо, що у Російській імперії (XVIII ст.) започаткувалася система вищої медичної освіти, оскільки проблема підготовки власних лікарів набула особливої гостроти. Це зумовлювалося такими чинниками: збільшення чисельності міського населення і робітників у промисловості, загальними епідеміологічними спалахами у регіонах та кількісним зростанням армії. Усе це потребувало відповідного медичного забезпечення. Першими вищими медичними навчальними закладами у Росії на той час стають шпитальні школи,

які були створені у Москві, Петербурзі (2), Барнаулі та Єлисаветграді (1788 р., нині Кіровоград)⁶²⁹.

Через декілька років після відкриття Московського університету (1755 р.) при ньому був заснований факультет медицини (1764 р.). Необхідно відзначити, що у ХІХ столітті такі факультети були створені у Харкові, Києві, Одесі. Медичні факультети, що відкривалися при цих університетах, згодом стали провідними центрами підготовки лікарів не тільки в Україні, а й у Росії.

Суттєвим є те, що в Україні першу медико-хірургічну школу було відкрито в Єлисаветграді (нині Кіровоград), де здійснювалася підготовка лікарів для армії, що діяла на турецькому фронті. Вона проіснувала з 1788 по 1797 р. (за цей час було підготовлено 153 лікарі та підлікарі, а учнів зазвичай набирали з українських колегій). Навчання у цій школі здійснювалося докторами медицини та лікарями прискореними темпами. Щоденно навчання тривало по 6 годин, а 4 години учні займалися практикою у госпіталі (у цій школі вчився і розпочав свою педагогічну роботу відомий учений Ю. Мухін, який згодом тривалий час викладав анатомію і хірургію у Москві).

Значний внесок в удосконалення медичної освіти в Росії у цей період зробили видатні українські вчені М. Тереховський та О. Шумлянський. Зокрема, за дорученням Медичної колегії Російської імперії вони протягом 1785–1786 років вивчали систему підготовки лікарів у Західній Європі. Досвідчені й добре обізнані зі справою, ці вчені розробили на основі вивчення досвіду конкретні, досконалі рекомендації для реформування медичної освіти в Російській імперії (у кінці ХVІІІ ст.).

Дещо раніше прогресивні погляди щодо поліпшення викладання у шпитальних школах висловлював відомий український учений П. Погорецький. Про необхідність реформування медичної освіти писав також у цей період Д.Самойлович. Зокрема, його турбував стан підготовки не тільки лікарів-практиків, а й докторів медицини (як галузі науки). Також активну участь у

⁶²⁹ *История высшего медицинского образования и научных медицинских школ Украины: материалы науч.-практ. конф.* / под ред. К.Ф. Дупленко. – К.: Госмедиздат, 1962. – С. 154.

розробці та здійсненні проектів реорганізації вищої медичної школи в Російській імперії брали відомі в історії медичної науки України С. Андрієвський, Я. Саполович, Г. Базилевич.

Варто зазначити, що керівні посади у перших шпитальних школах обіймали переважно іноземці (голландці, німці). Проте поступово все помітніше місце у галузі медичної освіти почали займати колишні випускники цих шкіл (серед яких було багато й українців). Також чимало наших співвітчизників успішно захистили дисертації на звання доктора медицини у європейських університетах (з їхньої плеяди вийшли видатні лікарі-практики, а також учені й прогресивні викладачі), які мали вплив на розвиток медичної освіти й науки в Російській імперії (та в Україні). Зазначимо, що лише у другій половині XVIII століття серед викладачів і професорів медичних шкіл Росії нараховувалося більше 50 українців⁶³⁰. Також плідною була їхня науково-педагогічна діяльність (створені ними навчальні засоби, оригінальні підручники, переклади російською мовою кращих іноземних медичних праць сприяли також суттєвому поліпшенню викладання теоретичних та клінічних дисциплін).

У зв'язку з цим слід відзначити перші видрукувані у Росії підручники з медицини (з акушерства - Н. Максимовича-Амбодика і Н. Карпинського; з фармакології - Х. Тихорського; з судової медицини - переклади П. Погорецького, Т. Сміловського та ін.). Також у цей період з метою вдосконалення навчального процесу Г. Соболевським були зібрані гербарії та мінеральні колекції. Н. Максимович-Амбодик сконструював акушерські фантоми, які пізніше використовувалися в усіх медичних школах; Н. Карпинський та Я. Саполович запропонували нові набори хірургічних інструментів і фантоми для вивчення десмургії тощо.

У 1786 р. всі госпітальні школи було відділено від госпіталів і перетворено на медико-хірургічні училища. За планом, розробленим

⁶³⁰ *Огієнко І.* Українська культура: [монографія] / І. Огієнко. – К., 1990. – 300 с.

О. Шумлянським та М. Тереховським, викладання у них було значно поліпшено.

Доречно відмітити, що в кінці XVIII століття замість ліквідованих медико-хірургічних училищ були створені дві медико-хірургічні академії (у Петербурзі та Москві). У подальшому збереглася лише одна – у Петербурзі, а московська злилася з медичним факультетом Московського університету. Завідувачами кафедр цих навчальних закладів було призначено чимало українських учених-викладачів. Зокрема, у Петербурзькій медико-хірургічній академії п'ять з восьми кафедр очолювали українці (так відомий анатом П. Загорський обіймав кафедру анатомії та фізіології, він увійшов в історію медицини як основоположник анатомії в Росії; І. Сміловський – кафедру патології і терапії; П. Логінов – кафедру хірургії). У цьому закладі працював професором кафедри ботаніки Т. Сміловський, латинську та російську мову викладав В. Джульковський, котрий пізніше став ректором Харківського університету. У ці часи у Московській медико-хірургічній академії та в Московському університеті працювали професори: Х. Барсук-Мойсеєв, І. Буяльський, П. Загорський, І. Каменський, Н. Максимович-Амбодик, В. Миронович, Є. Мухін, Ф. Політковський, М. Тереховський, П. Шумлянський⁶³¹.

Зазначимо, що до початку XIX ст. на Лівобережній Україні було створено певну систему підготовки лікарів (лікарів-практиків і вчених, які не тільки творчо використали досягнення медичної науки, а й зробили суттєвий внесок у світову скарбницю медичних знань). Суттєвим є й те, що ці лікарі-медики (у своїй більшості) були представниками простої людності.

На початку XIX ст. в Україні у великих маєтках деякі поміщики для надання медичної допомоги утримували лікарів. У ті часи повітовий лікар був першим представником наукової медицини, який мав організувати медико-санітарну справу серед усієї людності повіту. На початку цього століття такі

⁶³¹ *Верхратський С.А.* Історія медицини: навч. посіб. / С.А. Верхратський, П.Ю. Заблудовський. – [4-е вид., випр. і допов.]. – К.: Вища школа, 1991. – С. 271.

посади обіймали лікарі-іноземці. Вони не знали народу і ставилися до своєї роботи байдуже (їхня справа в основному зводилася до приватної практики серед заможних верств населення). Пізніше на ці посади прийшли представники з місцевих верств населення, і справа потроху зрушилася з місця (за своїм походженням і вихованням вони добре знали село). З цього часу повітові лікарі поставали для села не просто медичними чиновниками, а намагалися надавати посильну допомогу і простому люду⁶³².

До обов'язків повітових лікарів входило виявлення інфекційних захворювань, поширених у ті часи в селах: сифілісу, цинги тощо. Іноді непростим умовлянням лікарі намагалися впливати на поміщиків для покращення становища кріпаків (й у наданні їм лікарської допомоги). Вони також робили щеплення проти віспи й організували перші повітові лікарні.

Загалом у Росії на початку XIX ст. доцільно виділити три основних принципи, що характеризували тодішню діяльність і погляди передових лікарів: демократизм, патріотизм, матеріалізм. Демократизм визначався не тільки самим походженням із простих народних верств, а й передусім спрямуванням діяльності, цілковито присвяченої служінню народові. «Твори для користі загальнонародної» – ці слова написані на титульному аркуші одного з творів Д. Самойловича (вони дійсно відповідали змісту й напрямку роботи вітчизняних лікарів початку XIX ст.).

Сутність патріотизму полягала у намаганні протидіяти іноземним бюрократам, які часто господарювали у вищих урядових, зокрема й медичних, установах протягом XVIII ст., та відстоювати права вітчизняних лікарів.

Матеріалізм російських і українських лікарів був, звичайно, обмеженим, та відповідав рівню розвитку філософії і науки в ту епоху. Наслідуючи М. Ломоносова, лікарі XVIII ст. вважали основою наукової медицини спостереження і досвід. «Не слід про речі міркувати так, – писав М. Забелін, –

⁶³² *Труды III-го губернского совещания врачей и представителей земств Волынской губернии 7-12 августа 1913 года.* – Житомир: Электрическая типография т-ва «Н.А. Бродович», 1914. – С. 185-188.

як їх той або інший описав автор, а як природа їх створила і очам нашим являє». Подібні матеріалістичні висловлювання стверджувалися на сторінках таких тогочасних журналів: «Ежемесячные сочинения й известия о учених делах», «Беседующие врачи», що виходив з 1792 по 1796 р. у Санкт-Петербурзі⁶³³.

На Волині медична освіта на початку ХІХ ст. була започаткована у Кременецькому ліцеї, де учні поглиблено вивчали біологію, анатомію, фізіологію людини і фармакологію. Також на аптекарському городі вони вирощували лікарські рослини, з яких пізніше продукувалися препарати, що продавалися у місцевій аптеці. У центрі Волинської губернії (м. Житомир) перша медична школа була відкрита лише у 1875 році⁶³⁴.

Значно раніше у Європі, й передусім у таких країнах, як Німеччина, Італія, Франція, Англія (з кінця ХVІІ і особливо у ХVІІІ і ХІХ століттях), успішніше, ніж на Сході, простежується значний розвиток медицини. У зв'язку з цим російські лікарі та вчені часто їздили до цих країн стажуватися й удосконалювати свої знання. Доречно зазначити, що і в Російській імперії з початку ХІХ століття розпочалося повновартісне становлення медичних наукових знань та медичної практики.

Суттєво, що медичний факультет Харківського університету було відкрито у 1806 році. Проте для нього не було підготовлено анатомічного театру, лабораторій, клінік. Тому запрошена професура не мала, де розпочати навчання. Незважаючи на це, Міністерство освіти Російської імперії прийняло рішення зберегти факультет при університеті, оскільки «давно вже помітна серед українського юнацтва схильність до медичних наук (про це свідчить і той факт, що найбільша частина лікарів вийшла з Малоросії)». Медичний факультет було відкрито у складі шести кафедр: анатомії, фізіології та судової медицини; патології і терапії; хірургії; повивальної справи та жіночих хвороб;

⁶³³ *Верхратський С.А.* Історія медицини: навч. посіб. / С.А. Верхратський, П.Ю. Заблудовський. – [4-е вид., випр. і допов.]. – К.: Вища школа, 1991. – С. 286.

⁶³⁴ *Волинские губернские ведомости.* – 1875. – № 73, 1 сентября. – С. 3-7.

егія тесіса (фармації, фармакогнозії, фармакології); ветеринарії (худоболікування). Повновартісне навчання студентів на цьому факультеті фактично розпочалося лише у 1820 р. з відкриттям анатомічного театру⁶³⁵.

Медичний факультет Київського університету св. Володимира було відкрито через 6 років після його заснування (1840 р.). Після придушення польського повстання 1830 р. цар Микола I наказав закрити добре обладнаний ліцей у Кременці та університет у Вільні, а всі їхні лабораторії, великі бібліотеки передати Київському університетові Святого Володимира (зокрема, з Вільна медичному факультетові цього університету було передано понад 1500 анатомічних препаратів)⁶³⁶.

Про визнання високого рівня розвитку хірургії у Росії заходом свідчить зустріч молодого М.І. Пирогова з відомим паризьким хірургом Вільпо. Останній, не знаючи, що перед ним Пирогов, оскільки раніше його не бачив, вигукнув: «Дорогий колего, вам не потрібно було приїздити до Парижу. В Росії є чудові хірурги, у них є чого повчитися, і насамперед у Пирогова»⁶³⁷. Після чого молодий професор М.І. Пирогов, вклонившись Паризькому метру медицини, виїхав для знайомства із станом медичної хірургії до Берліна.

На межі XVIII і XIX століть видатний, знаний за кордоном, український епідеміолог Данило Самойлович писав французьким видавцям у відповідь на запрошення опублікувати у Франції свої праці: «Ми пишемо не тільки російською, а й французькою мовою, щоб ви знали, що і в нас є наука». Усе це свідчать про те, що авторитет української медицини був визнаний ще в далекому минулому.

Отже, з середини XIX століття в Європі (а також у Російській імперії, зокрема й Південно-Західному її краї (Україні)) успішно розвивалися такі

⁶³⁵ *История высшего медицинского образования и научных медицинских школ Украины: материалы науч.-практ. конф.* / под ред. К.Ф. Дупленко. – К.: Госмедиздат, 1962. – С. 45-47.

⁶³⁶ *Верхратський С.А.* П.Ю. Історія медицини: навч. посіб. / С.А. Верхратський, П.Ю. Заблудовський. – [4-е вид., випр. і допов.]. – К.: Вища школа, 1991. – С. 64.

⁶³⁷ *История медицины и здравоохранения СССР (1918-1980): библиографич. указатель* / [сост. Пелюсова Т.А., Каневская М.Г., Костенко Д.И. и др.]. – К.: Республ. науч. мед. библиотека им. Д.И. Ульянова МЗ УССР, 1982. – С. 56.

медичні науки (та їх практична інтерпретація), як анатомія, хірургія, бактеріологія, патологія, боротьба з епідеміями.

Варто зазначити, що чимало російських й українських учених у цей період докладали зусилля для розвою науки й охорони здоров'я рідного народу, застосовуючи при чому знання і досвід у цій галузі, отримані в національних закладах освіти й за кордоном. Ще у XVIII і XIX століттях вони зробили вагомий внесок у вітчизняну й світову медичну науку. Чимало з них знайшли своє місце серед цієї медичної плеяди. Це, зокрема, І. Буяльський (автор унесвітньо відомого анатомічного атласу, низки операцій, інструментів); П. Загорський (фундатор російської анатомічної школи); Н. Максимович-Амбодик (першим почав читати акушерство російською мовою, а також створив перший підручник); І. Полетика (розробив взірцеву карантинну систему); Д. Самойлович (основоположник вітчизняної епідеміології); М. Тереховський (один із перших мікроскопістів); С. Хотовицький (основоположник російської педіатрії), О. Шафонський (епідеміолог); О. Шумлянський (уперше описав *glomerulus* нирки). Проте деякі з тих, хто заслуговує на вдячність і повагу людства, є мало відомими широкому загалу або й незаслужено забутими, хоча їхня наукова діяльність, окремі факти і події біографій не лише не втратили своєї цінності, а й дозволяють вписати їхні імена в історію медицини. При цьому доречно зауважити, що у зв'язку з певними історичними і соціальними обставинами чимала кількість співвітчизників, здобувши медичну освіту в Україні, була вимушена потім працювати за її межами, насамперед у Москві, Петербурзі та інших європейських наукових медичних центрах, оскільки у тодішній Україні їхні можливості були вкрай обмеженими. Тим самим своєю діяльністю вони сприяли розвитку медицини не лише Росії, а й Західної Європи.

Доречно також відзначити, що наші співвітчизники плідно працювали не лише у царині медичної науки й освіти, але й залишили помітний слід у справі військової медицини, а деякі з них були на відповідальних посадах у Російській армії. Зокрема, С. Андрієвський та П. Наранович очолювали Петербурзьку

медико-хірургічну академію (головний навчальний заклад з підготовки військових лікарів); Н. Карпинський був генералом, штаб-доктором сухопутної армії; О. Звіряка і Д. Самойлович – медичними інспекторами Чорноморського флоту, Г. Соболевський – головним доктором гвардійських полків; І. Полетика і Ф. Яворський – керівниками сухопутного і адміральського шпиталів. Суттєвим є той факт, що першим у Росії лейб-лікарем неіноземцем був також наш співвітчизник з Чернігівщини – Й. Каменецький. Ще раніше в армії Суворова прославився своєю діяльністю Ю. Білопольський, якого полководець називав «искуснейшим штаб-лекарем»⁶³⁸.

Також варто відзначити, що більшість українських учених вийшли з козацтва і сільського духовенства, і лише невелика частина була шляхетного походження. Крім того, багато з них – уродженці Чернігівщини (С. Андрієвський; І. Буяльський, М. Крутень, Й. Каменецький, П. Загорський, П. Малихов, брати Петро і Павло Нарановичі, Д. Самойлович, О. Шафонський).

Аналізуючи дослідження вчених щодо становлення медичної науки в Україні та Росії, зазначимо, що вперше в енциклопедичному словнику Юхима Болховитинова (1767–1837 рр.) «Словарь русских светских писателей соотечественников и чужеземцев, писавших в России» (був виданий у 1845 р.) здійснено детальний аналіз здобутків видатних медиків-українців М. Максимовича-Амбодика, Д. Самойловича, Н. Карпінського, О. Шафонського, їхньої наукової та альтруїстично-практичної діяльності (сам автор останні роки свого життя обіймав посаду Митрополита Київського). Матеріали про представників української медицини віддзеркалюються у працях Я. Чистовича (автора капітальних досліджень з історії медицини в Росії, виданих у другій половині XIX ст.). Також загальні відомості про представників медицини відбиті у роботах Д. Ростовського (чимало робіт про набутки представників українства від медицини знаходяться у Національному музеї медицини України).

⁶³⁸ *Історія української медицини: Всеукраїнське лікарське товариство: матеріали конференції* (29 квітня). – Київ, 1995. – С. 26-27.

Виходячи з зазначеного вище, підкреслимо, що медична освіта в Західній Європі, Російській імперії та в Україні, як її частині, проходила в своєму розвитку декілька етапів : 1) емпіричний (до XII століття): для цього етапу основними тенденціями були передача досвіду медичних знань практичним шляхом від знахаря до учня, а також лікування травами; 2) становлення медичної освіти (XII – поч. XIX ст.): саме на цьому етапі розв’язувалася суперечність між потребами хворих у кваліфікованих спеціалістах та появою перших медичних шкіл, медичних факультетів у Західній Європі, вивченням медицини в Острозькій академії та медичних наук у Києво-Могилянській академії, відкриттям медичної школи у Санкт-Петербурзі (на базі якої пізніше була відкрита Санкт-Петербурзька медико-хірургічна академія).

Таким чином, в Україні, на Волині, як частині території царської Росії, у XII – XVIII століттях медичну допомогу населенню, крім представників народної медицини, надавали цирульники, хірурги, акушерки, бабки-повитухи, фельдшери, сестри милосердя. Фахова підготовка їх здійснювалася по-різному: від індивідуального учнівства для цирульників, бабок-повитух чи сестер милосердя (шариток) до навчання у державних та приватних школах, що випускали хірургів, акушерок, фельдшерів та медсестер.

12.2. Медична допомога та освіта у Західній Волині (10 – 30 рр. XX ст.)

Зазначимо, що територія Західної Волині на початку 10-х – 20-х років XX століття належала Російській імперії, а тому медична освіта та підготовка спеціалістів середнього медичного персоналу для цих земель здійснювалась у Волинській та Кременецькій фельдшерських акушерських школах, Волинській і Рівненській школах сестер-жалібниць, а також Волинській і Рівненській школах сестер милосердя при Волинському відділенні Російського Червоного Хреста та Луцькому інституті сестер милосердя.

На початку 20-х років цього століття Західна Волинь перейшла у володіння панської Польщі, що вплинуло на характер медичного обслуговування простого населення, особливо української людності, до якої

часто застосовувалися дискримінаційні санкції, особливо в першу половину ХХ століття, що виявлялося у мізерному забезпеченні грошових витрат на їх лікування. У 20-30-ті рр. ХХ століття підготовку медичних спеціалістів для Західно-Волинських територій здійснювали медичні факультети Львівського та Краківського університетів, Краківська та Львівська медичні школи, а також курси медсестер при Острозькому відділенні Червоного Хреста (див. табл. 12.1).

Таблиця 12.1

**Система підготовки медичних працівників для Західної Волині
(1910 - 1939 рр.)**

Роки	Типи навчальних закладів		
	Державні	Релігійні	Приватні заклади та школи при громадських об'єднаннях лікарів
1922 – 1939	Медичні факультети Краківського та Львівського університетів, медичний факультет Львівського вільного університету (підпільного), Краківська медична школа, Львівська медична школа	Школа сестер-жалібниць при Рівненській релігійній общині сестер милосердя	Курси медсестер при Острозькому відділенні товариства Червоного Хреста
1910-1922	Волинська фельдшерсько-акушерська школа, Школи медсестер при Волинському відділенні Російського Червоного Хреста (м.Житомир, м.Рівно), Волинська фельдшерська школа; Кременецька фельдшерська школа, Волинська аптекарська школа.	Школа сестер-жалібниць при Рівненській та Житомирській релігійних общинах сестер милосердя	

Архівні матеріали свідчать, що в Україні у зазначений період було створено багато навчальних закладів для підготовки сестер-жалібниць, серед

яких – Луцький інститут сестер милосердя⁶³⁹ та приватна школа сестер милосердя графині Потоцької у Подільській губернії⁶⁴⁰.

Як зазначали Я. Звігальський та М. Іванов⁶⁴¹, школи сестер-жалібниць існували майже при всіх общинах Червоного Хреста. До них приймали жінок від 18-ти до 40 років з освітою в обсязі чотирьох перших класів жіночої гімназії або двокласного училища. Курс навчання в цих закладах тривав два роки і складався з теоретичних дисциплін і практичних занять, які проводилися здебільшого безпосередньо в лікарнях, що були майже при кожній релігійній общині.

Метою общини була підготовка сестер милосердя для безвідплатного догляду за хворими, з почуття християнської жертвності й благодійництва на користь хворого. Для досягнення цієї мети община приймала до складу сестер відповідних такому покликанню осіб і сприяла їх моральному удосконаленню, розумовому розвитку та фаховій підготовці⁶⁴². Цей заклад мав свою церкву та лікарню, створену для практичного навчання сестер милосердя догляду за хворими.

Цим християнським медичним лікувальним закладом мали право користуватися безкоштовно всі хворі («усіх християнських віросповідань і національностей») (§ 24 Статуту Общини), крім хворих на невиліковні та інфекційні хвороби. Заклад цей було створено лише для жінок. Він мав два відділення – пологове і дитяче.

В Общину для навчання обслуговування хворих приймали вдів і дівичь «усіх станів, ...православного віросповідання, від 20-ти до 40-річного віку. Від

⁶³⁹ *О разрешении* создания Луцкого института сестер милосердия. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 788-а. – Спр. 223-а. – 1921 г. – Арк. 7.

⁶⁴⁰ *О разрешении* создания частной школы сестер милосердия графини Потоцкой. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 811-а. – Спр. 53. – 1923. – Арк. 4.

⁶⁴¹ Звігальський Я. Професійна освіта на Україні / Я.Звігальський, М.Іванов. – Олександрія, 1927. – С. 111-116.

⁶⁴² Там само.

бажаючих вступити до Общини вимагалася загальна грамотність, міцне фізичне здоров'я та відповідне виховання в душі Православної віри»⁶⁴³.

Для здобуття звання сестри милосердя потрібно було скласти відповідний медичний іспит. За результатами випускного іспиту, враховуючи заслуги і здібності вихованки, з дозволу начальниці, священника і Старшого лікаря, її зараховували до складу Сестер милосердя. У випадку прийняття присяги, сестра не мала права залишати Общину протягом трьох років без надзвичайно поважної причини.

Необхідно відзначити, що Община турбувалася, опікувалася своїми сестрами, якщо вони за віком або через хворобу не могли виконувати свої обов'язки. У свою чергу, Сестра, яка не спроможна «за старістю років або за слабкістю здоров'я продовжувати правильне виконання своїх обов'язків, назавжди залишалася, за бажанням, на проживання в Общині...»⁶⁴⁴.

На початку ХХ століття, а саме у 1910 р., розгорнула свою діяльність Рівненська Община сестер милосердя. Однією з причин її створення було те, що «на південно-західному кордоні Імперії між Варшавою і Житомиром не було жодної Общини»⁶⁴⁵, яка могла б забезпечити цей регіон жіночим санітарним персоналом. Зокрема, у цьому ж році до Общини було прийнято 10 учениць, які перебували на повному її утриманні. До 1912 р. усіх членів Рівненської Общини нараховувалося біля 100 (в Общині готували досвідчених санітарок і сестер-жалібниць по догляду за хворими і пораненими у воєнний і мирний час)⁶⁴⁶.

Для майбутніх сестер безкоштовно проводили заняття священник, який викладав Закон Божий, та 9 лікарів читали лекції з акушерства, санітарії, інфекційних та епідемічних хвороб, захворювань очей, носа, зубів, шкіри, жіночих, дитячих і венеричних хвороб, фармакології. Додатково викладалися

⁶⁴³ *Устав* Одесской Стурдзовской Общины Сердобольных сестер. – Одесса, 1893. – С. 4.

⁶⁴⁴ Там само. – С. 12.

⁶⁴⁵ *Статут* Рівненської общини сестер милосердя. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 48. – 1910-1912 рр. – Арк. 68.

⁶⁴⁶ Там само. – Арк. 165.зв.

такі предмети, як догляд за хворими, хірургія, анатомія, фізіологія, десмургія, патологія, терапія. Заняття з фармації проводив провізор – власник однієї з аптек⁶⁴⁷.

У 1911 р. при Общині було відкрито лікарню, до якої приймали до 40 чоловік на день. Під наглядом головного лікаря і сестри-настоятельки майбутні сестри проводили щеплення проти віспи. У звіті про діяльність Общини в 1912 році зазначалося, що сестри брали участь у догляді за хворими на різні хвороби, у т.ч. на коросту, венеричні захворювання, рак, саркому тощо⁶⁴⁸.

За даними головного правління Російського Червоного хреста, на 1 січня 1912 року по всій Російській імперії діяло 99 таких короткотермінових навчальних медичних закладів, із них на терені України – 11, а саме Житомирська, Кам'янець-Подільська, Катеринославська, Київська, Кременчуцька, Лисаветська, Одеська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Чернігівська⁶⁴⁹. Тим самим, крім Рівненської у цей час почала діяти і Житомирська Община сестер-жалібниць.

Як засвідчують джерела, для навчання сестер у ті часи видавалася різноманітна навчальна література. Серед неї особливої уваги заслуговують «Лікарські бесіди з сестрами милосердя...» В.Т. Скрильнікова⁶⁵⁰, книги Ф. Найтингейл, серед яких «Як піклуватися про хворих» та багато інших. До речі, Ф. Найтингейл у своїх працях наголошувала, що медсестра повинна мати потрібну кваліфікацію: наукову – для розуміння хвороби, душевну – для розуміння хворих і практичну – для догляду за хворими⁶⁵¹.

З 1918 року Західна Волинь знову була захоплена Польщею. А тому всі проблеми, що торкалися охорони здоров'я населення та контролю за діяльністю

⁶⁴⁷ Там само. – Арк. 16.

⁶⁴⁸ Там само. – Арк. 166 зв.

⁶⁴⁹ *Звігальський Я.* Професійна освіта на Україні / Я.Звігальський, М.Іванов. – Олександрія, 1927. – С. 136.

⁶⁵⁰ *Скрыльников В.Т.* Врачебные беседы с сестрами милосердия и санитарями. Перевязка и уход за ранеными и больными воинами / В.Т. Скрыльников. – Екатеринославль: Губ. типогр., 1877. – С. 68.

⁶⁵¹ *Грибанов Э.Д.* Медицина в символах и эмблемах / Э.Д. Грибанов. – М.: Медицина, 1990. – С.48; 110, С.136-140.

місцевого самоврядування поліцією та адміністративною владою, відносилися до компетенції Міністерства внутрішніх справ Польської Республіки. Про це саме вказувалося у постанові Тимчасового польського уряду від 3 січня 1918 року. Дещо пізніше, з 30 травня 1919 року, відповідно розпорядження керівника новоствореного Міністерства громадського здоров'я Польщі в окружних центрах краю, зокрема й на Волині, були утворені Окружні Ради з охорони здоров'я (ОРОЗ). Їх кількісний склад та повноваження визначалися вище згаданою постановою⁶⁵².

Зазначимо, що Окружна Рада поділялася на чотири секції (критерієм поділу був характер діяльності) наступним чином: перша секція – профілактично-протиепідемічна – виконувала функції попередження поширення інфекційних захворювань у межах краю, в тому числі у лікувальних та санаторно-курортних установах, а також профілактики інфекцій у громадських та спеціалізованих установах; друга секція – санітарно-гігієнічна – здійснювала, відповідно, нагляд за дотриманням гігієнічних вимог на підприємствах, в установах, на дрібних виробництвах, а також у в'язницях; третя секція – опікунська – займалася опікою матерів, дітей, молоді, людей похилого віку, інвалідів, психічно хворих, а також боротьбою з алкоголізмом; четверта секція – організаційно-фахова – відповідала за ведення справ і контроль за ретельним виконанням професійних обов'язків лікарями, фельдшерами та молодшими медичними працівниками. Також до її функцій відносилося скеровування санітарно-освітньої роботи лікарських товариств, фахової підготовки лікарів та медичних працівників загалом⁶⁵³. Щомісячно на чолі директора Ради здійснювалися засідання Окружних Рад з охорони здоров'я.

З метою вдосконалення структури управління і покращення дієвості Окружної Ради Міністерством громадського здоров'я було запропоновано

⁶⁵² *Доповідь* директора окружного управління про реорганізацію органів охорони здоров'я в Західній Україні та їх компетенцію. – ЦДІА у Львові. – Ф. 567. – Оп.1. – Спр.28. – 46 арк.

⁶⁵³ *О структуре* окружного управления здравоохранения. – ЦДІА у Львові. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 4859. – 1921. – Арк. 25.

поділити ОРОЗ на Львівський і Краківський відділи (Постанова № XIV-200/201 від 3.02.1920 р.)⁶⁵⁴. Таке вдосконалення керуванням охороною здоров'я населення викликане змінами в адміністративно-територіальному устрої Західної України, територію якої польська влада розділила на чотири воєводства (Волинське, Львівське, Станіславське та Тернопільське)⁶⁵⁵.

Так, зокрема, у зв'язку з появою значної кількості епідемій (висипного, поворотного і черевного тифів) постановою Президента Польщі (14.07.1920 р.), а пізніше Міністерством громадського здоров'я та соціального забезпечення (МГЗСЗ) було організоване Управління Головного надзвичайного комісара у боротьбі з епідеміями, які створювали небезпеку тодішній державі – Польщі. Міністерство громадського здоров'я та соціального забезпечення також вирішувало питання профілактики та боротьби з інфекційними хворобами серед населення.

Подібна структура була потребою часу, оскільки епідемічна ситуація у Польщі була складною. Це Управління ліквідували у 1923 році, оскільки в ньому відпала потреба⁶⁵⁶. Його повноваження з цього часу розподілялися таким чином: Міністерству праці та соціального забезпечення передавалися питання охорони материнства і дитинства, обслуговування інвалідів, калік й контролю за діяльністю медичних та гігієнічних закладів і об'єднань (товариств) краю. Решту справ було передано департаменту служби здоров'я, організованого при Міністерстві внутрішніх справ (при Міністерстві також функціонував департамент самоврядувань, до сфери діяльності якого належали проблеми муніципальної медицини). Міністерству культів та освіти передали функції

⁶⁵⁴ *Распоряжение* министра здравоохранения от 30 апр.1919 г. об учреждении Окружного Совета здравоохранения, об его составе и компетенциях и переписке с Министерством здравоохранения по этому вопросу (1919-1921). – ЦДІА у Львові. – Ф. 567. – Оп. 1. – Спр. 20. – 1919. – Арк. 17.

⁶⁵⁵ *Доповідь* директора окружного управління про реорганізацію органів охорони здоров'я в Західній Україні та їх компетенцію. – ЦДІА у Львові. – Ф.567. – Оп.1. – Спр.28. – 46 арк.

⁶⁵⁶ *Подражанський А.С.* Охорона здоров'я в західних областях України до їх возз'єднання з радянською Україною (1771-1939 рр.) / А.С. Подражанський // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні: зб. наук. праць. – К.: Держмедвидав, 1959. – С. 280-316.

шкільної гігієни, а Міністерству юстиції – нагляд за дотриманням санітарної гігієни у системі пенітенціарних установ.

Також слід зазначити, що у 1926-1928 роках у крайовому центрі й повітових містах Волинського Полісся було розгорнуто мережу амбулаторій, які створювалися паралельно як доповнення до державної системи для надання медичної допомоги населенню. Ці філантропічні лікувальні заклади різного профілю обслуговували найбільш вразливих мешканців міст і сіл. Спеціалізовані лікувально-профілактичні установи займалися виявленням, лікуванням та запобіганням поширенню туберкульозу, очних та венеричних захворювань. Крім того, спеціальні станції охорони материнства і дитинства (охматдиту) опікувалися немовлятами, дітьми, а також медичними оглядами жінок. Амбулаторії охматдиту здебільшого включали молочні кухні, де готувалися продукти харчування для дітей. Фінансування цих станцій здійснювалося за рахунок добровільних внесків мешканців повітів (0,5-1 злотий з двору), пожертвувань окремих осіб, коштів місцевого самоврядування, товариства Червоного Хреста і жіночих громадських організацій. За свідченнями історика медицини О. Рябишенка, кожна дитина з метою профілактичного огляду та перевірки стану здоров'я відвідувала медичний заклад, у середньому, 2-3 рази протягом року, а жінка-мати щорічно – не менше 2-х разів⁶⁵⁷.

Доцільно зазначити, що наприкінці 20-х років намітилася тенденція до об'єднання всіх амбулаторій в осередки здоров'я. Пізніше рішенням Міністерства соціального забезпечення (15.06.1936 р.) було затверджено існування цих об'єднань як структурних одиниць у системі громадської охорони здоров'я. Тим самим вони стали формою сільської дільничної медичної служби. На думку А. Подражанського, ці об'єднання поєднали в собі соціально-профілактичні та санітарно-поліцейські функції, оскільки склалися з амбулаторій охматдиту, протитуберкульозних, противенеричних, антиалкогольних та інших профілів. Також вони здійснювали контроль за

⁶⁵⁷ *Рябишенко О.Г.* Охорона здоров'я на Тернопільщині / О.Г. Рябишенко // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. – К.: Держмедвидав, 1959. – С. 317-320.

дотриманням гігієнічних вимог щодо влаштування дитячих оздоровчих установ, водопостачання, водовідведення.

Їх фінансування здійснювалося за рахунок, у першу чергу, органів самоуправління, а також дотацій держави і кас хворих, різних добродійних товариств та громадських організацій. Усього у Волинському воєводстві їх нараховувалося 8⁶⁵⁸.

У 30-их роках ХХ століття з ініціативи передової української лікарської громадськості виникла нова форма медичного обслуговування населення, переважно сільського – це кооперативи здоров'я. Метою цих кооперативів була опіка над здоров'ям людей у селах, яка здійснювалася через кооперативного лікаря та його помічників – гігієністок, акушерок, фельдшерів. Основною формою їх діяльності була профілактика, спрямована на запобігання різних соматичних та інфекційних захворювань (шляхом пропаганди здорового способу життя, розуміння суті найпоширеніших хвороб). Для цього медичні працівники використовували різні форми просвіти населення щодо підтримання здорового способу життя (курси та безпосередні консультації для населення)⁶⁵⁹.

Наступна реорганізація охорони здоров'я Польщі відбулася у 1932 році. Департамент здоров'я Міністерства внутрішніх справ підпорядковувався Міністерству праці та соціального забезпечення, а департамент самоврядування, який скеровував роботу міських лікарень, залишився у Міністерстві внутрішніх справ. Як стверджує історик медицини О. Рябишенко, польський уряд ще тривалий час керувався нормативними актами та інструктивними листами, затвердженими в період панування Австро-

⁶⁵⁸ *Подражанський А.С.* Охорона здоров'я в західних областях України до їх возз'єднання з радянською Україною (1771-1939 рр.) / А.С. Подражанський // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні: зб. наук. праць. – К.: Держмедвидав. – 1959. – С. 325.

⁶⁵⁹ *С циркулярами* Міністерства Внутренних Дел, Міністерства Народного Просвещения и др. Министерствами по разным отделам. 4.01-6.03.1914 г. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 666. – Спр. 7. – 1914 г. – Арк. 2-3.

Угорщини⁶⁶⁰. Також майже незмінною залишилася організація керівництва закладами медико-санітарної служби на крайовому рівні.

Головною одиницею у цій державній структурі залишався дільничний або повітовий (старший) лікар, який був помічником повітового старости (воєводи) з питань організації лікувальної та санітарно-протиепідемічної діяльності⁶⁶¹. Зокрема, на нього покладалися функції контролю за роботою інших лікарів, фельдшерів і акушерок повіту; організації застережних заходів щодо гострих інфекційних та венеричних хвороб, туберкульозу, запобігання їх епідемічному поширенню; здійснення судово-медичних оглядів трупів та інше⁶⁶².

Зазначимо, що до 1934 року фінансування старших повітових лікарів здійснювалося за рахунок коштів місцевого самоврядування, а дещо пізніше – за державні кошти⁶⁶³.

Медичну допомогу населенню сіл і міст у цей період надавали також часто й приватні лікарі, які влаштовували невеликі лікувально-профілактичні установи у власних будинках. Вони здійснювали амбулаторний прийом та стаціонарне лікування хворих. При цьому, як правило, відкривалися 1-2 палати, у яких асистентами лікаря, разом із середнім медперсоналом, були члени його родини (дружина, донька). Для надання кваліфікованого стаціонарного лікування хворих госпіталізували у шпиталі повітових міст.

Фінансування Польською державою служби охорони здоров'я на західноукраїнських землях у 1934 р. складало 102139 злотих, з них 31750

⁶⁶⁰ *Положення, учбовий план і програми фельдшерсько-акушерських шкіл.* – Харків, 1923. – С. 327.

⁶⁶¹ *Памятная книжка Вольнской губернии на 1913 год.* – Житомир: Вольнская губернская типография, 1912. – С. 307.

⁶⁶² *Листування з Галицьким Намісництвом і повітовими комітетами про організацію охорони здоров'я та створення санітарних округів.* – ЦДІА у Львові. – Ф. 165. – Оп. 7. – Спр. 214. – Арк. 36.

⁶⁶³ *Подражанський А.С. Охорона здоров'я в західних областях України до їх возз'єднання з радянською Україною (1771-1939 рр.) / А.С. Подражанський // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні: зб. наук. праць.* – К.: Держмедвидав. – 1959. – С. 294.

злотих виділялося для Львівського воєводства, 23468 – для Станіславського, 28885 – для Тернопільського і 18036 злотих для Волинського воєводства⁶⁶⁴.

Підготовку лікарів, зокрема й для Волинського воєводства, у зазначений період здійснювали Львівський державний університет ім. Яна Казимира (підпорядкований Міністерству внутрішніх справ Польщі), а дещо раніше і приватний Український таємний університет (1921-1924 рр.) (він був створений з ініціативи прогресивної української громадськості й фінансувався значною мірою з пожертвувань населення).

Також кваліфіковану лікарську допомогу за різними профілями надавали спеціалісти в осередках здоров'я. Дещо нижчий рівень медичної допомоги забезпечували кооперативи здоров'я, а їх основним напрямком діяльності був профілактичний. Отже, ці два типи установ взаємодоповнювали один одного, а фінансування здійснювалося з фондів місцевого самоврядування. Крім того, медичну допомогу надавали й приватні заклади (лікарні, лікарські хати, акушерські притулки). Традиційно вони засновувалися одним дипломованим спеціалістом з вищою або середньою медичною освітою.

Порівнюючи рівні надання спеціалізованої лікарської допомоги у Волинському, Кременецькому, Львівському, Станіславському воєводствах, підкреслимо, що Львівське воєводство Польської України за кількістю дипломованих фахівців з вищою освітою було найкраще укомплектованим; найменше лікарів було у Волинському (проте тут була достатньо налагоджена фельдшерська допомога)⁶⁶⁵.

Доцільно відзначити, що Польща здійснювала суттєву дискримінацію також і за національною приналежністю (це стосувалося особливо українців). Це, в свою чергу, підштовхнуло українську лікарську громадськість до пошуків альтернативних форм надання медичної допомоги українському населенню. До

⁶⁶⁴ *Рябишенко О.Г.* Охорона здоров'я населення західних областей України / О.Г. Рябишенко. – Київ: Держмедвидав УРСР, 1963. – С. 37.

⁶⁶⁵ *Структурний поділ Округної ради охорони здоров'я.* – ЦДІА у Львові. – Ф. 567. – Оп. 1. – Спр. 23. – 1920. – Арк. 9.

таких форм, насамперед, слід віднести Народні Лічниці, кооперативи здоров'я, а також здобуття рідномовної медичної освіти вищого рівня.

Короткий аналіз стану медичної освіти на Польській Волині та підготовки медичних працівників дозволяє дійти висновку, що у 20-30-их роках ХХ ст. спостерігається певна різноманітність організації медичної допомоги та підготовки спеціалістів нижчого та середнього рівнів на цій території. До середньої ланки медпрацівників панської Польщі відносилися акушерки і медичні сестри, які навчалися у державних спеціалізованих школах та у приватних закладах медичної освіти.

При цьому державні установи ставили не надто високі вимоги до загальноосвітньої підготовки вступників, проте створювали достатні умови для поліпшення професійного навчання. Приватні освітні установи, навпаки, вимагали більш високого загальноосвітнього рівня (оскільки у них був коротший термін навчання).

В окреслений період створилася система перепідготовки або підвищення кваліфікації медпрацівників середнього рівня (в основному акушерок), що значною мірою сприяло покращенню надання населенню кваліфікованої акушерської допомоги. Професійна освіта медичних сестер та акушерок здійснювалася, зазвичай, польською мовою.

Загалом, перебуваючи у складі Польщі (1921 – 1939), населення Волині змушене було часто звертатися до платної медичної допомоги. У цей період надто мало було і середніх медичних працівників. Так у 1928 році півтора мільйона населення обслуговувало всього 67 фельдшерів, а в 1938 році їх стало 89.

Після включення Західної Волині до складу УРСР (1939 рік) були відкриті Рівненська і Волинська фельдшерсько-акушерські школи. І на цю територію Радянський уряд відрядив 200 лікарів і 500 фельдшерів та медсестер⁶⁶⁶.

⁶⁶⁶ *Боровый Е.М.* К истории сельской медицины на Волыни (конец XIX – начало XX столетия) / *Е.М. Боровый* // Советское здравоохранение. – 1958. – № 9. – С. 54-56.

12.3. Професійна та науково-методична діяльність викладачів-лікарів з Волині XIX – 30-ті рр. XX ст.

XIX – 30 рр. XX століття ознаменувалися появою нових постатей у медицині та медичній науці Волинського краю. Серед них особливо вирізнялися доктори медицини В. Бессер, Г. Брунс, Т. Волковинський, В. Краснов, М. Лісичин, Д. Морозов, П. Паславський, І. Соболевський, Л. Стратієвський, В. Войно-Ясинецький, К. Яцута та ін.

Зокрема, у Кременецькому ліцеї з 1805 року курси лекцій з ботаніки, зоології та фармакогнозії читав учений В. Бессер (німець за походженням). За клопотанням засновника ліцею візитатора Віленського навчального округу Т. Чацького він завідував кафедрою зоології і ботаніки та обіймав посаду директора ботанічного саду зазначеного ліцею. Вілібальд Бессер також керував експериментальною роботою студентів ліцею у ботанічному саду. Крім того, студенти збирали лікарські рослини, з яких у фармакологічній лабораторії ліцею виготовляли трав'яні ліки, які розповсюджували на великі православні свята серед простого люду, часто безкоштовно, через монахів Почаївської Лаври⁶⁶⁷.

У 1807 році у Кракові він здобув ступінь доктора медицини з використання лікувальних трав у протидії туберкульозу та гострим респіраторним захворюванням горла. Пізніше, з 1834 року, в зв'язку із закриттям Кременецького ліцею і переведенням матеріалів фармакологічної лабораторії з ботанічного саду до Київського університету Святого Володимира і відкриттям медичного факультету, в цьому університеті він працював професором кафедри ботаніки (його архів і бібліотека стала власністю Київського університету)⁶⁶⁸.

У цей період добре відомим стає ім'я талановитого хірурга, доктора медицини з Острога Томаса Адольфа Волковинського. Він народився в селі

⁶⁶⁷ *Про переведення Волинського ліцею в Київ і про перейменування його на ліцей Св. Володимира 1832 р. – ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 64. – Спр. 268. – 1832. – Арк. 65.*

⁶⁶⁸ *Rolle M. Ateny Wolynskie. – Krakow, 1888. – S. 224.*

Хорів Острозького повіту в сім'ї поміщика. Вчився в Острозькій гімназії, закінчив Віленський університет, більше 35 років працював терапевтом в Острозі й користувався великим авторитетом серед населення (тамтешні селяни-пацієнти називали його по-своєму – Фомою Івановичем). У червні 1817 року в університеті м. Вільно захистив докторську дисертацію на тему «Дослідження про ревматичний кардит» (ревматичне ураження серця). Дисертація захищена на 21 рік раніше публікацій на цю тему росіянина А. Сокальського та француза В. Буйо (дисертація збереглася і знаходиться у Бібліотеці Академії Наук Литви у м. Вільно (шифр МАВ 032508/570).

Дисертація видрукувана у 1817 році у м. Вільно (у типографії Базилія) друкарським способом і складається з 24 аркушів, написана латинською мовою. На титульному листку надруковано, що ця дисертація представлена для публічного захисту у Віленському університеті для здобуття вченого ступеня доктора медицини. На зворотній стороні титульного листа наведено висновок цензора про відповідність роботи дисертаційним вимогам, і що вона може бути видана при умові, що 7 екземплярів, відповідно до існуючих правил, будуть здані в Цензорську Раду Віленського університету. Під записом 20 червня 1817 року стоїть підпис секретаря Цензорської Ради, професора медицини в університеті м. Вільно Августа Бекю.

На початку дисертації Т.А. Волковинський зазначає, що всупереч настановам лікарів-дослідників про єдине походження хвороб серця, він підкреслює, що частота хвороб серця, як найважливішого органу людського тіла, знаходиться в прямій залежності від запальних процесів, які виникають у людському організмі (на що є різні причини).

Численні клінічні спостереження під час навчання в університеті, а згодом і лікування хворих у стаціонарному відділенні лікарні, переконали його в тому, що хвороби серця виникають часто у людей, які до цього були повністю здоровими. Хвороба, зазвичай, розпочинається з болю в суглобах, найчастіше після простуди людини (найчастіше пізньої осені та ранньої весни).

Останні спостереження в Острозькій повітовій лікарні (січень 1817 року) ще більше переконали А. Волковинського у сформульованих висновках, а тому вчений-початківець вирішив після вивчення літератури глибоко проаналізувати свої клінічні спостереження. Отримані результати спостережень були проаналізовані і порівняні з літературними даними⁶⁶⁹.

Підґрунтям підготовки дисертації Т. Волковинського було вивчення 63 літературних джерел, більша частина яких видрукувана латинською мовою, детальний аналіз клінічної картини хвороби своїх пацієнтів та довготривалий експеримент з клінічної хірургії.

Зокрема, у дисертації детально аналізується історія хвороби 17-річного пацієнта, який раніше був цілком здоровим (після застуди в нього виникла типова картина ревматизму з перехідними болями у різних суглобах, висока температура і загальна слабкість). Після довготривалого лікування у нього повністю зникли болі в суглобах, нормалізувалася температура, покращилося самопочуття. Хворий був виписаний додому з діагнозом гострої атаки ревматизму. Через шість тижнів після виписки цей же хворий удруге був госпіталізований з вираженою загальною слабкістю, з болем у ділянці серця і зі слабким нерегулярним пульсом. У дисертації проаналізовано стан хворого і як здійснювалося лікування майбутнім ученим. Ілюструється щоденний аналіз хвороби (характеристика пульсу та фіскальних змін тонів серця). Після лікування хворий одужав і був виписаний додому з діагнозом ревматичного кардиту.

Також у дослідженні ретельно обґрунтовується діагноз і перебіг хвороби, зв'язок з перенесеною атакою ревматизму та їх взаємозалежність. Детально описується лікування ревматичного кардиту, яке рекомендує автор. Описано лікування наперстянкою і її дію на м'язи серця. При цьому автор надавав великого значення використанню повторних кровопускань і рекомендував їх проводити з допомогою венесекції (висмоктування крові пиявками).

⁶⁶⁹ Шпізель Р.С. Нариси з історії медицини Острога / Р.С. Шпізель. – Острого: СПД, 2005. – С. 58-64.

У своїх висновках автор довів, що ревматизм є найчастішою причиною виникнення кардиту та запалень усіх оболонки серця. Зміни пульсу є важливими діагностичними і прогностичними ознаками. А венесекцію доцільно проводити на п'ятий день захворювання. Цілюща дія кровопускання посилюється одночасним призначенням протизапальних засобів⁶⁷⁰.

Ця дисертація стала важливим історичним документом. Відомо, що з часів Гіппократа між лікарями переважала думка про ревматизм як про летюче ураження багатьох суглобів. Після опублікування робіт російського терапевта Сокольського і французького вченого Буйо була доведена закономірність ураження серця при ревматизмі, а цю хворобу стали називати хворобою імені Сокольського-Буйо.

Проте, ще до опублікування робіт Сокольського і Буйо, на основі особистих спостережень, в експериментальних клінічних умовах лікар Острога зміг представити для публічного захисту докторську дисертацію про ревматичне ураження серця. Для того часу це було, безумовно, прогресивним явищем. Ця праця поставила Волковинського в один ряд з тими вченими світу, які зуміли довести ревматичну природу багатьох хвороб серця. Саме ці вчені заснували нову галузь медицини – ревматологію (вчення про ревматизм), яка постійно розвивається у наш час в Україні та багатьох країнах світу.

Як свідчать архівні документи, після успішного захисту дисертації доктор медицини Т.А. Волковинський продовжував ще працювати терапевтом в Острозі до 1839 року (помер Волковинський у 1841 році)⁶⁷¹.

До розвитку медичної освіти на Волині долучився і виходець з Острога, випускник Острожської духовної семінарії, пізніше Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, С.Х. Хотовицький. Видатний медик, професор Санкт-Петербурзької академії, автор капітальних наукових праць не забував і про рідну Волинь, де отримав перші уроки з медицини у семінарські роки.

⁶⁷⁰ *Rolle M. Ateny Wolynskie / M. Rolle.* – Krakov, 1888. – S. 224.

⁶⁷¹ *Боровий Є.М.* Наукове товариство хірургів Рівненщини / Є.М. Боровий, О.Є. Борова-Галай. – Тернопіль: Укрмедкнига, 1999. – С. 6-12.

Очевидно саме ці уроки стали визначальною споминкою та натхненням для написання посібника із загальної гігієни й основ медичних знань («Лікувально-народна настанова для духовних училищ»). За цим підручником медичні знання отримували учні Волинської й Острозької духовних семінарій та Луцького духовного училища. Ним послуговувалися у навчанні й вихованки Волинського єпархіального училища. Цей підручник використовувався молодими волинянами з 1884 до 1900 року.

Слід відмітити, що ще на початку XIX століття чимало лікарів-волинян працювали у вищих навчальних закладах Наддніпрянської України. Серед них варто відмітити діяльність Людвіка Горецького (походив з дворянської родини Казимира і Юлії Горецьких з міста Рівного, народився і хрещений 30 серпня 1825 р.).

Л. Горецький викладав у Київському університеті, був одним з ініціаторів відкриття у Києві клініки дерматології, яку згодом й очолив. Студенти проходили в ній виробничу практику, переймаючи від ученого багатий досвід медичної допомоги хворим. Лікарська діяльність Л. Горецького була різнобічною, він був також і прекрасним терапевтом, і вмілим хірургом, а 1871 р. організував у Києві проведення перших щеплень проти віспи. Надаючи великого значення просвітницькій роботі серед населення, вчений друкував брошури, систематично виступав з популярними статтями на медичні теми на сторінках газети «Киевлянин».

Також він був автором численних наукових праць з питань дерматології та інших галузей медицини. Л. Горецький довгі роки був заступником голови Київського і членом-кореспондентом Одеського лікарських товариств, а також одним із засновників Київського товариства природодослідників⁶⁷².

Відомим на Волині був і доктор медицини Г. Брунс. Виконуючи обов'язки головного лікаря губернської лікарні, він одночасно очолював Волинське відділення наукового товариства лікарів. Суттєво, що з 1882 року до

⁶⁷² Рафес Ю.И. Польские ученые – воспитанники и сотрудники Киевского университета / Ю.И. Рафес // Советское здравоохранение. – 1961. – № 4. – С. 49.

1914 року це товариство не лише проводило щомісячні засідання, на яких зачитувалися наукові доповіді з гострих проблем епідемій та хвороб Волинської людності, але й видавалися звіти Волинського лікарського товариства (власне це були наукові праці з детальним аналізом причин захворювань, обґрунтуванням необхідності відповідних лікувань, а також профілактичних заходів). Голова товариства Г. Брунс підготував і виголосив декілька доповідей. Як постійний делегат з'їздів Всеросійського наукового товариства лікарів, він виступав з доповідями на цих конгресах.

У кінці XIX століття прославив Волинь доктор медицини К. Шадек (народився в Житомирі). Він тривалий час працював у Київському університеті. Загалом науковий доробок ученого склали ґрунтовні праці з дерматології і сифілідології, які видавалися російською, польською, німецькою та іспанською мовами⁶⁷³.

Значна кількість уродженців Волині працювала на медичному факультеті Харківського університету. У 80-х рр. XIX століття тут викладали: вихованець Київського університету терапевт, професор Т. Опенховський; керівник університетської клініки професор Ю. Пенський; загальноновизнаний на той час фахівець у галузі хірургії, редактор «Трудов» харківського Товариства наукової медицини і гігієни професор В. Високович; а також терапевт і патолог професор Є. Жебровський та ін.⁶⁷⁴

Як зазначалося у параграфі 1.3, з 1874 році у м. Житомирі була відкрита Волинська школа фельдшерів і фельдшерок-акушерок. Її викладачі – С.А. Брікозовський, В.Н. Краснов, М.І. Лісицин, Е.А. Липський, Д.С. Морозов, І.О. Соболевський, В.В. Соколовський, С.П. Шатревич, М.Н. Ящинський, Я.К. Яцковський, крім читання лекцій, проведення практичних і лабораторних занять, керували практикою своїх учнів у губернській лікарні, організовували чергування у відділеннях, допомагали

⁶⁷³ *Киевская старина*. – Т. XXVI, Кн. 7. – К., 1889. – С. 574.

⁶⁷⁴ *Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX) / І.Т. Лісевич. – К., 1993. – С. 43, 44, 52.*

учням амбулаторно обстежувати хворих. Також вони доповнювали свої викладацькі студії експериментальними дослідженнями⁶⁷⁵. У 1910 році викладачем школи фельдшерів розпочав свою роботу в Житомирі інфекціоніст, прозектор-бактеріолог, доктор медицини М.І. Лісичин. Працюючи завідувачем інфекційного відділення губернської лікарні, він одночасно виконував обов'язки патологоанатома. М.І. Лісичин уперше на Волині запровадив анатомічні дослідження⁶⁷⁶. З цього ж року він започаткував проведення гістологічних досліджень (зокрема, ним було проведено 100 гістологічних і 260 бактеріологічних та 250 біохімічних досліджень). Більшість із них проаналізовано, узагальнено й описано у його науково-медичних працях. Ним також було написано навчальний посібник для студентів Волинської фельдшерської школи «Паталогічна анатомія».

Доктор медицини В.І. Краснов, працюючи викладачем Волинської земської школи фельдшерів і акушерок-фельдшерок з 1910 року, також поєднував викладацьку та дослідно-експериментальну діяльність у губернській лікарні. Для учнів школи ним було підготовлено та видано підручник «Короткий курс шкіряних і венеричних хвороб». Суттєво, що автор на достатньому науковому і методичному рівні, повно й обґрунтовано розкрив симптоми захворювань, їх види, характеристику та показав основні шляхи лікування хвороб, а також упереджувальні засоби та дії постраждалих пацієнтів у реабілітаційний та постреабілітаційний періоди.

У цій школі також працювали висококваліфіковані викладачі, випускники університетів Харкова, Києва, Санкт-Петербурга. Зокрема, від часу її відкриття викладачем гінекології працював М.В. Биков. Серед його учнів 54 випускниці у 10-ті рр. ХХ ст. продовжили курс навчання у жіночому медичному інституті м. Санкт-Петербурга. З утворенням у губернській лікарні

⁶⁷⁵ *Памятная книжка* Волынской губернии на 1886 г. – Житомир: Волынская губернская типография, 1885. – С. 32-33.

⁶⁷⁶ *Протоколы* заседаний педагогического совета Волынской фельдшерской школы. Список преподавателей школы. – ДАЖО. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.227. – 1901-1911 г.г. – Арк. 60-62.

пологового відділення (1909 рік) М.В. Биков став його першим завідувачем, організувавши при ньому філію для практиканток школи. Він також був ініціатором створення медичного комбінату (фельдшерська школа, пологове відділення губернської лікарні та її філії у повітових лікарнях) для чіткішого поєднання теоретичних знань і формуванням відповідних практичних умінь⁶⁷⁷.

Також лікарі відкривали медичні заклади на Волині. Так, 30 грудня 1912 року польським лікарем С. Лешкевичем у Житомирі була відкрита водолікарня. У ній лікували нервові захворювання, хвороби обміну (ожиріння, цукровий діабет) тощо. Цей лікувальний заклад був забезпечений необхідними приладами, а відділення для гідротерапевтичних процедур було оснащено англійськими фаянсовими ваннами⁶⁷⁸.

Суттєвим є той факт, що у 1913 році викладачі Волинської школи взяли активну участь у гігієнічній виставці в Санкт-Петербурзі. Вони також брали участь у роботі I-го і II-го з'їздів директорів і викладачів фельдшерських шкіл Росії. Саме на другому з'їзді (2-7 січня 1914 р.) з доповіддю виступав директор Волинської фельдшерської школи І.О. Соболевський. Він та викладачі цього закладу виступали у дискусії з обговорення проекту нового закону про фельдшерську й акушерську освіту, про зв'язок проєктованих середніх медичних шкіл лікарських помічників і помічниць з вищою медичною освітою, про реорганізацію існуючої освіти акушерок та про організацію повторювальних курсів для фельдшерів і акушерок.⁶⁷⁹

Раніше, наприкінці XIX – на початку XX століття, серед представників Волинської інтелігенції, зокрема міста Острога, які опікувалися громадською благодійницькою діяльністю (і через це користувалися великим авторитетом у населення), чільне місце посідав лікар-хірург місцевої лікарні Петро

⁶⁷⁷ Там само. – Арк. 63.

⁶⁷⁸ *Памятная книжка Вольнской губернии на 1913 год.* – Житомир: Вольнская губернская типография, 1912. – 256 с.

⁶⁷⁹ *С перепиской по разным предметам и прошения о назначении стипендии ученикам 1912-1914 г.г.* – ДАЖО. – Ф. 85. – Оп. 1. – Спр. 14. – 1912. – Арк. 126.

Сигізмундович Паславський. У цьому місті він працював майже 40 років. Своєю практичною діяльністю вчений збагатив медичну практику і науку для покращення здоров'я багатьох тисяч острожан. Народився П.С. Паславський 20 серпня 1861 року в селі Бадівці Острозького повіту Волинської губернії в дворянській сім'ї. Після закінчення Люблінської гімназії вступив до медичного факультету Імператорського Варшавського університету. 8 червня 1887 року після закінчення повного курсу навчання П.С. Паславський отримав диплом лікаря.

Згідно з пропозицією Варшавського Учбового округу в 1891 році він був призначений на службу асистентом госпітальної хірургічної клініки Варшавського Університету (за угодою на 3 роки). Після закінчення терміну його перевели на роботу в факультетську хірургічну клініку (того ж університету). Працюючи асистентом у хірургічних клініках відомого університету, П.С. Паславський набув значного досвіду з розпізнавання і лікування хірургічних захворювань, оволодівши високою операційною технікою.

Він часто очолював бригади з проведення складних оперативних втручань, проводив практичні заняття зі студентами, читав лекції з хірургії для студентів IV і V курсів. Його лекції користувалися популярністю не лише у майбутніх лікарів, але й у лікарів-практиків Варшавської медичної клініки. У них П.С. Паславський широко використовував найновіші дані з медичної літератури та свій багатий практичний досвід. Суттєвим є й те, що студент Ю. Шварц стенографував усі лекції з «Загальної хірургії» П.С. Паславського, а після їх редагування лектором, вони переписувалися й у вигляді книги розповсюджувалися як навчальний посібник з хірургії серед студентської молоді.

Відзначимо, що посібник мав 11 розділів, у яких на високому навчально-методичному рівні викладено основні теми загальної хірургії (за актуальністю викладання матеріалу ця книга не втратила свого значення і в наші дні). Також відомо, що з 1889 по 1903 рік лікар-учений безкоштовно надавав хірургічну

допомогу в хірургічному бараці Імператорського Варшавського Університету імені Олександра II та в амбулаторії при Варшавській общині сестер милосердя ім. Св. Єлизавети⁶⁸⁰.

З початком російсько-японської війни (січень, 1904 р.) П.С. Паславський був призваний на дійсну військову службу і призначений молодшим ординатором польового рухомого шпиталю № 14 Манчжурської армії. Після війни він прибув у м. Перм і приступив до виконання обов'язків лікаря-хірурга. Проте через хвороби, які отримав під час бойових дій, розпорядженням по Манчжурській армії 21 квітня 1904 р. він був звільнений без матеріального забезпечення з правом від'їзду до батьків.

Пізніше Паславський подав заяву до Волинської губернської управи з проханням прийняти його на роботу на вакантне місце дільничного лікаря Хорівської лікарні Острозького повіту. З вересня 1904 року він був призначений на посаду дільничного лікаря Хорівської лікарні зі стаціонаром на 10 ліжок та амбулаторією. У тому ж році його перевели в Острозьку земську лікарню з пропозицією організувати постійну хірургічну допомогу населенню міста та повіту⁶⁸¹.

Після ретельної підготовки персоналу, придбання необхідного інструменту та устаткування Петро Сигізмундович у грудні 1904 року успішно виконав першу операцію в Острозі з приводу защемленої пахової кіли у 76-річної жінки (операція проходила під місцевим знеболенням кокаїном – герніопластика). Операція та післяопераційне лікування пройшли без ускладнень, а хвора через 10 днів була виписана додому. У 1906 році він уперше в Україні видалив велике воло.

Зазначимо, що у 1904 році за наказом Волинського губернатора П.С. Паславського було призначено Острозьким земським лікарем з правами

⁶⁸⁰ Паславський П. Юрій Дрогобич і його епоха / П.Паславський // Жовтень. – 1983. – № 8. – С. 102-104.

⁶⁸¹ Шпізель Р.С. Острожский хирург П.С. Паславский / Р.С. Шпізель // Шпитальна хірургія. – 1999. – № 3. – С. 7-9.

Державної служби. У тому ж році йому присвоєно звання колезького асесора (з оплатою 100 рублів на місяць).

Відкриття на Волині у 1904 році земства окреслило нові перспективи для розвитку медицини, і в першу чергу хірургії. Саме у цій медичній галузі намітилося зростання і кількості операцій. Зокрема, у звіті Острозької земської лікарні за 1909 рік зазначалося, що у ній здійснено 869 оперативних втручань (9 невідкладних). У доповіді на третій нараді лікарів і представників земств у Житомирі у 1913 році П.С. Паславський зазначив, що у 1912 році в Острозькій лікарні виконано 1052 операції, з яких 9 – з приводу великого вола, 46 операцій – з приводу кіли, оваріоектомії (з приводу перекруту великої яєчничкової кісти)⁶⁸². Петро Сигізмундович був досвідченим лікарем, талановитим хірургом, успішно виконував найскладніші оперативні втручання. Він був активним учасником усіх з'їздів хірургів Росії з 1907 по 1917 роки, всіх з'їздів та конференцій хірургів Волині. Часто виступав з доповіддю про стан земської медичної допомоги в Острозькому повіті з 1910 по 1913 роки. У 1916 році, при наближенні німецької армії, він евакуювався в Курську губернію, де працював хірургом. Наприкінці 1917 року повернувся в Острог і був призначений головним лікарем місцевої лікарні⁶⁸³.

Коли за умовами Брест-Литовського мирного договору Острожчина відійшла під владу Польщі, в Острозі була організована міська лікарня, в якій Паславський працював хірургом. Він брав активну участь у громадському житті міста, краю, узагальнюючи здобутий досвід у наукових працях, які публікував у медичних журналах Польщі, Німеччини та Франції (загалом 16 наукових праць).

Період з 1920 по 1939 роки вирізнявся тим, що за цей час було створено значну кількість різних громадських організацій, які ставили собі за мету

⁶⁸² Крук М.З. Становлення та розвиток системи фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл України (1917-1941 рр.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Микола Зенонійович Крук. – Житомир, 2004. – С. 112-115.

⁶⁸³ Шпізель Р.С. Острожский хирург П.С. Паславский / Р.С. Шпізель // Шпитальна хірургія. – 1999. – № 3. – С. 7-9.

поліпшення медичної допомоги населенню, захист його соціальних прав. Протягом 16 років П.С. Паславський очолював Польське благодійницьке товариство міста Острога, а 7 років будучи, депутатом міського самоврядування, очолював санітарну комісію (міжвоєнний Остріг вважався одним із найчистіших і найпорядкованіших міст Польщі, у чому немала заслуга роботи цієї комісії та її голови).

За активної участі П.С. Паславського у 1923 році було створено Острозьке товариство боротьби з туберкульозом, яке забезпечувало безплатний амбулаторний прийом хворих, рентгенівське обстеження, контроль за ходом лікування. Це товариство здійснювало велику санітарно-просвітницьку діяльність щодо профілактики туберкульозу. У 1931 році П.С. Паславський був обраний головою Острозького відділення товариства Червоного Хреста.

Крім санітарно-просвітницької діяльності Острозьке відділення товариства Червоного Хреста організувало постійно діючі курси, які готували медичних сестер для фельдшерсько-акушерських пунктів, лікувальних закладів охматдиту, лікарень Острозького повіту до 1939 року. На цих курсах, крім П.С. Паславського, лекції читали і лікарі-практики Острозької лікарні із загальних, внутрішніх, шкіряних, венеричних хвороб, гігієни, особливостей догляду за дітьми. Також більшість занять слухачі курсів проходили у місцевій лікарні, тобто вчилися практичному догляду за хворими. Лікар-учений також брав участь у роботі й інших товариств (був заступником голови союзу лікарів, членом клубу працюючих інтелігентів, співпрацював із станцією опіки матері й дитини) до часу приєднання Острозького регіону до УРСР (1939).

Велику благочинність здійснював випускник Київського університету Святого Володимира доктор медицини, професор хірургії В.Ф. Войно-Ясенецький. Хірург-практик мав велике прагнення стати науковцем, тому з 1909 року В. Войно-Ясенецький став екстерном у відомій хірургічній клініці професора П.Й. Дьяконова і завершив дослідження «Регіонарна анестезія» й у 1915 році успішно захистив докторську дисертацію. Доречно відзначити, що захисту передували не лише експериментальні хірургічні пошуки, але й на той

час для складання докторських іспитів потрібно було опрацювати понад 500 джерел (в аспекті дисертації) іноземною мовою (французькою і німецькою).

Після захисту дисертації В. Войно-Ясенецький опублікував серію монографій, зокрема «Регіонарна анестезія», «Нариси гнойної хірургії» та ін. Складною була доля цього великого вченого в 30-ті роки ХХ століття, оскільки він поєднував у Ташкенті професорську посаду зі служінням Богу (був обраний єпископом, пізніше архієпископом Лукою). Тому його тричі засуджували, починаючи з кінця 20-их рр. ХХ століття (відсидів у таборах ГУЛАГу 14 років).

У роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) керував величезним евакогоспіталем у Красноярську. За спасіння сотень поранених та за монографію «Пізні резекції при інфікованих вогнепальних пораненнях сугавів» В. Войно-Ясенецький отримав Сталінську премію першого ступеня (1944 р.). П'ятдесят відсотків даної премії В. Войно-Ясенецький добровільно пожертвував на організацію та утримання дитячих будинків (для дітей повоєнного сирітства на західно-українських землях, зокрема й Західній Волині). У післявоєнний час обіймав архієпископську кафедру в місті Сімферополі (Українська православна церква долучила архієпископа Луку до лику святих)⁶⁸⁴.

Отже, короткий аналіз практичної, викладацької, експериментальної діяльності лікарів-учених на Волині дозволяє стверджувати, що вони збагатили медичний досвід лікування різних захворювань населення краю, були організаторами Волинського наукового відділення лікарів, керували альтернативними медично-освітніми установами для підготовки медсестер, готували відповідну наукову, методичну літературу та долучалися до діяльності різних громадських медичних об'єднань.

⁶⁸⁴ Шпізель Р.С. Нариси з історії медицини острога / Р.С. Шпізель. – Острого: СПД, 2005. – 360 с.

Розділ 13. Ремісничча освіта на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 10-ті рр. XX ст.)

13.1. Соціально-економічні умови становлення ремісниччої освіти

Процес реформування системи освіти в українській державі передбачає внесення відповідних інновацій у всі структурні компоненти освітнього простору, з одночасним збереженням накопиченого позитивного досвіду діяльності навчальних закладів різного рівня, зокрема й у системі професійно-технічної освіти.

Сучасний стан системи освіти в Україні виявляє значну перевагу вищої освіти над середньою професійно-технічною, що призводить до нестачі кваліфікованих робітничих кадрів в умовах модернізації соціально-економічного простору України. Модернізація вітчизняної системи освіти передбачає не відкидання, а використання існуючого історичного досвіду з урахуванням кращих його надбань. Актуальність вивчення історії ремісниччої освіти полягає також у тому, що: по-перше, ремісничі навчальні заклади входили до структури відновлення кваліфікованої робітничої сили, задовольняючи потреби суспільства й особистості в різноманітних професіях; по-друге, ремісничча освіта стала структурним компонентом єдиної системи освіти в державі; по-третє, ремісничі навчальні заклади в Україні реалізували соціально-захисну функцію стосовно дітей та молоді з соціально незахищених прошарків населення.

На Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття завдяки спільним зусиллям державних освітніх органів, місцевих громад та приватній ініціативі було створено систему професійно-технічної освіти, до якої входили й ремісничі навчальні заклади. Аналіз цього феномена залишається актуальним і сьогодні, враховуючи реформаційні процеси в українському соціально-економічному просторі та в системі освіти нашої держави. Потребує значних науково-педагогічних та організаційних зусиль розвиток профорієнтаційної роботи й працевлаштування сучасних випускників

училищ і коледжів, відчувається нестача професійно підготовлених педагогічних кадрів у системі професійно-технічної освіти.

Загалом же досліджуваний період характеризувався тим, що у другій половині XIX століття територія Російської імперії стала простором кардинальних соціально-економічних перетворень, які спричинили значну нестачу кваліфікованих робітничих кадрів. Реформи Олександра II 60-70-х рр. XIX століття стали поштовхом для розвитку промислової освіти загалом і ремісничої – зокрема. У результаті соціально-економічних змін кінця XIX століття було створено сучасну крупну промисловість, економіка капіталізувалася за зразками європейських держав.

Тому, зважаючи на сучасну соціально-економічну ситуацію в державі, виникає потреба об'єктивного різнобічного переосмислення досвіду професійно-технічної освіти минулих століть, у тому числі й ремісничої освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття.

Як правило, у відомих наукових дослідженнях значна увага приділяється аналізу світської й духовної вищої та середньої освіти; досить значна кількість досліджень присвячена розвитку народних шкіл та підготовці вчителя, а що стосується ремісничої освіти, то таких досліджень значно менше, а систематизованих з науково-педагогічної точки зору взагалі не виявлено.

Аналіз історичних документів дозволяє стверджувати, що становленню ремісничої освіти на Правобережній Україні досліджуваного періоду сприяли певні передумови, які ми окреслили як соціально-економічні, соціокультурні, нормативно-правові (загально-організаційні). Серед чинників, які визначили швидкий розвиток усієї системи професійно-технічної освіти у другій половині XIX століття, більш вагомими, безперечно, є **соціально-економічні**: розвиток промисловості й торгівлі, велике залізничне будівництво, запровадження елементів капіталістичного виробництва в сільському господарстві в другій половині XIX століття. Натомість наявна система професійної підготовки робітничих кадрів не мала ознак системності, оскільки в державі не існувало планового підходу до організації цього процесу. Ремісничі, технічні,

промислові училища й школи відкривалися з громадської ініціативи і найчастіше на кошти громади (чи приватні пожертви) й існували протягом довгого часу. Найбільш активною у цьому контексті виявилася єврейська громада, яка засновувала ремісничі школи по всій смузї осілости⁶⁸⁵.

Спеціалізація ремісничих навчальних закладів визначалася, насамперед, потребами промислового розвитку регіону. Так Південь України потребував ремісничих навчальних закладів видобувного і машинобудівного спрямування; Центр – машинобудівного; Правобережжя – сировинно-переробного.

Промисловці й купці погоджувалися на заснування ремісничих навчальних закладів за власний кошт, найчастіше з метою отримання більш значних прибутків. Так у 1898 році глухівська міська громада звернулася з проханням про заснування ремісничої школи до Н. А. Терещенка, відомого своєю доброчинністю по всій країні. Цей навчальний заклад дійсно було засновано в 1899 році на кошти мецената, але за умови, що половина випускників мали працювати на заводах родини Терещенків⁶⁸⁶.

Окрім соціально-економічних, для створення системи ремісничої освіти велику роль відіграли й **нормативно-правові (організаційно-правові)** чинники. Власне, вони з'явилися як наслідок вказаних вище соціально-економічних передумов, тобто були спричинені вимогами великої промисловості. Першим документом, що регламентував діяльність ремісничих класів, шкіл, відділень, стала Інструкція про ремісничі класи 1822 року, в якій

⁶⁸⁵ Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России с 1900–1914 гг. / Э. Э. Крузе. – Л., 1981. – С. 293-306. Николаева Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – поч. XX ст.) / Т. М. Николаева // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 82–96. О содержании Одесского девичьего ремесленного еврейского училища за счет местного коробочного сбора. – ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 198. – Спр. 380. – 1860. – Арк.1-22. Об учреждении в г. Николаеве среднего механико-технического училища с низшей при нем ремесленной школой // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – Одесса : Типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела (Пушкинская, собств. дом № 20). – 1901. – № 10. – С. 497. Сведения о средствах, необходимых для содержания ремесленных училищ. Александровский уезд. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 723. – 1886. – Арк. 10, 12–13.

⁶⁸⁶ Николаева Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – поч. XX ст.) / Т. М. Николаева // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 84.

працю (у вигляді ремісничих навчальних предметів) було окреслено як загальноосвітній навчальний предмет, покликаний розвивати в учнів спостережливість, охайність, бажання працювати, окомір та вміння працювати з різними матеріалами. У цьому документі було визначено, що після закінчення ремісничого класу учень отримує спеціальне свідоцтво; учні мали займатися працею у вільний від інших занять час⁶⁸⁷.

У 1888 році було прийнято основний документ, що регламентував заснування й діяльність ремісничих навчальних закладів – «Основні положення про промислові училища (середні технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)». Згідно з «Положеннями» всі професійно-технічні навчальні заклади було поділено на три основні групи: для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників у сфері сільського господарства⁶⁸⁸.

До соціально-економічних чинників розвитку системи ремісничої освіти можна віднести і **соціокультурні**, які вплинули на зростання рівня усвідомлення місцевими громадами необхідності заснування ремісничих навчальних закладів як осередків формування грамотної, професійно підготовленої особистості⁶⁸⁹.

Професійна освіта загалом, і реміснича зокрема, залишалася найбільш вразливим місцем у структурі народної освіти Російської імперії протягом усієї першої половини XIX століття. Головними соціокультурними причинами такого стану речей, на нашу думку, були наступні:

⁶⁸⁷ *Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения и пр. по школьному и внешкольному образованию народа / [состав. Г. Фальборк, В. Чернолуский]. – СПб. : Типо-Литография Б. М. Вульфа, 1904. – Т. 3 : Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов. – 1904. – С.1606.*

⁶⁸⁸ *Николаева Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – поч. XX ст.) / Т. М. Николаева // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 83-84.*

⁶⁸⁹ *Сведения о состоянии ремесленных школ при учебных заведениях Бессарабской дирекции училищ // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1867. – № 7. – С. 188.*

- традиційне ставлення до навчання ремеслу як до суто прикладного виду діяльності, який не потребував ані окремого місця, ані спеціальної системи навчальних закладів, ані професійно підготовлених педагогічних кадрів;

- низький темп розвитку промислових галузей і, як наслідок, відсутність або низький рівень соціального замовлення на велику кількість кваліфікованих працівників у різних галузях промисловості;

- переважання в структурі економіки дрібних виробників товарів та послуг, які навчали своїх власних дітей та окремих учнів основам ремесла;

- відсутність достатнього фінансування системи загалом, а отже, неможливість відведення значної частини коштів на фінансування ремісничої освіти як окремої структурної одиниці освітньої галузі.

Першим законодавчим документом, у якому окреслилося місце та роль ремісничої серед інших видів освіти, стало «Положення про ремісничий навчальний заклад», затверджене Миколою I 13 липня 1830 року. Це, власне, був законодавчий акт для одного навчального закладу, оскільки згідно з ним створювалося Московське ремісниче училище в Німецькій Слободі. Особливість цього документа полягала у тому, що він передбачав навчання в ремісничому училищі дітей із соціально незахищених верств, насамперед, вихованців сирітського притулку – до 300 осіб, щоб «зробити їх корисними членами суспільства, не лише підготовкою з них хороших практичних ремісників, але й освітою, як у справжніх майстрів, з теоретичними, що слугують для вдосконалення ремесел і різних робіт, відомостями, таких, що знають новітні поліпшення в цій галузі й здатних до їх розповсюдження»⁶⁹⁰. Статут цього ремісничого училища було затверджено значно пізніше – у 1868 році. Згодом перше в країні ремісниче училище було реформовано у Московський державний технічний університет. Цей приклад свідчить про поступове наростання потреби у технічній та ремісничій освіті вищого рівня і

⁶⁹⁰ *День в истории* [Электронный ресурс] // Риа новости. – 2006. – № 8. – С. 4. – Режим доступа к газете : <http://rian.ru/history>.

зростання зацікавленості до регулярної, систематичної ремісничої освіти з боку державної влади.

У 1839 році було введено Положення про реальні класи при гімназіях та повітових училищах, у якому зазначалося, що ці навчальні заклади можуть навчати ремеслу в межах навчальної програми. Відкриті згідно з цим положенням спеціальні ремісничі класи й курси були в першій половині XIX століття головним засобом поширення ремісничих знань серед широких верств населення. Водночас стали відкриватися ремісничі навчальні заклади з приватної ініціативи і на приватні добродійні кошти: промислові, морехідні, сільськогосподарські, гірничі, художньо-промислові⁶⁹¹.

У кінці XIX – на початку XX століття мережа професійно-технічних навчальних закладів у Російській імперії значно розширилася. Однак її зростання суттєво відставало від потреб промисловості, транспорту й сільського господарства у кваліфікованому технічному персоналі.

Ремісничі школи й училища готували переважно кваліфікованих робітників для певних галузей промисловості, кустарів та ремісників. Не дивлячись на нормативно-правову плутанину та регіональну специфіку, можна стверджувати, що в досліджуваній період у Російській імперії існували чотири типи ремісничих навчальних закладів:

- ремісничі училища;
- школи ремісничих учнів;
- нижчі ремісничі школи;
- сільські ремісничі навчальні майстерні.

Слід зазначити, що існували ще й ремісничі відділення та класи при інших видах навчальних закладів. Ремісничі відділення й класи надавали, головним чином, суто технічні знання й уміння, необхідні в побуті або

⁶⁹¹ *Об учреждении ремесленных классов при казенных еврейских училищах г. Одессы.* – ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 422. – 1853. – Арк.3-11. *Об учреждении ремесленных классов при казенных еврейских училищах Новороссийского края.* – ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 193. – Спр. 98. – 1853. – Арк.2-4. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в.* / [отв. ред. М. Ф. Шабаева]. – М. : Педагогика, 1973. – С.404-486.

придатні для виконання професійних функцій ремісника чи кустаря для обслуговування потреб місцевого населення. Створення ремісничих класів чи відділень при загальноосвітніх навчальних закладах було позитивним соціокультурним явищем з огляду на те, що це сприяло залученню селянських та робітничих дітей до різних ремесел та роботи в промисловості. Але навчання ремеслу за цих умов і на принципах, які були прийняті в другій половині ХІХ століття, загрожувало знизити й без того низький рівень загальноосвітньої підготовки дітей з нижчих прошарків населення, як про це справедливо писав К. Ушинський⁶⁹². Тому педагоги та науковці почасти виступали проти професіоналізації народної школи, відстоюючи давню «книжну» науку. Наприклад, Третій з'їзд російських діячів у галузі технічної освіти (1903-1904) прийняв резолюцію про професіоналізацію нижчої загальної освіти, де, між іншим, вказувалося: «Російська початкова школа неспроможна без шкоди для свого прямого призначення проводити в народ професійні знання»⁶⁹³. Представників професійно-технічної освіти підтримали й учасники Всеросійського з'їзду з народної освіти (1913-1914).

Ремісничі класи існували, як правило, паралельно з класами ручної праці, а їх відкриття зумовлювалося потребами різноманітних співтовариств, земств, зацікавлених у розвитку кустарної та ремісничої промисловості. Навчання в ремісничих класах здійснювалося переважно майстрами-ремісниками, які не мали професійно-педагогічної підготовки. Процес навчання проходив за відсутності чітко окреслених програм⁶⁹⁴. У цьому зв'язку уроки ручної праці значно вигравали у методичному й педагогічному сенсі, оскільки проводилися,

⁶⁹² *Об обучении детей поселян различным ремеслам. Херсонская губерния. – ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 388. – 1862. – Арк. 36–37. Ушинский К. Д. Собрание починений : [в 11 т.] / К. Д. Ушинский ; [редкол. : А. М. Егонин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский]. – М.–Л. : АПН РСФСР, 1950. – Т. 2. – 1950. – С.336-338.*

⁶⁹³ *Резолюции 3-го съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию. – СПб., 1906. – С. 104.*

⁶⁹⁴ *О состоянии учебного процесса в ремесленных учебных заведениях. Новороссийский край. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1135. – 1899. – Арк.13-39. Сведения о состоянии ремесленных классов в городских училищах и сельских начальных школах. Докладная записка. Новороссийский край. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1034. – 1893. – Арк. 48–49.*

як правило, підготовленим учителем, за стійкими програмами й перевіреними методиками⁶⁹⁵.

Наприкінці ХІХ століття було, врешті, піднято питання про навчання різним видам ремесел дівчат – у межах загальної проблеми жіночої професійної освіти.

Винесення проблеми жіночої професійної і, зокрема, ремісничої освіти було актуальним серед освітніх завдань суспільства у зв'язку із залученням великої кількості жінок до промислового виробництва, що вимагало систематичної їх підготовки до різного роду ремесел. У 1888 році при Міністерстві народної освіти було засновано комісію з питань жіночої професійної освіти. Комісія розробила Положення про типи жіночих професійних шкіл. У 1900 р. при відділенні Вченого комітету з технічної й професійної освіти Міністерства народної освіти було створено спеціальний відділ, який мав координувати діяльність жіночих професійних навчальних закладів, яких на той час по всій країні нараховувалося 129, а учениць вони мали 9920 осіб⁶⁹⁶.

За Положенням про жіночі професійні навчальні заклади передбачалося створення шкіл двох типів:

1. Школи першого типу встановлювали термін навчання сім років. При цьому перші п'ять класів призначалися для загальноосвітніх предметів, а наступні два – спеціальних ремісничих.

⁶⁹⁵ *О преобразовании колесно-токарного ремесленного класса при Каракуртском училище в класс ручного труда.* – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1254. – 1907. – Арк. 22. *Сообщество студентов и преподавателей.* Раздел: методика преподавания. Обучение, развитие и воспитание личности в процессе кружковой работы и трудового обучения [Электронный ресурс] // [Н. М. Почикеева]. – Режим доступа к статье : <http://www.np.vspu.ac.ru>.

⁶⁹⁶ *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец ХІХ – начало ХХ в.* / [под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева]. – М. : Педагогика, 1991. – С.124.

2. У школах другого типу термін навчання складав чотири роки з викладанням як загальноосвітніх, так і професійних навчальних предметів протягом усього періоду навчання⁶⁹⁷.

Жіноча реміснича освіта навіть наприкінці ХІХ століття суттєво відставала від чоловічої. Тому, пропонуючи новий варіант законопроекту про жіночі професійні навчальні заклади для розгляду в Державній Думі Російської імперії, представники вищезгаданого Вченого комітету в 1914 році вказували: «Жіноча професійна освіта в Росії не організована й розвинена вкрай недостатньо. Законоположення, що стосуються народної освіти, не передбачають ані загальних керівних начал, ані способів для поширення й правильної постановки цієї освіти. Існуючі навчальні заклади професійної освіти жінок значною мірою зобов'язані своїм заснуванням переважно приватній ініціативі: відкриваючись і розвиваючись без певного плану, вони залишаються необ'єднаними і, в більшості випадків, не мають ані чітко окресленої мети викладання, ані твердо встановленого навчального курсу, ані відповідної організації, ані прав та переваг»⁶⁹⁸.

Відсталість професійно-технічної освіти загалом і ремісничої зокрема особливо гостро стала відчуватися у зв'язку з початком першої світової війни. У 1915-1916 рр. міністр народної освіти Російської імперії граф П. Ігнат'єв ініціював розробку закону й положення про професійну освіту в країні. Під його впливом почали створюватися трирічні технічні училища, які давали ґрунтовну практичну підготовку. Але короткий час перебування на посту міністра не дав змоги П. Ігнат'єву здійснити реформи професійної освіти, які були продовжені представниками Міністерства торгівлі й промисловості, котрі були зацікавлені в розвитку професійної освіти. Запропонований цим

⁶⁹⁷ Рослякова А. И. Из истории женского профессионального образования / А. И. Рослякова // Российские женщины и европейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь 2001 г. / [сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин]. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 149–157.

⁶⁹⁸ Рослякова А. И. Из истории женского профессионального образования / А. И. Рослякова // Российские женщины и европейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь 2001 г. / [сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин]. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 149–157.

Міністерством проект передбачав створення в країні єдиної системи професійних навчальних закладів⁶⁹⁹.

⁶⁹⁹ *Антологія педагогической мысли: в 3 т. / [сост. Н. Н. Кузьмин]. – М. : Высшая школа. – 1989. – Т. 2 : Русские деятели и педагоги народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании. – 1989. – С.61-86. Вовк Л. П. Історія дореволюційної освіти в Україні : [монографія] / Л. П. Вовк. – К. : УДПУ, 1994. – С.121-129.*

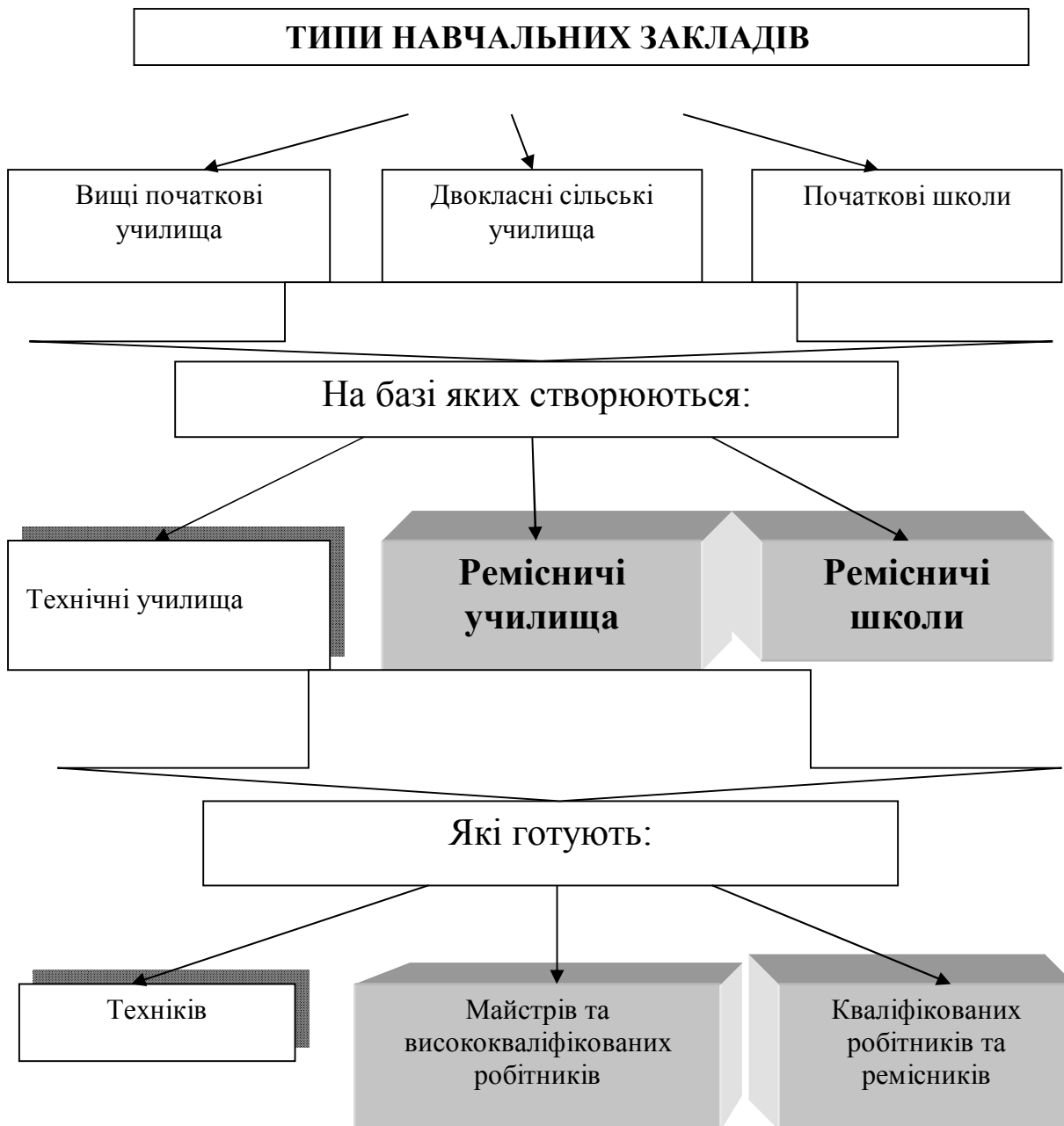

Рис.13.1. Місце і роль ремісничої освіти у системі професійно-технічних навчальних закладів Російської імперії за законопроектом 1915 року

Законопроект 1915 року мав на меті значне спрощення самої процедури заснування ремісничих навчальних закладів, що уможлиблювало їх створення приватними особами, громадськими організаціями, навчальними закладами, підприємствами.

Загальною рисою всіх згаданих законопроектів стали пропозиції щодо стрімкого збільшення кількості професійних навчальних закладів, впорядкування системи їх діяльності й поєднання нижчих та середніх технічних училищ в один тип навчального закладу⁷⁰⁰.

Проаналізований нами у ході дослідження масив історичних матеріалів дає змогу встановити три етапи розвитку ремісничої освіти в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття:

1) **стихійного розвитку** – 1861-1888 рр., на якому ремісничі навчальні заклади створювалися під впливом регіональних потреб, на кошти місцевих громад чи земств; нормативно-правове поле діяльності таких навчальних закладів тільки починало оформлюватися; єдиної системи професійно-технічної освіти ще не було, і ремісничі навчальні заклади слабо виокремлювалися як окрема ланка системи професійної освіти; ці заклади працювали за індивідуальними статутами, оскільки типового загальнодержавного статуту ще не існувало;

2) **нормативно-правового оформлення** – 1888-1905 рр., що характеризувався зростанням кількості ремісничих навчальних закладів; ускладнилася їх структура; з'явилися перші нормативні акти, що безпосередньо регулювали діяльність ремісничих навчальних закладів, відділивши їх від інших промислових чи технічних; діяльність ремісничих училищ та шкіл стала регламентуватися внутрішніми статутами; розроблялися типові навчальні плани, програми; накопичувалася наукова педагогічна думка в галузі професійно-технічної освіти;

3) **громадської ініціативи** – 1905-1918 рр., на якому значно виросла роль громадських організацій (спілок підприємців, купецьких зібрань, просвітницьких і благодійних товариств, громадських товариств соціального спрямування) у створенні й підтримці ремісничих навчальних закладів;

⁷⁰⁰ Рослякова А. И. Из истории женского профессионального образования / А. И. Рослякова // Российские женщины и европейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь 2001 г. / [сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин]. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 154.

відбувалося наростання ознак системності в розвитку ремісничої освіти в державі; проводилися з'їзди діячів у галузі ремісничої й технічної освіти, які регламентували зміст та специфіку діяльності ремісничих навчальних закладів.

Варто зазначити, що такий поділ на етапи є суто умовним: він детермінувався регіональною специфікою, а також окресленими нами соціально-економічними, нормативно-правовими та соціокультурними чинниками розвитку ремісничої освіти на Правобережній Україні в досліджуваний період.

Складність історико-педагогічного аналізу ремісничої освіти у другій половині XIX століття полягає в тому, що за умови нечисленності таких навчальних закладів ремісничі училища, сільськогосподарські школи, нижчі технічні школи, ремісничі школи й ремісничі класи об'єднувалися в одну групу – промислові училища. З одного боку, така структура ремісничої (чи, скоріше, промислової) освіти дає змогу проаналізувати її не лише стосовно стаціонарних ремісничих навчальних закладів, до яких ми відносимо ремісничі училища й ремісничі школи, а й щодо ремісничих класів та відділень; з іншого боку – вказана структура ускладнює історико-педагогічний аналіз, оскільки почасти на початку XX століття ремісничі класи ставали ремісничими відділеннями при технічних та інших навчальних закладах, сільськогосподарські школи зараховувалися до ремісничих навчальних закладів, у сільськогосподарських училищах починали викладати ремісничі предмети тощо.

Одним із найбільш розвинених внаслідок довгої історії свого існування стало *Київське Олександрівське ремісниче училище*, засноване в 1874 р. Прохання про створення такого училища було подане імператорові ще у 1867 році. За його повелінням на заснування училища було передано кошти, зібрані місцевою громадою на побудову врочистої арки на честь відвідання самодержавцем Києва. Окрім цього, училище отримало будинок та 6 тисяч рублів на стипендії учням-сиротам від купця Т. І. Котляревського⁷⁰¹.

⁷⁰¹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1894 г. – ЦДДАУК. – К., 1895. – С.219.

За перші 20 років свого існування кількість учнів у ньому сягнула 134 осіб, і училище стало п'ятикласним. Учні були переважно киянами (87 осіб) та приїжджими (47 осіб). Розподіл учнів цього ремісничого училища за напрямками професійної підготовки був такий: слюсарна справа – 67 учнів, токарна – 9 учнів, шорна – 10 учнів, столярна – 40 учнів⁷⁰².

Учні Київського ремісничого училища (як і багатьох інших подібних навчальних закладів у досліджуваний період) були віком від 12 до 20 років; вони закінчили перед цим приходські школи (82 особи) або ж отримали домашню освіту (52 особи)⁷⁰³.

Дегтярівське ремісниче училище було засноване у 1878 році, знаходилося у приміщенні, наданому таємним радником Павлом Галаганом губернському земству. Доброчинник пожертвував 19 десятин власної землі під забудову училища, яке стало першим технічним навчальним закладом у губернії⁷⁰⁴.

У 1894 році в училищі навчалось 112 учнів, а утримувалося воно за рахунок різних джерел, а саме: коштів губернського земства (20 тис. руб. щорічно); повітових земств та приватних осіб (125 руб. щорічно за кожного з учнів); самих учнів, які сплачували по 10 руб. щорічно за навчання; виручки від продажу виробів майстерні й за роботу парової училищної молотилки в економіях регіону⁷⁰⁵. У 1986 році це училище було переведене в Полтаву і стало називатися *Полтавським ремісничим училищем*.

Курс навчання у ньому був п'ятирічним. Заняття в класах продовжувалися з 1 вересня до 29 червня. Майстерні працювали цілий рік, оскільки учні поділялися на дві групи, кожна з яких мала лише місяць канікул,

⁷⁰² Там само. – С.4.

⁷⁰³ Там само. – С.5.

⁷⁰⁴ *Письмо* Г.П. Галагану от М. Лестрового с просьбой сообщить время открытия и программу преподавания Дегтярского ремесленного училища. 12 июня 1878. – ЦДІАУК. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 317. – 1878. – Арк.3-4.

⁷⁰⁵ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1894 г. – ЦДІАУК. – К., 1895. – С.5.

а інший час працювала в майстернях, яких в училищі було чотири: слюсарна, ковальська, столярна й ливарна⁷⁰⁶.

Після переведення навчального закладу в Полтаву у ньому стали навчати слюсарів, ковалів, ливарників, столярів, а згодом підготовка велася й на художньо-слюсарному відділенні, яке очолив випускник Петербурзької академії мистецтв С. Малов⁷⁰⁷.

Чернігівське Олександрівське ремісниче училище, засноване у 1888 році, утримувалося за рахунок місцевої казни. Почесним його попечителем довгий час був міський голова, відомий доброчинник і меценат О. Ханенко; директор цього училища, випускник Московського технічного училища, викладав механіку, фізику, малювання й правопис. Навчально-виховний процес здійснювався на основі статуту, за зразок для якого взяли статут Дегтярівського ремісничого училища. У навчальному закладі учнів навчали кільком ремеслам: столярному, слюсарному, ковальському й токарному⁷⁰⁸.

Харківське ремісниче училище імені Його імператорської величності було відкрите у 1886 році завдяки доброчинним пожертвам штабс-капітана М. Тихоцького (10 тис. руб.), міського гласного Я. Скриннікова (будинок вартістю в 30 тис. руб.), купця Г. Кузьміна (за заповітом залишив училищу 2 тис. руб.). За кілька років було побудовано майстерні, склад, акумуляторну, трамвайне депо. Училище надавало ремісничу освіту за спеціальностями слюсаря, коваля, механіка, столяра. Випускники навчального закладу

⁷⁰⁶ Там само. – С.6.

⁷⁰⁷ *Полтавський* технікум харчових технологій : історія виникнення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ptxtnuht.pl.ua/index.php>.

⁷⁰⁸ *Памятная* книжка Киевского учебного округа за 1890 г. – Черниговская губерния. – К., 1890. – С.49-74. *Памятная* книжка Киевского учебного округа за 1900 г. – Черниговская губерния. – К., 1901. – С.34-37. *Устав* Черниговского ремесленного училища. – ДАЧО. – Чернигов. – Ф. 229. – Од. збер. 176. – 1892. – С.1-14. *Шара Л.* Чернігівське виборне управління : здобутки в царині освіти (70–90-ті роки XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 24–34.

працювали на заводах та в майстернях Харківської губернії, а також машиністами та помічниками машиніста на залізниці⁷⁰⁹.

Богодухівське ремісниче училище, відкрите у 1892 р., на земські кошти надавало ремісничу освіту за спеціальностями чоботаря, чинбаря, млинаря. У місті *Лебедине* земством було відкрите *ремісниче училище* для викладання столярно-токарного, корзиночного та чоботарного ремесел; у селі *Штеповка* – *ремісниче училище* для викладання ковальського та слюсарного ремесел; у селі *Будники* казенна сільська учбова реміснича майстерня для навчання по догляду та виготовленню сільськогосподарських знарядь і машин; у селі *Межиріччі* – *гончарна майстерня* зі зразковим горном і т. д.⁷¹⁰.

Історичні дані свідчать, що у 1901 році в Харківській губернії нараховувалося вже 12 ремісничих училищ.

Михайлівське ремісниче сільськогосподарське училище було засноване в 1890 році на кошти Івана Николовича Терещенка при Іскринській економії в Сумському повіті Харківської губернії. Учні отримували навички ведення сільського господарства, а також ремесел, що обслуговували цей процес. До училища приймали дітей, старших 14 років. При цьому І. Терещенко утримував переважну більшість учнів власним коштом (серед них було кілька сиріт). Школа була названа на честь сина добродійника, який продовжував нею опікуватися на початку ХХ століття – побудував новий двоповерховий будинок. До 1913 року це училище закінчили 178 чоловік, з яких третина залишилася працювати в маєтках і на заводах сім'ї Терещенків⁷¹¹.

У 1903 році на кошти поміщика К. Голубєва було відкрите *Пархомівське ремісниче училище*, яке діяло спочатку при церковно-парафіяльній школі. У цьому навчальному закладі готували механіків парових і нафтових двигунів,

⁷⁰⁹ Богатчук С. С. Залізничний транспорт України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (Соціально-економічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. С. Богатчук. – К., 2000. – С.13.

⁷¹⁰ Отчет попечителя Харьковского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1897 г. – ДАХаО. – Х., 1898. – С.9-36.

⁷¹¹ Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина ХІХ – поч. ХХ ст.) / Т. М. Ніколаєва // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 87.

молотарок та інших сільськогосподарських механізмів⁷¹². Одним із перших у Російській імперії єврейським ремісничим навчальним закладом стало *Житомирське єврейське ремісниче училище*, засноване у 1862 р., яке надавало відповідну освіту за спеціальностями слюсаря, коваля, столяра⁷¹³.

Реміснича освіта в Катеринославі поклала початок усій системі освіти цього міста, оскільки першим навчальним закладом тут стала реміснича школа при літейно-гарматному заводі. Її метою була безпосередня підготовка учнів до роботи на підприємстві. Школу було засновано у 1815 році й називалася вона гірничою. З 1881 року, коли Катеринослав став повітовим містом, у ньому стали з'являтися міські училища з різним терміном навчання. Окрім загальноосвітніх предметів, в училищах допускалося вивчення ремесел, але тільки в позанавчальний час. У 90-ті роки XIX століття ремісничі класи стали відкриватися при багатьох навчальних закладах міста. При їх організації не переслідувалося широких професійно-навчальних цілей, а була спрямованість на надання можливості додаткового заробітку для випускників. Навчання в ремісничих класах було досить ґрунтовним і продовжувалося чотири роки. Його результати представлялися у вигляді власноруч виготовленого виробу, за яким оцінювався рівень умінь та навичок з обраного ремесла. Так учень, який опановував столярне ремесло, повинен був протягом навчального року виготовити один письмовий чи обідній стіл, три круглих столики, одну буфетну й одну книжкову шафу, певну кількість віконниць та ставень. Учні, які готувалися за ковальським і слюсарним ремеслом, повинні були виготовити прилад для зуборізного станка, ваги, замки, ножі для розколювання цукру⁷¹⁴.

⁷¹² *Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г.* – ЦДІАУК. – К., 1904. – С.4-49.

⁷¹³ *Дело переписки относительно порядка разрешения на открытие как отдельных ремесленных училищ, так и ремесленных классов при учебных заведениях ведомства Министерства Народного Просвещения.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 35. – Спр. 7. – 1869. – Арк. 1–12. *Положение о Житомирском еврейском ремесленном училище // Сборник Постановлений по Министерству народного просвещения.* 29 июля 1861 г. – СПб., 1865. – Т. 3 : Царствование императора Александра II. 1855–1864 гг. – 1865. – С. 311–319.

⁷¹⁴ *Образование в Луганске [Электронный ресурс] // Информационный портал Луганска. Образование.* – Режим доступа : <http://www.portal.lg.ua/>.

У 1867 році було засновано *Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище*. Заслуга в його створенні належить викладачу Єлисаветградського кавалерійського училища М. Ф. Федоровському і дружинам офіцерів училища О.М. Резановій та О.І. Некрасовій. В училищі від часу створення працювало 12 учителів, навчалось 180 учнів. Діяльність цього навчального закладу регламентувалася власним Статутом, у якому зазначалося, що училище створене з метою навчання майбутніх ремісників «з середовища російського населення, в якому ремесел переважно взагалі немає, і дати християнське, моральне й практичне виховання тим дітям з найбільш вихідних верств населення, які, залишившись без нагляду й засобів до життя, стануть з часом лише тягарем для суспільства»⁷¹⁵. У Єлисаветградському ремісничому училищі навчали столярному, різьбярському, токарному, шорному, чоботарному й палітурному ремеслу; дівчатка вивчали білошвейну справу, дамську моду, гаптування. Учні старших класів вивчали додатково шовківництво й бджільництво, для чого було закладено навчальний фруктовий сад «Альгамбра», в якому у вільний від занять час учні працювали, займалися посівом сільськогосподарських рослин і посадкою дерев, їх щепленням⁷¹⁶.

З 1905 року в Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі було відкрито п'ятирічне відділення з майстернями для хлопчиків. Результатом навчання могло також бути право на викладання в початкових училищах.

Сам засновник цього ремісничого училища викладав у ньому садівництво й шовківництво, постійно підтримував його фінансово. Деяку частину коштів вдавалося зібрати під час численних концертів, спектаклів, продажу виробів учнів училища.

Історіографічні документи стверджують, що за змістом навчання, майстерністю викладачів та правилами внутрішнього розпорядку це було одне з

⁷¹⁵ *Калініченко Н.А.* Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина XIX – XX століття : [монографія] / Н. А. Калініченко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – С.61-62.

⁷¹⁶ Там само. – С.62.

найкращих ремісничих училищ не лише на Правобережній Україні, а й у всій Російській імперії⁷¹⁷.

Гнедінське центральне ремісниче училище Олександрівського повіту Катеринославської губернії було відкрите внаслідок плідної діяльності засновано 1881 року Товариства поліпшення народної праці. Товариство мало на меті створити мережу ремісничих навчальних закладів для підготовки дітей та молоді до роботи в традиційних для цієї місцевості ремеслах⁷¹⁸.

Варто зазначити, що загалом на Катеринославщині реміснича освіта була пріоритетним об'єктом уваги земської влади. Так у 1869 році губернське земство вирішило в кожному повіті відкрити ремісничу школу. Проте ці плани стали здійснюватися через два десятиліття, коли було створене Товариство поліпшення народної праці в пам'ять Царя-визволителя Олександра II⁷¹⁹.

Крім ремісничих училищ, у кінці XIX століття в системі освіти України створювалися й **ремісничі класи**. Ремісничі класи, однак, навіть за умов прагнення досягти відповідного рівня навчання й виховання учнів, не могли дати такої професійної підготовки, як спеціалізовані ремісничі навчальні заклади. Головним гальмом у розвитку ремісничої освіти у таких класах, як вважали самі освітяни досліджуваного періоду, була нестача матеріальних засобів на обладнання й діяльність навчальних майстерень та проблеми з щорічним утриманням класів⁷²⁰. Низький рівень матеріально-технічного забезпечення ремісничих класів (почасти в них були в наявності лише

⁷¹⁷ Там само. – С.64.

⁷¹⁸ Михайлова М. В. Общественно-педагогические и просветительские организации дореволюционной России : [монография] / М. В. Михайлова. – М. : ИТП и МИО РАО, 1993. – С.171-184. Пузанов М. Очерки по истории профессионально-технического образования Украинской ССР / М. Пузанов, Г. Терещенко. – К. : Вища школа, 1980. – С.4-5. *Российская педагогическая энциклопедия* : в 2-х томах / [под редакцией В. В. Давыдова]. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 1999. – Том 2. – 1999. – С.329-331.

⁷¹⁹ М. О. Каршиев і професійна освіта в Олександрівському повіті Катеринославської губернії [Електронний ресурс] / Р. Р. Марутян. – Режим доступу : <http://www.zsu.zp.ua/>. Михайлова М. В. Общественно-педагогические и просветительские организации дореволюционной России : [монография] / М. В. Михайлова. – М. : ИТП и МИО РАО, 1993. – С.183-218.

⁷²⁰ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. – ЦДДАУК. – К., 1904. – С.3.

примітивні інструменти й приладдя), відсутність спеціальних приміщень для навчальних майстерень, а також складність, а іноді й неможливість забезпечити процес навчання спеціально підготовленим майстром – стали головними перешкодами в розвитку ремісничої освіти в класах при загальноосвітніх навчальних закладах.

Таблиця 13.1

**Відомості про ремісничі класи Київського учбового округу в кінці
XIX століття**

При якому навчальному закладі створено ремісничий клас	Напрямок ремісничої підготовки	Кількість учнів	Примітка
1	2	3	4
Бердичівське міське двокласне училище	Столярно-токарний, слюсарно-ковальський	31	Трирічний курс навчання; учні виготовляли ліжка, умивальники, вішаки, відра, ножі тощо; крім практичного виготовлення предметів, викладалося технічне креслення (3 год. щотижня).
Бердичівське двокласне початкове єврейське училище	Столярно-токарний	19	Курс навчання трирічний. Учні віком від 12 до 16 років. Бібліотека ремісничого класу в 1896 році нараховувала 9 томів книг.
Києво-Плоцьке однокласне приходське чоловіче училище	Палітурний, картонажний	?	Заняття відбувалися півдня після обіду. Уроки проводив учитель приходського училища.
Борщагівське двокласне сільське училище	Столярний	?	Навчання проводить фаховий столяр.
Пархомівське двокласне сільське училище	Столярний	?	Навчання проводить фаховий столяр за 7 руб. щомісяця. У майстерні не вистачає інструментів.
Ружинське двокласне сільське училище	Столярний	?	Навчання проводиться під керівництвом учителя цього училища.
Таганчеське двокласне сільське училище	Столярний, шорний	48	Учні виготовляють стільці, столи, табуретки, шафи, вішаки, рамки для ікон і картин, віконні рами та ін.; шують чоботи, черевики і туфлі, а також ремонтують взуття. Не вистачало інструментів для навчання ремеслу.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Смілянське приватне двокласне початкове училище	Слюсарний, токарний, палітурний, різницький, покрівельний, випилувальний	34	Ремісничий клас засновано при цукрово-рафінадному заводі графів Бобринських в м. Сміла Черкаського повіту. Училище спрямоване на підготовку хлопчиків до вступу в технічні й комерційні училища.
Мурафське двокласне сільське училище	Ковальсько-слюсарний, столярно-токарний	22	Ремеслу навчаються всі бажаючі, котрі підходять по віку.
Проскурівське двокласне міське училище	Столярний	?	
Балтське однокласне початкове єврейське училище	Столярно-токарний	14	Навчання ремеслу проводиться 2 години на день. Викладачів два: один викладає столярно-токарне ремесло, інший – технічне креслення.
Боришківське однокласне народне училище	Палітурний	?	Викладання проводить учитель училища.
Заславське двокласне міське училище	Столярно-токарний	6	Кошти ремісничого класу досить обмежені, тому виробів учні виробляють небагато.
Могилівське однокласне початкове єврейське училище	Слюсарно-ковальський, столярний	26	Учні виготовляли: столи, етажерки, вішаки, ліжка, стільці, балконні решітки, висячі й внутрішні замки, сікачі, машинки для рубання цукру, складні столи й стільці, вмивальники, ваги, ліжка.
Житомирське однокласне міське приходське училище	Столярно-токарний, ковальсько-слюсарний, цегельний	38 ?	Вироби учнів виготовляються як на замовлення, так і для вільного продажу. Учнівські вироби під час публічного акту виставляються в залі міської управи, де всі бажаючі могли їх купувати й оглядати.
Кременецьке однокласне початкове єврейське училище	Палітурний	15	Учні працюють переважно на виконання приватних палітурних замовлень.
Межирічське однокласне початкове сільське училище	Шорний, чоботарний	37	Учні виготовляють черевики, чоботи та інші прості предмети зі шкіри.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Рівненське однокласне початкове єврейське училище	Столярно-токарний, палітурний	19	У палітурному класі виготовляються зошити, папки, портфелі й деякі картонажні вироби.
Острозьке однокласне початкове училище	Слюсарно-ковальський	13	Утримується за рахунок місцевої єврейської громади.
Сваромське двокласне сільське училище	Столярний	15	Виготовляли лави, шкільні дошки, шафи.
Кирилівське сільське однокласне училище	Шорний	?	Засноване на кошти попечителя училища Ф. М. Гузарського.
Милорадівське сільське однокласне початкове училище	Столярно-токарний	11	Матеріали для роботи класу придбано місцевим земством.
Березово-Лукське сільське однокласне початкове училище	Швацький	10	Учні виробляли простий селянський одяг.
Петровське двокласне сільське народне училище	Швацький	23	Виготовляли верхній селянський одяг та білизну.
Кустоловське сільське однокласне народне училище	Столярний	6	-
Білоцерківське двокласне сільське училище	Швацький	16	Матеріали для шиття й приладдя придбано за рахунок почесного блюстителя училища.

Окрім того, у ремісничих класах відводилося менше годин на вивчення ремесла, аніж в спеціалізованих ремісничих навчальних закладах. Особливо це впливало на вивчення учнями креслення, малювання, спеціальних технічних предметів. Керівники загальноосвітніх навчальних закладів та училищне начальство в різних учбових округах вважали, що збільшення асигнувань на розвиток ремісничих класів мало дати хороші результати в ремісничій підготовці учнів, а також заохотити приватних осіб до збільшення пожертв на підготовку учнів до певного виду професійної діяльності⁷²¹.

Незважаючи на існуючі перешкоди, кількість ремісничих класів протягом другої половини XIX – початку XX століття помітно зростала. Так попечитель Київського учбового округу писав, що в 1904 році може бути відкрито 10 нових

⁷²¹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. – ЦДІАУК. – К., 1904. – С.3-4. *Zasztowt L. Polskie szkoły ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914 / L. Zasztowt // Rozprawy z dziejów oświaty. – 1990. – Т. XXXIII / 90. – S. 87–101.*

ремісничих класів. У цей час в окрузі існувало вже 47 ремісничих класів, а саме:

- при міських і сільських народних училищах – 34⁷²²;
- при єврейських училищах – 13⁷²³.

Серед типових ремесел, яким навчали в системі ремісничої освіти досліджуваного періоду, в ремісничих класах переважали столярно-токарне (19 відділень і класів), слюсарно-ковальське (11 відділень і класів), що пояснювалося необхідністю знань саме таких ремесел у сільському господарстві⁷²⁴.

Учнями ремісничих класів і відділень ставали переважно учні тих училищ, при яких засновувалися вказані класи. У 1904 році в ремісничих класах по Київському учбовому округу налічувалося 856 учнів.

Про деякі ремісничі класи й відділення, що були створені й діяли протягом досліджуваного нами періоду, збереглися більш повні відомості. Так при *Єрешковському* двокласному сільському училищі Сквирського повіту було засновано у 1899 році столярно-токарний ремісничий клас, у якому навчалися учні першого й другого класів. Навчання цьому ремеслу, як свідчать історичні дані, мало практичне сільськогосподарське спрямування, а метою було навчити дітей виготовляти й ремонтувати нескладний сільськогосподарський інвентар. Майстер, який викладав учням ремесло, мав практичну підготовку, а учнів у 1903 році нараховувалося 48⁷²⁵.

Столярно-токарний клас при *Бердичівському* двокласному єврейському училищі було створено у 1891 році. Він утримувався за рахунок: свічного збору

⁷²² *Годовой отчет о состоянии училищ, подведомственных дирекции училищ.* – ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 981. – Арк.9. *Годовые отчеты учебных заведений Волынской губернии (1843–1844 гг.), (1864–1866 гг.), (1868–1870 гг.).* – ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 649. – Арк.7-10. *Дело управления Киевского Учебного Округа об открытии ремесленных классов при 2-классных и одноклассных училищах.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 51. – 1874. – Стіл 3. – Арк.12-19.

⁷²³ *Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г.* – ЦДІАУК. – К., 1904. – С.4.

⁷²⁴ Там само. – С.5.

⁷²⁵ Там само. – С.8.

(100 руб.); коробкового збору (400 руб.); 100 руб. надавав тимчасовий комітет з розповсюдження серед євреїв ремісничої освіти. Але найбільше коштів на діяльність класу надходило від продажу виробів (меблів) самих учнів⁷²⁶.

При *Фастівському* двокласному сільському училищі було засновано клас слюсарно-ковальського ремесла, який існував на кошти самого училища. Учитель-майстер мав ремісничу освіту, а учнів у 1903 році було 16.

Столярне й шорне відділення при *Таганчеському* двокласному сільському училищі Канівського повіту існували з 1882 року, учнів у 1903 році було 29.

Столярне й ткацьке ремісничі відділення при *Райгородському* двокласному сільському училищі існували за рахунок пожертви почесної блюстительниці училища В.М. Ханенко, яка найняла для цього досвідчених майстрів. Як зазначав попечитель учбового округу, «навчання ткацькому ремеслу, такому необхідному в селянському житті, при співчутливому ставленні засновниці, повинно дати хороші результати й стати прикладом для інших училищ»⁷²⁷.

Ремісничі відділення, створені наприкінці ХІХ століття при *Мартинівській та Онуфріївській* земських школах Олександрійського повіту Херсонської губернії, навчали дітей столярної й токарної справи. Мартинівське відділення створювалося за ініціативи землевласника І. Горовиця, який побудував для нього приміщення, придбав власним коштом навчальне приладдя, літературу, верстати. Учні, окрім виготовлення предметів домашнього вжитку, проводили ремонтні роботи⁷²⁸.

Ремісничі відділення при *Хотинському повітовому училищі* було відкрито у 1865 році, тут готували за спеціальностями: столярне, токарне, шкіряне виробництва. А в 1866 році було відкрите ще чоботарне та черевичне відділення, завдяки чому кількість учнів зростає з 50 до 80 чоловік, із них токарів – 18, столярів – 24, римарників – 16, чоботарів і черевичників – 22. Учні

⁷²⁶ Там само. – С.8.

⁷²⁷ Там само. – С.9.

⁷²⁸ *Калініченко Н. А.* Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина ХІХ – ХХ століття : [монографія] / Н. А. Калініченко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – С.65.

виготовляли різного роду меблі, саквояжі, чемодани, портмоне, токарні вироби, вази, черевики та чоботи. Навчання проводилося протягом року, по чотири рази на тиждень після обіду: літом по 3 – 6 годин, зимою по 2 – 4 години. Це відділення було відкрите на кошти від спектаклів, що готувалися учнями училища. Його діяльність забезпечувалася також за рахунок реалізації речей, які виготовлялися учнями⁷²⁹.

У 1901 році ремісничі відділення були відкриті при *Новгородківській та Інгулокам'янській* земських школах у Єлисаветградському повіті, де навчали садівництву, городництву та кільком основним ремеслам – гончарному, кравецькому, столярно-токарному, ковальському⁷³⁰.

На початку ХХ століття дедалі частіше стали створюватися **жіночі ремісничі навчальні заклади**. Так у Києві в 1878 році було засноване Олександрівське жіноче ремісниче училище зі своїм особливим статутом, про що в архівних документах зазначено: «зміст Статуту училища полягає в наступному: назва училища надається в пам'ять позбавлення Государя від загрози 2 квітня 1879 року і має на меті надати засоби до навчання дітей жіночої статі грамоті, корисним ремеслам і домогосподарству. В училище приймаються приходящими й пансіонерками переважно діти загиблих і поранених у російсько-турецькій війні 1877 року. Предметами навчання понад загальноосвітні є такі: елементарні відомості про догляд за домашніми тваринами, шовковичними черв'яками, бджолами, садом і городом, гігієна, креслення, малювання, наскільки це необхідно для вивчення ремесла. Обсяг викладання – у межах двокласного міського училища міністерства народної освіти. Окрім того, в училищі навчатимуть: шовківництву, швейному й чоботарному мистецтвам і виготовленню капелюшків, а також пранню білизни,

⁷²⁹ *Сведения о состоянии ремесленных школ при учебных заведениях Бессарабской дирекции училищ // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1867. – № 7. – С. 178–182.*

⁷³⁰ *Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина ХІХ – ХХ століття : [монографія] / Н. А. Калініченко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – С.66.*

фарбуванню тканин, приготуванню їжі тощо... в училищі вчити дітей з 12-річного віку протягом трьох років»⁷³¹.

У другій половині XIX століття планувалося створити кілька типів жіночих професійних шкіл, серед яких і школи, що надавали ремісничу освіту:

1. Школи із загальноосвітнім курсом в обсязі початкового училища й викладанням рукоділля.

2. Школи з підвищеним рівнем початкової освіти та наданням професійної освіти – ремесла модистки, білошвейки, швачки і т.д.

3. Школи, що одночасно давали і загальноосвітню, і ремісничу освіту і мали як загальне, так і ремісниче відділення. У ремісничому відділенні близько 80% часу відводилося навчанню ремеслам.

4. Ремісничі жіночі школи для навчання дорослих жінок, які завершили навчання в початковому училищі й могли стати швачками, гаптувальницями тощо⁷³².

Жіноча реміснича освіта не випадково стала актуальною в кінці XIX століття. Дедалі більше жінок стали залучатися до виробничої, а не лише домашньої праці, що вимагало певної попередньої професійної підготовки. Водночас із прийняттям «Головних положень про промислові училища» (1888 р.) при Міністерстві народної освіти було засновано спеціальну комісію з питань жіночої професійної освіти. Попередньо пропонувалося два типи жіночих професійних шкіл. У школах першого типу визначався семирічний термін навчання, з яких: п'ять років загальноосвітньої підготовки і два роки ремісничої. У школах другого типу повинно було вводитися чотирирічне навчання, причому всі предмети (і загальноосвітні, й ремісничі) мали вивчатися одночасно. Ці типи навчальних закладів так і не були реалізовані на практиці, тому жіноча реміснича освіта продовжувала розвиватися стихійно; лише в 1900

⁷³¹ Доклад по ходатайству госпожи Гарнич-Гарницкой об учреждении в Киеве Александровского женского Ремесленного Училища. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 158. – 1878. – Арк.2.

⁷³² Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СРСР. Вторая половина XIX века / [под ред. А. И. Пискунова]. – М. : Педагогика, 1976. – С.64-72.

році було створено спеціальний відділ МНО, який здійснював керівництво існуючими жіночими професійними навчальними закладами⁷³³.

Документи свідчать, що кількість ремісничих навчальних закладів на початку ХХ століття невпинно зростала. Так у 1911 р. у п'яти губерніях Київського учбового округу діяло 18 ремісничих училищ і ремісничих шкіл. Щодо ремісничих класів та відділень, то їх кількість відстежити досить складно, оскільки вона постійно змінювалася. Серед зазначених 18 ремісничих навчальних закладів було 4 училища: Київське Олександрівське ремісниче училище (засноване у 1874 році Київським міським управлінням); Полтавське ремісниче училище (засноване у 1878 році, яке належало до відання Міністерства народної освіти Російської імперії); Чернігівське Олександрівське ремісниче училище (засноване у 1888 році); Глухівське імені таємного радника М. А. Терещенка ремісниче училище (відкрите в липні 1899 року) і 14 шкіл, а саме: нижча реміснича школа при Клинцовському середньому 7-класному технічному училищі (1895 р.); Чорнобильська нижча реміснича школа (1899 р.); Мринська нижча реміснича школа (1900 р.); Остерська нижча реміснича школа (1901 р.); Кагарлицька нижча реміснича школа (1902 р.); Київська нижча реміснича школа (1902 р.); Бердичівська школа ремісничих учнів (1903 р.); Брацлавська нижча реміснича школа (1907 р.); Чеботарська нижча реміснича школа імені Михайла Степановича Іванини (1907 р.); Ново-Ушицька нижча реміснича школа імені барона Павла Павловича Местмахера (1908 р.); Кролевецька нижча реміснича школа (1909 р.); Кам'янець-Подільська нижча реміснича школа імені Його імператорської величності спадкоємця цесаревича і

⁷³³ *Зессель Н. Х.* Женское профессиональное образование и женское профессиональное училище / Н. Х. Зессель // Семья и школа. – 1880. – № 14. – С. 120–124. *Рослякова А. И.* Из истории женского профессионального образования / А. И. Рослякова // Российские женщины и европейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь 2001 г. / [сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин]. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 149–157.

великого князя Олексія Миколайовича (1910 р.); Житомирська нижча реміснична школа (1911 р.); Черкаська нижча реміснична школа (1911 р.)⁷³⁴.

Як свідчать результати аналізу опрацьованих історичних матеріалів, з початку ХХ століття ремісничі навчальні заклади ставали дедалі більш численними, а кількість учнів у них почасти досягала двохсот. Так у Київському Олександрівському ремісничому училищі на 1 січня 1910 року було 170 учнів, які навчалися на трьох відділеннях і могли опанувати одну з п'яти спеціальностей⁷³⁵.

Загалом у 1909 році в Київському учбовому окрузі було 4 ремісничих училища, 1 школа ремісничих учнів, 10 нижчих ремісничих шкіл⁷³⁶.

Як свідчать архівні матеріали, ремісничі училища були переважно самостійними навчальними закладами. Так з усього представленого списку лише одна реміснична школа діяла при технічному училищі. Однак на початку ХХ століття деякі ремісничі навчальні заклади самі реформувалися у технічні училища; наприклад, Клинцовське ремісниче училище з 1 липня 1902 року було трансформоване у середнє семикласне технічне училище в поєднанні з нижчою ремісничою школою⁷³⁷.

У ремісничих училищах і школах учнів навчали різним ремеслам, наприклад:

- у Київському – слюсарному, ковальському, столярному, токарному, різницькому й чоботарському;
- у Чернігівському – слюсарному, токарному, ливарному;

⁷³⁴ *Ведомости* о состоянии народных училищ Волынской губернии. – ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 821. – Арк.6-11. *Ведомости*, рапорты, переписка и другие материалы о состоянии учебных заведений Волынской губернии. – ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 950. – Арк.7-39. *Ведомость* об учебных заведениях проектируемых на открытие в Киевской губернии (сред. учеб. завед, ремесленные учи-ща, и 4 кл. город. училища). – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 159. – Спр. 61 г. – Арк. 4. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1911 год. – ЦДІАУК. – К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1912. – С.4.

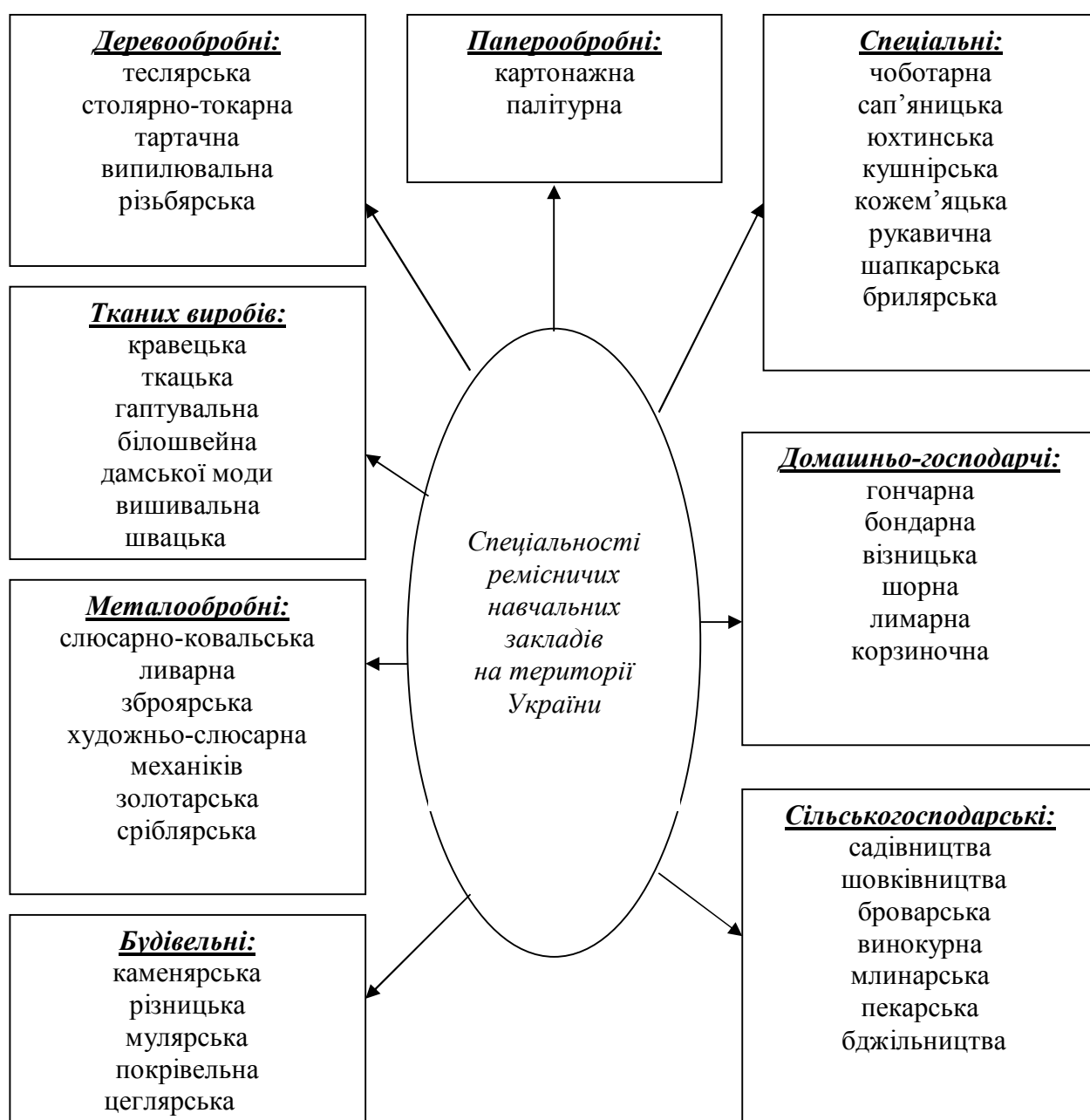
⁷³⁵ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год. – ЦДІАУК. – К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1910. – С.5-23.

⁷³⁶ Там само. – С.5-23.

⁷³⁷ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1902 г. – ЦДІАУК. – К. : Тип-я Кушнерев и К, 1903. – 107 с.

- у Полтавському – слюсарно-токарному, ковальському, ливарному, столярно-модельно-різницькому;
- у Глухівському – слюсарно-ковальському й столярно-модельному;
- у переважній більшості нижчих ремісничих шкіл – слюсарно-ковальському, столярно-токарному;
- у Кролевецькій – слюсарно-ковальському, столярно-токарному й ткацькому.

Загальна структура спеціальностей, що надавалися ремісничими навчальними закладами в Україні, представлена на рис. 13.2.

**Рис. 13.2. Перелік основних спеціальностей, що надавалися
ремісничими навчальними закладами в Україні в кінці XIX – на початку
XX століття**

Таким чином, проведене дослідження дає змогу констатувати, що створення ремісничих навчальних закладів в Україні мало виражений регіонально-економічний характер і детермінувалося потребами регіону в тих чи інших робітничих кадрах. В останні десятиліття XIX століття в Україні стали активно засновуватися ремісничі класи, які надавали можливість отримати ремісничу освіту разом із загальноосвітньою, що значно полегшувало їх організацію і змістове наповнення.

Як свідчать проаналізовані історичні матеріали, ремісничі училища були переважно самостійними навчальними закладами; натомість на початку XX століття вони могли реорганізовуватися у технічні чи промислові навчальні заклади.

Серед проаналізованих нами навчальних закладів на особливу увагу заслуговує діяльність єврейських ремісничих класів та шкіл, оскільки вони створювалися, як правило, зусиллями місцевих етнічних громад і були своєрідними чинниками професійної соціалізації дітей єврейської національності. Окрім того, єврейська громада України активно долучилася до розвитку системи професійно-технічної освіти інших рівнів, комерційних та реальних училищ, політехнічних та технологічних вищих навчальних закладів⁷³⁸.

13.2. Особливості підготовки майбутніх ремісників

Навчальний процес у переважній більшості ремісничих училищ та шкіл України в досліджуваній період тривав з 25 серпня до 15 липня, з вихідними

⁷³⁸ *Іващенко О. М.* Євреї Волині : Кінець XVIII – початок XX століття / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : Волинь, 1998. – С.68-87. *Stanislawski Michael.* Tsar Nicholas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia : 1825–1855 / Stanislawski Michael. – Philadelphia, 5743/1983. – S.103.

днями в неділю, на релігійні та державні свята («табельні дні»), а також на канікули – з 20 грудня до 7 січня.

З 8 по 26 травня щороку в ремісничих навчальних закладах відбувалися «перевідні» іспити. У закладах, де існували ремісничі класи чи відділення, такі «перевідні» іспити узгоджувалися із загальним графіком навчального процесу. Як свідчать звіти попечителів учбових округів, до 1907 року «перевідні» іспити були обов'язковими у всіх класах за всіма предметами; однак згодом учні здавали іспити лише з тих предметів, вивчення яких завершувалося. Після їх проведення у кожному класі учні ремісничих училищ і шкіл продовжували працювати лише в навчальних майстернях⁷³⁹.

Початок ХХ століття можна співвіднести з активізацією діяльності Міністерства народної освіти, яке визначило коло питань, вирішення яких було актуальним і поліпшувало якість ремісничої освіти в школах. Вивчивши одержані від Міністерства народної освіти пропозиції про стан викладання ручної праці й ремесел у початкових навчальних закладах, відділ Ученого комітету Міністерства з технічного і професійного навчання дійшов висновку, що однією з найістотніших причин, які гальмували розвиток справи, була матеріальна незабезпеченість переважної більшості класів ручної праці та ремісничих відділень у згаданих закладах⁷⁴⁰.

Були й інші причини, до яких можна віднести: нестачу навчального часу, що виділявся на заняття з трудового навчання; необов'язковість вивчення предмета; неможливість забезпечити попит учнів на навчання через відсутність приміщень, належного устаткування, відповідної кваліфікації вчителів і коштів⁷⁴¹.

⁷³⁹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1911 год. – ЦДІАУК. – К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1912. – С.12.

⁷⁴⁰ *Общий план* технического и профессионального образования в Империи. – СПб. : [б. и.], 1884. – С.113-119.

⁷⁴¹ *О состоянии* проф. образования в Волынской губернии. Из общего описания Волынской губернии за 1914–1923гг. – ДАЖО. – Ф. 327. – Оп. 2. – Од. зберіг. 36. – Арк. 92–93.

Навчальна діяльність ремісничих навчальних закладів здійснювалася за традиційною класно-урочною системою. Однак позитивним у цій діяльності, порівняно з іншими навчальними закладами, що існували на теренах України в цей період, можна вважати нижчий рівень формалізму і догматичності в цих закладах, що пояснювалося специфікою методики викладання й організації навчального процесу. Вивчення окремого чи кількох ремесел, практичні заняття зі спеціальних предметів та виробнича діяльність визначали можливість застосування таких форм навчання, як навчальні екскурсії, лабораторні роботи, практика тощо.

Деякі з ремесел, які вивчалися у межах професійної системи освіти, вимагали особливого підходу до організації процесу навчання і могли відбуватися лише за умови його повної індивідуалізації. Так, наприклад, на навчання дзвонарству (виготовленню дзвонів для християнських храмів) приймалися вже досить дорослі учні, які мали певну практику роботи з інших ремесел, наприклад, роботи з металом, ліплення з глини тощо. Термін навчання при цьому був досить тривалим, а форма визначалася як індивідуальне учнівство⁷⁴².

На особливу увагу, на нашу думку, заслуговує створення у галузі ремісничої освіти особливої форми навчання, яка у всьому світі отримала назву «російської системи». Її створення пов'язане з іменем начальника майстерень Імператорського Московського технічного училища інженера-механіка Д.К. Советкіна. Сутність цієї, на той час інноваційної форми навчання, полягала в застосуванні відомого раніше кустарно-ремісничого методу навчання, яке було зумовлене замовленням ринку виробництва і ринку праці: учні набували професійних навичок, тренуючись на виготовленні різноманітних предметів домашнього й промислового вжитку. Викладачі були вимушені пристосовувати навчальний план до таких запитів і тому позбавлені

⁷⁴² Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси : [монография] / Б. А. Рыбаков. – М.–Л. : АН СССР, 1948. – С.520-522. Толочко П. П. Давня історія України : навч. посібник : в 3-х т. / [Ю. С. Асеев, В. Д. Баран, Я. В. Баран, С. О. Біляєва та ін.] ; під ред. П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 2000. – Т. 3: Слов'яно-Руська доба. – 2000. – С.356-361.

можливості реалізувати відомі принципи навчання (насамперед, послідовності й системності, як це рекомендували західні й вітчизняні педагогічні теорії). У зв'язку з цим трудові навички не закріплювалися у свідомості учнів з огляду на обмеженість часу їх формування та необхідність виготовляти вироби, що вимагали інших навичок⁷⁴³.

Інженери Советкін та Платонов (котрий також був керівником навчальних майстерень Московського технічного училища) уперше в історії ремісничої освіти (1868 р.) запропонували чітку наукову організацію професійної підготовки: розділити весь процес навчання ремеслу на окремі трудові прийоми й операції з виготовлення предметів. Після їх закріплення учні переходили до виготовлення самого предмета. Щоправда, цей метод можна було застосовувати лише тоді, коли реміснича школа чи училище не залежали безпосередньо від запитів ринку⁷⁴⁴.

«Російська система» привернула увагу західних теоретиків ремісничої освіти. Голова Бостонського технологічного інституту професор Джордж Ранілі у 1876 році визнав цю систему найбільш раціональною, що призвело до її широкого застосування у всьому світі⁷⁴⁵.

Методика й організація ремісничого навчання за «російською системою» ґрунтувалася на дотриманні таких вимог:

1) ремісник як спеціаліст своєї справи має добре знатися на своєму ремеслі, до найменших подробиць (професіоналізація);

⁷⁴³ *Антология педагогической мысли: в 3 т. / [сост. Н. Н. Кузьмин]. – М. : Высшая школа. – 1989. – Т. 2 : Русские деятели и педагоги народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании. – 1989. – С.61-86. Цимринг С. Я. Страницы истории профессионального и технического образования России / С. Я. Цимринг, Ю. С. Кузнецов. – СПб., – 1996. – С.34-39.*

⁷⁴⁴ *Богуславский М. В. Ценностные ориентации российского образования в первой трети XX века / М. В. Богуславский // Педагогика. – 1996. – № 3. – С. 72–75.*

⁷⁴⁵ *Антология педагогической мысли: в 3 т. / [сост. Н. Н. Кузьмин]. – М. : Высшая школа. – 1989. – Т. 2 : Русские деятели и педагоги народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании. – 1989. – С.61-86. Цимринг С. Я. Страницы истории профессионального и технического образования России / С. Я. Цимринг, Ю. С. Кузнецов. – СПб., – 1996. – С.34-39.*

2) хороший ремісник має вміти реалізувати не лише відомий йому вид ремісництва, а й виконати будь-яку нову роботу, якщо тільки йому надано креслення виробу (наявність спеціальної теоретичної підготовки);

3) кожен ремісник має оцінити вартість замовлення до початку роботи, а після її закінчення – дати повний звіт про використані матеріали й затрати робочої сили (елементарна економічна підготовка);

4) хороший ремісник повинен постійно прагнути до засвоєння нового у своїй справі, пов'язаного з прогресом у промисловості й науці (здатність до самоосвіти).

Засновники нової методики виклали свої пропозиції щодо організації діяльності типового ремісничого училища в Російській імперії за таким планом:

1) приймати дітей до ремісничих училищ не молодших 13 років;

2) вступники повинні мати загальноосвітню підготовку на рівні міського училища;

3) предметами навчання мають бути обов'язково: столярне, токарне та модельне ремесло, а також слюсарне та ковальське;

4) загальноосвітні предмети для вивчення у ремісничих училищах повинні бути наступними: Закон Божий, російська мова, арифметика, малювання як додаток до певного ремесла, технічне креслення, геометрія, елементарні відомості з механіки, технології й опору матеріалів;

5) практичні заняття учнів ремісничих училищ мають визначати головну складову навчального процесу, а тому для них має відводитися по сім годин на день, на інші – чотири години⁷⁴⁶.

На організацію навчально-виховного процесу значно впливала система *фінансування* цих навчальних закладів. Як свідчать звіти попечителів учбових округів, ремісничі училища фінансувалися переважно з трьох основних джерел: коштів державного казначейства; міських надходжень; земських витрат.

Проблема утримання ремісничих навчальних закладів завжди згадувалася у звітному листуванні учбових округів, тому широко представлена в архівних

⁷⁴⁶ Там само.

документах. Так у циркулярі міністра народної освіти від 12 вересня 1909 року до попечителя Київського учбового округу йдеться про необхідність детального розгляду кожного ремісничого навчального закладу окремо, якщо він потребує державного фінансування, і щоб «при поданні прохання про відкриття ремісничих класів враховувалося: при якому двокласному, міському чи повітовому училищі передбачається відкрити ремісниче відділення чи клас ремісничої праці; яку кількість учнів і якому ремеслу планується навчати; відомості про число учнів у місцевих навчальних закладах, що знаходяться на відстані 1-5 верст від школи; відомості про кустарну, фабричну й заводську промисловість даного району з вказівкою про те, якого роду майстрів потребує населення й промисловість; наявність копій постанов міських громад, земств, що сприяють казні у витратах щодо влаштування приміщень, обладнання майстерень і щорічного утримання»⁷⁴⁷.

Щодо сум державного фінансування діяльності ремісничих навчальних закладів, то, як свідчать архівні джерела, рішення про обсяг фінансової підтримки приймалося щороку⁷⁴⁸.

Звіти попечителів учбових округів підтверджують, що найбільшу частку фінансування ремісничих навчальних закладів забезпечували земства (31,3%); за рахунок таких коштів повністю утримувалося, наприклад, Полтавське ремісниче училище⁷⁴⁹. Наступною за значущістю можна вважати фінансову підтримку державної казни (25,8%), далі – міських громад – (21,4%).

Як свідчать досліджені нами історичні матеріали, кошти від замовлень та продажу готових виробів ремісничих навчальних закладів складали запасний фонд цих закладів. Так 10% коштів від річної суми продажу цих виробів

⁷⁴⁷ *Циркуляр* Міністра Народного Просвещения А. Шварцева. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 1. – 1909. – Арк.1-2.

⁷⁴⁸ *Об открытии* Казначейством Киевской Губернии финансирования ремесленных отделений и классов ручного труда при начальных училищах Киевского округа. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 1. – 1906. – Арк.55-57.

⁷⁴⁹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. – ЦДІАУК. – К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1908. – С.19.

видавалося випускникам ремісничих навчальних закладів у вигляді вихідної допомоги⁷⁵⁰.

Цікавим вважаємо досвід заохочення учнів початкових народних училищ до навчання ремеслу: «Якщо ремісничі класи будуть приймати приватні замовлення, то виручена від замовлень сума буде ділитися так: 50% відраховується на користь курсів, а інші 50% – на нагороди учням, які брали участь у виготовленні замовлення, причому 25% видаються на руки учням, а 25% зараховуються до капіталу учня, який видається йому по закінченню курсу»⁷⁵¹.

Ремісничі навчальні заклади мали різний рівень матеріально-технічного забезпечення. Так Київському Олександрівському ремісничому училищу належало два приміщення, а саме: трьохповерховий будинок, де верхній було відведено для кімнат пансіонерів, класу малювання, приймальної лікаря, кімнат фельдшера, вихователя й завідувача школи; на другому поверсі розмістилися навчальні класи, клас креслення, канцелярія, фізкабінет, бібліотека, вчительська й актовий зал; перший поверх містив збірну кімнату учнів, їдальню, кухню, кладову, склад і квартиру майстра. Зауважимо, що цей опис дає змогу зробити висновок про забезпеченість ремісничого училища навчальними приміщеннями. Окрім того, зі звітів попечителів можна зробити висновок про те, що фактично всі працівники ремісничого училища мешкали на його території – майстри, підмайстри, лікарі, вихователі, навіть завідувач⁷⁵². Як правило, майстерні знаходилися в окремих приміщеннях, для навчання ковальському ремеслу існувала окрема кузня.

⁷⁵⁰ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1911 год. – ЦДІАУК. – К. : Типографія Тов-ва Кушнерев и К, 1912. – С.21.

⁷⁵¹ *Настольная* книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения и пр. по школьному и внешкольному образованию народа / [состав. Г. Фальборк, В. Чарнолуский]. – СПб. : Типо-Литография Б. М. Вульфа, 1904. – Т. 3 : Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов. – 1904. – С.1606.

⁷⁵² *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. – ЦДІАУК. – К. : Типографія Тов-ва Кушнерев и К, 1908. – С.6-7.

На початку XX століття Міністерство народної освіти розробило спеціальний зразковий план побудови приміщень для ремісничих училищ. Документи підтверджують, що за таким планом було побудовано приміщення для нижчих ремісничих шкіл – Київської, Кагарлицької, Чорнобильської, Мринської, Остерської та ін.⁷⁵³.

З розвитком ремісничих навчальних закладів накопичувалося необхідне обладнання для роботи майстерень, прилади в лабораторіях, книжковий фонд бібліотек тощо. Так у 1912 році попечитель Київського учбового округу констатував, що вартість майна бібліотек, лабораторій, майстерень складала в ремісничих навчальних закладах 31 459 руб. Щороку ремісничі училища і школи мали змогу купувати нового обладнання на суму близько 10 тис. руб. При цьому найбільшу цінність, на думку попечителя, в той час складало обладнання майстерень Полтавського ремісничого училища, яке коштувало разом більш як 54 тис. руб., та Глухівського – майже на 20 тис. руб. Таке матеріальне становище пояснюється, найімовірніше, тим, що ці училища були найстарішими на території округу і за довгий час змогли накопичити значну кількість необхідних матеріалів і обладнання для роботи в майстернях і класах⁷⁵⁴.

Ремісничі навчальні заклади певним чином впливали на подальшу професійну діяльність своїх випускників. Відомості про *працевлаштування* своїх випускників у історичних документах і матеріалах подаються не завжди, оскільки цей пункт не був обов'язковим у звітах попечителів учбових округів. Однак вони зазначають, що після закінчення ремісничих навчальних закладів учні обирали роботу, пов'язану з отриманою спеціальністю, тобто йшли на

⁷⁵³ Там само. – С.7.

⁷⁵⁴ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1912 год. – ЦДІАУК. – К. : Типографія Тов-ва Кушнерев и К, 1913. – С.14.

службу в приватні майстерні, на фабрики, заводи, залізниці, в судноплавство тощо⁷⁵⁵.

Оскільки попечительства були створені не при всіх ремісничих школах та училищах, то пошуком місць майбутньої професійної діяльності займалися педагогічні ради цих навчальних закладів. Для цього кожен випускник ремісничого навчального закладу отримував детальну рекомендацію, яка давала можливість отримати посаду, що відповідала б рівню професійної підготовленості. Попечителі учбових округів відзначали, що випадків, коли випускник ремісничого навчального закладу не може знайти собі місця роботи, було небагато: «Показником співчутливого ставлення громади і закладів до промислових училищ стало поступове зростання кількості учнів у них, що почасти перевищує число вакансій», – писав у 1903 році попечитель Київського учбового округ. Іноді ремісничі навчальні заклади, крім рекомендацій, видавали також одноразові субсидії своїм випускникам для облаштування на місці служби, як, наприклад, Полтавське ремісниче училище на початку ХХ століття⁷⁵⁶.

Ремісничі училища почасти отримували відгуки про роботу своїх випускників після завершення навчання. Так Полтавське ремісниче училище у 1913 році отримало низку позитивних відгуків про своїх колишніх учнів, де відзначалися їх старанність та професійні якості, а також вдячність із пропозицією присилати на роботу випускників подальших випусків⁷⁵⁷. Постійно вели переписку з установами й підприємствами, які стали місцем працевлаштування, також Клинцовське й Ніжинське ремісничі училища⁷⁵⁸.

Аналіз наведених вище відомостей дає змогу зробити такі висновки:

⁷⁵⁵ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. – ЦДІАУК. – К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1908. – С.17.

⁷⁵⁶ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. – ЦДІАУК. – К., 1904. – Арк.35.

⁷⁵⁷ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1912 год. – ЦДІАУК. – К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1913. – Арк.18.

⁷⁵⁸ Там само. – С.36.

1) випускники ремісничих навчальних закладів, як правило, влаштовувалися на роботу відповідно до обраної спеціальності;

2) навчання в ремісничому навчальному закладі було підставою для продовження освіти в реальному, комерційному чи технічному училищі;

3) деякі ремісничі школи (як, наприклад, Глухівська) створювалися для обслуговування потреб певних підприємств – цукроварень, металургійних заводів, судноплавства тощо.

Протягом досліджуваного періоду, разом з розвитком системи ремісничої освіти в Україні, поліпшувалося й *кадрове забезпечення* цих навчальних закладів.

Так, наприклад, у 1909 році кадровий склад ремісничих навчальних закладів був традиційно представлений почесними смотрителями, вчителями-інспекторами, інженерами, законовчителями, викладачами загальноосвітніх, технічних предметів, креслення та малювання, керівниками практичних робіт, майстрами-техніками, завідувачами шкіл та ін.⁷⁵⁹

Склад персоналу ремісничих навчальних закладів був достатньо типовим для Правобережної України, а саме:

- для ремісничих училищ: почесний смотритель, один інженер (він міг бути одночасно й учителем-інспектором), один законовчитель, кілька викладачів загальноосвітніх предметів, один – технічних, 2-3 викладачі креслення та малювання (залежно від спеціалізації училища та кількості учнів), певна кількість майстрів-техніків, а також, по можливості, – наглядачі, лікарі, писарі, бухгалтери тощо;

- для нижчих ремісничих шкіл: почесний смотритель (далеко не завжди), завідувач школи, один законовчитель, 1-2 викладачі креслення та малювання,

⁷⁵⁹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год. – ЦДІАУК. – К. : Типографія Тов-ва Кушнерев и К, 1910. – С.5-23.

1-2 викладачі загальноосвітніх предметів, подеколи – один керівник практичної роботи, 1-2 майстри-техніки та інколи – лікар або наглядач⁷⁶⁰.

Викладачами ремісничих навчальних закладів працювали люди з різним ступенем освіти, професійним рівнем та стажем практичної професійної діяльності у ремісничих навчальних закладах. Почасти викладацький склад був досить кваліфікованим. Так викладачами Гнедінського центрального ремісничого училища у 80-ті рр. ХІХ століття були освічені й кваліфіковані спеціалісти: випускник Московського технологічного училища І. Рикачов, кандидат сільськогосподарських наук А. Смирнов, випускник Санкт-Петербурзького технологічного інституту М. Мейер, майстер заводу «Еміль Ліпгарт і К» А. Кураєв та ін.⁷⁶¹. Підготовка викладачів також здійснювалася на спеціальних курсах. Так викладачі рукоділля та ремесел в Одеському учбовому окрузі навчалися на курсах, створених Товариством підтримки жіночої ремісничої освіти, які представляли собою відкритий учбовий заклад для майбутніх учителів рукоділля. Термін навчання складав два роки і був розділений на два класи: загальний та спеціальний. Навчальні предмети, відповідно до програми, були наступні: малювання, методика рукоділля, рахування, товарознавство, гігієна, педагогіка. З ремісничих предметів – шиття, викройка суконь та білизни, всі прийоми рукоділля, починаючи з елементарних стібків, ремонту одягу та штопання до самих складних робіт. В'язання панчіх також входило до основного курсу підготовки майбутніх учителів рукоділля. Інші види рукодільних ремесел викладалися за умови достатньої кількості бажаючих оволодіти ними. Навчальні предмети вивчалися за перший рік. На другому році майбутні вчителі вибирали один із видів рукодільного ремесла. Після кожного етапу навчання складалися іспити, а після закінчення курсів

⁷⁶⁰ *Об учреждении* должности почетного блюстителя при ремесленной школе, существующей при Хотинском уездном училище // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – Одесса : Типография П. Францева, 1867. – № 5. – С. 195. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год. – ЦДІАУК. – К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1910. – С.5-23.

⁷⁶¹ *Отчет* Гнединского ремесленного училища Общества улучшения народного труда в память Царя-освободителя Александра II с 1-го Мая 1887 г. по 1-е Мая 1888 года. – ЦДІАУК. – Александровск, 1888. – С.37, 67-68.

видавалося свідоцтво з зазначенням освоєного виду ремесла. Кошти на утримання цих курсів надходили за рахунок щорічних внесків державних установ і приватних осіб та плати за навчання⁷⁶².

Для ефективного управління ремісничими навчальними закладами створювалися *педагогічні ради*, до яких входили всі вчителі, майстри, керівництво училищами й школами, а також почесні попечителі й блюстителі. Наприклад, у 1903 р. педагогічні ради ремісничих навчальних закладів у Київському учбовому окрузі розглядали такі питання:

- обговорення проблем, що стосувалися реалізації на практиці навчальних планів та розподілу годин між загальноосвітніми й спеціальними предметами;
- складання річного плану занять у класах і майстернях;
- оцінка успіхів і поведінки учнів ремісничих навчальних закладів;
- обговорення заходів щодо зростання рівня успішності учнів;
- обговорення загальних педагогічних питань діяльності ремісничих училищ;
- питання забезпечення обладнання училищ і шкіл достатніми матеріалами й обладнанням⁷⁶³.

На загальну організацію навчально-виховного процесу в ремісничих навчальних закладах значно впливала соціально-побутова сфера. Учні ремісничих училищ могли проживати у батьків, якщо були місцевими мешканцями, або ж у пансіонах, гуртожитках, приватних квартирах, притулках, сирітських будинках. Це визначалося, що представлено у переліку місць проживання учнів, їхнім соціальним статусом. Так діти-сироти могли

⁷⁶² *О подготовке преподавателей и руководителей практических занятий для технических и ремесленных училищ. Циркуляр. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1034. – 1893. – Арк. 25–26. Положение о курсах для приготовления учительниц рукоделий и ремесел // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – Одесса : Типография Акционерного Южно–Русского Общества Печатного Дела (Пушкинская, собств. дом № 20). – 1901. – № 1. – С. 32-33.*

⁷⁶³ *Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. – ЦДДАУК. – К., 1904. – С.27.*

відвідувати ремісниче училище, але перебувати при цьому в притулку або сирітському будинку.

Попечитель Київського учбового округу на початку ХХ століття коментував необхідність заснування пансіонів чи гуртожитків таким чином: «У промислових училищах, особливо в нижчих ремісничих школах, у першій уже час їх існування особливо гостро постало питання про влаштування для учнів гуртожитків. Заняття в училищах починаються дуже рано й закінчуються пізно увечері; учні, що належать переважно до бідного класу населення й мешкають далеко від шкільних приміщень, при нестачі теплого одягу і взуття, мають великі труднощі у відвіданні уроків, і при цьому багато з них протягом цілого дня обходяться без гарячої їжі, вдовольняючись сухим шматком хліба, взятим уранці з дому».

Аналіз історичних матеріалів дозволяє стверджувати, що організація діяльності ремісничих навчальних закладів в Україні у досліджуваний період дедалі більше регламентувалася державними освітніми органами; організація їх діяльності набувала ознак системності й активно обговорювалася в педагогічній пресі, серед громадськості, на засіданнях земств та з'їздах. Поступово ремісничі училища та школи ставали повноправними компонентами загальнодержавної системи професійно-технічної освіти, узгоджували свої відносини з іншими учасниками освітнього процесу.

Зміст освіти в ремісничих навчальних закладах України досліджуваного періоду не був усталеним і змінювався залежно від типу ремісничого навчального закладу (училище, школа ремісничих учнів, нижча реміснича школа, ремісничий клас, ремісниче відділення) та його спеціалізації.

Починаючи з 90-х років ХІХ століття, ремісничі навчальні заклади працювали згідно з програмами, затвердженими радою попечителя учбового округу⁷⁶⁴. Міністерство народної освіти затвердило базові навчальні плани й програми 19 грудня 1890 року. Їх невиконання обов'язково відзначалося у

⁷⁶⁴ *Учебные программы Одесского ремесленного училища общества «Труд».* – ДАОО. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 28. – 1902. – Арк.34-38.

звітах попечителів учбових округів перед Міністерством народної освіти Російської імперії (щорічно). Проте педагогічні ради ремісничих навчальних закладів мали змогу вносити необхідні зміни до програм і планів, якщо для цього виникала необхідність. Так, наприклад, у 1903 році попечитель учбового округу писав у своєму звіті: «Київське Олександрівське й Полтавське ремісничі училища, ... а також Чернігівське ремісниче училище продовжують без особливих відступів ведення навчальної справи за тими ж програмами, причому педагогічний персонал останнього, визнаючи необхідність розширити курс загальноосвітніх предметів і ремесел, склав нову, більш доцільну програму, яка, без сумніву, поставить навчальну й практичну справу училища на потрібну висоту»⁷⁶⁵.

Як свідчать досліджені нами історичні джерела, першим зразком професійного навчання в історії професійно-технічної освіти в Україні досліджуваного періоду, що стосується й навчання ремеслу, стала **предметна система виробничого навчання**, яка була запроваджена ще в XVIII столітті. Її сутність полягала в поєднанні виробничої праці з навчанням, а головним результатом навчання вважався сам виріб: молоток, меблі, палітурки, предмети домашнього вжитку, одяг тощо. При цьому учень у процесі навчання виготовляв такі предмети, що й майстер. Навчання ремеслу, таким чином, полягало в просуванні від виготовлення найпростіших до найскладніших предметів. Перевага предметної системи полягала в тому, що учень з перших днів навчання в ремісничому навчальному закладі починав оволодівати технологічним процесом виготовлення ремісничих виробів.

Поступово предметна система ускладнювалася й удосконалювалася: педагоги й майстри розробляли власні прийоми самостійної роботи учнів, застосування креслень і доступної технічної документації у процесі формування професійних навичок ремісника. Проаналізовані нами історичні матеріали дають змогу стверджувати, що у ремісничих навчальних закладах

⁷⁶⁵ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. – ЦДДАУК. – К., 1904. – С.42.

України досліджуваного періоду застосовувалася переважно т. зв. «**речова**» **система навчання**, яка також зводилася, по суті, до виготовлення в процесі навчання заданих предметів. Тому в багатьох навчальних закладах на викладання спеціальних дисциплін відводилося відносно небагато часу. Вітчизняні педагоги-теоретики виступали за надання ремісничій освіті більш загальноосвітнього характеру. К.Д. Ушинський писав у 1868 р. в статті «Необхідність ремісничих шкіл у столицях» про те, що підготовка майстрів і підмайстрів у ремісничих навчальних закладах позбавить державу від необхідності запрошувати спеціалістів із-за кордону⁷⁶⁶. Згодом, у кінці 60-х рр. XIX століття, група інженерів-механіків Московського технічного училища розробила іншу – **операційну** – систему навчання для ремісничих навчальних закладів. Її сутність полягала у тому, що учні мали оволодіти професійними навичками поступово, наче відтворюючи весь ремісничий процес за обраною спеціалізацією. У межах цієї системи навчання передбачалося використовувати такі методи навчання, як освоєння комбінацій, оволодіння прийомами й операціями ремісничої діяльності, загальноосвітнє навчання учнів у процесі виготовлення ремісничих виробів тощо⁷⁶⁷.

Отже, головними **характеристиками** як «речової», так і операційної систем навчання в ремісничих навчальних закладах України в досліджуваний період були такі:

- 1) наслідувальний характер діяльності учнів у ремісничих школах та училищах;
- 2) визначення показу і пояснення як основних методів навчання майбутніх ремісників і робітників;
- 3) урахування терміну тривалості часу для формування ремісничих навичок;

⁷⁶⁶ Ушинський К. Д. Собрание починений : [в 11 т.] / К. Д. Ушинский ; [редкол. : А. М. Егонин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский]. – М.–Л. : АПН РСФСР, 1950. – Т. 3. – 1950. – С.589-597.

⁷⁶⁷ Цимринг С. Я. Страницы истории профессионального и технического образования России / С. Я. Цимринг, Ю. С. Кузнецов. – СПб., – 1996. – С.34-39.

4) залежність рівня організації навчального процесу від умов, створених у кожному окремому ремісничому навчальному закладі;

5) відсутність послідовності у процесі оволодіння прийомами ремісничої майстерності.

Основною формою навчання в ремісничих навчальних закладах України досліджуваного періоду стала **класно-урочна**, що було зумовлено наступним:

1) класно-урочна система передбачала традиційний виклад навчального матеріалу, звичний і зрозумілий для переважної більшості вчителів ремісничих навчальних закладів;

2) вона добре узгоджувалася з викладанням ремісничих предметів у ремісничих класах або відділеннях, які створювалися при народних чи технічних училищах;

3) класно-урочна система давала змогу доцільно реалізувати принцип поєднання теорії з практикою і регламентувати навчальний процес протягом навчального року.

Вказаний зміст навчання з початку ХХ століття регламентувався спеціальними розпорядженнями відділу промислових училищ Міністерства народної освіти і визначався відповідними циркулярами. Так у нижчих ремісничих школах, що мали слюсарне й ковальське відділення, пропонувалося встановити зміст навчання, що приведений у таблиці 13.2⁷⁶⁸.

Таблиця 13.2

Дисципліни для викладання в нижчих ремісничих училищах, що мали слюсарне й ковальське відділення

Найменування предмета	Кількість навчальних годин по класах				Всього
	I	II	III	IV	
Закон Божий	2	2	2	-	6
Російська мова	2	2	-	-	4
Арифметика	2	-	-	-	2
Технологія ремесла	-	-	2	-	2

⁷⁶⁸ О числе часов занятий в неделю в низших ремесленных школах с одним и двумя отделениями и порядке распределения уроков между заведывающими семи школами и мастерами-техниками // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1908. – № 12. – С. 14.

Рахунок	-	-	2	-	2
Креслення	2	6	6	-	14
Малювання	4	2	-	-	6
Загалом	12	12	12	-	32
Праця в майстернях	28	30	32	48	138
Всього	40	42	44	48	174

Зміст навчання столярному ремеслу в нижчих ремісничих школах був приблизно таким, як у слюсарному і ковальському відділеннях⁷⁶⁹. Щодо ремісничих училищ, то вони мали, як правило, п'ять класів. Зміст навчання в них передбачав наявність предметів наукового й спеціального циклу, як це показано в таблиці 13.3⁷⁷⁰.

Таблиця 13.3

**Навчальний план Київського Олександрівського ремісничого
училища в 1907**

Найменування предмета	Кількість навчальних годин по класах					Всього
	I	II	III	IV	V	
1. Наукові предмети						
Закон Божий	1	1	2	2	-	6
Російська мова	2	2	2	2	-	8
Географія	2	1	-	-	-	3
Історія	-	1	1	-	-	2
Арифметика	3	3	-	-	-	6
Алгебра	-	-	2	-	-	2
Геометрія	-	-	2	3	-	5
Фізика	-	-	3	4	-	7
Механіка	-	-	-	-	2	2
Технологія металів і деревини	-	-	-	2	-	2
Рахунок	-	-	-	1	-	1
Загалом	8	8	12	14	2	44
2. Графічне мистецтво						
Правопис	2	2	-	-	-	4
Креслення	-	6	6	8	-	20
Малювання	5	4	3	8	-	20
Загалом	7	12	9	16	-	44
3. Практичні предмети						
Спів	1	1	1	-	-	3

⁷⁶⁹ Учебный план сельской ремесленно-технической школы. – ДАЖО. – Ф. 31. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 35.

⁷⁷⁰ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. – ЦДІАУК. – К. : Типографія Тов-ва Кушнерев и К, 1908. – С.11.

Праця в майстернях	22	22	22	22	46	134
Всього	38	43	44	52	46	137

Таким чином, навчальний тиждень у нижчих ремісничих школах був завантажений досить серйозно: від 40 до 48 годин. У таких школах з одним відділенням усі спеціальні й графічні предмети (24 уроки на тиждень) викладав завідувач школи, а майстер (він же заступник завідувача школи) проводив з учнями практичні роботи в майстернях.

Як свідчать наведені дані, на працю в майстернях у ремісничому училищі відводилося найбільше часу – 22 години на тиждень (із загальних 38); а найбільше навчальних годин відводилося для учнів четвертого класу – 52 на тиждень. У п'ятому класі учні більше працювали у майстернях, використовуючи на це ще й літній період – з 1 червня по 15 липня. Щодо пріоритетів у вивченні окремих предметів, то у першому-другому класах найбільше занять відводилося на арифметику, в третьому-четвертому – на фізику. Від трьох до п'яти годин на тиждень учні присвячували малюванню, а в четвертому класі вісім годин відводилося на креслення. Як свідчать архівні документи, практичним заняттям у майстернях присвячувався весь післяобідній час, про що прийняла рішення рада училища, «вважаючи необхідним поступово навчати учнів тривалій та витривалій праці, тобто з 1.30 до 6 години після полудня, з перервою від 3.45 до 4 години»⁷⁷¹. Зміст навчання мав бути побудований таким чином, щоб, як вважала рада Київського Олександрівського ремісничого училища, дотримуватися «головної думки про необхідність навичок учнів до витривалої праці й простого способу життя»⁷⁷².

Як свідчить аналіз історичних джерел, усталеного розуміння щодо співвідношення теоретичних і практичних навчальних дисциплін у змісті навчання ремісничих навчальних закладів не було. Так автор однієї зі статей у «Циркулярі по Одеському учбовому округу за 1900 рік» писав: «Якщо

⁷⁷¹ *Ведомости* о количестве учащихся и преподавателей Киевского Александровского училища. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 112. – Арк.112.

⁷⁷² Там само. – С.102.

заводчики нерідко скаржаться на недостатню практичну підготовку учнів деяких зі шкіл, то, з іншого боку, виключно практична підготовка в школі дає таких робітників, які не здатні свідомо ставитися до технічної сторони справи і, будучи поставлені на заводі в інші, аніж у школі, умови, зовсім губляться. ... а нижчий персонал службовців на заводах досить недружньо ставиться до учнів шкіл і з особливим злорадством підкреслює всі їхні прорахунки»⁷⁷³.

Методика проведення практичних занять постійно обговорювалася в педагогічній пресі та звітах ремісничих навчальних закладів. Так у Циркулярі відділу промислових училищ МНО від 11 травня 1905 року йшлося про визначення необхідності щоденної присутності керівника практичних занять у майстернях у період суцільних літніх робіт учнів. Дискутувалася можливість займатися з ними лише певну частину навчального часу, залишаючи потім їх на наглядачів. Попечитель Київського учбового округу пояснював учителям і майстрам, що вони не лише повинні бути присутніми на всіх заняттях, але й готувати після того майстерні до наступних занять, а також здійснювати необхідні ремонтні роботи для збереження обладнання майстерень у робочому стані⁷⁷⁴.

Міністерство народної освіти окреслило коло питань, які вважалися пріоритетними у визначенні шляхів для поліпшення ремісничої освіти в школах. Вивчивши одержані від Міністерства народної освіти пропозиції про стан викладання ручної праці й ремесел у початкових навчальних закладах, відділ Вченого комітету Міністерства з технічного і професійного навчання дійшов висновку, що однією з найістотніших причин, які гальмували розвиток справи, була матеріальна незабезпеченість більшості класів ручної праці та ремісничих відділень у згаданих закладах.

⁷⁷³ *Проект устройства, организации и оборудования школ керамики в России // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – ДАОО. – 1900. – № 1–12. – С. 84–105.*

⁷⁷⁴ *Циркуляр отдела промышленных училищ Министерства народного образования от 11 мая 1905 г. об обязанностях преподавателей практических занятий в ремесленных и технических училищах. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 12. – 1905. – Арк.44-47.*

Вважаємо, що існували інші причини: нестача навчального часу, що виділявся на заняття з трудового навчання; необов'язковість вивчення предмету; неможливість забезпечити попит учнів на навчання через відсутність приміщень, належного устаткування, відповідної кваліфікації вчителів і коштів.

Водночас, постала необхідність наукової розробки методики трудового навчання, створення навчальних програм і посібників. Перша програма з ручної праці була розроблена у Петербурзькому вчительському інституті у 1884 році. Викладач інституту К. Цируль запропонував програму для початкових шкіл, в основу якої взяв шведську систему О. Саломона. Її основними характеристиками були: регламентованість роботи; послідовність виготовлення предметів; точність розмірів кожного з них; послідовність операцій; вибір певної породи дерева, а також необхідного інструментарію. В Україні програму активно підтримували А. Мирза, В. Фармаковський, Ф. Єфімов та ін.⁷⁷⁵.

Провідну роль у розвитку ремісничої освіти в Україні відіграли Херсонські семінари народних учителів з ручної праці, які проходили в 1903-1905 роках. Лектор цих методичних зібрань М. Гошкевич узагальнив різнобічний досвід навчання ремеслу в Україні й сформував педагогічну систему трудового навчання, яка мала сприяти розвитку в учнів самостійності, точності, акуратності, уваги, старанності. Варто зазначити, що система містила ряд прогресивних положень, але мала й певні недоліки, оскільки праця учнів зводилася лише до вивчення основ окремих ремесел і не мала ознак системності⁷⁷⁶.

Значну роботу щодо впровадження в школах вивчення ремесел проводила комісія, створена при Херсонській дирекції народних училищ на початку ХХ століття. Комісія дійшла висновку про необхідність докорінного реформування навчання праці на основі зв'язку її з життям і забезпечення розвитку

⁷⁷⁵ *Становление* технического образования в Уфимской губернии в дореволюционный период [Электронный ресурс] / [Т. М. Аминов] // Нефтегазовое дело. – 2005. – Режим доступа : <http://www.ogbus.ru>.

⁷⁷⁶ *Гогель С.* Удаление невинных детей из тюрем / С. Гогель // Трудовая помощь. – 1898. – № 9. – С. 124-132.

самостійної художньо-технічної творчості учнів. У напрямку пошуків нових шляхів здійснення трудового навчання працювали і вчителі-практики⁷⁷⁷.

Навчально-виховну діяльність у ремісничих училищах, школах, класах досліджуваного періоду важко назвати стійким педагогічним явищем. Формально існували розроблені навчальні плани й статuti училищ і шкіл, у яких було закріплено зміст, організацію навчання й виховання учнів цих навчальних закладів. Але вони постійно підлягали змінам, пов'язаним з трансформаціями у виробничих стосунках, галузевій структурі промисловості й сфері послуг, технологічних характеристиках підприємств. Окрім того, ремісничі училища й школи накопичували власний професійно-педагогічний досвід, який також впливав на внесення змін до змісту навчально-виховного процесу⁷⁷⁸.

Історичні дані свідчать, що навчальні плани ремісничих і нижчих технічних училищ, які було затверджено Міністерством народної освіти у 1889 році, були далекими від досконалості. Так у нижчих технічних та ремісничих училищах загальноосвітня підготовка учнів була мінімальною, ігнорувалася й спеціальна теоретична підготовка. Загальноосвітні предмети займали приблизно 1/5 частину навчального часу⁷⁷⁹.

Ремесло як навчальна дисципліна входило до змісту навчання земських шкіл, народних училищ, міністерських училищ. Так у земських школах Херсонської губернії викладалися рукоділля, столярне, швейне, бондарське ремесла, а також садівництво, городництво, шовківництво, бджільництво та ін. У Єлисаветградському повіті наприкінці XIX століття існувало 180 народних училищ, зміст освіти яких передбачав наявність ремісничих предметів. Велика

⁷⁷⁷ *По вопросу о постановке ремесленного и технического обучения в начальных училищах // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – Одесса : Типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела (Пушкинская, собств. дом № 20), 1901. – № 1. – С. 524–528.*

⁷⁷⁸ Там само.

⁷⁷⁹ *Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1901 г. – ЦДІАУК. – К. : Тип-я Кушнарєв и К, 1902. – С.47-68.*

кількість народних училищ до змісту навчання включили роботу на землі (61 училище), рукоділля (48 училищ), городництво й садівництво (38 училищ).

Практика діяльності ремісничих навчальних закладів показує, що *виховний процес* у них мав свої відмінності, пов'язані, насамперед, з тим, що учні фактично весь день знаходилися під опікою вчителів та майстрів. Тому педагогічні колективи мали можливість будувати виховний вплив з урахуванням «безпосереднього впливу на моральне життя учнів», як писав у 1903 році попечитель Київського учбового округу⁷⁸⁰. При цьому основним засобом виховання в ремісничих навчальних закладах визначалося **ремесло** – як праця, виховний вплив якої не викликав у педагогів сумніву, і як майбутня професійна діяльність, що мотивувала поведінку вихованців. Тому, як правило, начальники ремісничих училищ і шкіл відзначали, що особливих порушень установлених для учнів правил, не спостерігалось⁷⁸¹. Наприклад, у 1903 році «незадовільно» з поведінки отримав лише один учень Новозибківського сільськогосподарського училища, а «задовільно» – один учень Ніжинського училища, два – Чорнобильського, один – Глухівського. Всі інші учнів отримали за поведінку відмінні та хороші оцінки⁷⁸².

Аналіз архівних джерел свідчить, що у ремісничих навчальних закладах застосовувалися *методи стимулювання*, до яких можна віднести: заохочення учнів ремісничих училищ благодійними стипендіями; виплату учням частини виручених від продажу виробів коштів у вигляді матеріального заохочення; видання рекомендаційних листів випускникам ремісничих училищ під час влаштування їх на роботу тощо. Однак іноді до учнів ремісничих училищ застосовувалися і покарання, в тому числі й тілесні. Так на засіданні ради інспекцій народних училищ Південно-Західного краю 19 квітня 1900 року розглядалося питання «Щодо покарання різками учнів Детятківської ремісничої школи». Виявилося, що раді інспекцій стало відомо про випадки таких

⁷⁸⁰ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. – ЦДІАУК. – К., 1904. – С.43.

⁷⁸¹ Там само. – С.43.

⁷⁸² Там само. – С.48-49.

покарань у ремісничому навчальному закладі й було вирішено наступне: «Рада інспекції, заслухавши, що стосовно двох учнів Детятківської ремісничої школи було допущено застосування тілесних покарань у двох випадках, хоча й без відома директора школи ... Пан інспектор народних училищ 1-го району Київської губернії в представленні за №496 від 14 квітня 1900 року підтвердив дійсність наведеної обставини. Постановити: прийняти до відома такий небажаний факт у житті навчального закладу і прийняти всі необхідні заходи щодо недопущення таких фактів у ввірених інспекції народних училищах Південно-Західного краю»⁷⁸³.

Ремісничі навчальні заклади диференційовано вирішували питання контролю за успішністю, виключення учнів з училищ і шкіл, переведення їх з одного ремісничого відділення до іншого. Так, у Гнедінському ремісничому училищі Катеринославської губернії всіх вихованців училища поділили на дві групи: 1) учні, які навчалися і в класах, і в майстернях; 2) учні, які навчалися лише в майстернях. До другої групи входили невстигаючі учні, які вчилися лише практичним навичкам ремесла. Документи свідчать, що таких учнів переважно виключали з училищ; однак навчальна рада Гнедінського ремісничого училища вирішила, що більш ефективним буде переведення таких учнів до практичних класів. Окрім цього, до порушників навчального процесу застосовувалися й інші методи покарання – переселення з пансіонів на приватні квартири, позбавлення стипендій тощо⁷⁸⁴.

Отже, у навчальних закладах різного типу (попри типові вимоги до змісту освітнього процесу) викладання основ ремесла проводилося на різному методичному й організаційному рівні, що було спричинено локальною соціокультурною та професійно-кадровою ситуацією. Неабиякий вплив на розвиток ремісничої освіти в регіонах справляв розвиток місцевих галузей промисловості, що визначало соціальне замовлення на головні види професій,

⁷⁸³ *По предмету* наказания розгами учащихся Детяткинской ремесленной школы. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 51. – 1900. – Арк.4-5.

⁷⁸⁴ *Професійна* освіта в Олександрівському повіті [Електронний ресурс] / [В. Г. Ткаченко] // Збірник наукових праць. – Режим доступу : <http://www.zsu.zp.ua/ru/uk/articles/43.pdf>.

необхідні для підприємств та закладів сфери послуг. Тому можна характеризувати розвиток ремісничої освіти протягом досліджуваного періоду як регіонально залежний. Зміст, форми та методи навчання ремеслу детермінувалися як загальною соціально-економічною та соціокультурною ситуацією в регіоні, так й індивідуальним професійним рівнем педагогічних кадрів у ремісничих школах та ремісничих класах при інших типах навчальних закладів.

У дослідженні визначено головні чинники розвитку ремісничих навчальних закладів на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття та місце ремісничих навчальних закладів у загальній системі освіти України. Виокремлено такі групи чинників становлення та розвитку ремісничої освіти на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: соціально-економічні (розвиток промисловості й торгівлі, велике залізничне будівництво, запровадження елементів капіталістичного виробництва в сільському господарстві в другій половині XIX століття), соціокультурні (зростання рівня усвідомлення місцевими громадами необхідності заснування ремісничих навчальних закладів як осередків формування грамотної, професійно підготовленої особистості; зростання ролі громадської ініціативи у створенні та розвитку ремісничих навчальних закладів), нормативно-правові (загально-організаційні) – створення нормативно-правового поля діяльності ремісничої освіти в державі, затвердження зразкового статуту ремісничих училищ, розробка інструктивно-правових матеріалів щодо діяльності ремісничих навчальних закладів.

Проаналізований у ході дослідження масив історичних матеріалів дає змогу встановити три етапи розвитку ремісничої освіти на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття:

1) етап **стихійного розвитку** – 1861-1888 рр.; на цьому етапі ремісничі навчальні заклади створювалися під впливом регіональних потреб, на кошти місцевих громад чи земств; нормативно-правове поле діяльності таких навчальних закладів тільки починало оформлюватися; єдиної системи

професійно-технічної освіти ще не було, і ремісничі навчальні заклади слабо виокремлювалися як окрема ланка системи професійної освіти; ці заклади працювали за індивідуальними статутами, оскільки зразкового загальнодержавного статуту ще не існувало;

2) етап **нормативно-правового оформлення** – 1888-1905 рр.; у цей період ремісничі навчальні заклади значно зросли в кількісному відношенні; ускладнилася їх структура; з'явилися перші нормативні акти, що безпосередньо регулювали діяльність ремісничих навчальних закладів, відділивши їх від інших промислових чи технічних навчальних закладів; діяльність ремісничих училищ та шкіл стала регламентуватися внутрішніми статутами; розроблялися типові навчальні плани, програми; накопичувалася наукова педагогічна думка в галузі професійно-технічної освіти;

3) етап **громадської ініціативи** – 1905-1918 рр.; на цьому етапі значно виросла роль громадських організацій (спілок підприємців, купецьких зібрань, просвітницьких і благодійних товариств, громадських товариств соціального спрямування) у створенні й підтримці ремісничих навчальних закладів; відбувалося наростання ознак системності в розвитку ремісничої освіти в державі; проводилися з'їзди діячів у галузі ремісничої й технічної освіти, які регламентували зміст та специфіку діяльності ремісничих навчальних закладів.

Виявлено специфіку організації навчального процесу і соціально-побутової сфери ремісничих навчальних закладів на Правобережній Україні. Встановлено, що навчальні плани та програми ремісничих навчальних закладів до 1889 року формувалися переважно стихійно. Діяльність більшості ремісничих навчальних закладів здійснювалася за традиційною класно-урочною системою. Показано, що протягом досліджуваного періоду впорядковувалося матеріально-технічне й кадрове забезпечення навчального процесу в ремісничих навчальних закладах.

Аналіз історичних матеріалів дозволяє стверджувати, що організація діяльності ремісничих навчальних закладів на Правобережній Україні в досліджуваний період дедалі більше регламентувалася державними освітніми

органами, а також набувала ознак системності й активно обговорювалася в педагогічній пресі, серед громадськості, на засіданнях земств та з'їздах. Поступово ремісничі училища та школи ставали повноправними компонентами загальнодержавної системи професійно-технічної освіти й узгоджували свої відносини з іншими учасниками освітнього процесу.

Тенденції розвитку ремісничої освіти на Правобережній Україні в досліджуваний період визначаємо як двоякі: по-перше, у зв'язку з розвитком промисловості й зростанням міст, що потребували дедалі більше кваліфікованих робітничих кадрів; по-друге – відповідно до можливостей місцевих громад та земств, які прагнули до відкриття ремісничих шкіл, відділів, класів при народних училищах.

Спеціалізація ремісничих навчальних закладів визначалася, насамперед, потребами промислового розвитку регіону. Так Південь України потребував ремісничих навчальних закладів видобувного і машинобудівного спрямування; Центр – машинобудівного; Правобережжя – сировинно-переробного.

Зміст освіти в ремісничих навчальних закладах Правобережної України досліджуваного періоду не був константою і змінювався залежно від типу ремісничого навчального закладу (училище, школа ремісничих учнів, нижча реміснича школа, ремісничий клас, ремісниче відділення) та його спеціалізації. Зміст освіти в ремісничих навчальних закладах включав: наукові предмети (Закон Божий, російська мова, географія, історія, арифметика, алгебра, геометрія, фізика, механіка, технологія металів і деревини, рахунок); графічні мистецтва (правопис, креслення, малювання); спів; практичні заняття в майстернях. Як свідчать вивчені історичні джерела, однозначного ставлення до співвідношення теоретичних і практичних навчальних дисциплін у змісті навчання ремісничих навчальних закладів не було.

Як свідчать досліджені історичні джерела, в історії ремісничої освіти в Україні в досліджуваний період виробилося кілька основних форм навчання ремеслу: предметна система виробничого навчання; речова система; операційна система.

Навчально-виховну діяльність у ремісничих училищах, школах, класах досліджуваного періоду важко назвати стійким педагогічним явищем. Формально існували розроблені навчальні плани й статuti училищ і шкіл, у яких було закріплено зміст, організацію навчання й виховання учнів цих навчальних закладів. Але вони постійно підлягали змінам, пов'язаним зі змінами у виробничих стосунках, галузевій структурі промисловості й сфери послуг, технологічних характеристиках підприємств. Крім того, ремісничі училища й школи накопичували власний професійно-педагогічний досвід, який також впливав на внесення змін до змісту навчально-виховного процесу.

Глава V. РОЗВИТОК ДОБРОЧИННОЇ ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ВОЛИНІ

Розділ 14. Добročинність у сфері освіти Волині першої половини XIX ст.

14.1. Добročинність як історичне явище XIX століття: феномен соціокультурного простору

Гуманізм суспільних відносин, одним із виявів якого є добročинність, що реалізується в різних формах допомоги й підтримки соціально незахищених прошарків суспільства, визначається не лише рівнем суспільного виробництва та економічним процвітанням держави, але й рівнем громадської свідомості та культури соціуму. Саме тому розвиток добročинності у сфері освіти XIX – початку XX ст. пов'язаний не тільки з розвитком суспільних виробничих сил, але й із зрушеннями в суспільній свідомості.

Здійснюючи аналіз становлення та розвитку добročинності у сфері освіти на Волині в XIX – на початку XX ст. як історичного явища, виходимо з положення про те, що на різних історичних етапах розвитку суспільства існували різні форми добročинності у сфері освіти, які водночас переслідували спільну мету, закладену у визначенні сутності добročинності – підтримувати розвиток освіти на місцевому, регіональному й загальнодержавному рівнях. У русі до єдиної мети розвивалися й урізноманітнювались різні форми добročинної підтримки сфери освіти, що мали суттєві відмінності в змісті та суб'єктно-об'єктній структурі, оскільки залежали від регіональних соціокультурних і соціально-економічних умов та їх ситуативної конфігурації.

Гене́за розвитку добročинності у першій половині XIX ст. відбувалася на засадах наступності; з хаотичного незбалансованого процесу одиничних добročинних актів вона перетворилася на добročинну підтримку з ознаками системності, мотивовану й нормативно закріплену формальними правовими актами, а також усвідомлену членами суспільства як соціально схвалювану.

Доброчинність у сфері освіти Волині розглядається нами як суб'єкт-об'єктна структура як учасників освітнього процесу, так і економічно спроможних громадян. Суб'єкт-об'єктний розгляд сутності та особливостей доброчинності у сфері освіти дає змогу найбільш повно реконструювати процес розвитку цього явища, його тенденції та суперечності.

Джерельну базу дослідження доброчинності у сфері освіти Волині першої половини XIX ст. складають як опубліковані раніше, так і не введені в науковий обіг джерела, а саме:

1) *нормативно-правові акти*, що регулювали систему освіти волинського краю й доброчинну її підтримку в досліджуваній період. До таких належать, насамперед, розпорядження міністерства народної освіти Російської імперії: Статути та Положення про навчальні заклади, положення про стипендіальні та доброчинні фундації, заповіти доброчинників, статути доброчинних товариств тощо;

2) *архівні документи*, підрозділені на кілька основних груп: документи попечительських рад і канцелярій попечителя Київського учбового округу, куди відносилася Волинь, листування керівників навчальних закладів з попечителем, матеріали люстраційних справ, дозволи на створення доброчинних товариств тощо. Значний історичний матеріал для вивчення доброчинності на Волині надали архівні фонди Центрального державного історичного архіву у м. Києві (фф. 707, 442, 1475, 2162, 830, 332, 315, 274, 301, 127, 486, 127, 276) й Житомирського обласного державного архіву (фф. 70, 226).

3) *нарративні джерела*: публікації на сторінках періодичної преси XIX – початку XXI ст.; мемуарні джерела; монографії, що представляють історичні дослідження різного часу видання; статистичні описи, календарі різних міст Волинської губернії.

Для пошуку нарративних джерел було використано *фонди бібліотек* в Україні та за кордоном: Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки у м. Києві, Державної науково-

педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського, науково-довідкової бібліотеки Центрального державного історичного архіву в м. Києві, бібліотек Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Житомирського державного університету імені Івана Франка, Волинського державного університету імені Лесі Українки, Львівського університету імені Івана Франка; Національної бібліотеки Республіки Польща (м. Варшава), бібліотек Краківського, Люблінського, Варшавського та Жешувського університетів (Республіка Польща).

Наше уявлення про специфіку окреслення доброчинності у сфері освіти в різних наукових парадигмах ми представили у таблиці 14.1.

Таблиця 14.1

Особливості феномена доброчинності в різних наукових парадигмах

Парадигма	Особливості окреслення феномена доброчинності
Етична	Доброчинність як вияв добра, добродіяння
Теологічна	Доброчинність як: християнська чеснота; благо для доброчинника; добродіяння («добротоделание»)
Культурологічна	Доброчинність як вияв певного рівня розвитку культури особи, групи, соціуму
Історична	Доброчинність як історичне явище; історичний процес
Психологічна	Доброчинність як потреба особистості, мотивована її індивідуально-психологічними характеристиками (мотивація отримання задоволення, мотивація успіху, мотивація задоволення потреби в самореалізації тощо)
Історико-педагогічна	Доброчинність як історико-педагогічне явище, що детермінує процес навчання й виховання особистості
Соціально-педагогічна	Доброчинність як провідник соціалізації особистості

Дослідження доброчинної підтримки сфери освіти спирається на **культурологічний підхід** – з огляду на те, насамперед, що сфера освіти є складовою загальнокультурного простору на певному історичному етапі його розвитку. Приймаючи культурологічний підхід як один із базових для обраної нами проблеми дослідження, ми виходимо з самого поняття «культура», причому розглядаємо явище доброчинності у його становленні й розвитку в

окреслений дослідженням період як явище суспільної культури⁷⁸⁵. При цьому найсуттєвішими аксіологічними детермінантами феномена суспільної культури нами обрано такі:

1. Культура як програма діяльності й поведінки; головним смислом людської діяльності як діяльності культурної (в т.ч. й добродійної діяльності) є його окреслення як спонукального чинника дії.

2. Культура як наступність. Культура є досвідом людської діяльності, який передається від покоління до покоління; так само й досвід добродійної підтримки освіти на Волині у першій половині XIX ст. Немає сумніву, що при цьому культура не просто передається на засадах наступності: вона розвивається, збагачується.

3. Культура як накопичення, як акумуляція соціально значущого досвіду. Ця детермінанта ніби поєднує дві попередні: соціально схвалюваний і значущий досвід (досвід добродійності), що є програмою поведінки, не лише передається на засадах наступності, але й накопичується, що дає потім змогу представляти його як соціально-історичне явище, яке виступає у нас як об'єкт наукового дослідження. Культурологічний підхід виявляється особливо суттєвим для проблеми нашого дослідження, якщо взяти до уваги той факт, що вчені детермінують культурними параметрами передачу людського досвіду на багато поколінь уперед⁷⁸⁶.

Складність культурологічного аналізу феномена добродійності у сфері освіти полягає у тому, що досліджуване явище і дослідник знаходяться у межах різних соціокультурних парадигм. Тому постає проблема співвимірності різних прошарків соціокультурного досвіду, які розглядаються як унікальні, самоцінні й такі, що не перетинаються один з одним.

З культурологічним безпосередньо пов'язаний **цивілізаційний підхід**, висунутий в історіографії німецьким ученим Г. Ріккертом (1857).

⁷⁸⁵ Семенов Ю. И. Философия истории : Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней / Ю. И. Семенов. — М. : Современные тетради, 2003. — 412 с.

⁷⁸⁶ Там само.

Трансформувались із ходом *часу* як соціально-історичного цивілізаційного феномена, сучасні прихильники цивілізаційного підходу виділяють у ньому, насамперед, антропоцентризм соціально-історичного характеру – постановку в центр проблеми дослідження людини і вивчення соціальної історії в контексті людського виміру. У випадку наукового аналізу феномена доброчинності в межах Волині як частини більшого соціокультурного організму, цивілізаційний підхід безпосередньо стосується проблем освітнього розвитку цього компонента.

Культурологічний і цивілізаційний підходи в нашому дослідженні дають змогу спиратися на поняття *соціокультурного простору* як підґрунтя аналізу доброчинності як соціально-педагогічного явища. Соціокультурний простір складається з двох підпросторів – соціального й культурного. Соціальний простір, за П. Сорокіним, може бути представлений як окремий всесвіт, у якому «визначити становище людини чи якогось соціального явища ... означає визначити їх відношення до інших людей та інших соціальних явищ, взятих за такі точки відліку»⁷⁸⁷. Натомість культурний підпростір є відображенням соціального і віддзеркалює його головні характеристики; стійкі форми соціальної практики (до яких відноситься й доброчинність як соціальна інституція) дають змогу закріпитися стійким нормативно-ціннісним установкам, серед яких і доброчинність як аксіологічна характеристика розвитку суспільства на регіональному та загальному рівні⁷⁸⁸.

Регіональний підхід (О. Сухомлинська, 2002)⁷⁸⁹ у нашому дослідженні використовується з метою визначення особливостей становлення доброчинності у сфері освіти Волині як історичного регіону, що має свою специфіку. Цей підхід є важливим, впливає на формулювання висновків дослідження й окреслення головних тенденцій розвитку доброчинності як історичного явища.

⁷⁸⁷ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. — М. : Прогресс, 1999. — С. 289.

⁷⁸⁸ Там само. — С. 300.

⁷⁸⁹ Сухомлинська О. В. Историко-педагогический процесс : новые подходы до общих проблем / О.В. Сухомлинська. — К. : АПН, 2003. — С. 4.

Регіональний підхід є світоглядним концептом, який відображає рефлексію з приводу соціально-культурних суперечностей і відмінностей у площині «регіон-центр» та «регіон-регіон» у межах певних територіальних та історичних кордонів⁷⁹⁰. Користуючись регіональним підходом, ми погоджуємося з точкою зору вітчизняного історика О. Бетлій (2007) про те, що «регіони являються радше простором дії, значення та досвіду із позірним стосунком до історичних та адміністративних кордонів, унаслідок чого культурні елементи стають найважливішими ознаками регіону, і як такі зазвичай перетворюються на заручників різноманітних ідеологічних і політичних програм»⁷⁹¹.

Особливе значення для дослідження становлення та розвитку доброчинності у сфері освіти має **нарративний підхід** (О. Сухомлинська, 2005; Л. Ваховський, 2006)⁷⁹². Наратив, чи оповідь, якщо приймати ці поняття синонімічно – це форма існування суб'єктивного (вимислу, оповідання особи) в об'єктивному історичному процесі й спробах об'єктивно (в нарративному, знову-ж-таки, сенсі) його описати. За допомогою нарративного підходу історія соціальної педагогіки набуває форми і смислу, впорядковується, дістає структурного поділу (початок, середина, кінець етапу, періоду, процесу, явища)⁷⁹³. Сучасний український педагог-дослідник Л. Ваховський пише, що в площині нарративного підходу історія – «це не те, що було насправді в минулому, а те, що ми про це минуле розповідаємо»⁷⁹⁴.

⁷⁹⁰ Черепанова Е. С. Региональный принцип в историко-философском исследовании / Е. С. Черепанова // Рабочие тетради по компаративистике. Гуманитарные науки, философия и компаративистика. – СПб., 2003. – С. 35 – 38.

⁷⁹¹ Бетлій О. Перевинайдення Східної Європи [Електронний ресурс] / О. Бетлій // Критика. – 2007. – № 7. – 8. – Режим доступу : http://krytyka.kiev.ua/articles/s.2_7_2007.html.

⁷⁹² Ваховський Л. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз / Леонід Ваховський // Шлях освіти. – 2007. – №1. – С.30.

⁷⁹³ *Нарратология* : основы, проблемы, перспективы [Електронний ресурс] : материалы к спецкурсу / [сост. проф. Е. Г. Трудина] – http://www2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/courses/narratology.html.

⁷⁹⁴ Ваховський Л. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз / Леонід Ваховський // Шлях освіти. – 2007. – №1. – С.43.

Ми спираємося на наративний підхід як на такий, що дає їй змогу описувати історичні події шляхом формування зв'язного контексту, і при цьому «не просто зберігає цінність різноманіття ... а знаходить своє втілення специфічність і науковість історичного дослідження, де історик конструює і здійснює процедуру схоплення в єдине ціле деякої серії епізодів»⁷⁹⁵.

Головними характеристиками наративного підходу є *ретроспективність* – аналіз подій минулого через їх проєкцію на сучасність і на майбутнє; *перспективність* – залежність історичної оцінки від власної авторської позиції дослідника; *вибірковість* – добирання саме тієї інформації, яка би дозволяла множинність інтерпретацій соціально-педагогічних подій на фоні певного культурного контексту; *специфічність* – вплив соціально-педагогічного знання на формування соціальної ідентичності минулого; *комунікативність* – вплив на соціально-педагогічне знання культурного дискурсу; *фіксивність* – взаємозалежність історичних інтерпретацій і соціальних умов, у межах яких вони є значущими, суттєвими в очах дослідника⁷⁹⁶.

У цьому сенсі не завжди спрацьовує визнаний механізм представлення одиничної, наприклад, епістолярно зафіксованої історії на фоні загальної історії держави, соціуму, великої соціальної групи. Враховуючи, що проведене нами дослідження історії доброчинності у сфері освіти значною мірою спирається саме на індивідуальне, історично персоналізоване бачення цього явища, виражене у листах (як особистих, так і офіційних), окремих архівних документах, спогадах тощо, то й сам наративний підхід стає ще більш очікуваним і органічно прийнятним для нас.

Суттєвими для нашого дослідження є також власні наративні категорії: сюжет, функція, час, історія (в розумінні – оповідь), дискурс, точка зору і т.п., якими ми будемо користуватися як готовими наративними категоріями.

⁷⁹⁵ Сыров В. Н. Современные перспективы философии истории : поворот к нарративу [Електронний ресурс] / В. Н. Серов. – Режим доступу : siterium.trecom.tomsk.ru/Syrov/s_text12.htm#Up.

⁷⁹⁶ Троцук И. В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках [Електронний ресурс] / И. В. Троцук. – Режим доступу : www2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/courses/narratology.html.

Особливе місце в застосуванні нарративного підходу до вивчення історії соціальної педагогіки займає проблема роботи з текстами (джерелами). Оскільки джерела, як уже було сказано, також є нарративним феноменом, то їх опис – наратив у наративі. При цьому аксіологічний зміст такого наративу полягає у створенні власної соціально-педагогічної історичної інтерпретації, авторських оцінок соціальних стосунків, відношень, ціннісно-мотиваційного контексту життя людей, культурного фону подій досліджуваного періоду.

14.2. Витоки системи доброчинності на Волині: феномен едукаційних фондушів

Поняття «**едукаційний фондуш**» у ХІХ ст. означало пожертви (маєтності, капітали, землі), які виділялися заможними представниками місцевої громади західних губерній України для заснування та підтримки навчальних закладів. Польський історик кінця ХІХ століття Н. Юницький у довідковому виданні про фондуші й стипендії Віленського учбового округу зазначає, що «фондушем... називається в західних окраїнах Росії маєток чи капітал, заповіданий на користь монастиря, церкви, школи, загалом з доброчинною метою»⁷⁹⁷. Варто відзначити, що такі доброчинні пожертви часто стають предметом дослідження як українських, так і зарубіжних науковців. Ця зацікавленість може бути пояснена не лише загальним пошуканням історико-педагогічних досліджень, а й тим, що Волинь у ХІХ ст. залишалася регіоном, де законодавчі акти російського Міністерства освіти не знаходили своєї реалізації вповні⁷⁹⁸. Місцева громада, представлена на повітових сеймиках⁷⁹⁹, прагнула

⁷⁹⁷ *Фондуши и стипендии Виленского учебного округа. Справочное пособие / [сост. Н. Юницький]. – Вып.1. – Ч.1. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1884. – 236 с.*

⁷⁹⁸ *Польський історик початку ХХ століття Орест Левицький зазначав щодо цього: «Павло І ... відновив знову католицькі й уніатські єпархії й дарував польським дворянам приєднаних від Польщі областей право з'їжджатися на сеймики й обирати зі свого середовища губернських і повітових маршалків, генеральних суддів у головні суди і голів до інших судів». Корниенко В. Н. Попечительство в сфере образования Харьковской губернии: к вопросу о деятельности попечительских советов / Вера Николаевна Корниенко // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – 2002. – Т.8. – С.2.*

⁷⁹⁹ *Сеймик* – зменшене від «сейм» – регіональне зібрання депутатів у Речі Посполитій. Фактично припинили своє існування після третього поділу Речі Посполитої (1794 р.), однак

самостійно вирішувати питання структури, розташування, рівня, змісту та форм діяльності навчальних закладів – незалежно від етнічної належності та віросповідання мешканців, а натомість обіцяла забезпечувати діяльність сфери освіти на добродійних засадах.

Ця особлива форма добродійної підтримки сфери освіти спочатку була найбільш характерна для західних губерній Російської імперії, але в тому чи іншому вигляді поширилася на всі учбові округи. Значення фондів у підтримці навчальних закладів на Волині відзначав візитатор шкіл західних губерній Т. Чацький у листі до одного з організаторів польської Комісії Народної освіти Г. Коллонтая: «Імператор хоче загальної освіти в своїй незмірній імперії; чого хоче, того може досягти без перешкод; йдеться тільки про те, щоб його бажання мали відповідні до таких цілей фонди»⁸⁰⁰.

Перш ніж заснувати чи покращити діяльність якогось закладу (собори, церкви, монастирі, богадільні, школи), необхідно було, за місцевим висловом, «зробити для нього фонд», тобто визначити майно, прибуток з якого служитиме призначеній меті. Добродійний фонд на створення початкової (приходської, парафіяльної, народної) школи здійснювався одним із прийнятих тоді способів, а саме: добродійник передавав певну частину своїх маєтностей у безпосередню власність закладу; виділявся готівковий капітал з означенням порядку користування відсотками; сам добродійник виплачував строго означені відсотки, або це робив навчальний заклад; просто визначався щорічний внесок у навчальний заклад з боку добродійника, забезпечений певними маєтностями⁸⁰¹.

залишилися в традиційній назві депутатів від регіональної шляхти в правобережних губерніях України. Великий тлумачний словник української мови [Електронний ресурс] / [упоряд. Т. В. Ковальова]. – Режим доступу : <http://www.slovnyk.net/>

⁸⁰⁰ X. *Hugona* Koiłłotaja korespondencya listowna z Tadeuszem Czackim, wizytatorem nadzwyczajnym szkoly w guberniach woiyckiej, podolskiej i kijowskiej przedsiakwzika w celu urzłdzenia instytutow naukowych i pomnożenia oŃwiecienia publicznego w trzech rzeczonych guberniach. – Т.1. / Wyd. F. Kocsiewicz. – Krakow: Druk. Uniwersytecka, 1844. – S. 91.

⁸⁰¹ *Фонди* и стипендии Виленского учебного округа. Справочное пособие / [сост. Н. Юницкий]. – Вып.1. – Ч.1. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1884. – С.6.

Едукаційні фондуші стали серйозним фінансово-матеріальним підґрунтям створення й діяльності фактично кожного навчального закладу на Волині. З середини ХІХ ст. на підставі давніх фондушів створювалися «вічні фондуші» для значної кількості навчальних закладів у краї. Від самого поняття «фондуш» в українській мові з'явилися слова «фондувати», «фондатор», «фондація». Про свої успіхи у збиранні фондушів візитатор Т. Чацький писав до Г. Коллонтая (1804): «Громадяни починають робити фондуші на шкільки парафіяльні, надаючи землю на сади і для рільництва»⁸⁰².

Ми визначаємо такі головні види едукаційних фондушів на Волині:

1. Вічні фондуші. Це вид добродчинної пожертви на заснування і діяльність навчального закладу, коли кошти виплачувалися щорічно з певної маєтності чи нерухомості (земельних угідь, крамниць, аптек, будинків) у вигляді чітко оговореної суми. Оформлена з добродчинником угода при цьому засвідчувалася і набувала форми юридичного документа, який брався до уваги кожного разу, як здійснювався продаж, оренда, передача визначеної власності у спадок тощо. Окремим видом вічних фондушів були духовні заповіти на користь навчальних закладів.

2. Одноразові фондуші. Це переважно грошові пожертви, які надавалися навчальним закладам з боку представників місцевої громади одноосібно чи від певної групи. У першій половині ХІХ ст. ці кошти залишалися в касі навчального закладу і по можливості віддавалися під відсотки у вигляді позик. Отримані відсотки використовувалися для потреб навчального закладу. Згодом, з розвитком фінансово-банківської справи (в другій половині ХІХ століття), такі капітали віддавалися до банку на тих само умовах (з використанням відсотків).

3. Стипендіальні фондуші. Це фактично різновид одноразових фондушів, з тією лише різницею, що їх призначення було чітко окреслено у вигляді

⁸⁰² X. Hugona KoiłNotaja korespondencya listowna z Tadeuszem Czackim, wizytatorem nadzwyczajnym szkyl w guberniach wojyckiej, podolskiej i kijowskiej przedsikwzika w celu urzŁdzenia instytucyj naukowych i pomnożenia oŃwiecienia publicznego w trzech rzeczonych guberniach. – Т.І. / Wyd. F. Kocsiewicz. – Krakuw: Druk. Uniwersytecka, 1844. – S. 120.

стипендії на навчання одного або кількох учнів чи студентів. Стипендія виплачувалася у вигляді відсотків з наданого добродійником капіталу. Часто вона носила ім'я добродійника або за його бажанням – іншої особи.

4. Пансіони (конвікти). Це добродійна пожертва на утримання учнів чи студентів під час їх навчання у гімназії, училищі, університеті. Була особливо розповсюдженою на Волині в першій половині XIX ст. та в період існування «спільних учнівських квартир» (50 – 60-ті рр. XIX ст.).

5. Підписні фондуші. Цей вид добродійної пожертви складався зі значної, як правило, кількості дрібних (або й значних) пожертв, зібраних за підпискою протягом певного, завчасно обумовленого, періоду.

До 1832 року добродійними фондушами на Волині займалася спеціальна Фондушова комісія. Саме ця комісія вирішувала справи затвердження, використання, передачі, скасування фондушів у різноманітних складних випадках. Але у 30-х рр. XIX століття її діяльність було припинено і передано всі виконавчі права училищним радам, а згодом – Радам при попечителях учбових округів⁸⁰³.

Значення, яке надавалося фондушовим училищам з боку влади, виразилося в нормативно-правовому регулюванні їх діяльності; так Височайшим указом 21 грудня 1807 р. було затверджено спеціальне Положення про розпорядження фондушами, що належать Віленському університету й училищам цього округу. У Положенні було встановлено постійну належність фондушів тим навчальним закладам, до яких вони приписані. Ще більше суворой однозначності вміщено в «Правилах для приходських училищ Київської, Подольської й Волинської губерній» (8 листопада 1845 р.), де параграф 56 вказував на «неперервну обов'язкову» силу фондушових записів: «рекомендований захід скасування училищ, у випадку неакуратного надходження внесків на їх утримання, ні в якому разі не може бути поширений

⁸⁰³ *Приходские фондушечные училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания* // Приложение к Циркуляру по управлению Киевским учебным округом за 1900 г. — С.54-55.

на фундушів училища, в силу цієї саме встановленої волею заповідача неперервності актів, яку не може порушити й училищне начальство»⁸⁰⁴. У цьому ж параграфі зазначено також, що нормативно-правові засади використання фундушів вимагають, якщо вони не надаються фундатором систематично, «чинити за правилами, встановленими для стягнення казенних недоїмок з приватних осіб чи за встановленими в самих актах особливими правилами»⁸⁰⁵.

У 1802-1803 рр. було закладено основи **фундушового шкільництва**; цей досвід з Волині згодом розповсюдився на всі підросійські території України⁸⁰⁶. У цей час були створені приходські фундушів училища в тому стані, в якому вони існували фактично протягом ста років. У «Попередніх правилах народної освіти» (1803 р.) у ст. 3. було зазначено, що кожен приход або два повинні мати своє приходське училище. Але для державного казначейства такі витрати були непосильними. Тому в ст. 48 записано, що єдиний шлях заснування таких училищ – приватні кошти місцевих мешканців, які вони бажали б пожертвувати на розвиток освіти. Для волинського краю, який довгий час знаходився під владою Польщі, у цій пропозиції не було нічого нового, адже й до цього навчальні заклади утримувалися тут за рахунок бенефіцій, що надавалися приватними особами монастирям та храмам з умовою їх використання на навчальні цілі.

Як тільки були обнародовані «Попередні правила...», у другій половині 1803 р. численні представники волинської громади відгукнулися і стали відкривати у своїх маєтках приходські народні школи. Забезпечуючи навчальні заклади фундушами, добродійники оформляли це у вигляді «записів», які були обов'язковими і для їхніх спадкоємців, і для наступних власників маєтностей⁸⁰⁷.

⁸⁰⁴ Там само. – С.48.

⁸⁰⁵ Там само. – С.49.

⁸⁰⁶ Сейко Н. А. Едукаційна комісія / Н. А. Сейко // Енциклопедія освіти / Акад.пед.наук України ; головний редактор В.Г. Кремень. – К. : Інком, Інтер, 2008. – С. 247.

⁸⁰⁷ Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания // Приложение к Циркуляру по управлению Киевским учебным округом за 1900 г. – С.45.

За умови того, що не було ясних законодавчих підстав, училищне начальство було вимушене вичікувати зручного моменту для погашення капітальних сум і недоїмок. При цьому фундатора або спонукали повністю розрахуватися з училищем, або його маєтності виставлялися на продаж, в заставу при опікунській раді училища, в банках. Якщо власник погоджувався внести капітальну суму, училище все-таки не було позбавлене різного роду переписки і примусу, тому що фундатори не поспішали з погашенням записів, а почасти розстрочували плату на довгий період, накопичуючи при цьому нові недоїмки. Протести фундаторів при цьому бралися до уваги, так що училищу знов доводилося вживати заходів до повернення добродійної допомоги, як в училищах Олексинецькому, Острозькому, Селецькому Волинської губернії. Іноді майном з усіма правами володіли лише фундатори, що склали записи. При переході до спадкоємця ці зобов'язання не продовжувалися, і навіть в судовому порядку не вдавалося нічого довести. Відомості про фондуші приходських училищ, які збереглися протягом кількох десятиліть, подано в таблиці 2.

Зразком добродійного фондуша на заснування приходської школи може бути запис брата Тадеуша Чацького – Михайла, який зробив його для створення школи у с. Сільце Волинської губернії. Фондатор окреслив свою пожертву так: «визнаючи необхідність парафіяльної школи, наступні накладаю умови і фондуші, забезпечені на селі Сільце при костелі парафіяльності латинського обряду, таку школу парафіяльну закладаю я на весь мій селецький ключ⁸⁰⁸»⁸⁰⁹. Фондушове шкільництво збереглося протягом фактично усього ХІХ століття. Так, у 1900 р. на фондушові кошти ще утримувалися 26 училищ у Волинській губернії (таблиця 14.2). Це попри те, що фондушовий період, як писав один із інспекторів народних училищ у 1900 році, залишив на століття наперед «недобру спадщину у вигляді нескінченної судової тяганини, що

⁸⁰⁸ *Ключ* – маєтності (земельні угіддя), об'єднані належністю до одного власника (родини власників), названий за населеним пунктом, де знаходився центральний масток шляхтича (дворянина).

⁸⁰⁹ *Zasztowt L. Kresy 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczpospolitej. – Warszawa, 1997. – S.325.*

продовжується і донині, коли доводиться крок за кроком відстоювати не лише окремі фондушові записи, але в деяких випадках навіть кожен пункт цих умов»⁸¹⁰.

Таблиця 14.2

Відомості про фундаторів народних училищ та засновані ними фондуші на Волині (станом на 1 січня 1900 року)⁸¹¹

Відомості про фундатора	Назва училища	Відомості про фондуш	Примітка
Власник с.Кривине, князь Максиміліан Яблоновський	Кривинське	Фондуш затверджено в квітні 1828 року; відповідав капіталу 1575 руб.; додатково 1000 руб.	До 1851 року фондуш не було зреалізовано; училищна рада запропонувала передати його на утримання Аннопільського народного училища, але спадкоємець князя Владислав Яблоновський додав коштів і училище було відкрите в 1851 році.
Князь Станіслав Яблоновський	Аннопільське	Капітал фондуша не окреслено; фундатор утримував його повністю власним коштом; оплачував в училищі також 2-3 найбільшійших учні на повному своєму утриманні	З 1818 року фундатор припинив утримання училища і справа розглядалася в Фондушовій комісії. Згодом частина маєтку була куплена генералом Івковим, який не прийняв на себе зобов'язань утримання училища, але був згоден робити це неформально, добровільно. У 1886 році новий власник погодився на заміну фондуша щорічними виплатами в сумі 200

⁸¹⁰ Приходские фондушевые училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания // Приложение к Циркуляру по управлению Киевским учебным округом за 1900 г. – С.38.

⁸¹¹ Там само. – С.74-160.

			руб., а з 1899 року взагалі відмовився його утримувати
Князь Іосиф Чарториський	Старо-Олексинецьке	Фундуш 1803 року на повне утримання училища без вказівки на конкретну суму фондука	До 1815 року училище не діяло; новий власник земель Гаврило Ржищевський вніс необхідну недоїмку в 1838 році після рішення Фондушової комісії. У 1900 році судова справа продовжувалася, оскільки Олександр Ржищевський відмовив у фінансуванні училища
Вотчинник м.Горохова Валеріан-Антоній Стройновський	Горохівське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Спадкоємиця В.Стройновського графиня Валерія Тарновська продовжила утримання училища; у 1852 р. фондуш оцінювався приблизно 4200 руб.
Поміщик Фридрих Мошинський	Волочиське	Фондуш 1803 року на повне утримання училища	Настоятель Волочиського римсько-католицького костьола Іоанн Ігнатовський у 1818 році додатково зобов'язався утримувати в цьому училищі 5 незаможних сиріт
Поміщик Христофор Мясковський	Устилугське	Фондуш 1803 року на повне утримання училища	У 1821 році училище було переведене в Устилуг
Князь Іосиф Чарториський	Корецьке	Фондуш 1803 року на повне утримання училища	Спадкоємиця Маріанна Потоцька обернула фондуш на капітал 16146 злотих. Після повстання 1831 року половина маєтку була віддана до казни, тому надалі утримання

			училища здійснювалося наполовину казною і спадкоємицями Потоцьких
Князь Костянтин Чарториський	Клеванське	Фундуш 1820 року на суму 2500 руб.	У 1852 році приміщення училища згоріло, і заняття не проводилися до 1854 року
Порицький пробошч Іван Шевальє та таємний радник Тадеуш Чацький	Порицьке	Фундуш 1810 року, капітал 6000 злотих	Училище не діяло після польського повстання 1831 р. до 1834 року
Поміщик с.Несвіжа Іван Маєвський	Несвіжське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Училище було відкрите в 1815 році і діяло до 1832 року. Спадкоємець маєтку А.Омецінський відкрив училище знову в 1852 році
Поміщиця Маріанна Вільга (Потоцька)	Голобське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	До 1821 року і з 1832 до 1835 року училище не діяло. Спадкоємець маєтку поміщик Подгороденський прийняв фундушові зобов'язання
Граф Михайло Чацький	Селецьке	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	У 1804-1812 та в 1832-1834 рр. училище не діяло
Воєвода Михаїл Колюмна-Валевський	Тучинське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	До 1815 року училище не діяло
Великий коронний хорунжий Іван Стецький та княгиня Доротея Любомирська	Невірківське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Княгиня Д. Любомирська пожертувала у 1820 році будинок в Невіркові з городом при ньому для вміщення в будинку 24 сиріт обох статей з їх наглядачами

			та вчителем і вчителькою. Натомість у 1851 році спадкоємець маєтку поміщик Малинський відмовився утримувати притулок, тому призначене на нього утримання було повернене на училище
Графиня Кунегунда Чацька	Літовижське (Острозьке)	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	З 1832 по 1835 рік училище не діяло
Поміщик Іосиф Корша	Перевальське	Фундуш 1800 року на повне утримання училища	У 1832-1834 рр. училище не діяло
Власниця м.Троянова Щенсна Дзялинська	Троянівське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	У зв'язку з відсутністю учителя училище не діяло у 1822-1824 рр. Після закриття училища в 1832 році училищний будинок згорів, училище не діяло до 1836 року
Вотчинник Мізочського ключа Христофор Карвіцький	Мізочське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Училище не діяло у 1813-1826 та в 1832-1833 рр.
Поміщик Луцького повіту Домінік Чацький	Бережницьке	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Відкрите в 1811 році й діяло до 1832 року. Фундатор виїхав після польського повстання за кордон, маєтки разом з фондушовими зобов'язаннями були передані в казну
Власник м.Степані граф Станіслав Ворцель	Степанське	Фундуш 1803 року на повне утримання	м.Степань у 1833 році за борги власника було передане разом з фондушовими

		училища	зобов'язаннями казни
Власниця м.Локач Маріанна Вільга (Потоцька)	Локачське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	До 1817 року училище не відкривалося.
Власник м.Деражня Тадеуш Божидар- Подгороденський	Деражненське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	При училищі на беззвітному утриманні фундатора додатково утримувалися 4 незаможних учні (конвіктори). У 1832- 1835 рр. училище не діяло
Граф Олександр Хоткевич та Дорогостайські ченці кармеліти «взуті»	Млинівське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища	Училище не існувало аж до 1836 року
Поміщик Ігнатій Ротаріуш та Маріанна Фрокет	Теофіпольське	Фундуш 1803 року на повне утримання училища (І.Ротаріуш) та фондуш 1820 року (М.Фрокет)	Фондуш М.Фрокет призначався для незаможних учнів і складав 500 руб. У 1833 році училище було перетворене на повітове дворянське зі збереженням фондушів
Власники м.Рівного Іосиф і Людвіга Любомирські	Рівненське	Фондуш 1803 року на повне утримання училища	У 1828 році додатковий фондуш надав князь Фрідріх Любомирський (400 злотих)

Аналіз фондушових засад початкової освіти на Волині на початку ХІХ століття дає змогу стверджувати, що добродчинні фондуші стали першими капіталами початкових шкіл, які зберігалися почасти протягом усього ХІХ століття й використовувалися як додаткові засоби фінансування приходських шкіл. Наявність і величина едукативного фондуша на заснування й розвиток навчального закладу залежали, по-перше, від заможності землевласника, оскільки фондуші ґрунтувалися переважно на його маєтностях; по-друге, від

особистих християнських чеснот поміщика (шляхтича) та наявності у нього мотивації до здійснення добродійної підтримки початкових шкіл у своїх маєтках. Головною суперечністю розвитку фондушового шкільництва стала невідповідність між прагненням значної частини поміщиків і шляхтичів запровадити початкові школи у своїх селах і нерегульованістю законодавства щодо надання фондів; врешті, це призвело до необхідності ревізувати фонди, що й відбулося в середині ХІХ століття.

14.3. Добродійна підтримка середньої освіти на Волині: феномен Кременецького ліцею

Поняття «гімназія» законодавчо окреслилося у сфері освіти Російської імперії з 1804 р. після прийняття «Статуту університетів» і «Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам». Гімназійна освіта в Україні початку ХІХ століття перебувала в такому само зародковому стані, як і інші типи навчальних закладів.

Гімназії в Україні, згідно з «Попередніми правилами...» (1803), оголошувалися безстановими, але така соціально-класова невизначеність статусу гімназій на початку ХІХ століття призводила до небажання дворянства віддавати туди своїх дітей, і вони віддавали перевагу домашньому навчанню. Історик початку ХІХ століття І. Альошинцев писав з цього приводу, що склад учнів гімназій «був різномірним, і можна з великою ймовірністю додати, що значна частка його припадала на нижчі класи»⁸¹².

Добродійна підтримка середніх навчальних закладів в Україні мала виражений *регіональний характер*. Наприклад, правобережні та лівобережні губернії Київського учбового округу суттєво відрізнялися у постановці самої проблеми добродійних коштів у розвитку навчальних закладів; участь шляхти правобережних губерній у фондуванні освіти знаходилася на більш високому рівні, що й виявилось у швидших темпах розвитку гімназійної та училищної

⁸¹² *Алешинцев И.* История гимназического образования в России (XVIII и XIX в.) / И. Алешинцев. – СПб. : Издание О.Богдановой, 1912. – С.89.

освіти. Зауважимо, що дослідження XIX ст., як і сучасна українська історична література, не позбавлені в цьому сенсі певної упередженості. Можна знайти цілком суперечливі оцінки місця та ролі доброчинності з боку місцевої громади у фондуванні навчальних закладів Правобережжя. Попечитель Київського учбового округу Ф. Вітте, відвідавши навчальні заклади округу, писав: «Порівнюючи гімназії в західних губерніях мого округу з гімназіями в Чернігівській і Полтавській губерніях, я дійшов висновку, що у перших між учнями більше наукового інтересу і жвавості думки, а між учителями більше педагогічних обдарувань і такту, аніж в останніх»⁸¹³.

Гімназійна освіта в Україні на початку XIX століття була фондушовою. Безумовно, найбільші едукативні фондуші першої половини XIX ст. припадали на **Волинську (Кременецьку) гімназію** (таблиця 14.3). Завдяки бурхливій діяльності Тадеуша Чацького цей навчальний заклад за неповних десять років піднявся до рівня ліцею, почавши з суто гімназійних програм. Звісно, такий ріст вимагав серйозних доброчинних капіталовкладень, якими й стали едукативні фондуші⁸¹⁴. Варто зауважити, що на розвиток народної освіти на Волині з боку уряду виділялися досить скупі кошти. Така само ситуація, власне, спостерігалася й на Лівобережжі, однак просвітницькі традиції цього регіону передбачали збереження наявної системи освіти, яка розвивалася протягом кількох століть, починаючи з єзуїтських навчальних закладів. Тому польська шляхта, керуючись принципами дотримання шляхетських правил та відповідності статусу особи його доброчинній діяльності, брала активну участь у фінансуванні навчальних закладів різного рівня⁸¹⁵.

Таблиця 14.3

Відомість капіталів університету св. Володимира, пожертвованих в різний час землевласниками Київської, Волинської і Подільської губерній

⁸¹³ *Витте Ф. Ф.* Извлечения из отчета о ревизии учебных заведений Киевского учебного округа в 1862 году / Ф. Ф. Витте. – Б.м.в., б.р.в. – С.21.

⁸¹⁴ Кулжинский И. Г. Воспоминания о Волини / И. Г. Кулжинский. – Б.м.в., б.р.в. – С.9.

⁸¹⁵ Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Волини и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских / И. М. Сбитнев. – К., 1887. – 94 с.

на утримання Волинського ліцею, а з 8.09.1833 р. присвоєних
університетові⁸¹⁶

№ з/п	Хто жертвував	Скільки внесено коштів (руб.)	Час внесення пожертви	Припинення пожертви
А. Волинська губернія				
	За записом аптекаря Якова Пфундта, а потім за заставною графа Олізара капітал, забезпечений частиною містечка Рафалоки	625	2.03.1843 р.	
	За записом Луки Стоцького 19.10.1803 р. капітал, забезпечений аптекою в Луцьку	937	1854 – 1857 рр. внесено 229 руб. 66 коп. залишок до сплати 707,84 руб.	
	За постановою духовенства луцько-житомирської єпархії 20 жовтня 1803 р. з колишніх монастирів ордену тринітаріїв	1125	?	7 жовтня 1874 р. (не вдалося стягти капітал на користь університету)
	За записом Магдаліни Кучинської, на маєтку Воротнів 21 жовтня 1803 р.	3750	3750 22 січня 1872 р.	
	За записом Феліціана Пілявського 12 грудня 1803 р. на маєтку Містищин	600	600 12 лютого 1847 р.	
	Того самого жертводавця на тому само маєтку 28 липня 1810 р.	3000	3000 1850 р.	

⁸¹⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884. – 674 с.

	Того самого жертводавця на богослужіння за померлими	750	750 12 лютого 1847 р.	
	Того самого на шпиталь чи хірургічний навчальний заклад при ліцеї	150	150 25 листопада 1847 р.	
	За записом Михайла Корженьовського 22 грудня 1803 р. на маєтку Жеребок	900	900 ?	
	За записом князя Домініка Радзівіла, на маєтку Колковський ключ 15 вересня 1808 р.	20 000	20 000 1875 р.	
	За записом Миколи Поляновського 14 травня 1811 р. за борговою сумою	1060	1060 ?	
	За записом Павла Вигоновського 22 грудня 1803 р.	300	300 ?	
	За записом Щенсного Кобилянського 22 грудня 1803 р. на маєтку Дворець	300	300 ?	
	За постановою римо-католицького духовенства луцько-житомирської єпархії 20 жовтня 1803 р. з прибутків поезуїтських маєтностей Лища і Ботіна	3750		7 жовтня 1847 року прийнято рішення про неможливість стягнення цих коштів.
	За записом флігель-ад'ютанта Онуфрія Мошинського 1 січня 1810 р. на маєтках Степангород і Воронки	1500	1500 1844 – 1855 рр. (у чотири етапи)	
	За записом Ігнатія Єловицького на маєтку Сокуль 3 жовтня 1810 р.	750	750 1866 – 1869 рр.	
	За записом графа Вікентія Красовицького 28 липня 1811 р. на маєтку Владимирець	250	250 7.03.1850 р.	

За записом графа Олександра Поцея 9 травня 1803 р. на маєтку Чарторийськ	3000	3000 4 січня 1844 р.	
Разом по Луцькому повіту	41 687 руб. 50 коп.		
За записом графині Щенної-Дзялинської 24 січня 1804 р. на маєтку Троянів	375	375 7 вересня 1848 р.	
За записом Валенти Лялевича 10 лютого 1804 р., на маєтку Протовка	375	375 1856 – 1857 рр.	
За записом Осипа Бачинського 10 лютого 1808 р. на маєтках Новополь і Крученці	1875	1875 1853 р.	
За записом Войцеха Валевського 15 січня 1809 р. на маєтку Нединки	1200	1200 1851 р.	
За записом Станіслава Карвіцького 23 лютого 1800 р. на маєтку Карпівці	1125	1125 8.10.1848 р.	
За записом Вацлава Ганського 24 листопада 1806 р. на маєтку Івановичі	3000	3000 10.02.1854 р.	
За записом Федора Урбановського 18 травня 1805 р., на маєтку Бараші	9000	9000 1877 р.	
Разом по Житомирському повіту	16 950 руб.		
За записом Йосифа-Ксаверія, Едуарда і синів Стефана Любовидських на маєтку Іскоростень	3000	3000 11 червня 1843 р.	
За заставою Вікентія Трипольського 17 грудня 1828 року на маєтку Ласки	1600	1600 1845 – 1851 рр.	
Разом по Овруцькому повіту	4 600 руб.		
За записом графа Луки Белінського 13 березня 1803 року на маєтку Острополь	3750	3750 1858 р.	
За записом князя Юзефа Чарториського на маєтку Корецький ключ 14 вересня 1803 р.	900	900 1851 р.	
Той само запис на маєтку	900	900	

	Пищів		1848 р.	
	За тим само записом на маєтку Смолдирів	900	900 1853 р.	
	За тим само актом, за розділом між п'ятьма дочками Чарториського на маєтку Корецький ключ	1875	1875 1851 – 1854 рр.	
	За записом Осипа-Каласанти Малинського 29 вересня 1803 р. на маєтку Кулешівський ключ	1500	1500 1855 р.	
	За записом Антона-Юзефа Омецинського 28 червня 1811 р. на маєтку Юрківщина	500	500 1850 р.	
	За записом Якова Малиновського 28 липня 1811р. на маєтках Провалівка і Северини	625	625 1864 – 1865 рр.	
	За записом Карла Прушинського, 9 березня 1812 р., на маєтку Заборжище	750	750 1851 р.	
	За записом Леонарда-Мартина Врочинського 24 вересня 1803 р. на маєтку Кам'янка	562	562 1845 р.	
	За записом Юзефи Валецької, у дівоцтві княгині Любомирської, 23 вересня 1803 р. на маєтку Полонський ключ	3750	3 750 1852 р.	
	За записом Христофора Карвіцького 3 березня 1824 р. на маєтку містечко Любар та на Мізочському ключі дубенського повіту	18 000	18 000 1848 р.	
	Разом по Новоград- Волинському повіту	39 562 руб. 50 коп.		
	За записом князя Карла Яблоновського 9 вересня 1803 р. на м. Острог	1125	1125 1853 р.	
	За записом Ігнатія Подгородецького 9 вересня 1803 р. на маєтку Гульча	1125	1125 1846 р.	

	За записом Філіпа Вигури 9 вересня 1803 р. на маєтку Горбакове	300	300 1844 р.	
	За записом Луки Лазінського 9 вересня 1803 р. на маєтку Коростява	375	375 1844 р.	
	За записом Осипа Стецького 15 вересня 1803 р. на маєтку Расники	1875	1875 1851 р.	
	За записом Олександра Маліновського 16 вересня 1803 р. на маєтку Блудов	450	450 ?	
	За записом Станіслава-Костки Іногорського-Ленкевича 16 вересня 1803 р. на маєтку Гуща	1500	1500 ?	
	За записом дійсного статського радника сенатора графа Августа Ілінського 17 вересня 1803 р. на маєтку Ключ Острозького князівства	3000	3000 1848 р.	
	За записом Людвіка Чернецького 21 грудня 1803 р. на маєтку Богоринь	300	300 1845 р.	
	За записом Фелікса Кадлубицького 23 січня 1803 р. на маєтку Окнин	750	750 1845 р.	
	За записом Ієроніма Валевського 15 січня 1809 р. на маєтку Боровиця	2100	2100 1853 р.	
	За записом Казиміра Гленбоцького 15 жовтня 1810 р. на маєтку Новорадчиця	300	300 1851 р.	
	За записом аптекаря Карла Рутзаца 10 вересня 1803 р. на аптеці в Острозі	750	750 1852 р.	
	За заставною поручника Івана і його дружини Стройновських 13 січня 1827 р. на частині села Кур'янка	128,60	128,60 1848 р.	

	За записом вдови Троцького графині Феofilі Платер 16 листопада 1809 р. на маєтках Здовбиць і Здолбунів	22500	4 серпня 1849 р. фондуш повернено фундаторам через неможливість передачі за умовами запису (22 500)	
	Разом по Острозькому повіту	36 578 руб. 60 коп.	Реально залишилося фондушів: 14 078 руб. 60 коп.	
	За записом аптекаря Карла Рутзаца 10 вересня 1803 р. на аптеці в Заславлі	1125		
	За записами князя Януша Сангушка 10 вересня 1803 р. на маєтку Заславльської волості	7500	7500 1841 р.	
	За записом князя Євстафія Сангушка 19 вересня 1803 р. на маєтку Антонін	1875	1875 1841 р.	
	За записом князя Четвертинського 17 вересня 1803 р. на маєтку Медведівка	1125	1125 1840 р.	
	За записом Францішка Буржинського 25 вересня 1803 р. на маєтку Зелінці	375	375 1852 р.	
	За записом Войцеха Макогона-Подгородецького, 26 вересня 1803 р. на маєтку Риштовка	375	375 1845 – 1847 рр.	
	За записом Францішка Млодзяновського 26 вересня 1803 р. на маєтку Драчі	375	375 1845 р.	
	За записом Осипа Раєвського 28 вересня 1803 р. на маєтку Косків	375	375 1840 р.	
	За записом ченців Кармелітів 1803 р. на їхньому маєтку Городище	900	900 1874 р.	
	За записом князя Юзефа-Гавриїла Святополк-Четвертинського 18 січня 1810 р. на маєтку Хролин і Новичі	900	900 1842 р.	
	За записом Ігнатія Романа на	375	375	

	маєтку Нучкали		1847 р.	
	За записом Валеріана Пшилуського 7 липня 1816 р. на маєтку Жабча	1500	1500 1852 р.	
	За закладною Антоніни Жуковської 8 серпня 1827 р. на частині с. Малевичі	996,56	996,56 1853 р.	
	За закладною Владислава Мешкович-Прилуського 12 грудня 1829 р. на маєтку Курганівка	720	720 1850 р.	
	Разом по Заславльському повіту		16 391 руб. 56 коп.	

Крім фондушів повітових училищ, візитатор Т. Чацький заснував подушний едукативний фондус – по 1 руб. ас. з кожної ревізької душі⁸¹⁷. Разом цей фондус склав 46 200 руб. На ці кошти у Києві засновувалася гімназія, у Вінниці ж шляхта створила свій едукативний фондус (15 000 руб.) – на гімназію й училища Поділля.

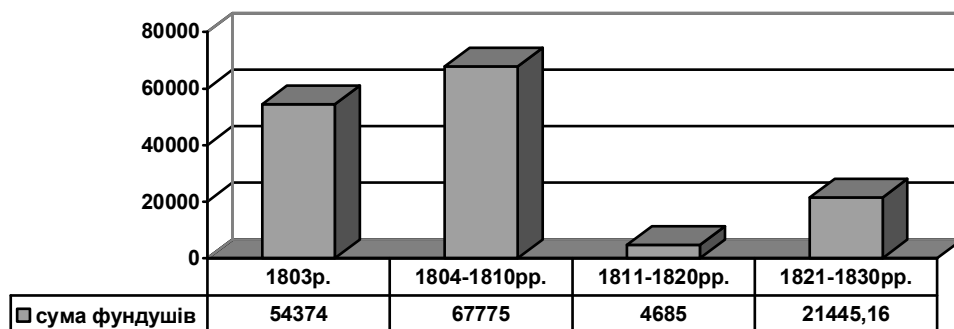
Важливий засіб поліпшення діяльності гімназій Т. Чацький вбачав у поєднанні зусиль місцевого населення з діяльністю уряду. Першим результатом цієї взаємодії було удосконалення матеріальної бази училищ та гімназій приватними добродійними внесками. Уряд, безперечно, розраховував на меценатство і приватну благодійність. Тому Т. Чацький особисто звертався до місцевих губернаторів, предводителів дворянства з рекомендаційними листами від міністра освіти та попечителя А. Чарториського і збирав кошти на устрій гімназії в Кременці та інших містах південно-західних губерній.

Державна підтримка Волинської гімназії на той час складала близько 60 % усіх коштів, які витрачав цей навчальний заклад. Казенні кошти інших навчальних закладів регіону були ще меншими, оскільки Кременецький лицей претендував на рівень вищого навчального закладу, інші ж представляли ступінь середньої й початкової освіти. Добродійна підтримка освіти на

⁸¹⁷ *Ревізька душа* – зареєстрована особа селянина чоловічої статі за переписом; вносилося в т.зв. «ревізькі сказки».

Правобережжі на той час була визначальним чинником її становлення і розвитку. Власне, таким станом справ і скористався російський уряд під час реформування освіти на початку XIX століття і розширення мережі навчальних закладів.

У 1803 р. на зібранні волинського католицького духовенства Т. Чацький досяг з ними згоди про утримання власним коштом школи при кожному костелі в губернії. Це був перший значний крок до добродійного фінансування навчальних закладів середнього та початкового рівня в регіоні⁸¹⁸. Фундушова добродійність на Кременецьку гімназію початку XIX століття представлена на рис.1. У зв'язку з тим, що 1803 р. став визначальним для формування системи фундушів, він подається на рисунку окремо від інших періодів. Цікаво, що значна частина пожертв робилася протягом вересня 1803 р. або грудня місяця якогось певного року. Саме у серпні – вересні 1803 р. Т. Чацький здійснив кілька зустрічей з шляхтою Волинської губернії, аби схилити її до добродійної діяльності. Успішність цих зустрічей відобразилася у кількості фундушів на користь Волинського ліцею; згодом вони стали університетськими фундушами. Натомість якщо йдеться про грудневі пожертви, то зважуємося припустити (як версію), що добродійна діяльність значно активізувалася перед католицьким Різдом. Тому схилити шляхту до пожертв було в цей час, напевно, простіше.

⁸¹⁸ *Пізніше*, після 1831 року та скасування польських шкіл, оцінки цієї події стали суто негативними. І.Кулжинський писав, що «Чацький влаштував таке число приходських училищ: 85 у волинській губернії, 26 в подільській і 15 в київській. Всі ці «парафіяльні школи» ... були капканами для вловлення в папізм православних руських дітей, і таких капканів раптом розставлено було сто двадцять шість!!!».

Рис 14.1. Величина едукційних фондушів на заснування Волинської (Кременецької) гімназії (в руб.), які надійшли протягом першої третини XIX ст.⁸¹⁹

Розподіл добродчинної підтримки створення Кременецького ліцею серед представників різних повітів Волинської губернії представлено на рис. 14.2.

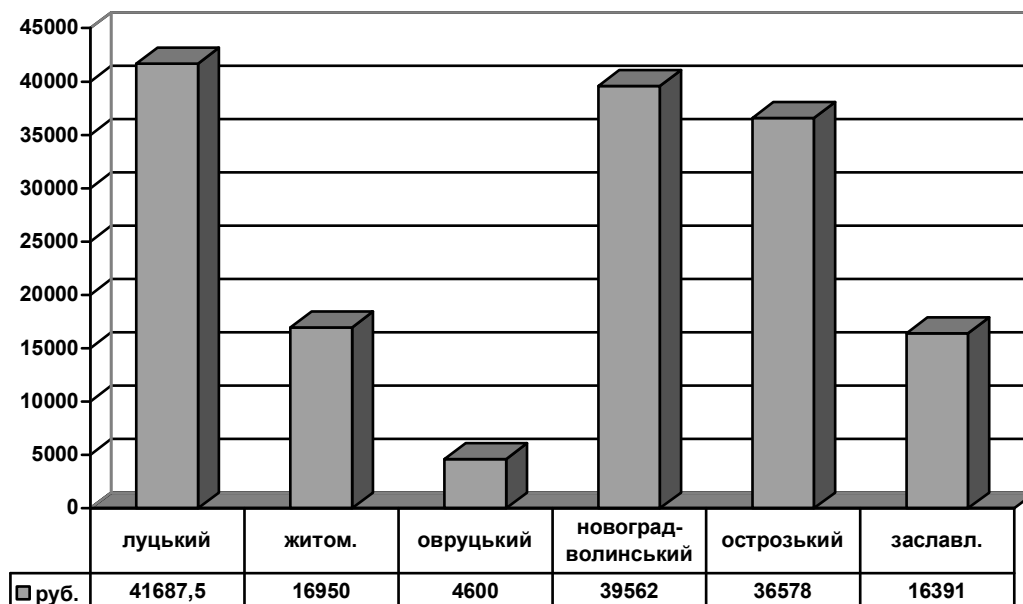

Рис. 14.2. Величина добродчинних внесків на розвиток Волинського (Кременецького) ліцею з повітів Волинської губернії у першій третині XIX ст. (у руб.)

М. Владімірський-Буданов так характеризував Т. Чацького, цитуючи попечителя Київського учбового округу Є. фон Брадке: «Кременецький ліцей був влаштований знаменитим Чацьким, людиною знатною, заможною, всіма поважаною, надзвичайно освіченою і до фанатизму відданою навчальній справі, для успіхів якої він був готовий на всіляку жертву. Він старався добувати потрібні суми, пропонуючи свої клопотання, а рідкісні книги та інші визначні предмети просто крав власноруч»⁸²⁰.

⁸¹⁹ До речі, і надалі перед значними християнськими святами було прийнято займатися добродчинністю, тому була можливість залучення пожертв до допомоги найбільш бідним учням у навчальних закладах різного рівня.

⁸²⁰ *Автобіографіческие записки фон Брадке* // Русский архив. – 1875. – С. 2.

Олександр I призначив Т. Чацького генеральним візитатором згаданих губерній, що стало початком формування системи едукаційних фондухів. Для влаштування волинської гімназії у Кременці у 1803 р. було зібрано 415 455 злотих (близько 62 320 руб.). Т. Чацький став справжнім проповідником добродійності.

Т. Чацький і сам надав чимало коштів для фінансової підтримки Кременецького ліцею – вклав у цю справу дві третини власного капіталу. Волинський шляхтич Я. Охоцький у своїх спогадах писав про Т. Чацького: «З неухильним честолюбством збирав для цього пожертви, а насправді присвятив цьому й переважну більшість свого маєтку»⁸²¹. Одразу після створення гімназії був виданий царський указ, який закріплював за ліцеєм Кременецьке староство⁸²², яке давало спочатку 3 035 руб. ср. річного прибутку, а згодом 7 345 руб. ср.⁸²³. Крім того, гімназія отримувала щорічну підтримку від влади у розмірі 5 700 руб. ср. Через два роки їй було віддано у користування лісові угіддя та будинок колишнього василіянського монастиря⁸²⁴. Значні пожертви до каси Кременецького ліцею надходили від графа Нереша Олізара (140 000 злотих) [6 марта 1809 г. Об утверждении акта завещания Графа Олизара на заведение больницы при Волынской гимназии : Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. I. : Царствование императора Александра I. 1802 – 1825. – СПб., 1864. – С. 487] та графині Теофілі Платер (15 000 злотих)⁸²⁵.

⁸²¹ *Patimnikni* Jana Duklana Ochockiego z pozostaich po nim rękopisyw przepisane przez J.I.Kraszewskiego. – w 4t. – t.III. – Wilno: Naki. Jyzefa Zawadskiego, 1857. – S.187.

⁸²² *Староство* – адміністративно-територіальна одиниця поділу в Речі Посполитій та Великому князівстві Литовському. До складу староства належали одне чи більше міст та містечок і кілька сіл. Староства надавалися вищим урядовцям за їхню службу як нагорода. Назва цієї адміністративної одиниці традиційно використовувалася в документах (переважно заповітах та документах купівлі-продажу) на початку XIX століття.

⁸²³ *Сборник* постановлений по Министерству народного просвещения (1864 г.). – Т. 1: Царствование императора Александра I. 1802 – 1825. – СПб., 1865. – С.408.

⁸²⁴ 13 июля 1807 р. О помещении Волынской гимназии в Базилианском монастыре в Кременце // *Сборник* постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. I : Царствование императора Александра I. 1802 – 1825. – СПб., 1864. – С. 423.

⁸²⁵ *Сборник* постановлений по Министерству народного просвещения (1864 г.). – Т. 1: Царствование императора Александра I. 1802 – 1825. – СПб., 1865. – С.529.

Фінансування Кременецького ліцею було закладено в його найважливішому документі – «Статуті», який належав ще до Волинської гімназії, але залишився таким і в ліцеї⁸²⁶ : «На утримання цієї гімназії понад щорічну суму 5 700 руб. ср., покладених на неї за штатом поряд з іншими гімназіями Віленського учбового округу, що має відпускатися з казни на рахунок поєзуїтських доходів, визначаються відсотки з капітальної суми 194 400 руб. ср., яку жертвують нині шляхта і духовенство Волинської губернії, що складає 15 420 руб., а при цьому все, що тільки може бути внесено громадянами згодом». І далі: «не дозволяється без точної згоди університету [Віленського – Н.С.], затвердженої попечителем його, переносити фондушові суми на іншу нерухомість для забезпечення»⁸²⁷.

Як свідчать документи⁸²⁸, щорічний дохід Волинської гімназії у 1807 р. складав більше 42 000 руб. Частка добродійних коштів у фінансуванні Кременецького ліцею подана на рис. 14.3.

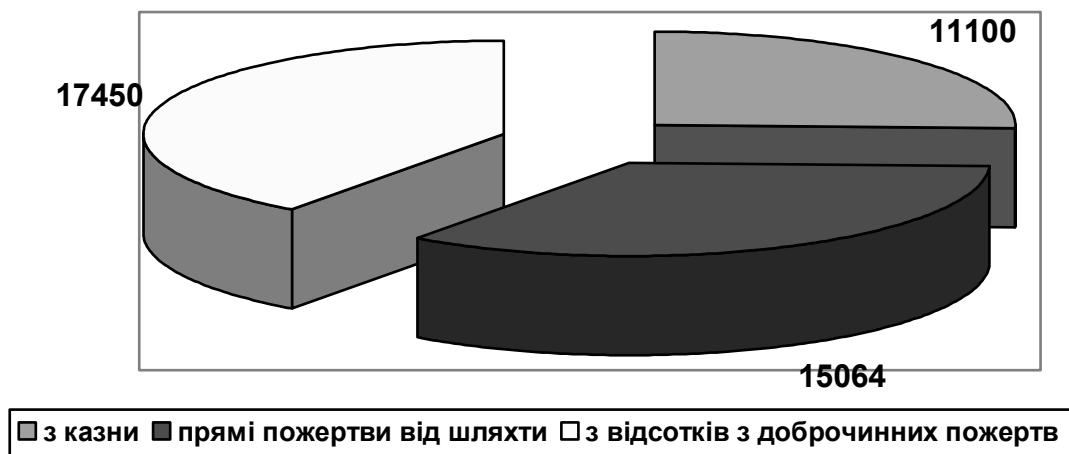

Рис. 14.3. Частка добродійних пожертв у фінансуванні Волинської гімназії станом на 1807 р. (у руб.)

⁸²⁶ Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства Народного Просвещения. – Т. III: Учебные заведения в западных губерниях. 1805 – 1807. – СПб., 1898. – С.147.

⁸²⁷ Там само. – С.150.

⁸²⁸ Там само. – С.1153.

Алойзи Осінський⁸²⁹, свого часу викладач Кременецького ліцею, зібрав та систематизував наявні на той час відомості про фундаторів ліцею і виклав їх у спеціальній праці на пам'ять діяльності Т. Чацького⁸³⁰.

Не дивлячись на етнічний, навіть дещо кланово-етнічний характер добродійності (оскільки ідея все одно полягала в збереженні й поширенні польськомовної освіти на території кількох губерній), – до цього списку долучилися й представники інших етнічних груп, наприклад, єврейської громади. Щоправда, їхня участь у справі фундування ліцею була досить обмеженою (і незначною фінансово), а загалом ніколи фактично не сягала університетського рівня. Балтазар Гельтцер 28 серпня 1803 р. надав Волинській гімназії на проведення хімічних дослідів фондуш 250 злотих, що записані були на Висніовецькій аптеці, Адам Фішер – 600 злотих на навчання цирульників. Кременецький кагал 4 вересня 1803 р. на загальні потреби гімназії надав фондуш 500 злотих, Яків Пфундт, луцький аптекар, пожертвував 250 злотих фондуша, записаних на його власній аптеці⁸³¹.

Крім цього, підтримали Волинську (Кременецьку) гімназію єврейські громади м. Любара (місцевий кагал⁸³² 16 лютого 1804 р. пожертвував 200

⁸²⁹ *Своєрідний* спогад про А. Осінського залишив І. Кулжинський, перший директор Луцької гімназії: «Після біскупа першою особою між тодішнім римо-католицьким духовенством був інфулат (тобто прелат з єпископською митрою інфулою, щось на зразок архімандрита), Алойзи Осінський, колишній професор латинської і польської літератури в Кременецькому ліцеї... Знаючи, що кс. Осінський, який служив професором у Кременецькому ліцеї, був дуже близький до засновника ліцею – Фадея Чацького, я старався звести розмову на цю визначну особистість. Осінський запалився, виніс мені зі свого кабінету власну книгу «O życiu i pismach Tadeusza Czackiego», подарував мені цю книгу зі своїм написом, і весь час, проведений мною в його домі, вже ні про що інше не говорив, як тільки про Чацького». Кулжинский И. Г. Воспоминания о Волыни / И. Г. Кулжинский. – Б.м.в., б.р.в. – С.10-11.

⁸³⁰ *Osicski A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego rzecz czytana na zebraniu Gimnazium Woiyckiego 30 lipca 1813 roku.* – Krzemieniec, 1816. – 414 s.

⁸³¹ *Зауважимо*, що це були далеко не найзначніші фондуші на розвиток Волинської гімназії.

⁸³² *Після* першого поділу Польщі з ініціативи білоруського генерал-губернатора головними одиницями самоуправління єврейської громади в межах смуги осілости були визначені саме кагали. Микола II скасував їх діяльність у 1844 р. Кагал зберігав усі надходження від членів общини місцевих євреїв і визначав їх передачу на утримання навчальних закладів, синагог, лікарень, а також на громадську благодійність. Корниенко В. Н. Попечительство в сфере образования Харьковской губернии: к вопросу о деятельности попечительских советов / Вера Николаевна Корниенко // *Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія».* – 2002. – Т.8. – С.16 - 38.

злотих, записаних на власних маєностях) та м. Овруча (кагал євреїв м. Овруча 19 лютого 1804 р. надав 330 злотих фондуша, записаних на їхніх доходах). А. Осінський додає ще «вічний» фондуш Кременецького братства євреїв (130 злотих) та Немирівського кагалу (60 злотих)⁸³³.

Найбільші фондуші, які ввійшли в історію доброчинності Правобережжя, були надані в розмірі кількох тисяч злотих і спиралися на значні маєності чи заощадження представників місцевої громади. Зауважимо, що проводити паралель між фінансовим становищем доброчинників Кременецького ліцею та величиною їхнього внеску не варто. Величина доброчинного внеску залежала, передовсім, від особистісних характеристик заможного мешканця краю, його готовності надати фінансову підтримку розвитку освіти та розуміння необхідності такої допомоги. Так граф Ігнаци Ледоховський подав доброчинної допомоги 200, а Дзялинська графиня Щенсна – лише 100 злотих⁸³⁴.

Доброчинна фінансова підтримка стала передумовою створення у Волинській гімназії розвиненої навчальної бази. Гордістю закладу була бібліотека, фонд якої становив 24 379 назв у 34 378 томах і був оцінений у 56 820 руб. ср. Бібліотека була зібрана завдяки пожертвам та придбанню книг адміністрацією і мала в своєму складі низку окремих зібрань⁸³⁵.

Подарунками й приватними пожертвами поповнювалася також унікальна колекція мінералогічного кабінету. Її основу складали зібрання короля Станіслава Августа (7 703 мінералів), дарунок Г. Коллонтая – зібрання лабрадоритів (6 000 предметів), придбане ним у 1792 р. у Дрездені. Інші відомі доброчинні внески склали пожертви Петербурзької Академії наук – 319 предметів, князя Й. Понятовського – 236, графа Мошинського – 341, серед них були зразки діамантів, кристалю та рідкісних порід. Пожертва графа Валіцького налічувала 263 екземплярів шліфованого каменю та багато іншого.

⁸³³ *Osicki A.* O życiu i pismach Tadeusza Czackiego rzecz czytana na zebraniu Gimnazjum Wołyńskiego 30 lipca 1813 roku. – Krzemieniec, 1816. – S.310.

⁸³⁴ *Kieniewicz S.* Jyżef Dzaiycki. – Krakyw, 1930. – S.19-22.

⁸³⁵ *Коляденко С. М.* Кременецький ліцей у системі освіти Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття : монографія / С. М. Коляденко. – Житомир : ЖДПУ, 2002. – 124 с.

До 1817 р. надбання кабінету не були систематизовані. Учитель гімназії Стефан Зенович⁸³⁶ упорядкував колекцію і доповнив її зібранням мінералів, знайдених у 1828 р. під час географічної експедиції по Волинській і Подільській губерніях.

Безпосередньо перед скасуванням Кременецького ліцею (станом на 9 лютого 1833 р.), як вказує Д. Бовуа, щорічна добродійна підтримка ліцею з боку місцевої громади становила 18 788 руб. ср., фінансування ж з боку держави складало лише 5 183 руб. ср. Заняття в Кременці припинилися у травні 1833 р. До цього часу добродійні кошти витрачалися за їх прямим призначенням: виплачувалися стипендії та утримувалися конвікти. З огляду на вище сказане, можна стверджувати, що добродійне підґрунтя створення й діяльності Кременецького ліцею стало унікальним виявом добродійної допомоги в сфері освіти в 1803-1832 рр.⁸³⁷.

Крім власне фундування гімназій та ліцеїв, у цих навчальних закладах на початку ХІХ ст. досить поширеною була така форма добродійності, як **стипендіальні фондуші та конвікти (пансіони)**.

Форми добродійності у сфері гімназійної освіти у ХІХ – на початку ХХ ст. були представлені стипендіальними фондами, фондушами на утримання гімназій, разовими матеріальними пожертвами (придбання обладнання, посібників, нерухомості, літератури тощо), а також діяльністю (негрошовою) добродійністю (безплатне утримання пансіону, безплатні медичні консультації тощо). Значну частку в системі добродійності становила діяльність товариств допомоги незаможним учням та інших добродійних організацій у гімназіях.

⁸³⁶ *Зенович Стефан* (1779 – 1856) – доктор філософії, член Варшавського Товариства приятелів наук. З 1814 р. – викладач хімії й мінералогії в Кременецькому ліцеї, з 1834 р. – професор хімії Київського університету.

⁸³⁷ *Щоправда*, у деяких джерелах можна знайти нарікання на систему навчання й систему добродійності в Кременецькому ліцеї: «Наукова система, наскільки тепер можу судити, не була найщасливіше підібрана. Було всього потроху, і кожен мусив те «всього потроху» спробувати! Звідси – жодної спеціалізації, а багато фанфаронства й ерудиції папуг. Але Чацького цілком у тому винуватити не можна. В час просвітництва нашої громади, беручи у неї фондуші на цей публічний заклад, так треба було їх проявити, що за свій милий гріш кожен для свого потомства накупив незмірного розуму». Olizar G. Pamikniki. 1798 – 1865. – Lwyw, 1892. – S.25.

Стипендіальні фонди як форма доброчинності у сфері середньої освіти стали розвиватися з початку ХІХ ст. Проте відсутність регулярної звітності щодо доброчинних пожертв у першій половині ХІХ ст. ускладнює можливість їх аналізу. Н. Юницький, аналізуючи фондуші й стипендії початку ХІХ століття, писав: «Щодо латинського слова «стипендія» (stipendium, від stips – грошова допомога і pendere – платити), можна лише зауважити, що воно отримало таке право громадянства в нашому шкільному житті, що без пояснень кожен читач розуміє його як плату за виховання бідного учня чи допомогу, видану незаможному учневі»⁸³⁸.

Стипендіальний фондуш передбачав передачу певної суми коштів окремій особі чи педагогічній раді навчального закладу для призначення стипендії; ці кошти були найчастіше прибутком з маєтку чи кількох маєтків заможного мешканця. Одним із перших стипендіальних фондушів першого етапу розвитку доброчинності у сфері освіти України був досі мало вивчений фондуш на Кременецький ліцей – стипендіальний фондуш Яна Лернета. Його особливість, крім величини самого фондуша, полягала ще й у тому, що він не мав під собою жодних маєтностей, а ґрунтувався на значному грошовому капіталі (123 000 злотих), що було нетиповим явищем для початку ХІХ століття.

Ян Непомуцен Каласанти Лернет (1745 – 1820), засновник одного з найзначніших стипендіальних фондушів в Україні першої половини ХІХ ст., не був потомственным шляхтичем із розгалуженою родословною, як більшість фундаторів гімназій та ліцеїв в Україні. Як стверджує «Польський біографічний словник», «невідомо, з якої він країни, хто були його батьки і де він навчався. 14.04.1780 р. отримав від короля Польщі звання придворного лікаря і призначення на посаду лікаря у Волинському воєводстві. Мешкав у Дубні. 11.05.1806 р. обраний членом Варшавського товариства приятелів наук»⁸³⁹. Деякі відомості про життя доброчинника містить також «Російський

⁸³⁸ *Фондуши и стипендии Виленского учебного округа. Справочное пособие / [сост. Н. Юницький]. – Вып.1, Ч.1. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1884. – С.310.*

⁸³⁹ *Polski Siownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1972. – Т. XVII. – S.88.*

біографічний словник»: «Почав службу при дворі польського короля Станіслава Августа, потім у 1805 р. був запрошений для завідування відкритою у Кременці гімназією⁸⁴⁰, а з 1806 р. займав посаду директора училищ Волинської губернії, за якої й закінчив життя»⁸⁴¹.

Незважаючи на поширеність едукативних фондів як форми доброчинності у XIX ст., фонд Яна Лернета займає серед них особливе місце. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, цей фонд з самого початку призначався для Кременецької (Волинської) гімназії, що вказувало на його значущість і важливість. По-друге, вражали розміри самого фондуша. За записом (заповітом), складеним за життя Яна Лернета, сума пожертви складала 30 000 руб. ср., відданих під 6 % річних (тобто 1 800 рублів). Ці відсотки мали повністю забезпечити утримання чотирьох учнів ліцею. Сутність конкурсу на отримання звання стипендиста Лернета полягала у тому, що кожен претендент на стипендію мав письмово відповісти на низку запитань, запропонованих викладачами ліцею з різних галузей знань. На наступний день відповіді кандидатів публічно оголошувалися і вони відповідали ще на п'ять питань, запропонованих викладачами⁸⁴². Стипендіати Я. Лернета мали навіть свою форму одягу – гімназійні мундири з жилетом і брюками чорного, а не білого, як у всіх? кольору та літерами «L» на гудзиках⁸⁴³. По-третє, у заповіті несподівано чітко (як на законодавчу культуру 1809 р.) і навіть прагматично виписані умови використання доброчинних коштів з цього фондуша. Йдеться про те, що, як правило, доброчинники не окреслювали у заповітах, як саме у кожному конкретному випадку має переміщуватися, змінюватися, переводитися з місця на місце сума доброчинного внеску. Натомість Ян Лернет зміг передбачити навіть скасування Кременецького ліцею,

⁸⁴⁰ Там само. – С.89.

⁸⁴¹ *Русский биографический словарь*. – СПб., 1914. – Т. 12 / [под ред. Н. Д. Чечулина, М. Г. Курдюмова]. – С.315.

⁸⁴² 6 марта 1809 г. Об утверждении акта завещания Лернета на фонд для четырех учеников Волынской гимназии // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — Т. I. : Царствование Александра I. – СПб., 1864. – С. 498.

⁸⁴³ *Коляденко С. М.* Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття : монографія / С. М. Коляденко. – Житомир : ЖДПУ, 2002. — 124 с.

хоча на момент підписання заповіту цьому навчальному закладові нічого не загрожувало.

Ян Лернет визначив ще одну специфічну особливість своєї пожитви: його фондуш був конвіктовим, тобто призначеним на повне утримання стипендіатів, а не лише на оплату навчання⁸⁴⁴. Доброчинник навіть передбачив можливу інфляційну загрозу для своїх коштів, а значить, для добробуту пансіонерів: «Кожні 20 років гімназія на підтвердження вищого начальства визначає, чи треба і як треба збільшувати річну виплату для учнів»⁸⁴⁵.

Опікуном свого фондуша Ян Лернет призначив візитатора шкіл Волинської, Подільської й Київської губерній Т. Чацького, а по його смерті – старшого сина опікуна, тоді внука, чи інших родичів по чоловічій лінії. Однак Т. Чацький згодом передав свої повноваження луцько-житомирському римокатолицькому архієпископові⁸⁴⁶.

На прикладі фондуша Яна Лернета можна простежити не лише тенденцію до контролю за добродійними коштами з боку держави, в особі попечителів навчальних округів передусім, а й дійти висновку про слабкість наявної у першій половині ХІХ ст. нормативно-правової бази, яка б захищала права жертводавців (та й самих стипендіатів).

Ян Лернет сформулював певні перестороги щодо вибору учнів для свого фондуша: це не могли бути, наприклад, діти професорів гімназії (аж до третього коліна та діти всіх гімназійних чиновників). Фондатор прагнув досягти максимальної об'єктивності у виборі кандидатів на отримання стипендій. Його стипендіати повинні були мати: закінчений 2-й клас, щеплення від віспи, незаможних батьків, але не кріпосних. Якби ж хтось із вихованців фондуша в певний момент перестав би відповідати цим вимогам, то він виключався з

⁸⁴⁴ *Русский биографический словарь*. – СПб, 1914. – Т. 12 / [под ред. Н. Д. Чечулина, М. Г. Курдюмова]. – С.315.

⁸⁴⁵ *О управлени и заведывании Попечителем Киевского учебного округа Лернетовским фондушем*. – ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 309. – Спр. 2, 1836 р.: В 2 т. – Т. 1. – 212 арк; - Т. 2. – Арк. 132.

⁸⁴⁶ Там само. – Арк. 67.

нього, а допомога розподілялася на трьох інших учнів, до остаточного отримання ними освіти⁸⁴⁷.

Фундуш Яна Лернета демонстрував, з одного боку, бажання і можливості фундаторів підтримати розвиток навчальних закладів, а також прагнення надати фінансову підтримку окремій особистості. З іншого боку – дає можливість дійти висновку про спорадичність доброчинності першої половини ХІХ ст. в Україні, відсутність системності в регіональному, законодавчому та етнокультурному контексті розвитку цього явища.

Особливою формою доброчинної допомоги учням у гімназіях та ліцеях України стали *пансіони (конвікти)*. Так діти заможних батьків мешкали при монастирях або на квартирах учителів з оплатою за домовленістю. Для всіх інших були організовані пансіони, оплачувані переважно з доброчинних коштів гімназії. Наприклад, у Кременецькому ліцеї Т. Чацький розташував вихованців у приватних будинках по вісім-десять чоловік, попередньо зібравши відомості про добру репутацію власників будинків. Таке утримання учнів ліцею забезпечувало додатковий догляд за ними. З іншого боку, завдяки доброчинній допомозі місцевої громади краю мешканці Кременеця мали додаткову можливість заробити на прожиття. Конвікти розподілялися на «фундушові» й «вільні»; останні були закладені у 1811 р. Польська громада краю зібрала кошти на утримання сімнадцяти учнів. Зазначимо, що цей фундуш став чи не першою можливістю отримання високого рівня освіти для дітей із незаможних волинських родин.

Крім того, заможні учні гімназії утримували двадцять інших учнів гімназії. Однак після смерті Т. Чацького дирекція гімназії під тиском влади змушена була провести деякі зміни. Були ліквідовані дрібні фундушові конвікти і створена єдина велика казармена бурса.

Доброчинною діяльністю у ліцеї займалися й самі студенти, створюючи громадські організації. Так, наприклад, існувало «Молодіжне товариство доброчинності Волинської гімназії». Основи доброчинного товариства заклав

⁸⁴⁷ Там само. – Арк. 135 звор.

випускник Кременецької гімназії Флоріан Лашовський, котрий звернувся 28 вересня 1814 р. з офіційною пропозицією до тодішнього візитатора Філіпа Пляттера щодо створення організації, яка б матеріально допомагала учням гімназії. На наступний день на зібранні молоді Волинської гімназії був призначений голова товариства – Карл Сінкевич, головний касир – Шимон Заборовський. Крім того, існувало «Товариство приятелів науки», яким керував особисто Ф. Пляттер⁸⁴⁸. Зауважимо, що це найбільш ранній зі знайдених у процесі дослідження факт громадської доброчинності.

Отже, головними рушійними силами розвитку доброчинності першої половини ХІХ ст. були соціально-економічні та соціокультурні умови, які визначали рівень добробуту волинської еліти та рівень її соціальної відповідальності, а також традиції доброчинності, які склалися в регіоні впродовж ІХ – ХІХ століть.

Доброчинність стала явищем соціокультурним, соціально-педагогічним і соціально-економічним, адже протягом ХІХ – початку ХХ ст. держава виявляла неабияку зацікавленість до доброчинників як джерела фінансування установ соціального захисту та навчальних закладів. Таке ставлення соціуму стало підтвердженням значущості інституту доброчинності для підтримки соціального миру й стабільності в країні.

Головними передумовами розвитку доброчинності у сфері освіти Волині у першій половині ХІХ століття стали соціально-економічні (поступальний соціально-економічний розвиток Волині, накопичення великих капіталів у руках промислової й аграрної буржуазії та купецтва); соціально-політичні (становлення імператорської родини як доброчинника, переділ територій та переведення значної частини українських земель під владу Російської імперії, розгортання місцевого самоврядування та громадської ініціативи); соціокультурні (зростання суспільної потреби в професійній підготовці кадрів

⁸⁴⁸ Коляденко С. М. Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805 – 1833 рр.): дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Світлана Миколаївна Коляденко. – К., 1997. – 144 с.

для промисловості та сільського господарства, зацікавленість представників соціальної еліти в кваліфікованих працівниках для своїх підприємств тощо).

Головними *суб'єктами* добродчинної підтримки сфери освіти Волині першої половини ХІХ століття стали: 1) імператорська родина як соціальна інституція – добродчинник і меценат, приклад якої мали наслідувати інші вельможні особи та їхні родини; завдяки цьому суб'єктові було ініційовано створення й діяльність перших добродчинних товариств в Україні: Імператорського Людинолюбивого товариства та Відомства закладів імператриці Марії; 2) добродчинні товариства місцевого рівня, насамперед, товариства допомоги незаможним учням при навчальних закладах різного типу; 3) храми й монастирі, переважно римо-католицькі; 4) педагогічні та попечительські ради навчальних закладів; 5) приватні особи – попечитель Київського учбового округу, підприємці, купці, землевласники, чиновники тощо. Головними *об'єктами* добродчинності у сфері освіти досліджуваного періоду були: навчальні заклади (початкові, середні, вищі); учні та студенти з незаможних родин; соціально незахищені групи дітей та молоді – сироти, діти-інваліди, біженці, утікачі, діти ув'язнених та ін.

Виокремлено найбільш значущі соціальні групи, які виявляли добродчинність у сфері освіти Волині першої половини ХІХ ст.: соціальна еліта найбільших етнічних груп – польська шляхта, українська козацька старшина, найзаможніше російське чиновництво, німецькі, єврейські заможні родини, духовенство (переважно римо-католицьке), педагогічні працівники, учні, студенти (переважно як організатори та учасники збірних пожертв).

Соціокультурна місія добродчинності у сфері освіти ХІХ – початку ХХ ст. ґрунтувалася на можливості усунення причин соціальної незахищеності дітей та молоді, а не лише її наслідків, що стало принциповою відмінністю від більш ранніх форм добродчинності у вигляді милостині, опіки та призріння. Добродчинність у сфері освіти дедалі більше орієнтувалася не на щоденні потреби соціально незахищених груп дітей та молоді, а на перспективні соціалізаційні цілі (стипендіальна підтримка; створення спеціальних

навчальних закладів для дітей з особливими потребами; накопичення первісного капіталу для підтримання статусу після закінчення навчального закладу тощо).

Розділ 15. Просвітницька діяльність громадських товариств Волині (XIX – поч. XX ст.)

15.1. Організаційна діяльність товариств у створенні закладів для дітей

Як засвідчує аналіз архівних джерел, у Волинській губернії, зокрема за переписом 1897 року, грамотність населення знаходилась на одному з найнижчих рівнів серед російських губерній. Царський уряд не тільки не сприяв відкриттю навчальних закладів для дітей, а навпаки, ще й перешкодив.

У вирішенні питань відкриття освітніх закладів та їх діяльності й діяльності позашкільних установ для дітей значну роль відігравали громадські товариства та меценати. Серед розмаїття громадських товариств, що були засновані на терені Волинської губернії, слід відмітити: Товариство сприяння середній освіті, Волинське товариство сприяння вихованню дітей з відділом їхнього захисту, Товариство вчителів, Волинська «Просвіта», Житомирська комісія народних читань та ряд благодійних товариств. Частково, зокрема, особливості діяльності Волинської «Просвіти» досліджувалися М. Кострицею та Г. Мокрицьким.

На особливу увагу заслуговує діяльність Волинського товариства сприяння вихованню дітей з відділом їхнього захисту. Загальні збори цього товариства відбулися 27 серпня 1900 року, на яких було обране правління (В. Ногайський – голова, К. Роше – товариш голови, М. Місяць – секретар і скарбник). До почесних членів були обрані: високопреосвященний Модест (Архієпископ Волинський і Житомирський), отець Іоанн Кронштадський, І. Дунін-Борковський; а також члени: Р. Андреєва, І. Радецький, Н. Бурчак-Абрамович, Р. Крузенштерн, В. Пельшау, К. Шепченко, О. Дзбанівський та ін.

Згідно зі статутом цього товариства фінансові надходження складалися з членських внесків, з коштів від проведення концертів, вистав, танцювальних вечорів, лекцій, а також від підписних книг, продажу макулатури, громадських пожертвувань. Досить вдало проводила благодійні концерти, вистави, вечори

К. Роше, а доктор М. Скомаровський успішно читав лекції для дітей та юнацтва.

Протягом 1900 року відбулися засідання правління, на яких розглядалися питання відкриття денних дитячих притулків, поділу міста на ділянки з метою організації притулків, а також ішлося про умови успішного проведення благодійних акцій товариством. Попередні розрахунки засвідчили, що для влаштування та утримання одного денного притулку для дев'яти дітей віком від 2 до 8 років необхідно було мати біля 750 руб. на рік⁸⁴⁹.

На початку 1901 року було створено комісію дільничних попечителів у складі 28 осіб, які дослідили найвіддаленіші та найбідніші райони міста. З цією метою місто Житомир було розділено на 35 ділянок з описом меж кожної. Комісія дійшла висновку, що значна кількість дітей проживає з батьками у жахливих умовах (вогких приміщеннях, мерзнуть і страждають від голоду). Правління товариства прагнуло покращити життя таких дітей: багато з опікуваних дітей отримали пожертвовані одяг та взуття. Також товариство влаштовувало безпритульних і покинутих дітей до майстерень, де ті забезпечувалися білизною, одягом, взуттям. У цьому ж році товариство відкрило перший притулок для 10 дітей, але поступово число відвідувачів зросло до 30⁸⁵⁰.

Діяльність товариства була помічена багатьма житомирцями. Як наслідок, почали збільшуватися пожертвування заможних громадян грошима та натуральною продукцією. З покращенням матеріального стану товариства, правління вирішило відкрити другий притулок. Попечителями притулків стали дійсні члени товариства К. Роше і А. Домерникова у першому (що знаходився на вул. Рудненській); М. Бируля-Іванова та Є. Татарінова у другому (що знаходився у передмісті Житомира (Путятин, вул. Левківська). До того ж К. Роше та М. Бируля-Іванова взяли на себе загальний нагляд та керівництво

⁸⁴⁹ *Отчет* распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1886 год. – Житомир, 1887. – С.6.

⁸⁵⁰ *Отчет* о деятельности Волынского общества воспитания детей с отделом защиты их. – Житомир, 1901. – С.12.

господарчою частиною, а А. Домерникова та Є. Татарінова опікувалися справами навчання і виховання дітей. Попечителями другого притулку з часом стали також Н. Матусевич та М. Григоревська.

У кожному із притулків для дітей шкільного віку були організовані невеликі школи, в яких викладалися такі предмети: Закон Божий, читання, письмо, арифметика. Окрім того, дітей навчали рукоділля, шиттю, вишиванню, плетінню ковдр тощо. Серед навчальних форм варто виділити, крім традиційних, оволодіння дітьми вміннями фарбування вовни, а також попереднє створення (малювання) ескізів ковдр, вишивок тощо.

За дітьми закріплювалися певні обов'язки: прибирання приміщення, чергування та підтримування порядку в класі, допомога під час сніданку, обіду. Всі вони виконували доступні для дитячих сил роботи під керівництвом вихователя.

Робота членів товариства не обмежувалася лише організацією діяльності притулків. Його члени допомагали дітям, що проживали в несприятливих умовах, які спричинялися до неповноцінного фізичного та морального розвитку дітей. Кількість таких допомог сягала до трьохсот⁸⁵¹.

Не залишало товариство без уваги і дітей, котрі потерпали від жорстокості старших. Одна з таких справ була доведена до розгляду в суді, а винну особу, О.С. Дзендзяловську, законно покарано. Іншу справу було припинено лише тому, що звинувачені у жорстокому ставленні батьки віддали свою дочку на виховання товариству, а те влаштувало її до пансіону. Подібних випадків було чимало⁸⁵².

Товариство надавало допомогу і класам рукоділля, які знаходились у Будинку працелюбства міста Житомира (попечителькою класів була С. Білоцерковець). На курсах діти навчалися чотири роки (по два роки на кожен курс, отримуючи після їх закінчення відповідне посвідчення). Такі заняття

⁸⁵¹ *Отчет* о деятельности Волынского общества воспитания детей с отделом защиты их. – Житомир, 1906. – С.14.

⁸⁵² Там само. – С.18.

відвідували близько 30 дівчаток у віці 12-16 років. Усі вони, відповідно, попередньо закінчили початкову школу⁸⁵³. Також товариством було виділено значні кошти для розширення учнівської училищної бібліотеки. Члени товариства допомагали дітям у забезпеченні їх необхідними книгами, сприяли у підготовці до вступу в гімназії.

Авторитет товариства постійно зростав. Якщо на початковому етапі воно нараховувало 63 члени, то згодом ця цифра збільшилась до 180, а пожертвувань за цей період надійшло в чотири рази більше⁸⁵⁴.

Зростала також кількість товариств, метою яких було проведення сімейних ранків, вечорів, що спрямовувалися на забезпечення духовного, загального й естетичного розвитку дітей. Зокрема, Володимир-Волинське громадське зібрання, як зазначалося у статуті, надавало можливість своїм членам та їх сім'ям проводити час з користю та морально-естетичним задоволенням.

Для досягнення поставленої мети товариством організовувалися читання лекцій, рефератів; проводилися бесіди, екскурсії, концерти, спектаклі, сімейні вечори, ігри; закупувалися книги та передплачувалися періодичні видання⁸⁵⁵. Діяльність подібних товариств сприяла морально-духовному становленню молоді, котра брала активну участь у їхній роботі. Сімейні свята, бесіди проводилися також Житомирським комерційним зібранням (1908 р.), Ковельським комерційним зібранням (1909 р.) та ін.

Зважаючи на поганий стан здоров'я та проблеми незайнятості дітей влітку, громадські товариства взяли на себе вирішення питань оздоровлення та літнього відпочинку. Зокрема, восени 1896 року за ініціативи Є.Трепетової (дружини Волинського губернатора) і громадськості було прийняте рішення про відкриття літнього санаторію для кволих і хворих дітей із незаможних і малозабезпечених сімей. Цей почин підтримала графиня А. Нірод (місцева

⁸⁵³ Там само. – С.21.

⁸⁵⁴ Там само. – С.22.

⁸⁵⁵ *Справа* по товариствах та спілках, зареєстрованих на основі закону 4-го березня 1906 р. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч.ІІІ. – Арк. 44.

землевласниця), яка пожертвувала для цієї справи ділянку землі неподалік від Житомира (що знаходилась на березі річки Тетерів, біля лісу). Для будівництва санаторію було зібрано 13930 руб. 53 коп.

Проектування двох будинків (один для 50 хлопчиків, другий для 50 дівчаток) та допоміжних будівель здійснив безкоштовно губернський інженер А. Асвадуров⁸⁵⁶. Важливим є те, що архітектор врахував вимоги наукової гігієни, які були рекомендовані товариством лікарів. Розпорядження грошовими витратами та постачанням будівельних матеріалів взяли на себе директор Житомирської 1-ї гімназії П. Сидоров і вчитель цієї ж гімназії К. Біленький.

Наприкінці жовтня 1896 року розпочалося будівництво. Водночас було прийнято рішення про те, щоб для отримання чистої питної води викопати колодезь, а для купання побудувати два басейни. Також для щоденної прогулянки до лісу передбачалося побудувати пішохідний міст на інший берег річки.

Одночасно з будівництвом проводилася організаційна робота із влаштування медичної, господарчої та адміністративно-педагогічної служб. Для прийняття правил роботи санаторію було створено відповідні комісії із залученням фахівців. Завідувачем санаторію була призначена Н. Сундстрем, яка мала досвід роботи у подібному закладі.

Вихователями у хлопчиків стали: вихователь гімназії В. Врештель та два дорослі вихованці цієї гімназії М. Боханевич і П. Закусило. Вихователями у дівчаток були вчителі міських училищ М. Андрєєва, В. Базилевич, К. Семенова, В. Давидова. Усі вони погодились працювати безкоштовно.

Крім того, для обслуговування дітей були найняті економка та чотири помічниці. Постійний нагляд за станом здоров'я дітей, за плату, вів студент V курсу медичного факультету М. Соколовський. Щонеділі приїздив лікар (член товариства лікарів, що працював безкоштовно), який скеровував роботу

⁸⁵⁶ *Краткий отчет об устройстве и первом годе деятельности Житомирской детской санатории.* – Житомир: Волынская губернская типография, 1898. – С.6.

молодого фельдшера. Також безкоштовно працювали дві сестри милосердя Житомирської общини Червоного Хреста. Для загального ж керівництва роботою санаторно-лікувальної частини було створено раду лікарів із трьох чоловік, які збиралися також щотижня для консиліумів⁸⁵⁷.

Після публікації оголошення в пресі було здійснено набір дітей до санаторію на відпочинок у першу зміну. Відбір здійснювали лікарі з метою виявлення найбільш кволих дітей, тому що бажаних було більше, ніж міг прийняти санаторій, та виключення, природно, хворих на інфекційні захворювання. За проектом статуту санаторію, вік дітей обмежувався 14 роками (при цьому, для чотирьох дівчат було зроблено виключення, оскільки їх фізичний стан був досить поганим (на вигляд їм було 12-13 років).

Про соціальну незахищеність цих дітей свідчить той факт, що з 105 дітей, яких було рекомендовано на лікування й відпочинок у санаторії, 9 – були круглими сиротами, 44 – напівсиротами, батьки 32-х хворі на хронічні захворювання. При медичному обстеженні дітей було виявлено різні захворювання: недокрів'я – у 62-х; пухлини лімфатичних залоз – у 32-х; хвороби легень – у 16-ти; золотуха та запалення середнього вуха – у 5-х.

Робота санаторію розпочалася 1-го червня 1897 року. На відкритті санаторію серед великої кількості батьків і гостей були також присутні почесні гості з інших міст: попечитель Київського учбового округу В.В. Вельямінов-Зернов, окружний інспектор П.П. Извольський та ін.

Починаючи з другого червня, розпочалася рівномірна, безперервна робота санаторію. День для дітей був регламентований настільки, наскільки це передбачалося вимогами гігієни та внутрішнього розпорядку. Також було вирішено надати дітям повну свободу в проведенні дозвілля (виборі ігор, занять, прогулянок). Керівництвом санаторію було прийнято рішення не включати до програми перебування дітей систематичного навчання (форми, які використовувалися у церковнопарафіяльних школах).

⁸⁵⁷ Там само. – С.22-23.

Про організацію життєдіяльності дітей у санаторії свідчить їх режим дня. Вставали діти вранці о 7.00-7.30 години. Після вранішньої молитви та сніданку, розділившись на групи, діти, під наглядом вихователів, брались до своїх улюблених справ (хлопчики бігали, лазили, будували фортеці; дівчатка ж більше ходили по ягоди, збирали квіти, гриби, грали у серсо, крокет). Також усі разом ходили на віддалені екскурсії. Обід був з 13.00 до 14.00 год.

Після обіду здійснювалися прогулянки, катання на човнах (яких купили три, веслували самі діти), купання. З другої половини липня, коли вечори ставали довшими, організовували хоровий спів, готували спектаклі (всі декорації, сцену, куліси діти майстрували самі).

Протягом літа 1897 року санаторій працював 75 днів. За цей час відпочило в санаторії 105 дітей, серед яких – 50 хлопчиків і 55 дівчаток, котрі виховувалися та навчалися у загальноосвітніх закладах та домашніх умовах⁸⁵⁸.

Одним із напрямків роботи громадських товариств була організація виправних притулків для неповнолітніх. Зокрема, 12 травня 1892 року було затверджено статут Волинського товариства виправних притулків. Загальними зборами було обрано правління, до керівного складу якого входили: Д. Федоров – голова, В. Матусевич – товариш голови, Я. Муравйов – скарбник, І. Жданов – секретар, М. Меркулов і П. Юрашев – члени правління.

Відкриття та утримання виправних закладів вимагало значних матеріальних затрат. Саме тому правління організувало роботу в напрямку збору коштів. Разом із тим, намагалися знайти ділянки землі для їх викупу, оскільки казенну землю влада відмовилася виділити під будівництво притулку. За 1892 – 97 рр. активістами товариства було зібрано 29153 руб. 31коп⁸⁵⁹, серед яких, крім одноразових пожертвувань 844-ох людей, 46 осіб і організацій, виявили бажання бути пожиттєвими членами цього товариства⁸⁶⁰. З метою

⁸⁵⁸ Там само. – С.19-20.

⁸⁵⁹ Там само. – С.12.

⁸⁶⁰ Там само. – С.4.

збільшення бюджету товариства правлінням ще й організовувалися концерти та вистави, кошти від яких додавалися до рахунку товариства.

Однак для будівництва притулку цих коштів було замало. Тому 13 лютого 1898 року загальні збори, за рекомендацією правління, прийняли рішення щодо відкриття з 1-го березня притулку в орендованому приміщенні Тригірського чоловічого монастиря. Вибір саме Тригірського монастиря був не випадковим, оскільки законом від 2-го червня 1897 року неповнолітні злочинці могли бути засудженими до утримання у монастирях згідно їхнього віросповідання. Крім того, приміщення монастиря було умебльоване усім необхідним для шкільного навчання дітей.

Отже, зважаючи на сприятливі можливості використання саме цього монастиря, для тимчасового притулку на його території було виділено будинок із семи кімнат (з кухнею, коморою та погребом, великим сараєм) та 0,5 десятин землі під грядки.

Починаючи з 2-го березня 1898 року, у виправному притулку розпочалася навчально-виховна діяльність вихователів та неповнолітніх правопорушників. Для управління притулком правлінням були запрошені С. Анікін (директор), Гловачевський (вихователь та викладач Закону Божого), А. Анікіна (вчителька). Але цей склад службовців працював не довго.

Із 16 жовтня 1898 року виконання обов'язків директора покладалися на В. Волощенка, а законовчителем став Денишівський священик О. Ганчолевич (з 28 жовтня 1898 р.), вихователем та вчителем зі столярного ремесла – Ф. Лавренов (з 22 липня 1898 р.), економкою – М. Волощенко (з 16 жовтня 1898 р.), а також вчителем – А. Міхашук.

У 1898 році до притулку було переведено 14 вихованців, але 7-го жовтня один із них утік. Вихованці закладу розподілялися за наступними критеріями:

- ✓ за віком: з 10 до 11 років – 1чол.; 12-13 років – 2; 13-14 років – 1; 15-16 років – 2; 16-17 – років – 2; 17-18 років – 4; невстановленого віку – 2;
- ✓ за провинами: проти приватної власності – 13; проти правопорядку – 1;

- ✓ за сімейним станом: мали батька та матір – 9; лише матір – 1; лише батька – 1; круглі сироти – 3;
- ✓ за ступенем грамотності: неграмотних – 10; уміли читати та писати – 4;
- ✓ за попередніми засудженнями: котрі засуджені вперше – 6; засуджені вдруге – 2; засуджені більше двох разів – 2;
- ✓ за місцем проживання: міські жителі – 6; сільські жителі – 8;
- ✓ за віросповіданням: православні – 4; католики – 3; лютерани – 1; іудеї – 6⁸⁶¹.

Навчально-виховна робота у притулку організувалася згідно затвердженого режиму дня: 6.00 – підйом; 6.00 – 7.00 – прибирання приміщення та молитва; 7.00 – 7.30 – вранішній чай; 7.30 – 11.30 – робота у столярній майстерні; 11.30 – 12.00 – фізична підготовка та стройові вправи; 12.00 – 12.30 – обід; 12.30 – 15.00 – відпочинок та прогулянка у дворі або у лісі; 15.00 – 17.00 – робота у майстерні та приготування уроків; 17.00 – 17.30 – полудник; 17.30 – 19.30 – класні заняття (навчання правопорушників); 19.30 – 20.00 – відпочинок; 20.00 – вечеря, молитва та підготовка до сну⁸⁶².

Навчальні заняття правопорушників були перенесені на вечірній час у зв'язку із зайнятістю вчителя вранці. У літній період вихованці вставали о 5.00, працювали у столярній майстерні, а також не менше двох годин працювали на городі. Крім того, вони допомагали монастирю зі збором сіна (за що отримали три вози останнього для худоби закріпленої за притулком).

Навчання влітку проводилося від однієї до двох годин на день, метою якого було повторення навчальних початкових курсів (того програмного матеріалу, яким діти та підлітки оволодівали протягом навчального року). Серед основних форм навчально-виховної діяльності були усні й письмові вправи, малювання з натури, екскурсії до лісу, до річки та ін.

⁸⁶¹ *Отчет* совета Волынского общества исправительных приютов за 1898-99 гг. – Житомир, 1900. – С.4-11.

⁸⁶² Там само. – С.21-22.

У вихідні та святкові дні вихованці вставали о 7.00 і після ранкового чаю йшли до церкви. Після обіду, зазвичай, здійснювалися прогулянки, а ввечері дітям і підліткам читали книги з бібліотеки притулку, яка нараховувала 545 найменувань. Також влаштовували святкування Нового року⁸⁶³.

Оскільки у притулку серед вихованців були і євреї, з часом у керівництва з'явилась можливість відпускати їх до одновірців, які проживали в селі Тригир'ї (для проведення молебнів та святкування в єврейських родинах). Крім того, ці вихованці були забезпечені єврейськими молитовниками, пожертвованими одним євреєм із Житомира.

Станом на 1 січня 1900 року серед 11 вихованців, що знаходилися у притулку; було: п'ятеро грамотних, з якими проводилися заняття за програмою однокласного народного училища; троє неграмотних, яких навчили письму та читанню, лише читанню одного; і зовсім неграмотних було двоє (з причини пізнього вступу та розумової відсталості). Так, із восьми вихованців, які вибули з притулку за час його існування, троє були грамотними, чотирьох навчили письму та читанню, один залишився неграмотним (з причини незнання російської мови).

Основою морального перевиховання неповнолітніх правопорушників у притулку були гуманність, безперервний нагляд та спілкування вихователів із вихованцями, щоденна спільна молитва та відвідування церкви, спільна праця, проведення читань, бесід. Однак тимчасове приміщення не відповідало вимогам притулку. Тому правління обмежило прийом вихованців до 12 чоловік. На той час, з причини віддаленості притулку, йому стало менше приділятися уваги.

У цьому зв'язку правління вкотре звернулося до міської думи міста Житомира з проханням про виділення землі для спорудження колонії, яка б набула характеру ремісничого притулку. клопотання було підтримане і дума виділила дві десятини землі на віддалі трьох верст від центру міста в Чуднівському напрямку.

⁸⁶³ Там само. – С.21.

Загальні збори, які відбулися 27 березня 1899 року, доручили правлінню будівництво двоповерхового приміщення, розрахованого на 40 вихованців. Планувалося посадити сад і завести город. Завершити будівництво планувалося до вересня 1900 року.

Крім того, товариство викупило 39 десятин 1600 сажень у Станишівської лісової дачі для влаштування там у подальшому сільськогосподарської колонії (у вигляді відділення постійного Житомирського притулку). За роки своєї діяльності товариство стало досить потужним. Про це свідчить його фінансовий стан. Так у 1898 р. на рахунку товариства знаходилося 46490 руб. 21 коп.⁸⁶⁴.

Однією із обставин, що несприятливо впливала на успішність результатів навчання, був досить низький рівень економічного стану сільського населення. З 12 років дитина селянина вже залучалася до всіх господарських робіт. Через це шкільний вік у середньому коливався від 8 до 13 років. Тому навчання в такому віці було досить важким. З іншого боку, ті діти, що закінчували школу в 12 – 13 років, легко забували все до 20 років⁸⁶⁵.

У другій половині XIX століття з утвердженням капіталістичних відносин в Росії гостро постала проблема висококваліфікованих працівників, котра безпосередньо стосувалася і Волинської губернії.

Міністерство торгівлі та промисловості Російської імперії, турбуючись про поліпшення і розвиток російської промисловості, зокрема ремісничої, почало відкривати професійні навчальні заклади у тих регіонах, де промисли існували традиційно і де вони були основою трудового життя населення. Це стосувалося і тих регіонів, де подібні промисли могли б розвиватися і збільшувати прибутки населення. Але обмеженням для розвитку була низька освіченість та малий досвід людей, які працювали у них.

Навчальним відділом міністерства були розроблені погубернські сітки професійних шкіл для планомірного запровадження в імперії професійної освіти. Відповідно до цієї сітки міністерство торгівлі й промисловості

⁸⁶⁴ Там само. – С.31.

⁸⁶⁵ *Волянъ*. – 1897. – №48. – 1 марта.

планувало відкрити у Волинській губернії 10 сільськогосподарських шкіл та 3 ремісничі. Окрім того, у м. Дубно планувалося відкрити столярно-бондарську, ткацьку та корзинну майстерні, а також у Ковелі – школу з обробки дерева та сільськогосподарську майстерню⁸⁶⁶.

Проте для впровадження цих ідей бракувало державних коштів. Тому було прийнято рішення про залучення громадськості до вирішення проблем професійної освіти. У зв'язку з цим було засноване Товариство поширення комерційної освіти. Житомирське комерційне училище заснувала Ніна Леонідівна Ремезова, член вищезгаданого товариства.

Статут училища був затверджений 31 березня 1907 року, згідно з яким училище мало на меті надання учням загальної й комерційної освіти. Повний курс навчання в училищі становив вісім років і включав вісім класів (6 загальних та 2 спеціальних) з річним курсом у кожному класі та обмеженою кількістю учнів (не більше 40). Для підготовки до вступу в училище при ньому відкривалися підготовчі класи з двома відділеннями (молодшим та старшим).

В училищі викладалися різноманітні предмети, серед яких виділялися наступні: Закон Божий, російська мова та словесність, німецька та французька мови, історія, географія, математика, природознавство, фізика, комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна кореспонденція (російською та іноземною мовами), політична економія, законодавство, хімія, товарознавство з технологією, комерційна географія, каліграфія, малювання, ручна праця та рукоділля. Крім того, для бажаючих за окрему платню викладалися: польська, англійська мови, креслення, стенографія, друкування на друкарській машинці.

Заняття в училищі тривали з 20 серпня до 1 червня, за виключенням недільних та святкових днів. При училищі діяли: бібліотеки (фундаментальна та учнівська), зібрання необхідних навчальних посібників, фізичний кабінет, музей зразків товару, лабораторія для практичних занять з хімії та товарознавства.

⁸⁶⁶ *Доповіді* Волинському земському зібранню III-ї чергової сесії по училищному відділу. [1913 р.]. – ДАЖО. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр.1044. – Арк. 97.

Серед форм та методів організації навчання доцільно відзначити уроки, організацію художньої та навчально-трудової діяльності, екскурсії, організацію суспільно-корисної праці, малювання з натури; усні, письмові, графічні й художні вправи, роз'яснення, пояснення, бесіди, а також організацію самостійної навчально-пізнавальної, художньої, графічної та практичної діяльності. При училищі також успішно діяли навчальні майстерні, де учні виробляли на продаж різноманітні корисні вироби (з дерева, лози, льону, глини, шерсті та ін.).

До училища приймали дітей обох статей, різних станів та віросповідань. Проте діти іудейського віросповідання зараховувалися до училища з 1917 – 1918 рр. з таким розрахунком, щоб число хлопчиків-євреїв не перевищувало 15% від загальної кількості учнів.

До першого класу брали дітей 10-12 років, котрі мали знання, необхідні для вступу до реального училища. До підготовчого класу зараховувалися діти не молодші семи років (у молодше відділення) та восьми років (у старше відділення, проте не старші 10 років). Обсяг необхідних знань для вступу визначався педагогічним комітетом училища. Загальний прийом до училища проводився наприкінці навчального року (а на вільні вакансії – і на початку навчального року). Розмір платні за навчання визначався педагогічним комітетом та затверджувався міністерством торгівлі та промисловості. Плата за навчання вносилаь за півріччя наперед⁸⁶⁷.

Тісно співпрацювала засновниця і головна наглядачка Житомирського комерційного училища пані Н. Ремезова й з іншими громадськими організаціями. Свідченням цього є її звернення до губернської управи з проханням підняти клопотання перед губернським зібранням про вибори двох представників від губернського земства до ради засновників класів та майстерень для осіб обох статей (з правом на звання «підмайстер»). За заявою Н. Ремезової, означені класи та майстерні мали на меті навчання інструкторів-

⁸⁶⁷ *Статут* приватного комерційного училища Н.Л.Ремезової у м. Житомирі. – ДАЖО. – Ф.80. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.1-5.

професіоналів, підготовлених до викладання у селах різноманітних галузей кустарної промисловості⁸⁶⁸.

Не залишалися осторонь проблем професійної освіти підлітків і такі громадські об'єднання, як земства. Діяльність земського управління з питань поширення професійних знань торкалася, перш за все, загальноосвітніх і професійних шкіл.

Проте декілька випадків земських асигнувань для відкриття та утримання класів ручної праці та ремісничих відділень при школах (Народичі, Теофіполь, Терешки, Микуличі) не забезпечували позитивних результатів, тому що були поодинокими. Але оскільки клопотання про асигнування коштів на навчання у школах продовжували надходити у земські установи, то губернська управа знайшла необхідним виробити проект організації початкової ремісничої освіти. Проект цей було прийнято у 1910 році.

Наприкінці ХІХ століття на Волині особливо гостро відчувався брак садівників. Білокриницька, Тростянецька, Ледухівська і Житомирська школи підготовки садових робітників (нечисленні школи, осередки сільськогосподарських знань) уже не задовольняли зростаючої потреби у кваліфікованих сільськогосподарських (садових) працівниках.

Усвідомлюючи необхідність прийняття заходів із розвитку професійної освіти взагалі, учбовий відділ спроектував сітку нижчих навчальних закладів, керуючись при цьому помісними відомостями про потреби у кваліфікованих робітниках. У цих відомостях, які надіслав Навчальний відділ у губернську управу, планувалося відкрити 10 навчальних майстерень для підготовки робітників, які б розумілися на ремонті сільськогосподарських машин і знарядь, а також іншого господарського реманенту.

За проектом ці навчальні майстерні розподілялися по одній на повіт, окрім Кременецького та Рівненського. Учбовий відділ просив земську управу подати своє мотивоване клопотання з приводу проекту з власними змінами.

⁸⁶⁸ *Доповіді* Волинському земському зібранню ІІІ-ї чергової сесії по училищному відділу. [1913 р.]. – ДАЖО. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.1044. – Арк.71.

Земська управа, в свою чергу, просила земське зібрання уповноважити її зібрати раду з приводу шкільної та позашкільної сільськогосподарської освіти та для створення плану заходів у цій галузі⁸⁶⁹.

Із першого року запровадження в губернії закладів земського управління земською субсидією користувалися Кременецьке комерційне училище та три сільськогосподарські школи (Малин, Тростянець, Ледохов). Окрім того, з метою поширення сільськогосподарської освіти земське управління видало субсидії Волинському відділу садівництва на утримання школи садових працівників, ремісничих класів при Білоцерківській сільськогосподарській школі.

Земські асигнування на розвиток професійної освіти та поширення спеціальних знань у цей період розподілялися наступним чином 1905 р. – 8500 руб.; 1906 – 10450 руб.; 1907 – 17352 руб.; 1908 – 19821 руб.; 1909 – 26399 руб.; 1910 – 32518 руб.; 1911 – 28118 руб.

Отже, з кожним роком земством усе більше коштів виділялося на професійну освіту.

Як і земства, громадські товариства також брали участь у поширенні спеціальних професійних знань, відкритті спеціалізованих шкіл. Зокрема, 8-го січня 1899 року на кошти губернського комітету тверезості, за ініціативи П.Сидорова, розпочала роботу школа домоведення. Метою діяльності цієї школи була безкоштовна підготовка дівчаток у віці 12 – 14 років із бідних сімей до кваліфікованого ведення господарства, оволодіння ними кулінарного мистецтва, набуття знань з економіки. Вони також отримували початкові знання з грамоти, письма, Закону Божого⁸⁷⁰.

Також діяли спеціалізовані класи і з інших напрямків підготовки професійних кадрів. Так Л.О. Лонткевич відкрила жіночі професійні класи 1 вересня 1907 року. Метою їх було теоретичне та практичне вивчення курсу крою та шиття одягу, різного роду витонченого рукоділля та малювання. Курс

⁸⁶⁹ Там само. – Арк.41.

⁸⁷⁰ *Світло*. – 1912. – Листопад. – Книга 3. – С.83-84.

навчання становив три роки. Тут працювало 3 викладачі, котрі закінчили середні навчальні заклади, а засновниця при цьому закінчила професійні курси у м. Києві. Як засвідчують архівні джерела, ці курси були досить популярними. Так на 1 січня 1915 року заняття відвідували 23 учениці (православних – 15, католиків – 5, євреїв – 3). За соціальним станом учні розподілялися наступним чином: дворяни – 4, міщани – 13, селяни – 6⁸⁷¹.

У нижчих класах малювання В.І. Яньшинова (м. Житомир) викладалися наступні предмети: малювання з природи олівцем, крейдою, вуглиною та фарбами, елементарна ліпка з природи і композиції, а також лінійне, геометричне і проєкційне креслення та історія мистецтва⁸⁷².

У Волинській губернії існувала значна кількість товариств опіки малозабезпечених учнів. При цьому використовувалися найрізноманітніші форми допомоги. Зокрема, Товариство опіки малозабезпечених учнів Холмського технічного залізничного училища надавало допомогу учням у вигляді пошиття одягу, взуття, видачею коштів на проїзд, а також на ліки найбільш бідним учням. В окремих випадках товариство надавало грошову допомогу на оплату за навчання.

Так на кошти товариства (8064 руб. 96 коп.) утримувався гуртожиток на 58 учнів. Для збору коштів товариством організовувалися різноманітні проекти. Також було домовлено з Російським товариством любителів драматичного та музичного мистецтва влаштувати спектакль у приміщенні міського зібрання. Отримані при цьому кошти (від продажу квитків – 61 руб. 4 коп. та розісланих Д. Івановим (голова правління) 20 запрошень на спектакль – 467 руб.30 коп.) були зараховані на рахунок товариства⁸⁷³.

⁸⁷¹ *Справа* по товариствах та спілках, зареєстрованих на основі закону 4-го березня 1906 р. [1906-1911 рр.] – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч.ІІ. – Арк. 374.

⁸⁷² Там само. – Арк. 374. звор.

⁸⁷³ *Отчет* о деятельности правления попечительства о недостаточных учениках Холмского технического железнодорожного училища с 1 авг. 1900 по 1 авг. 1901 г. – Холм: Типолитография Вайткейнов, 1901. – С.5-8.

Заслуговує на увагу робота членів товариства допомоги бідним учням Рівненського реального училища (товариство почало діяти з травня 1883 року). За 10 років його діяльності до складу цього товариства входили: 4 постійних почесних члени, 3 тимчасових почесних члени (розмір внеску яких складав від 20 до 55 руб.), 56 дійсних членів (внесок від 4 до 18 руб.) та 10 членів-претендентів (внесок від 1 до 3 руб.).

До правління товариства входили також: голова правління – І. Радкевич (директор Рівненського реального училища), товариш голови – В. Осташков, справовиробник – Г. Ляхницький, скарбник – Н. Хоминський та члени правління ксьондз В. Ляхович, М. Погоновський, М. Щепковський, Е. Яблонський⁸⁷⁴.

У 1893 році товариство надало допомогу 52 учням на загальну суму 800 руб. Ці гроші, переважно, використовувалися на сплату за навчання, а також на придбання необхідного одягу та лікування. При наданні допомоги враховувалося матеріальне становище учня, а також його навчання та поведінка, незалежно від соціального стану та віросповідання. Крім цього, товариством влаштовувалися благодійні вечори відпочинку, танцювальні вечори, кошти від проведення яких зараховувалися на рахунок товариства⁸⁷⁵.

Водночас ряд товариств допомоги бідним, як уже наголошувалося, прикриваючись своєю назвою, розгорнули просвітницьку діяльність. Так товариство допомоги бідним у місті Рівному було засноване у 1888 році (голова товариства – дружина інженера Є. Ончукова, товариш голови – графиня С. Толстая, члени правління – С. Гаттовська, Н. Кадрян, М. Старова, А. Сорокіна, І. Любанська, дворянка А. Тименецька, Ф. Сорокін). Доречно зазначити, що, як і інші громадські організації, це товариство згідно правових норм мало і почесних членів (слід відзначити, що серед почесних членів

⁸⁷⁴ *Отчет* правления общества вспомоществования нуждающимся ученикам Ровенского реального училища за 1893. – Ровно, 1894. – С.5-8.

⁸⁷⁵ Там само. – С.3,4,9.

товариства був і граф Т. Григорович). Товариство включало дійсних членів, членів-кандидатів.

Про активну діяльність товариства з перших днів його існування свідчить звіт за другий рік організації роботи. За звітний період 1899 року відбулось двоє загальних зібрань та 43 засідання правління товариства. На цих засіданнях, серед інших питань, розглядалися наступні: наймання житла для бідних сімей (переважно вдів), обтяжених дітьми; закупівля продуктів харчування для бідних сімей та їх дітей (особливо під час хвороби), а також на свято Великодня та Різдва; про сплату за утримання дворічного хлопчика-підкидька; про безкоштовне надання одягу бідним дітям; про сплату за навчання бідних дітей; про сплату в грудні місяці за годування двохтижневої сироти, котра залишилася після смерті вдови-пралі та багато інших⁸⁷⁶.

Потрібно вказати, що товариство для збільшення статутних коштів щорічно влаштовувало в листопаді-грудні (у приміщенні клубу благодійного товариства) концерти і вистави, та у травні-червні (у парку при залізничній станції Рівне) народні гуляння. Таким чином, згідно звітів, у 1901 році товариством було зароблено 539 руб.93 коп. (усі кошти зарахувалися на благодійний рахунок товариства)⁸⁷⁷.

Доречно зазначити, що, перш ніж надати допомогу бідній родині чи дитині (причому незважаючи на звернення: чи це була заява від члена товариства, чи від члена бідної родини), товариство проводило обстеження умов життя, матеріального становища усіх бажаючих отримати ту чи іншу допомогу. Як правило, це була грошова допомога протягом року, якщо матеріальне становище було вкрай незадовільним, або, як виняток, одноразова допомога⁸⁷⁸.

⁸⁷⁶ *Отчет* правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1899 г. (2-ой отчетный год). – Ровно, 1900. – С. 6-8.

⁸⁷⁷ *Отчет* правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1901 г. (4-ый отчетный год). – Ровно, 1902. – С.6.

⁸⁷⁸ *Отчет* правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1899 г. (2-ой отчетный год). – Ровно, 1900. – С.10.

Крім надання власне матеріальної допомоги, правління намагалося знаходити роботу бідним, влаштовувати дітей до навчальних закладів, майстерень (внаслідок цього, за клопотанням членів правління декілька дітей бідних сімей було влаштовано до навчальних закладів та декого з них звільнили від оплати за навчання)⁸⁷⁹.

Частина членів товариства організувала також і власні заходи. Так Н. Кодрян навчала протягом навчального року грамоті декількох хлопчиків із бідних родин. А пані А.Рогозіна організувала закупку тканини та пошиття одягу для дітей. Причому шили одяг у будинку самої А. Рогозіної, а надалі безкоштовно роздавали бідним дітям⁸⁸⁰.

На початку 1899 року члени правління, після відвідин бідних сімей, дійшли висновку, що необхідно привчати та пристосовувати дітей до праці та виховання, особливо тих дітей, батьки або попечителі котрих, через бідність, не спроможні були не лише надати будь-якої спеціальності дітям, але й прогодувати та одягнути їх. Тому правління підняло клопотання про відкриття у місті Рівному школи працьовитості (переважно для дівчаток). Правила були розроблені й затверджені на другому загальному зібранні товариства⁸⁸¹.

Школа була відкрита спочатку лише для 10 дітей. Середній вік вихованців – 12 років. Курс навчання був трирічним. Крім загальноосвітніх предметів (навчання грамоти, письма, лічби), дівчата оволодівали вміннями рукоділля, крою, шиття, вишивання, а також технологією випікання хліба і приготування домашніх харчів та ін. Крім того, при школі діяла навчально-виробнича майстерня, де учениці виготовляли вироби на продаж. Також товариство організувало безкоштовне харчування учениць.

Про ефективну діяльність товариства свідчить той факт, що у 1901 році (а це четвертий рік роботи), окрім членів правління та почесних членів

⁸⁷⁹ Там само. – С.10.

⁸⁸⁰ *Отчет* правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1901 г. (4-ый отчетный год). – Ровно, 1902. – С.11.

⁸⁸¹ Там само. – С.12.

товариства, працювали 76 дійсних членів та 2 члени-змагальники (суттєвим є й те, що на рахунку організації знаходилось 2420 р. 94 коп.)⁸⁸².

Приділяли громадські організації значну увагу влаштуванню бібліотек та поповненню діючих значними книжковими запасами. Товариство покращення народної праці в пам'ять царя-визволителя Олександра II, за ініціативи голови товариства Є. Желябського, асигнувало 75 руб. на заснування безкоштовної народної бібліотеки при Заславському двокласному народному училищі⁸⁸³.

Єврейська громада в ці часи значну увагу в роботі рабинського училища також приділяла саме забезпеченню необхідною літературою навчально-виховного процесу. До фондів наукової бібліотеки було зібрано релігійну, навчальну, художню, критичну літературу (російською, німецькою і єврейською мовами та ін.).

У 1853 році бібліотечний фонд рабинського училища нараховував 139 примірників у 346 томах (російською, німецькою, латинською, єврейською та іншими мовами). Крім того, в бібліотеці було 7 атласів, 15 географічних карт, 2 прописи, 142 зразки для малювання та 55 гіпсових бюстів визначних на той час людей.

Горесом Гінзбургом, сином почесного громадянина міста, було пожертвувано для бібліотеки даного училища 21 том книг: обряди євреїв, Літургії, Гамолитики⁸⁸⁴.

У науковій та учнівській бібліотеках знаходилися твори відомих діячів, письменників, науковців: Батюшкова, Давидова, Державіна, Долгорукого, Карамзіна, Княжнина, Лермонтова, Ломоносова, Муравйова, Нелединського, Дельвіга, Нахімова, Судовщикова, Озерова, Погорельського, Тредіаковського, Фонвізіна, Хмельницького, Жуковського, Котляревського⁸⁸⁵.

⁸⁸² Там само. – С.9.

⁸⁸³ *Вольнь*. – 1895. – №24, 7 февраля. – С.3.

⁸⁸⁴ *Про* пожертвування на благодійні потреби [1858 р.]. – ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 213. – Арк.9.

⁸⁸⁵ *Листування* з видавництвами і книжковими магазинами про закупку книг для бібліотеки. – ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр.86. – Арк.18,31,37.

Таким чином, протягом зазначеного періоду створювалися та діяли громадські товариства, діяльність яких спрямовувалася на: а) надання матеріальної допомоги дітям із бідних родин, сиротам; б) збір матеріальних коштів та відкриття різноманітних курсів ліквідації неграмотності, елементарних шкіл, закладів відпочинку дітей влітку, установ для перевиховання малолітніх засуджених; в) сприяння та відкриття професійних курсів, шкіл та училищ; г) здійснення широкої культурницької діяльності (організація бібліотек, виставок, вечорів відпочинку, читань та ін.).

15.2. Розповсюдження грамотності серед дорослого населення громадськими товариствами Волині (кінець XIX – поч. XX ст.)

Одним із провідних напрямків діяльності просвітницьких громадських товариств в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття було запровадження освіти для дорослих. Сучасні науковці Л. Вовк, Л. Березівська, Н. Побірченко спростовують думку про те, що позашкільна освіта в Україні існувала як засіб поширення елементарної грамотності серед народу. Вони доводять, що навчання дорослих – це збереження змісту освіти, який би забезпечив граничну межу знань від елементарної грамотності до рівня народного університету⁸⁸⁶.

Потрібно відзначити, що освіта дорослих у ті часи знаходилась під опікою громадськості. Досить популярними серед народу у кінці XIX століття були вечірні та недільні школи, народні читання, які влаштовувалися як у державних установах, так і при громадських об'єднаннях.

З метою організації лекцій, читань при товариствах створювалися лекційні комісії або комітети. До читання лекцій залучалися викладачі навчальних закладів, учені, вчителі, широке коло інтелігенції. Це, у свою чергу,

⁸⁸⁶ *Березівська Л.* Освітньо – виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) / *Л. Березівська.* – Київ: Молодь, 1999. – С.115. *Вовк Л.П.* Історія освіти дорослих в Україні: Нариси / *Л.П. Вовк.* – К.: Український пед. ун-т ім. М.Драгоманова, 1994. – С.223.

сприяло поліпшенню змісту, самих форм народних читань. Лекції, з відомих тоді політичних причин, читалися російською мовою. Особливо поживалася справа в цьому напрямі з організацією Комісії народних читань (вона була створена 27 листопада 1893 року в м. Житомирі)⁸⁸⁷.

Суттєвим є те, що правління комісії нараховувало 8 чоловік (голова – М. Барський; депутат від Міністерства народної освіти – П. Сидоров (директор чоловічої гімназії), казначей – М. Яневич, секретар – М. Лятошинський та 4 члени правління: І. Пратський, Т. Лубенець, Є. Преображенський, Є. Рудницький)⁸⁸⁸.

За період з грудня 1893 року по квітень 1895 року членами цієї комісії було проведено 39 читань (у вихідні та святкові дні). Зміст читань передбачав наступні напрямки: релігійні (12 читань); історичні (19 читань); літературні (4 читання); природничі (4 читання). Слід зауважити, що всі вони були платними (1-й ряд – 20 коп., 2–4 ряди – 10 коп., інші ряди – 5 коп., а з другого півріччя 1894 року плата була зменшена: 1-й ряд – 10 коп., 2–4 ряди – 5 коп., а більше 100 місць безкоштовно). Загалом на 39 читаннях були присутніми 6979 чоловік⁸⁸⁹.

Крім проведення власне читань, правлінням за ці роки було укладено угоду з міським головою про виділення зали міської управи для проведення народних читань. За її умовами командири Курського та Рильського полків (м. Житомир) по черзі безкоштовно присилали на читання свої духові оркестри та співаків. Також були закуплені картинки до чарівного ліхтаря (кодоскопа) для лекцій. Відомий у ті часи житомирський громадський діяч К. Роше організував у міському театрі концерти⁸⁹⁰.

У безпосередній діяльності комісії також брали участь відомі на той час вчені, викладачі різних навчальних закладів, громадські діячі: М. Барський,

⁸⁸⁷ *Отчет* Житомирской комиссии народных чтений за 1893–1894 гг. – Житомир: Типография Е.В. Коровицкой. – С.1.

⁸⁸⁸ Там само. – С.1.

⁸⁸⁹ Там само. – С.4.

⁸⁹⁰ Там само. – С.2.

П. Сидоров, Т. Лубенець, І. Тіхоміров, отець М. Прокопович, Є. Преображенський, М. Пігнатті, В. Сушицький та ін.⁸⁹¹.

Читання влаштовувались при найліпшій нагоді. Так на казенному складі з 1 жовтня 1900 року К. Бородачевським було влаштовано читання для робітників, які проявляли великий інтерес до них. Читання проводилися щосереді та щоп'ятниці після закінчення трудового дня. Керівник читань К. Бородачевський вважав, що саме завдяки залученню до читань робітників останні матимуть змогу ознайомитися з історією, зокрема Волинського краю⁸⁹².

Також для робітників Дубинського казенного очищувального складу керівництвом влаштовувалися вечори. На них проводилися читання, ілюстровані за допомогою кодоскопа. 11 січня 1897 року здійснювалося читання повісті «Тарас Бульба» (причому великі уривки тексту доповідачем декламувалися напам'ять). Після читання запрошений ілюзіоніст демонстрував цікаві номери. Пізніше, згідно програми, пропонувався танцювальний вечір⁸⁹³. Такі читання на цих складах проводилися безкоштовно щонеділі. Тематика їх була різноманітною: географія, історія, література і т. ін. Читання проводив помічник наглядача пан Синьогуб⁸⁹⁴.

Значну практичну діяльність щодо поширення знань серед простого народу, особливо дорослого населення, розгорнуло Попечительство про народну тверезість (завуальовуючи свої дії назвою). Зазначене «Попечительство...» було засноване у місті Житомирі в 1896 році. Згідно зі статутом воно створювало відділення у повітах під егідою повітових комітетів, яких у Волинській губернії у цьому ж році було засновано 14⁸⁹⁵. Основними напрямками діяльності активних членів «Попечительства...» у повітах і волостях було відкриття вечірніх класів, недільних шкіл, влаштування читалень, бібліотек, проведення лекцій культурно-просвітницького спрямування.

⁸⁹¹ Там само. – С.4.

⁸⁹² Вольнь. – 1900. – №139, 25 июня.

⁸⁹³ Вольнь. – 1897. – №26, 1 февраля. – С.3.

⁸⁹⁴ Вольнь. – 1897. – №39, 16 февраля. – С.3.

⁸⁹⁵ *Булгаковский Д.Г.* Очерк деятельности Попечительств о народной трезвости за время их существования (1895 – 1909) / Д.Г. Булгаковский. – СПб., 1910. – С.22.

На території Волинської губернії, як відомо, у ті часи функціонували однокласні й двокласні училища. При цих училищах членами громадських товариств створювалися вечірні класи, в яких навчалися люди різних вікових категорій. Так, зокрема, при Житомирському міському однокласному училищі № 1 на вечірніх курсах у цей час навчалися учні, які розподілялися за віком: від 15 до 20 років – 19 чол.; від 20 до 30 років – 42 чол.; від 30 до 40 років – 17 чол.; від 40 до 50 років – 4 чол. Зазначимо, що навчатися тут мали змогу представники різних станів. Усе ж переважну частину серед них становили вихідці з числа міщан та селян⁸⁹⁶.

Відмітимо, що навчальний процес при цьому здійснювався за груповою методикою. Всі учні за рівнем знань розподілялися на групи: 1 група – неграмотні (23 чол.); 2 група – малограмотні (27 чол.); 3 група – грамотні (15 чол.). Природно, що учні кожної групи навчалися за окремою навчальною програмою.

Як свідчать архівні джерела, заняття з дорослими учнями проводилися тричі на тиждень з 19 до 22 години. А в ті дні, коли для більш чіткого засвоєння матеріалу використовувалися ілюстрації з допомогою кодоскопа, заняття продовжувалися до 23 години⁸⁹⁷.

У молодшому відділенні цих вечірніх класів навчались учні першої групи (неграмотні). Вони вчилися читати та писати без грубого викривлення слів, а також вчилися розв'язувати нескладні задачі на чотири дії (в межах тисячі). Суттєво, що у зв'язку з дорослим віком виникала значна складність в оволодінні слухачами грамотою. Тому викладачам доводилося використовувати наочність. Важливо й те, що вчителі послуговувалися у своїй діяльності рекомендаціями К. Ушинського (при цьому навчання грамоти здійснювалося за допомогою обґрунтованого ним звукового методу) і Т. Лубенця (метод активного оволодіння писемною нумерацією).

⁸⁹⁶ *Отчет* о деятельности Волынского попечительства о народной трезвости за 1905 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1907.

⁸⁹⁷ Там само.

Враховуючи те, що учні середніх відділень були малограмотними, особлива увага зверталася на правильність, швидкість і виразність читання, а також на короткий переказ прочитаного. Тому вчителі використовували метод пояснювального читання К. Ушинського (основними елементами, якими послуговувалися вчителі, були: роз'яснення маловідомих і складних слів, читання вголос, аналіз, постановка запитань, складання та переказ прочитаного)⁸⁹⁸.

Також учням цього відділення подавалися елементарні знання з граматики. Вони вивчали частини мови з їх простим аналізом та роз'ясненням правил написання складних слів та окремих речень (прочитані тексти учні розбирали за частинами мови та частинами речення).

На заняттях з арифметики учні оволодівали рахунком, знайомилися з поняттями міри, величини, часу. Велика увага тут також приділялася виконанню чотирьох арифметичних дій над числами (суттєво, що переважна частина арифметичних задач мала все ж релігійне спрямування).

Учнями старшого відділення, як уже зазначалося, були представники третьої групи (грамотні). З ними вивчали російську мову (з викладанням найважливіших знань з граматики). Особлива увага вчителів зверталася на формування в учнів умінь короткого писемного викладу прочитаних газетних статей та власних думок. На уроках також повідомлялися важливі події з нарисів вітчизняної історії, відомості зі світової та російської географії, природознавства, гігієни. Доречно зазначити, що навчальний матеріал у цій групі унаочнювався (ілюструвалися окремі слайди за допомогою кодоскопа – чарівного ліхтаря, як його в той період називали).

Викладання Закону Божого в цих класах здійснювалося одночасно на трьох відділеннях у формі бесід або розповідей за участю священнослужителя з місцевого храму.

Як зазначалося вище, крім чоловічих вечірніх класів існували й жіночі класи. У жіночих вечірніх класах для дорослих, зокрема при Житомирському

⁸⁹⁸ Там само.

однокласному училищі № 2, у 1905 році навчалася 61 учениця. За віком учениці вечірніх класів поділялися так: до 20 років – 51 чол., від 20 до 25 років – 9 чол., від 25 років – 1 чол. За сімейним станом: заміжніх – 2, незаміжніх – 59. Як і в чоловічих вечірніх класах, у жіночих вечірніх класах учні також поділялися на групи. До першої групи входили неграмотні жінки (16 чол.), до другої – малограмотні (20 чол.) і до третьої – грамотні (25 чол.)⁸⁹⁹.

Найчастіше в жіночих вечірніх класах навчалися служниці, швачки, робітниці фабрик, жінки, що займалися торгівлею, а також дівчата, які проживали у родичів.

Заняття в жіночих вечірніх класах проводилися з 13 жовтня до 19 грудня, а пізніше відновлювалися з 8 січня до 8 квітня щорічно.

У цих класах вивчалися: Закон Божий, російська мова (читання й письмо), арифметика, рукоділля, а на старшому відділенні – історія та географія. Систематично влаштовувалися також загальні читання, під час яких учениць знайомили з тим, як видобувають кам'яне вугілля, нафту, сіль, залізо, золото.

Навчання жінок здійснювалося з понеділка по четвер з 17 до 18 години. По понеділках з 20 до 21 та середах з 17 до 21 години жінки вчилися рукоділлю⁹⁰⁰.

Крім організацій вечірніх класів та недільних шкіл (котрі були в 1902 р. у 27 пунктах з 1877 учнями)⁹⁰¹, активістами Попечительства про народну тверезість відкривалися бібліотеки-читальні, котрі діяли при чайних (таких бібліотек у 1897 році було 12, а вже в 1900 р. – 106). Про інтерес до відвідування цих культурно-освітніх закладів, за даними архівних джерел, свідчить той факт, що у 1902 році кількість відвідувачів бібліотек – читалень становила 275000 чоловік (а власників абонентів – 33000 чол.)⁹⁰².

⁸⁹⁹ Там само.

⁹⁰⁰ Там само.

⁹⁰¹ *Булгаковский Д.Г.* Очерк деятельности Попечительства о народной трезвости за время их существования (1895 – 1909) / Д.Г. Булгаковский. – СПб., 1910. – С.24.

⁹⁰² Там само. – С.23.

Однією із форм діяльності «Попечительств...» у цих культурно-освітніх закладах було проведення народних читань. Зокрема, якщо у 1898 році було всього 3 пункти (де відбулося 51 читання), то вже у 1901 році таких пунктів діяло 73 (в яких за рік відбулося 954 читання, а слухачів збиралося до 76000 чол.)⁹⁰³.

Крім форм власне просвітницької діяльності, члени цього товариства займалися організацією й культурно-просвітницьких ранків, вечорів, культурного відпочинку дітей і дорослих. Серед форм такої діяльності варто виділити організацію театральних вистав, влаштування співів народних хорів, народних гулянь, танцювальних вечорів та ін.

Так з 1895 по 1909 рр. членами Попечительства про народну тверезість було організовано 328 театральних вистав (на яких були присутніми 44000 глядачів). Також організували 48 народних хорів та підготували 312 народних гулянь, 1738 танцювальних вечорів⁹⁰⁴. Заслуговує на увагу, в цьому плані, робота Попечительства про народну тверезість міста Радзивилів. У червні 1899 р. усіх відвідувачів чайної було 1566 чол., серед них 1506 чоловіків, 30 жінок, 30 дітей. За зазначений час товариством влаштовано один танцювальний вечір, двоє народних читань. 20 вересня 1898 р. членами-змагальниками був влаштований прощальний вечір від'їжджаючому товаришеві І. Волкодському. У програмі вечора були наступні заходи: засідання членів-змагальників; читання реферату «Нова Земля» з використанням діапроектора; вистава-жарт в 1-й дії Н. Ломакіна «Так уже на роду написано»; вистава-жарт в 1-й дії А. Чехова⁹⁰⁵.

Жінки міста Житомира також не залишались осторонь громадських процесів. Найбільш активні з них сприяли заснуванню недільної школи для дівчат і жінок-служниць, котрі працювали прислугою у знатних та багатих родинах м. Житомира. Заняття в цій школі відбувалися з 15.30 до 18.00

⁹⁰³ Там само. – С.23.

⁹⁰⁴ Там само. – С.22-23.

⁹⁰⁵ Звітні відомості про діяльність, прибуток, витрати, залишок грошей і матеріалів по Радзивіловській чайній за 1897 рік. – ДАТО. – Ф. 240. – Оп. 1. – Спр.2. – Арк. 51, 137.

щонеділі⁹⁰⁶. Учениці вивчали наступні предмети: Святе Письмо, географія, історія, арифметика, читання, чистописання, співи (природно, вони навчалися за категоріями, оскільки частина з них володіла елементарними навчальними вміннями, а решта – були неграмотними). Цікавими були методи і прийоми оволодіння співами. Заняття проводив член Житомирського відділення Російського музичного товариства М. Метлицький (знайомив учениць з нотною грамотою, прийомами активного дихання під час співу, а також навчав співу ансамблем).

У 1850 році, як стверджується у звіті Волинського губернатора, в губернії було всього 2 типографії, а «губернська бібліотека знаходиться у жалюгідному стані, ніяких прибутків вона не має і ніхто її не відвідує»⁹⁰⁷.

У цьому зв'язку надзвичайно широку діяльність розгорнули громадські товариства з метою створення бібліотек, книжкових складів. Адже, як зазначав громадський діяч В. Іванович, «бібліотека слугує звичайним необхідним продовженням школи, за відсутності бібліотеки (і взагалі книги) велике благо – уміти читати та пам'ятати прочитане – втрачає майже всю свою цінність, і грамотність стає для населення мертвим капіталом, не даючи позитивних результатів. Тому турбота про школи – лише половина справи просвіти населення. Друга ж половина, така ж важлива та необхідна, знаходиться поза школою, – у так званій позашкільній освіті: безкоштовні бібліотеки, народні читання, повторювальні класи та ін. Без такого доповнення початкова школа у справі народної освіти надовго ще залишиться установою, відірваною від життя»⁹⁰⁸. Саме для реалізації цієї мети і слугували новостворені громадівцями при школах бібліотеки та книжкові склади.

Доречно зазначити, що перша публічна бібліотека була відкрита в губернському місті Житомирі 10 квітня 1866 року завдяки активній громадській

⁹⁰⁶ *Волинские губернские ведомости*. – 1874. – №11, 13 февраля.

⁹⁰⁷ *Звіт Волинського губернатора за 1850 рік*. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 8121. – Арк. 53,53 звор.

⁹⁰⁸ *Иванович В.К. вопросу о современном положении народных библиотек / В.К. Иванович // Весник воспитания*. – М., 1902. – С. 211-212.

діяльності мешканців міста⁹⁰⁹. Активісти товариств відкривали бібліотеки за найменшої нагоди у містах, містечкових селах та різноманітних установах. Так для відзначення столітнього ювілею від дня народження імператора Миколи Павловича громадою міста Заславля було прийняте рішення про відкриття бібліотеки при міській лікарні. Завідування бібліотекою покладалося на сестру милосердя⁹¹⁰.

Особливо багато відкривалося бібліотек-читалень на честь вшанування дня святої Коронації Михайла Федоровича. За рішеннями Горошківського, Барашівського, Фасовського, Бежевського, Пулинського, Ушомирського та Левківського волосних сходів Житомирського повіту, з ініціативи мирового посередника Н. Лашкевича, постановили відкрити бібліотеки-читальні при сільських однокласних училищах Міністерства народної освіти, котрі знаходилися в означених волостях. При цьому на влаштування кожної бібліотеки було виділено по 100 руб. та кожного року по 35 руб. для поповнення книгами, газетами, журналами. За проектом статутів усі жителі волості могли користуватися бібліотеками безкоштовно⁹¹¹.

Крім публічної бібліотеки, за активної участі громадськості міста Житомира, 2 січня 1897 року розпочала свою роботу Житомирська безкоштовна читальня. У перший день роботи читальню відвідало всього 8 осіб, у другий – 16, і з кожним днем кількість відвідувачів збільшувалася. На кінець року середнє число читачів складало 60 чоловік за день⁹¹². З 2 січня 1897 р. по 23 січня 1897 р. читальню відвідало 935 читачів⁹¹³.

Найчастіше читальню відвідували учні народних шкіл. Кореспондент однієї з газет того часу зазначав, що «кожному відвідувачу читальні впадає у вічі серед дорослих та людей похилого віку дівчинка років 8 – 9. Потрібно

⁹⁰⁹ *Отчет* распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1886 год. – Житомир, 1887. – С.7.

⁹¹⁰ *Волынь*. – 1896. – №156, 16 июля. – С.3.

⁹¹¹ *Волынь*. – 1896. – №140, 26 июня. – С.3.

⁹¹² *Волынь*. – 1897. – №23, 29 января. – С.2.

⁹¹³ *Про влаштування у Житомирі безкоштовної читальні*. [1895 – 1900 pp.]. – ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк.147.

бачити, як вона, сидячи нерухомо, вся захоплена читанням, перегортає сторінку за сторінкою, не відводячи своїх живих очей ні на хвилину вбік»⁹¹⁴.

Під час першого року діяльності читальні кількість книг була незначна (всього 213 найменувань), вони були розподілені за відділами: духовного змісту – 19; російська та загальна історія – 29; географія та подорожі – 18; словесність – 109; біографії – 12; природознавство – 14; медицина та гігієна – 7; педагогіка – 2; ремесла та виробництво – 3⁹¹⁵.

Крім читання книг, відвідувачі мали змогу знайомитися з періодичними виданнями (журналами та газетами), брошурами та ін. Протягом 1897 року таких читачів було 258 чоловік⁹¹⁶.

Про роль та значення безкоштовної читальні писав її завідувач М. Коробка: «...взявши на себе завідування безкоштовною читальнею, я впевнився, що заснована громадою міста та підтримувана Комітетом попечительства про народну тверезість народна читальня є установою цілком корисною і навіть вкрай необхідною ...». Про це свідчить і той факт, що у 1897 р. було 11982 вимоги на книги; у 1898 р. – 12516 вимоги у читальні та 11525 на домашнє читання – всього 24041; а у 1899 р. – 10703 вимог у читальні та 14185 на домашнє читання, всього – 24888. Кількість книг та брошур у читальні збільшилась до 1596 томів⁹¹⁷.

Членами громадських товариств використовувалися досить цікаві та різноманітні методи для збирання коштів на підтримку місцевих бібліотек. Прикладом такої діяльності може слугувати влаштований концерт місцевими вчителями народних шкіл та співаків-чехів села Квасилів Рівненського повіту. До програми концерту входили важкі для виконання твори: «Русь» (на сл. Нікітіна, муз. Направника), сонет “Сизий голубок” (муз. Направника), «Скажи

⁹¹⁴ *Вольнь.* – 1897. – №5. – 8 января. – С.5.

⁹¹⁵ *Про влаштування у Житомирі безкоштовної читальні.* [1895 – 1900 pp.]. – ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк.146 звор.

⁹¹⁶ Там само. – Арк.147.

⁹¹⁷ Там само. – Арк.1.

мені правду» (муз. Наруга), «Ой, пуцу я кониченька» (муз. Лисенка), російські пісні Словінського, чеські пісні та ін.⁹¹⁸.

Той, хто мав бажання читати та мати книжки, змушений був купувати їх або в близькому Києві, або звертатися до книгарень у Варшаві, або навіть у провінції, до Дубна, Луцька, малі містечка в цьому відношенні краще впорядковані, аніж столиця Волині. Ще донедавна, крім кількох екземплярів «Петербурзького Тижневика», не було тут інших газет; сьогодні вже по кільканадцять екземплярів кожного знайомого найменування можна нарахувати; потреба до читання значно зросла, зацікавленість і заняття літературою зростають щоденно⁹¹⁹».

З часом відкриття книжкових магазинів та роздрібною торгівлі книгами дещо спростилося. Для того, щоб займатися роздрібною торгівлею, необхідно було отримати дозвіл штатного поліцейського начальства. Для цього потрібно було мати, по-перше, місцевий поліцейський нагляд, по-друге, поручительство або довідку з поліції про «благонадійність»⁹²⁰. На початку ХХ ст. у Волинській губернії нараховувалося 65 бібліотек, 60 клубів та театрів, 91 книжковий магазин⁹²¹.

На громадських засадах здійснювалась і галузева фахова підготовка дорослого населення. Постійно виникала необхідність у кваліфікованих робітниках. Тому товариства сприяли відкриттю спеціалізованих вечірніх професійних класів, курсів, шкіл. Так Товариство Дитятківської паперової фабрики підняло клопотання про відкриття при фабриці нижчої ремісничої слюсарно-ковальської школи (за типом, встановленим законом від 24 квітня 1895 року). Зі свого боку товариство пожертвувало землю, яка була необхідною

⁹¹⁸ *Волянсь.* – 1897. – №25, 31 янв. – С.3

⁹¹⁹ *Сейко Н.* Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905 – 1938 рр.: дис... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Сейко Наталія Андріївна. – Київ, 1999. – С.93.

⁹²⁰ *Циркуляр* Волинського губернатора про порядок видачі дозволів на роздрібну книготоргівлю. – ДАРО. – Ф. 379. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 2-3.

⁹²¹ *Кудь В.О.* Культурно-освітні заклади на Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / В.О. Кудь // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу / Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Житомир, 1996. – С.48-49.

для будівництва школи, 10000 крб. одноразово на її влаштування та по 1000 крб. щорічно на утримання навчального закладу⁹²².

Не залишала громадськість поза увагою і таку важливу галузь, як сільське господарство. Так Володимир-Волинське товариство сільського господарства було зареєстроване 20 липня 1907 року. Згідно статуту головна мета товариства полягала у сприянні розвитку та вдосконаленню сільського господарства і сільської промисловості.

Для досягнення поставленої мети товариство мало проводити наступну роботу: 1) вивчати стан справ та з'ясовувати потреби різних галузей сільського господарства, а також споряджати експедиції та екскурсії як для огляду господарств своїх членів, так і взагалі для дослідження; 2) поширювати теоретичні та практичні відомості з сільського господарства шляхом друкування праць відповідної тематики, а також засновувати сільськогосподарські бібліотеки та музеї; 3) піклуватися про найбільш оптимальні шляхи ведення господарства; 4) сприяти господарям в організації їх сільськогосподарських підприємств; 5) влаштовувати виставки, аукціони, заохочувати працю та заслуги на сільськогосподарській ниві⁹²³.

У 1880 році з ініціативи петербурзького філантропа С. Полякова було засноване Товариство ремісничої та землеробської праці євреїв Росії. У його створенні активну участь взяли барон Г. Гінзбург, О. Зак, Л. Розенталь та ін. Товариство надавало позики, безвідплатну допомогу євреям, створювало ремісничі та сільськогосподарські школи, а також класи при початкових училищах⁹²⁴.

Приділяли увагу громадські товариства і проблемам засуджених. На сторінках преси розгорталися диспути про необхідність створення у тюрмах шкіл, а також проведення релігійно-моральних, історичних та інших читань. Це

⁹²² *Вольнь*. – 1895. – №214, 5 ноября.

⁹²³ *Справа по товариствах та спілках, зареєстрованих на основі закону 4-го березня 1906 р. [1906-1911 рр.]*. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647, Ч.ІІ. – Арк. 181.

⁹²⁴ *Хонигсман Я.С.* Евреи Украины. Краткий очерк истории / Я.С. Хонигсман, А.Я.Найман. – К., 1993. – Ч.1. – С.117.

було викликане позитивним впливом читань на перевиховання заарештованих у деяких тюрмах, де такі форми роботи вже використовувалися і користувалися успіхом серед порушників. Дружина керуючого державною палатою Н. Рождественська звернулася до Волинського губернського тюремного комітету через пресу з відкритою заявою: “між арештантами місцевого тюремного замку є багато бажаючих вчитися грамоті, і я могла б приділяти щоденно годину-дві на те, щоб навчати їх читати та писати, а також викладати початкові знання з арифметики, російської мови та інших предметів за підручниками, затвердженими Міністерством внутрішніх справ для народних шкіл.

Розповсюдження грамотності та корисних знань між арештантами, а також читання їм Священного Писання (Біблії) та різних книг для народного читання не може погіршити моральний рівень засуджених, а навпаки, світлий промінь знання може хоч почасти розсіяти їх душевний та розумовий морок, і я надіюсь, що Волинський губернський тюремний комітет дозволить мені проводити заняття з арештантами. Крім мене, погодились проводити заняття С. Юрашева, В. Юрашев, І. Аршеневська⁹²⁵.

У 1900 році у місті Новограді-Волинському була заснована нова тюремна школа, у якій навчалося 42 засуджених. По засвоєнню азбуки вони мали можливість приєднатися до іншої, вже навченої грамоті, групи заарештованих. Також було засновано тюремну бібліотеку, в якій нараховувалося близько 200 томів книг⁹²⁶.

Не залишали поза увагою організацію навчання грамоти серед дорослих такі зібрання, як земства. Широка практична діяльність земств у справі розвитку позашкільної освіти (народні читання, бібліотеки, класи для дорослих, безкоштовне поширення літератури) зумовлена, з одного боку, нестачею початкових шкіл, з іншого – їх низьким освітнім рівнем. Проте ця справа з самого початку діяльності не знайшла підтримки Волинського земського

⁹²⁵ *Волянсь.* – 1896. – №155, 14 июля. – С.3

⁹²⁶ *Волянсь.* – 1900. – №34, 12 февраля.

управління. У цій сфері, протягом чотирьох років (1904 – 1908 рр.) діяльності, робилось дуже мало. Лише починаючи з 1909 року, губернським комітетом була прийнята доповідь губернської управи про асигнування 12000 крб. на утримання бібліотек при школах⁹²⁷.

Зазвичай, мережа земських бібліотек поділялася на два види – центральні, що могли відкриватися у пунктах, котрі якоюсь мірою були осередками життя навколишнього населення, та сільські бібліотеки, які відкривалися за резолюцією загальноземського з'їзду в кожному сільському районі, а за резолюцією бібліотечного з'їзду – по можливості у всіх населених пунктах.

Більш вагомою була діяльність сільських бібліотек, котрі знаходилися ближче до населення. З досвіду їх роботи видно, що найбільші симпатії викликали бібліотеки-читальні, у яких передплачували періодичні видання. Такі бібліотеки-читальні охоче відвідували як освічені, так і менш освічені селяни, що збиралися довгими зимовими вечорами послухати читання статей із журналів чи газет.

Земствами найчастіше відкривалися сільські бібліотеки при школах, а тому носили назву «шкільно-народні». Пізніше, з середини 1912 року, ці бібліотеки продовжили свою діяльність незалежно від шкіл⁹²⁸.

Недільні школи забезпечували елементарну освіту (елементарну грамотність) тим верствам населення, які з певних причин не змогли у свій час скористатися освітніми послугами.

Після закінчення вечірньої школи учні мали змогу навчатися на додаткових курсах. Мета цих курсів полягала у розширенні та доповненні вже існуючих знань. Земства організовували та проводили народні читання. 80–90-ті роки XIX ст. – період захоплення народними читаннями, особливо вони набули великої популярності серед інтелігенції, міщан, інших верств населення (їх розглядали майже як єдиний засіб піднесення рівня культури людей).

⁹²⁷ *Обзор деятельности Волынской Земской Управы за 1904-11 гг.* – Житомир: Електрич. типом. товарищества «Н.А.Бродович», 1911. – С. 8.

⁹²⁸ *Доповіді Волинському земському зібранню III-ї чергової сесії по училищному відділу.* [1913 р.]. – ДАЖО. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр.1044. – Арк. 1.

Одним із видів діяльності земств було відкриття народних будинків. Це – заклади, в яких мала бути сконцентрована низка культурно-просвітницьких засобів (бібліотека-читальня, школа для дорослих, простора зала для народних читань та спільних зібрань, кінематограф та ін.). Вони відіграли суттєву роль у розвитку культури, просвітництва серед дорослого загалу. Народні будинки організовувалися лише за активної участі з боку сільських общин та громадських організацій. Якщо земське зібрання погоджувалося із громадською думкою про підняття культурного рівня населення, про невідкладне проведення позашкільних просвітницьких заходів, то його члени мали подати клопотання до губернського зібрання, у якому потрібно було:

а) вказати, які із форм сприяння позашкільній освіті є найдоцільнішими;

б) доручити губернській управі подати до наступного річного з'їзду план проведення за кошти губернського земства позашкільних просвітницьких заходів⁹²⁹.

Зокрема, на засіданні товариства лікарів, яке відбулося 5-го травня 1896 року в залі міської думи, була прочитана доповідь лікаря Е. Рудницького про рентгенівські промені з демонстрацією досліду. По закінченні доповіді багато з присутніх висунули пропозицію щодо повторного читання, але у більш доступній формі та для більшої аудиторії⁹³⁰.

Таку лекцію було організовано 1 квітня 1897 року в залі шляхетного зібрання. Потрібно відзначити, що слухачів зібралось багато, і вони проявили велику зацікавленість. До доповідача, лікаря Е. Рудницького, було поставлено цілу низку запитань, і з цієї причини лекція закінчилась аж о 23 годині⁹³¹.

Члени товариства лікарів провели ряд інших читань, лекцій. У кінці 1897 року було прочитано серію науково-популярних лекцій на різноманітну тематику: «Про воду», «Про повітря», «Про успіхи хірургії у XIX ст.», «Про грудне та штучне годування дитини», «Звичка та її значення у справі

⁹²⁹ Там само. – Арк.1-9.

⁹³⁰ *Вольнь*. – 1896. – №102, 8 мая. – С.3.

⁹³¹ *Вольнь*. – 1897. – №74, 3 апреля. – С.2. *Вольнь*. – 1897. – №75, 5 апреля. – С.3.

виховання», «Невростенія» та багато ін.⁹³². Лекції читалися лікарями (Рудницьким, Доманевським, Стратевським, Скромановським, Полонським) та іншими визначними діячами губернського міста.

Значна роль у розвитку культурного рівня дорослого населення Волинської губернії належить Житомирському драматичному товариству. Свою діяльність зазначене товариство розпочало у 1882 році й успішно діяло до 1891 року. Протягом 1891-1892 рр., знявши антрепризу міського театру для безкоштовного відвідування простим людом багатьох вистав театрального сезону, керівництво товариства витратило всі кошти, а тому до 1896 року воно майже не працювало.

Проте 16-го березня 1896 року відбулося чергове засідання Житомирського драматичного товариства. Обравши нове правління, до складу якого ввійшли В. Синегуб (голова), М. Конацький (директор-розпорядник), І. Янкевич (директор-бібліотекар), В. Михайлевич (директор-режисер), Я. Лященко (скарбник), воно розпочало свою роботу⁹³³.

Для відзначення святкування днів святої Коронації товариством було прийняте рішення поставити безкоштовно два спектаклі («Параша Сибірчак», драма Польового та «Життя за царя, або дідусь Сусанін», драматична вистава у 5 діях)⁹³⁴.

Окрім цього, драматичне товариство тісно співпрацювало з іншими громадськими організаціями. При проведенні спектаклів частину безкоштовних квитків було передано для народної читальні. Завідуюча читальнею М. Масюкевич розподілила їх між тими відвідувачами, котрі жодного разу не були в театрі. Після перегляду відповідного спектаклю відвідувачі народної читальні разом із завідуючою проводили жваву дискусію, у якій намагалися дати естетичну оцінку гри артистів⁹³⁵.

⁹³² *Волянсь.* – 1897. – №52, 7 марта. – С.2. *Волянсь.* – 1897. – №69, 28 марта. – С.2. *Волянсь.* – 1897. – №71, 30 марта. – С.2. *Волянсь.* – 1897. – №73, 2 апреля. – С.3.

⁹³³ *Волянсь.* – 1896. – №65, 19 марта. – С.2.

⁹³⁴ *Волянсь.* – 1896. – №78, 5 апреля. – С.3.

⁹³⁵ *Волянсь.* – 1897. – №32, 8 февраля. – С.2.

Отже, до основних напрямів діяльності громадських товариств ми відносимо: відкриття та організацію діяльності початкових та недільних навчальних закладів; організацію народних читань, лекцій, театрів, концертів, вистав; відкриття народних будинків, пересувних музеїв наочних посібників, педагогічних музеїв, виставок; відкриття книжкових складів, забезпечення книгами народних бібліотек, читалень та різних типів шкіл. Усе це сприяло морально-етичному, культурному та духовному зростанню нації.

15.3. Культурницька діяльність представників громадських товариств Волині

Волинська земля впродовж XIX століття породила цілу плеяду визначних представників не лише місцевої, а й світової культури. Більшість із них, не зважаючи на основний фах, були водночас подвижниками освіти й зробили чималий вклад в освітянську справу простого народу.

На Волині було чимало меценатів серед місцевих поміщиків, котрі вкладали свої кошти в освітянську сферу. Одним із них був поміщик села Усолуси Житомирського повіту А. Родзевич, який у 1908 році на власний кошт спорудив будинок для церковнопарафіяльної школи в селі Усолуси. Заради цього він спеціально облаштував невелику цегельню для випалювання цегли. У східній частині села виріс двоповерховий, цегляний, за формою т-подібний, тинькований будинок (вікна великі, прямокутні, дах двосхилий, вкритий шифером. Мав 25 навчальних приміщень, три виходи, на II-й поверх ведуть гранітні сходи. Загальна корисна площа 820 квадратних метри). Будинок вийшов красивий, міцний, який уже майже сто років слугує головному своєму призначенню.

Крім школи, А. Родзевич на власні кошти одночасно збудував у селі дерев'яну церкву, допоміжні приміщення для школи і будинок для вчителів. Також передав у довічне користування школі 3,3 десятини землі та 136,5 десятин для здачі в оренду до 1920 року. До наших днів збереглися школа і будинок для вчителів.

1-го вересня 1909 року в будинку розпочалися заняття двокласної церковнопарафіяльної школи. За парти сіли 20 хлопчиків з усієї округи, серед яких були четверо з села Усолуси. Через два роки кількість учнів зросла до 63-х, серед яких з'явилося 4 дівчаток, а з 1915 року школа стала світською, де навчалося 113 дітей заможних селян⁹³⁶.

У різні часи будинок належав різним господарям. Нині в колишньому будинку церковнопарафіяльної школи знаходиться ЗОШ I – III ступеня.

У північній частині села Дениші Житомирського повіту в 1898 році на кошти місцевого поміщика М. Дуриліна був збудований будинок двокласної церковнопарафіяльної школи. Це була двоповерхова будівля, перший поверх цегляний на кам'яному фундаменті, другий дерев'яний з 11 вікнами на фасаді (вікна великі на 8 шибок). Двосхилий дах під залізною покрівлею. Сходи, що вели на другий поверх – чавунні, виготовлені Денишівським чавуноливарним заводом. Будинок спеціально зводився для двокласної церковнопарафіяльної школи. Були також побудовані лазня, комори, корівник, повітка, льох, приміщення для проживання 45 учнів із далеких сіл. Школа мала власну пасіку. У 1905 році під час пожежі згорів другий поверх, який був відбудований із цегли. У такому вигляді будинок зберігся до наших днів.

Заняття у школі розпочалися 23 вересня 1898 року. Навчалося 45 учнів, які попередньо закінчили церковнопарафіяльні школи, 15 з них отримували стипендію М. Дуриліна. У школі заборонялося бити учнів, тягати за вуха, ображати лайкою. Навчання тривало п'ять років. Випускникам школи надавалося право працювати вчителями “шкіл грамоти”, а після одного року практики вони складали іспити на звання вчителя однокласної церковнопарафіяльної школи⁹³⁷.

Одним із кращих учнів школи був уродженець села Дениші Бондарчук В. (1905-1993), який навчався в школі у 1911-1921 рр. – майбутній видатний

⁹³⁶ *Клірові* відомості Житомирського повіту [1909 р.]. – ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 127. – Арк. 710-712.

⁹³⁷ *Відомості* про склад та кількість учнів Житомирського повіту. – ДАЖО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 62-а. – Арк. 24, 26, 27, 198, 204, 208.

геолог, академік, ректор Київського державного університету ім. Т. Шевченка, засновник і директор, впродовж багатьох років, Інституту геології Академії наук України. У 1997 році постановою Кабінету Міністрів України Денишівській загальноосвітній школі I – III ступеня присвоєно ім'я В. Бондарчука, а на фасаді школи, де він вчився, закріплена меморіальна дошка з чорного граніту з присвяченим написом.

Статський радник О. Терещенко щороку, в 90-х роках XIX століття, субсидював вісім шкіл у Житомирському повіті. На кошти графа Р.І. Босаліні у 1905 році була відкрита нова школа у селі Довгому Володимир-Волинського повіту. Відомими благодійниками в Острозькому повіті були князь С. Четвертинський і поміщик села Тудорова В. Ясенський; у Старокостянтинівському повіті Н. Плачковська подарувала Новоставецькій двокласній школі 5 десятин землі. У Кременецькому повіті С. Лобновська надала Малоандрушівській церковнопарафіяльній школі три тисячі рублів, проценти з яких використовувалися на утримання школи; а землевласник О. Янченко щорічно перераховував на Голибиську церковнопарафіяльну школу по 60 рублів⁹³⁸.

Варто підкреслити той факт, що до меценатства у сфері освіти долучалися не лише багаті поміщики, а й інтелігенція. Так народний учитель А. Бакун (учителював у містах Сімферополі та Феодосії) усі свої заощадження (10 тис. руб.) пожертвував на влаштування у містечку Любарі Волинської губернії (його батьківщині) училища. Тривалий час А. Бакун працював учителем у школах Волині⁹³⁹.

22 жовтня 1900 р. у селі Великі Коровинці, у маєтку Ф.А. Терещенка, відбулося освячення нової будівлі училища. Розпорядження та турботи про побудову взяв на себе управляючий маєтком І. Азаров. Завдяки його праці та матеріальній підтримці селян протягом літа було збудоване училище, котре

⁹³⁸ Єршова Л. Історичні та соціальні умови розвитку церковної освіти на Волині / Людмила Єршова // Волинь-Житомирщина. – №1. – С. 69.

⁹³⁹ *Волинь*. – 1901. – №153, 13 июля. – С.2.

відповідало усім вимогам гігієни. Для вчительки була збудована гарна квартира. Після освячення училища з промовами про користь освіти та запрошенням присилати дітей до школи виступили місцевий священик та світський посередник⁹⁴⁰.

Як зазначалося вище, незайнятість дітей влітку не могла не хвилювати громадськість Волині. Адже діти у літній період були залишені напризволяще. Тому з ініціативи І. Хрякова (директора Дитятківської паперової фабрики) для дітей робітників при місцевому парафіяльному училищі Міністерства народної освіти були відкриті літні трудові загони з впорядкування училищного саду. Для цього було виділено велику площу землі. Метою ж влаштування таких загонів була зайнятість дітей.

Крім того, учні, влаштовуючи сад, мали змогу навчатися садівництву, оволодівати знаннями з городництва та зоології. Завдячуючи голові фабричної адміністрації та директору фабрики, Дитятківська школа мала всі необхідні навчальні матеріали, також у школі було електричне освітлення. Крім того, з ініціативи І. Хрякова планувалося з вересня 1896 року відкрити вечірні класи для дорослих. Для заохочення до навчання дітей випускників школи влаштовували на роботу з кращою платнею⁹⁴¹.

Наприкінці XIX ст. досить популярними були з'їзди вчителів з метою обміну досвідом роботи. Ці зібрання мали як імперський масштаб, так і губернський та повітовий. Учителям повітових з'їздів, котрі виявляли гарні педагогічні знання, пропонувалася посада старшого вчителя або завідуючого двокласним училищем. Часто фінансували проведення таких зібрань багаті поміщики. Для проведення з'їзду вчителів церковнопарафіяльних шкіл Житомирського повіту в 1896 році було обрано село Дениші, тому що місцевий поміщик М. Дурилін забезпечив приміщенням і за власний рахунок – утримання вчителів⁹⁴².

⁹⁴⁰ *Волянсь.* – 1900. – №203, 16 септєбря.

⁹⁴¹ *Волянсь.* – 1896. – №168, 31 июля. – С.3-4.

⁹⁴² *Волянсь.* – 1896. – №163, 25 июля. – С.2.

Одними з найвідоміших і, напевно, найбагатших меценатів та колекціонерів творів мистецтва була родина баронів де Шодуар. У родинному палаці, в містечку Івниця Житомирського повіту Волинської губернії, розташовувалося музейне зібрання, портретна галерея, цінна бібліотека (яка нараховувала понад 30 тис. томів), одна з найбільших у Європі нумізматичних колекцій⁹⁴³.

Останній із представників роду де Шодуар і власник фамільного зібрання І. де Шодуар (1859-1919) – хімік, колекціонер, бібліофіл, меценат, розуміючи велике історико-культурне значення фамільної колекції, намагався зробити її доступною для громадськості й наукових досліджень. На початку ХХ століття він розпочав будівництво палацу в місті Житомирі, куди і перевіз у 1903 році бібліотеку, картинну галерею, колекції. Біля свого Житомирського палацу І. де Шодуар розбив великий парк, у якому зібрав колекцію дерев з різних кліматичних зон. У його величезній оранжереї знаходилися найекзотичніші рослини, що цвіли та плодоносили протягом усього року. Велика кількість біломармурових скульптур прикрашали парк (нині цей парк носить ім'я Ю.Гагаріна).

Барон І. де Шодуар був людиною, яка багато зробила для розквіту Житомира, підтримувала найрізноманітніші культурно-освітні акції. На його значні благодійні внески існували наукові, просвітні, культурні, церковні, спортивні установи й товариства. Для становлення й розвитку в Житомирі музейної справи великого значення набула підтримка І. де Шодуаром музею Волинського єпархіального давньосховища та Товариства дослідників Волині. Він був одним із засновників жіночого професійного училища. Барон І. де

⁹⁴³ Піскова Є. Роль приватної ініціативи у розвитку українського музейництва кінця ХІХ – поч. ХХ ст. / Є.Піскова // З історії колекціонування в Україні: тези Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої збирацькій діяльності баронів де Шодуар. – Житомир, 1994. – С. 6-8.

Шодуар дуже любив тварин і за заповітом передав товариству захисту тварин половину своєї колекції творів мистецтв⁹⁴⁴.

Доречно зазначити, що І. де Шодуар тривалий час був головою відділу російського товариства захисту тварин. Членами цього товариства були розроблені «Правила для захисту тварин від жорстокого поводження». Причому ці «Правила...» були затверджені міською думою як обов'язкові до виконання та надруковані у пресі, а також розповсюджувалися членами товариства серед народу. Крім «Правил...», були вироблені граничні вантажі для коней (30 пудів при добрій дорозі та до 20 пудів – при поганій на 1 коня). Зауважимо, що робота товариства не обмежувалася лише виробленням правил та норм поведінки з тваринами.

За звітний період, з 1895 по 1896 роки, товариством було також проведено ряд рейдів, результатом яких стало складення 38 актів та притягнення до відповідальності, через суд, 42 господарів, котрі жорстоко поводитися з тваринами. Причому міра покарання накладалася у вигляді штрафу від 50 коп. до 10 руб.⁹⁴⁵.

Заслуговує окремої уваги та поваги також діяльність барона Федора (Теодора) Штейнгеля. Народився він 9 грудня 1870 року в родині інженера, статського радника Рудольфа Васильовича Штейнгеля, вихідця з Остзейського краю Німеччини. Восьмирічним Федір разом із батьками прибув у село Городок (неподалік м. Рівне) в маєток, який придбав барон. Мати Федора була українкою і мала великий вплив на формування світогляду сина. Позитивний вплив на хлопця мало й українське середовище в Городку, де барон проживав кожне літо. Лише пізньої осені родина від'їздила до міста Києва (де сім'ї належало кілька будинків). У 1890-ті роки Федір навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Варшавського університету, після закінчення якого він співпрацював з цілим рядом закладів та організацій.

⁹⁴⁴ Дідківська О. Барони де Шодуар – видатні меценати Житомирщини / О.Дідківська, Г.Момот // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. – 2001. – №11. – С. 64-68.

⁹⁴⁵ *Вольнь*. – 1897. – №19, 24 янв. – С.2-3.

Зокрема, Ф. Штейнгель був заступником голови Київського наукового товариства (голова М. Грушевський), активно співпрацював із ученими Київського університету св. Володимира та співробітниками Музею старожитностей і мистецтв у Києві і т.д.⁹⁴⁶.

У 1906 році барон Ф. Штейнгель був обраний депутатом першої державної думи Росії. На початку 1908 року він став членом товариства українських поступовців, до складу якого входили М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко. У 1917 році очолював Київський виконавчий комітет, був обраний до президії Українського національного конгресу.

Згодом він працював на посаді Генерального секретаря (міністра) торгівлі і промисловості Української Народної Республіки. У 1918 році був послом України (УНР) в Берліні. У 1922 році повернувся в Городок. Після приходу Червоної Армії, у вересні 1939 року, радянська влада конфіскувала всі землі та майно барона, а його самого у січні 1940 року було депортовано до Німеччини. Помер Ф. Штейнгель 11 лютого 1946 року у великій нужді.

Варто відзначити, що барон опікувався соціально-культурною сферою місцевого селянства. Так у містечку Городок у 1894 році він на власні кошти збудував та утримував лікарню, яка обслуговувала до 100 пацієнтів. Прикладом турботи про місцеве населення може слугувати те, що в період перебування «летучого загону» лікарів-окулістів попечительства імператриці Марії Олександрівни у Волинській губернії було обрано містечко Городок з тієї причини, що тут була найкраща лікарня. Так як великій кількості хворих необхідно було декілька днів чекати у черзі, за розпорядженням барона Ф. Штейнгеля було побудовано накриття і місця для ночівлі та відпочинку, а також забезпечено харчуванням хворих. Звісно, всі витрати він провів за власні кошти.

У 1895 році барон побудував школу, де діти селян мали змогу отримати безкоштовну освіту. Важливим є той факт, що учні школи безкоштовно

⁹⁴⁶ Бухало В.Г. Музей барона Штейнгеля / В.Г. Бухало // Наукові записки. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. – Рівне, 1996. – Вип.1. – С. 11-16.

забезпечувалися підручниками, зошитами, приладдям та гарячою їжею⁹⁴⁷. Муроване двоповерхове приміщення школи збереглося до сьогодні, і там навчаються учні ЗОШ.

Заслугує на увагу й розбудова музейної справи на Волині завдяки діяльності барона Ф. Штейнгеля. Співчуваючи створення якнайбільшої кількості так званих обласних музеїв, він завжди вважав, що їх у Росії недостатньо.

«Проживаючи постійно на Волині та цікавлячись найбільше цим краєм, я прийшов до висновку, що хоча багато зібрано, багато вже зроблено різними особами для вивчення нашого краю, та весь цей матеріал так розкиданий, що користуватися ним майже не можливо. Об'єднати все це, зібрати окремі предмети, котрі відносяться до історії Волині, значно доповнити все, чого ще мало або й взагалі не розроблене, міг би лише обласний музей Волинської губернії. Такого у нас на Волині ще до цих пір немає, і тому я вирішив покласти йому початок», – зазначав Ф. Штейнгель⁹⁴⁸.

Для влаштування музею у селі Городок Рівненського повіту був запрошений М. Біляшевський (пізніше відомий український археолог, етнограф, мистецтвознавець, академік АН України, директор Київського історичного музею), котрий розробив структурний план музею. Цей заклад діяв за широкою програмою і поділявся на такі відділи: природничий, географічний, антропологічний, археологічний, етнографічний та бібліотеку. Вже за перший рік діяльності у природничому відділі музею було зібрано багато матеріалів з етнології (збирали барон Ф. Штейнгель, граф Б. Толстой – у Рівненському повіті, Д. Мошков – у Заславському повіті); покладено було початок колекціям плазунів та земноводних (Рівненського повіту), гербарію (зібраного Ю.В. Мошковым у Заславському повіті); також засновано було колекції з

⁹⁴⁷ Arnd Nikolaus. Wolhynien: die Deutschen im Verlaufe der fahrhunderte / Nikolaus Arnd. – Würzburg: Kraft, 1994. – S.96.

⁹⁴⁸ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за I-й год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 гг. – Варшава, 1898. – С.1-2.

мінералогії та палеонтології. У географічному відділі знаходилося 354 екземпляри, серед яких негативів та фотографій – 283⁹⁴⁹.

У липні-серпні 1897 року М. Біляшевським та бароном Ф. Штейнгелем були проведені розкопки курганів чотирьох могильників Рівненського повіту. Результатом праці стало 16 знайдених предметів, датованих VII – IX ст. (ці експонати були віднесені до антропологічного відділу). В археологічному відділі наховувалося 103 предмети: доісторичні – 12, язичницького слов'янського віку – 28, історичного часу – 13, архітектурних пам'ятників – 28, монет – 28, медаль – 1. До етнографічного відділу, крім предметів народного побуту, входили також і твори народної словесності, всього 252. Бібліотека ж за перший рік існування поповнилась на 179 примірників⁹⁵⁰.

Підкреслимо, що всі витрати на влаштування, утримання, діяльність та поповнення колекцій музею взяв на себе барон Ф. Штейнгель.

Про важливість роботи музею, духовну цінність його матеріалів свідчить той факт, що велика кількість науковців того часу використовувала дані музею для своєї дослідницької роботи. Так член-співробітник геологічного комітету П. Тутковський при складанні 16-го листа загальної десятиверстої карти європейської Росії користувався фондами бібліотеки; етнограф В. Мошков користувався зібраним матеріалом з духовної та матеріальної етнографії для друку своєї праці з етнографії Волині; І. Абрамов використовував знімки з негативів музею для друкування статей на історичну тему та ін.⁹⁵¹.

Робота музею продовжувалася до початку першої світової війни. У зв'язку з наближенням лінії фронту експонати з Городецького музею були в 1905 році евакуйовані до брата Ф. Штейнгеля, у хутір Тушхо, що поблизу Туапсе, де вони пропали, коли брата було вбито, а хутір спалено. Величезна бібліотека з музею потрапила до Києва, де в 1919 році її мали передати до книгозбірні університету св. Володимира, а потім у Всенародну бібліотеку

⁹⁴⁹ Там само. – С.3-4.

⁹⁵⁰ Там само. – С.15,17,28.

⁹⁵¹ *Отчет* Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель с 25 ноября 1898 по 25 ноября 1904 гг. – Киев, 1905. – С.10.

України. Але, як зазначають науковці, у 1920 році вона знаходилася в будинку готелю «Паласт». Куди вона зникла, ніхто не зміг поки ще встановити⁹⁵².

Ще у 60-х роках XIX століття досить відомою на Волині була друкарня І. Бакста. У 1861 році вийшла з друку книга «Первоначальные наставления в русском языке»⁹⁵³. Видання цього навчального посібника мало важливе значення, хоча й викликало ряд критичних зауважень з боку вчителів. Критикувалися порядок викладення матеріалу (букви вивчалися згідно з порядком абетки), дрібний, хоч і чіткий шрифт, зміст статей для читання та переказу, вірші для розвитку пам'яті. У надрукованих творах не були вказані автори, зустрічалися орфографічні помилки, недоліки у змісті молитов тощо. Викладач Житомирського рабинського училища І. Бакст, розуміючи значення букваря для початкового навчання, часто дарував його різним навчальним закладам. У 1861 році він передав 10 примірників книги недільній і святковій школі при хорі Волинського єпископа⁹⁵⁴.

Потрібно зазначити, що наприкінці XIX – початку XX ст. в Житомирі функціонувало 16 друкарень, власниками 13 з них були євреї: М. Катерберг, М. Дененман, М. Розенблат, Й. Блох, У. Ротенберг. Літературу, надруковану ними, продавали у 91 книжковому магазині й крамницях Волинської губернії. Використовуючи свої друкарні, наприкінці XIX ст. євреї Волині були досить добре забезпечені навчальною й іншою літературою. У Житомирі почали випускати щорічну «Пам'ятну книжку для євреїв» російською мовою, в якій містилися офіційні повідомлення, відомості з історії, культури, релігії, статистичні матеріали цього народу⁹⁵⁵.

Значну допомогу єврейській громаді у піднесенні її освітнього й культурного рівня надавали бібліотеки. На початку XIX ст. вони працювали

⁹⁵² Пономарьова Т.О. З історії формування музейної справи / Т.О. Пономарьова // Українська культура: минуле, сучасне та шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного інституту культури. – К., 1997. – Вип. II. – С. 103-110.

⁹⁵³ *Волинские губернские ведомости*. – 1861. – №46. – С.1.

⁹⁵⁴ *Волинские губернские ведомости*. – 1861. – №49. – С.1.

⁹⁵⁵ *Памятная книжка для евреев на 5655 год от сотворения мира (с 19 сентября 1894 г. до сентября 1895 г.)*. – Житомир, 1894. – 170 с.

при благодійних товариствах, молитовних будинках і, в основному, мали єврейську релігійну літературу. З 1866 року частина єврейських громадян відвідувала Житомирську російську публічну бібліотеку, яка мала багатий книжковий фонд. Проте у ній майже не було літератури на єврейську тематику, не виписувались єврейські періодичні видання. Дорого коштувало й обслуговування. У 1873 році бібліотеку відвідали 3681 євреїв з 9112 відвідувачів (учні Житомирського рабинського училища відвідали бібліотеку 3363 разів).

Особливо варто відзначити у цьому зв'язку діяльність продавця книг Г. Скоморовського. Щомісячна плата за читання книг на івриті становила 40 коп., а за періодику – 20-30 коп. За вільне необмежене користування його бібліотекою читачі платили щомісячно 20 крб. Це було дорого для більшості євреїв міста Житомира. Про проблеми із забезпеченням періодикою писала «Недельная хроника Восхода»: «Єврейські видання в Житомирі отримують у дуже обмеженій кількості. Виписують у нас газети, в більшості, багаті, але читати хочеться багатьом. І ось кожний ранок квартира єврейського розповсюджувача кореспонденцій буквально потрапляє в облогу кількох десятків євреїв всякого віку і статі, бажаючих друкованого слова, які накидаються на всякий свіжий друкований орган, як на який-небудь скарб⁹⁵⁶».

З подання молоді єврейської громади міста Житомира у 1882 році вийшла пропозиція створити громадську бібліотеку. Збирали гроші, книги й періодичні видання. Більшість літератури було подаровано рабином Житомира І. Кулішером. У фонді бібліотеки нараховувалося майже 200 книг з іудаїзму на івриті, велика кількість літератури була російською та німецькою мовами⁹⁵⁷.

Потрібно вказати, що тогочасна діяльність значної кількості єврейських приватних навчальних закладів потребувала забезпечення учнів навчальними підручниками, посібниками і літературою, в першу чергу, виданої російською мовою. З приводу цього І. Кулішер вніс пропозицію Петербурзькому

⁹⁵⁶ *Недельная хроника Восхода* . – 1883. – №33. – С.2.

⁹⁵⁷ Там само. – С.3.

товариству поширення освіти серед євреїв про створення бібліотеки для учнів приватних училищ Житомира (товариство надіслало 97 книг з видань, які були допущені до використання в народних училищах, а сам ініціатор справи пожертвував 30 екземплярів)⁹⁵⁸.

Серед відомих просвітителів України, і Волині зокрема, гідне місце посідала Ольга Петрівна Драгоманова-Косач, більш відома під літературним псевдонімом як Олена Пчілка (1849-1930). Провідними напрямками у її роботі були: наукова фольклорно-педагогічна робота, літературна і видавнича діяльність, участь у культурно-просвітницьких товариствах, боротьба за освіту й становище жінки в суспільстві.

Вона залишила яскравий слід у дослідженні культурно-мистецького життя Волинського краю. Проживаючи на Волині, вона займалася етнографічними дослідженнями, вивчала побут Волинських сіл, народні орнаменти, про що свідчить збірник «Український орнамент», виданий у 1876 році, а також «Українські узори» (1912, 1927)⁹⁵⁹.

Активно працювала Олена Пчілка і в культурно-просвітницьких товариствах, зокрема була членом Київського Літературно-артистичного (1895-1905), Київського Українського Клубу (1908-1912), гуртка «Плеяда» (1889-1900), товариства «Боян» (1903-1905), київської (1906-1910) і гадяцької (1917-1919) «Просвіт», Гуртка українознавства гадяцької української шкільної молоді (1917-1919). Письменниця працювала в різних комісіях, що існували при товариствах: етнографічних, літературних, лекційних, театральних, видавничих та ін.⁹⁶⁰.

Як досвідчений етнограф і фольклорист, вона прилучила до скарбниці народної творчості своїх дітей, вчила їх із пошаною ставитися до народних традицій. Саме дякуючи матері, її донька, Леся Українка, надто сильно полюбила свій край і займалася дослідженням його фольклору та етнографії.

⁹⁵⁸ *Вольнь*. – 1897. – №68, 27 марта. – С.2.

⁹⁵⁹ *Українська Радянська енциклопедія*. В XII тт. – К., 1980. – С. 9,204.

⁹⁶⁰ *Новаківська Л.В.* Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Олени Пчілки : автореф. дис... канд. пед. наук.: 13.00.01 / Л.В. Новаківська. – Умань, 1999. – С.7-8.

Через багато років вона видрукувала свої етнографічні матеріали у львівському журналі «Життя і слово» (1894 рік), де були переважно представлені купальські пісні та описи обрядового свята Купала. Почуті в дитинстві пісні, казки, різні повір'я, звичаї були вміщені у виданому в 1903 році збірнику «Дитячі ігри, пісні і казки з Ковельщини, Лугинщини і Звягельщини (на Волині)»⁹⁶¹.

Важливо підкреслити, що історію, народний побут, звичаї, фольклор, релігію, діалекти Волині вивчав учений, професор, педагог, історик, богослов – І. Огієнко. Він опрацював унікальні архіви XVIII – XIX ст. Воскресенської та Вознесенської церков рідного містечка Брусилів (див.: «Брусилівська Свято-Воскресенська замкова церква: Історичний нарис» та «Брусилівське церковне братство та його культурно-просвітницька діяльність»)⁹⁶².

На прохання жителів Брусилова про відкриття вищого початкового училища І. Огієнко відгукується з повагою, оскільки й сам мріяв ще в ранній юності про такий заклад.

Він, передовсім, зібрав понад тисячу підписів мешканців міста Брусилова та із всієї округи на підтримку цього клопотання. Обійшов також немало урядових кабінетів у Києві, поки нарешті не отримав на руки дозволу про відкриття цього закладу. Майже рік молодий доцент-стажист Київського університету Св. Володимира займався пошуком коштів для викупу відповідного приміщення та трьох десятин землі у містечку Брусиліві, а також підбором майбутніх ечителів із різних дисциплін для цієї установи.

На початку жовтня 1916 року в містечку Брусиліві, на головному міському майдані, відбулося велике дійство, яке розпочалося молебнем і освяченням (з відкриттям) нового навчального закладу. Почесним куратором Брусилівського вищого початкового училища обрали І. Огієнка⁹⁶³.

⁹⁶¹ *Українка* Леся. Купала на Волині / Леся Українка // Зібрання творів. – К., 1977. – Т. 9. – С.9-10.

⁹⁶² *Огиенко И.* Брусилевская Свято-Воскресенская замковая церковь: истор. очерк / И.Огиенко. – К., 1914. – С.53.

⁹⁶³ *Тимошик М.* «Лишусь навіки з чужиною ...» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М.Тимошик. – Вінніпег-Київ, 2000. – С. 51-52.

Загалом подвижництво і жертвовність були притаманні вченому-гуманісту і в подальші роки його життя. Доречно відзначити, що у 1951-1972 рр. І. Огієнко був обраний почесним Головою Ради товариства «Волинь» та інституту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада), який став визначним центром вивчення та популяризації історії та культури Волині.

Організатором заснування Товариства дослідників Волині й активним членом етнографічної секції був В. Кравченко (1862-1945). Так на засіданні у січні 1901 року він прочитав реферат «Про способи збирання етнографічних матеріалів. Із спостережень дослідника». У листопаді того ж року він виступив з новою темою «Народне весілля в Курозвонах Острозького повіту Волинської губернії». Була прийнята постанова про видання цієї праці, й наступного року вона вийшла у світ⁹⁶⁴.

Дослідником було зібрано багато колядок, а тому етнографічна секція вирішила видати окремий том цього жанру народної пісенності. Матеріали, зібрані В. Кравченком, були розміщені у двох томах «Трудов Общества Исследователей Волини»⁹⁶⁵. Значна частина виданого у 1914 році матеріалу була зібрана В. Кравченком раніше.

У Товариства дослідників Волині бракувало коштів на видання. Та у вирішенні питання друкування етнографічних матеріалів, зібраних В. Кравченком, допомогла Імператорська Академія Наук, яка вирішила надати матеріальну підтримку в сумі 400 крб.

В. Кравченко розумів, що зміни умов життя швидко і непомітно змінювали побут і мораль народу, спричиняли до зникнення таких фольклорних творів, у яких були відображені глибокі старожитності й самотності, а також особливості старовинних волинсько-поліських говорів. Усе це спонукало дослідника безупинно збирати зразки народної творчості. Збирач був змушений враховувати діалектологію, прагнув, по можливості,

⁹⁶⁴ *Труды* Общества Исследователей Волини. – Житомир: Типо-литография И.Дененмана, 1902. – Т.1. – С.118-150.

⁹⁶⁵ *Труды* Общества Исследователей Волини. – Житомир: Элект. типограф. И.Дененмана, 1911. – Т.5. – С.127.

точно передавати всі відтінки й особливості звукових з'єднань і своєрідних змін у говорах. Зокрема, під рубрикою “Весілля” самобутньо описані весілля в селі Волинка Соснівського повіту Чернігівської губернії, в селі Шумськ, Троянівської волості Житомирського повіту, в селі Волянщина Горошківської волості Житомирського повіту⁹⁶⁶.

Отже, на основі аналізу архівних джерел, періодичних видань, відповідної літератури можна виділити наступні напрями культурницької діяльності представників громадських товариств: надання фінансової допомоги збіднілим; фінансування будівництва та утримання церковнопарафіяльних та інших елементарних шкіл; забезпечення фінансування культурно-освітніх закладів для населення (проектування та закладення парку культури та відпочинку, створення картинної галереї, відкриття бібліотек, організація музею старожитностей Волині), а також підготовка наукових видань з етнології, фольклористики та культури волинського населення.

⁹⁶⁶ *Труды* Общества Исследователей Волыни. – Житомир: Елект. типограф. И.Дененмана, 1914. – Т.12. – С.149-200.

Глава VI. ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО І ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА ВОЛИНІ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Розділ 16. Шкільне краєзнавство радянської Волині (20-ті – 30-ті рр. XX ст.)

16.1. Використання краєзнавчого матеріалу в навчанні школярів радянської Волині

У перші повоєнні роки відбулася цілковита зміна державної освітньої політики. Найбільша увага зверталась на загальні питання народної освіти. Найактуальнішою проблемою у ці роки був перехід до єдиної трудової школи.

Про напрямок освітньої політики уряду УНР дає уявлення «Циркуляр до директорів середніх шкіл усіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та ін. шкіл України», підписаний Генеральним секретарем народної освіти І. Стешенком. У ньому визначалось, що одним із головних завдань нової школи мусить бути виховання у дітей поваги до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю. У циркулярі наголошувалося на необхідності запровадження у школах курсу *українознавства* (українська мова і література, історія та географія України з елементами краєзнавства)⁹⁶⁷. Чимало уваги вивченню рідного краю у ці часи приділялося органом Всеукраїнської Вчительської спілки «Вільна українська школа» (Київ), зокрема, дисциплінам, що входили до курсу *українознавства*. За часів гетьманату Департамент Нижчої Освіти у 1918 році видав «Тимчасові програми для початкових шкіл на 1918-1919 н. р.»⁹⁶⁸. Він також пропонував шкільний план предметів нижчої початкової школи на 1918-1919 навчальний рік.

⁹⁶⁷ *Постолатій В.* Як вирішували питання / В. Постолатій // Рідна школа. – 1996. – № 11-12. – С.29.

⁹⁶⁸ *Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918-1919 шкільний рік.* – К.: Департамент Нижчої Освіти, 1918. – 32 с.

З української мови і письма у тимчасових програмах пропонувалися бесіди за картинками на теми з життя, яке оточує дитину, і перекази прочитаного, письмо з питань життєвих тем та за картинками⁹⁶⁹.

При вивченні математики в нижчій початковій школі діти повинні були вдосконалювати арифметичні знання на життєвих задачах, які брались із оточення. «У наших школах це будуть задачі переважно сільськогосподарського змісту. Одначе, маючи на увазі поступовий розвиток сільського господарства, а також особливості місцевості, де є школа, потрібно вводити задачі, що торкаються кооперації, торгівлі, промисловості»⁹⁷⁰.

З третього року навчання вводився *пропедевтичний курс географії у зв'язку з краєзнавством*, яке вивчалось без підручника, на спостереженнях, самостійній роботі учнів, за допомогою екскурсій. Програма включала також знайомство зі школою та її околицями, планом і масштабом, з землею, ґрунтом, зокрема ґрунтом біля села (міста), ґрунтовими водами, річкою коло села (міста), промислами у селі (місті), торгівлею у селі (місті). Також даються поняття про повіт, його межі, про губернію та її межі; волость, до якої належить повіт губернія та рідне село. Одним із основних методів вивчення географії у зв'язку з краєзнавством програмою визначався метод систематичних спостережень за опадами, хмарністю, вітром і температурою повітря, спостереження над височиною сонця, обрієм, точками сходу і заходу, довжиною дня і ночі в різні пори року⁹⁷¹.

З третього класу також вводився пропедевтичний курс з історії України. «Підручника з історії для учнів початкової школи не потрібно. Відомості з рідної історії подаються шляхом бесід, колективного читання, ознайомлення з народними поетичними творами, та, за змогою, драматизацією їх, а також шляхом екскурсій»⁹⁷². «У 4-й групі бажано звернути увагу дітей на художні

⁹⁶⁹ Там само. – С.5.

⁹⁷⁰ Там само. – С.14.

⁹⁷¹ Там само. – С.15-16.

⁹⁷² Там само. – С.18-19.

багатства рідного краю – зацікавити їх вишиванням, мережками, старовинними убраннями, посудом, різьбою та ін.»⁹⁷³.

Проблемі вивчення рідного краю приділялась увага і в згаданому раніше *«Проекті єдиної школи на Вкраїн»*, розробленому П. Холодним за часів Директорії. Основою навчання за цим проектом мало служити знання своєї місцевості, свого краю, викладання рідною мовою.

Як бачимо, вже перші українські національні програми були орієнтовані на використання місцевого матеріалу, з опорою на краєзнавчий принцип у навчанні. У цей час Наркомос УРСР приділяв певну увагу національному компоненту освіти, а саме: вивченню в школах краєзнавства, географії й історії України, навчання дітей українською мовою. Про це свідчить постанова Наркомосу УРСР від 14 березня 1919 р. *«Про викладання мови, історії і географії України»*.

На початку 20-х років в Україні розгорнувся широкий краєзнавчий рух, який безпосередньо позначився на роботі шкіл. Цей рух «поставив на перший план вивчення ландшафту, краєвого спільного проживання людини і природи, пов'язав географію з історичними процесами в царині цього спільного життя, позначившись на побудові планів і програм сучасної школи»⁹⁷⁴. Як свідчать джерела, у 1919 р. багато уваги вивченню краєзнавства приділялось у 3-й Житомирській трудовій школі⁹⁷⁵.

У 1918-1920 рр. у школах України не було єдиних програм з окремих навчальних дисциплін. Працівники народної освіти на місцях розробляли їх самостійно. Часто таких програм у школі взагалі не було. Одним із невідкладних завдань, що конче вимагало розв'язання у цей період, стало питання по краєзнавчий підручник у школі. Але справа з краєзнавчим підручником для шкіл у перші роки після революції просувалася повільно. Головним чином, через опозицію до книжного навчання традиційної школи, яка

⁹⁷³ Там само. – С.22.

⁹⁷⁴ Харциев В. Як вивчати свій край / В. Харциев // Шлях освіти. – 1925. – №10. – С. 193.

⁹⁷⁵ ДАЖО. – Ф. Р. 2509. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.

ставилась до підручників негативно, вважаючи, що активність та дослідницький метод нової школи відкидають потребу в них.

У 20-30-ті роки ХХ ст. дослідженням шкільного краєзнавства на Волині займався П. Постоєв⁹⁷⁶.

У 1918 році виходить з друку підручник для українських початкових шкіл *«Рідний край. Початкова географія»* П. Постоєва. Дана книга вміщувала теми, які можна систематизувати в кілька груп відповідно до контекстного аналізу:

- *загально - географічна група*: «Що таке географія», «Довжина і ширина», «Висота предметів», «Напрямок», «Будова поверху або лице землі», «Карта волості, повіту й губернії» тощо;

- *природнича група*: «Рослинність», «Звіринність», «Захисний колір звірів і птахів», «Лісові, степові й водяні звірі й птахи», «Інша живина» тощо;

- *соціально-економічна група*: «Люди», «Людська робота, або промисловість», «Хазяї та робітники», «Поділ праці», «Людські спілки та товариства» тощо.

Таким чином, цей підручник повністю відповідав вимогам щодо вивчення краєзнавства в українських школах 20-х років.

Дана книга була підручником для учнів початкової школи, тому найскладніші поняття автор подав у простому і доступному вигляді. Наприклад, він так трактує географію: *«Те місце, де ми живемо, є тільки мала частина землі. Земля дуже велика і, щоб дивитись на неї видючими очима, треба знати не тільки той маленький куточок землі, де ми росли, а й усю землю. Що таке земля, які на ній живуть люде, які є в світі держави, які*

⁹⁷⁶ П.Г.Постоєв (1875-1938) – закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. У 1911-1919 рр. працював наставником учительської семінарії у м. Коростишеві на тогочасній Київщині (тепер Житомирська обл.). З 1919 р. – завідуючий учительською семінарією, педагогічною школою, 3-х річними педкурсами, підвідділом єдиної школи, потім соціального виховання, відділом підготовки робітників освіти на Волині (м. Житомир). З 1920 р. – лектор Житомирського інституту народної освіти. 28 листопада 1937 р. П.Г.Постоєв був заарештований, як один з керівників і активних учасників «Української контрреволюційної націоналістичної військово-повстанської організації». 10 червня 1938 р. – розстріляний. 28 червня 1957 р. П.Г.Постоєва посмертно реабілітовано.

*ростуть на землі рослини, які є звірі та птаці й таке інше – це нам покаже наука, що зветься географією*⁹⁷⁷.

Автор спонукає вчителів до того, щоб, перш ніж вивчати тему дати учням групу завдань. Наприклад, перед вивченням теми «*Будова поверху, або лице землі*» П. Постоев пропонує виконати такі завдання: «*Скажіть, де в вашому селі найвище місце? Де найнижче? З якого місця видно більшу обшир земного поверху – низького чи високого? Чому? З яких місць і куди тече в вашому селі дощова вода? Полізьте на дзвіницю, а як її немає, то на млин, чи яку іншу високу будівлю і добре роздивіться на поверх землі коло вашого села. Поверх землі вашого двору, вашого села і його околиці ви знаєте... . В одному місці земний поверх підіймається, в другому – звужується, в іншому місці він стелиться навколо то розпадисто, то круто. Одним словом, поверх, або лице землі ніколи не буває таким рівним, як водяний поверх*»⁹⁷⁸.

У підручнику цікаво розроблені завдання для **самостійної пізнавальної роботи** учнів. Наприклад, при розгляді теми «*Води на поверхсі землі*» автор пропонує завдання: «*Зміряйте, на якій глибині від поверху землі стоїть вода в двох колодязях у вашому селі. Для виміру візьміть один колодязь на високому місці, а другий – на низькому. Скажіть, де в вашому селі, або на ниві коло села, ґрунтова вода сама виходить на поверх землі?*».

Підручник спонукав учнів до розвитку **спостережливості**, бажання краще пізнати рідний край. Цьому сприяли групи завдань у підручнику. Наприклад, «*Скажіть, які сухолюбні рослини ростуть в окрузі вашого села? А які водолубні рослини є поблизу вашого села? Скажіть, яких звірів і птахів ви бачили на болотах? Яких у полі? Скажіть, які ще звірята є в ваших лісах, крім згаданих? Де напевно можна знайти диких пташок? Які птаці відлітають із нашого краю, а які зостаються?*» .

⁹⁷⁷ *Постоев П.* Рідний край. Початкова географія. Підручник для українських початкових шкіл. – Полтава, 1918. – С. 5.

⁹⁷⁸ Там само. – С.17.

У підручнику пропонувалися розповідь, пояснення, бесіда та інші методи роботи з учнями. Вони спрямовані на **розвиток світорозуміння дітей, їх мислительної діяльності**. Показовою в цьому відношенні є стаття «Духовна або розумова праця людей», якій передують група пізнавальних завдань: «Хто у вашім селі просвіщає людей? Хто вчить, як треба по божому жити? Хто лікує недужих людей? Хто показує, як треба обробляти землю? Які у вас бувають культурні розваги? Які ви знаєте села, містечка або міста, де для культури зроблено більше, ніж у вас?»⁹⁷⁹.

Окрема група завдань спрямована на виховання почуття **єдності зі своїм народом, виховання національної гордості**. Це, наприклад, стаття «Людські сельбища. Гущина, або щільність населення» і завдання до неї: «Як зветься ваше село? З чого постала така назва? Спитайте у старших людей, які зміни відбулись у вашім селі за 50 років? Скільки людей живе у вашім селі? Де у вашім селі перш усього оселились люди? Які кутки і вулиці є у вашім селі? Чому вони мають такі назви? На що вказує така назва вулиці, як «Новоселівка?»»⁹⁸⁰. Зазначимо, що книга ілюстрована малюнками із зображенням природи Житомирщини.

Отже, у 1918 році П.Г. Постоєв зробив спробу написати підручник із краєзнавства, який би дав дітям початкові відомості про рідний край і спонукав би їх до його вивчення.

У цьому ж році під редакцією географічної комісії «Товариства Шкільної Освіти» виходить підручник видатної діячки українського шкільництва С. Русової «Початкова географія»⁹⁸¹. Крім питань, що розглядаються в підручнику П. Постоєва, С. Русова вводить у свій підручник розповіді про земну кулю, про українські річки Дніпро і Дністер, про море і океан, про повітря і його значення, повідомляє звідки взялися гори і вулкани, що таке денний і річний оберт землі, що таке місяць і зорі, а також знайомить із

⁹⁷⁹ Там само. – С.53.

⁹⁸⁰ Там само. – С.55.

⁹⁸¹ Збірник матеріалів Київської губнаросвіти. – К., 1920. – С. 49.

найголовнішими містами на Україні. Взагалі, на думку С. Русової, «Початкову географію» видано відповідно до тієї програми, яка вироблена «Українським Товариством Шкільної Освіти» у Києві за планом єдиної школи. За цим планом, відповідно до вимог сучасної педагогіки, уся географія спочатку навчання дуже тісно пов'язана з природознавством, починаючи з рідного оточення учнів, на яке і звертається дитяча увага, дитяче спостереження. «Також, за вимогами сучасної методики, діти мають ставитися до всякого навчання якомога більш активно: бажано, щоб навчання географії проводилося за допомогою екскурсій по рідній місцевості, щоб діти більше бачили, більше самі доходили до рідних вислідів»⁹⁸². С. Русова вважає, що її підручник – це коротенька пропедевтика до географії. Головні факти з основної географії й деякі про Україну розміщені в 22-х уроках чи розмовах.

Суттєво, що підручник написаний простою мовою, оздоблений малюнками. Майже після кожного розділу є запитання і завдання для учнів і деякі методичні вказівки для вчителів. Значна частина завдань спрямована на **виховання любові до рідного краю, бажання його знати, вивчати**: «Скажіть, у який бік од вашого села лежить місто, а в який – станція? Скільки верст од міста до станції? Скільки у вашого батька десятин поля? Визначити план двору, виміряти і визначити, як далеко стоїть клуня від хати, повітка та ін.» Такі запитання, як правило, супроводжувалися порадами вчителів, наприклад: «Добре після такої розмови піти з школярами, взявши компас, на дзвіницю і звідти обдивитись на всі світові сторони, які де маячать села»⁹⁸³.

За допомогою запитань та завдань автор прагне розвивати в учнів **спостережливість, допитливість**. Наприклад: «Скажіть, що видно у вас навкруги села: чи ліс, чи лани? Який ліс? Чи засіяні лани? Яка земля на поверху? Принесіть землі з околиці вашого села. Посадіть яку-небудь рослину в сипучий пісок і в чорноземлю, щоб простежити, де вона краще виросте»⁹⁸⁴.

⁹⁸² Там само. – С. 4.

⁹⁸³ Там само. – С.10.

⁹⁸⁴ Там само. – С.21.

Як бачимо, С. Русова у своєму підручнику «Початкова географія» також звертається до вивчення рідного краю. Але, на відміну від підручника П. Постоєва «Рідний край. Початкова географія», в її книзі набагато більша увага приділяється вивченню географії всієї України.

Перед новим 1920-1921 н. р. Наркомос УРСР видав навчальні плани єдиної семирічної трудової школи (див. табл. 16.1).

Таблиця 16.1

Навчальний план єдиної семирічної школи

Назви предметів	Кількість навчальних годин на тиждень за групами							Загальна кількість годин
	1	2	3	4	5	6	7	
Краєзнавство	12	12	13	-	-	-	-	37
Рідна мова	-	-	-	4	4	4	4	16
Друга місцева мова	-	-	-	3	3	3	3	12
Математика	-	-	-	4	4	4	4	16
Природознавство	-	-	-	3	3	3	3	12
Фізика і хімія	-	-	-	-	-	3	3	6
Історія з громадянознавством	-	-	-	2	2	2	2	8
Географія	-	-	-	2	2	2	2	8
Малювання і ліплення	2	2	2	2	2	2	2	14
Ручна праця	2	3	3	3	3	3	3	20
Ігри і фізичні вправи	2	2	2	2	2	2	2	14
Співи	2	2	2	2	2	-	-	10
Разом	20	21	22	27	27	28	28	173

Подібні плани були прийняті й на Волині. Зокрема, це стосується плану навчання у семирічній єдиній трудовій школі, виробленого колегією губнаросвіти і затвердженого 12.03.1920 року.

Отже, навчальні плани 1920-1921 навчального року пропонували в 1-4 класах у процесі вивчення рідної мови, арифметики і природознавства

проводити уроки «*краєзнавства*», тобто знайомити учнів з історією, географією та економікою місцевості.

Таким чином, можна зауважити, що краєзнавство було рівноправним предметом курсу навчання у волинських школах 20-х років. Треба зазначити, що в річному звіті Денишівської 7-ми річної школи за 1922-1923 н. р. серед навчальних дисциплін також зазначалося *краєзнавство*⁹⁸⁵.

У 1924-1925 н. р. школи починають переходити на роботу за комплексними програмами, які наповнюються місцевим змістом. У цей час педагогічна думка дійшла до висновку про потребу книжки з краєзнавчої роботи школи. Така необхідність була підтверджена 2-ою Всесоюзною конференцією з краєзнавства (1924 р.), яка визначила за потрібне постачати школи, між іншим, і виданнями місцевого характеру, а також 2-гою губернською конференцією педагогічних вузів Волині, яка «довела необхідність спільно із студентами та відповідними радянськими установами проводити дослідження Волині та видавати літературу з краєзнавства»⁹⁸⁶.

У 1925 році Научпедком Головоцвиху НКО УРСР ухвалив до вжитку в установах соцвиху читанку краєзнавчого спрямування «*Початкова географія та елементи краєзнавства*» для учнів початкової школи, авторами якої були П. Постоев і Ф. Федюченко⁹⁸⁷. Порівняно з підручником «Рідний край. Початкова географія», виданим П. Постоевим у 1918 році, дана книга мала набагато ширший зміст. Вона складалася з таких розділів: «Земля, на якій ми живемо», «Поверхня землі», «Атмосфера», «Короткий огляд земної кулі по карті півкуль», «Люди», «Короткий огляд Української Соціалістичної Радянської Республіки».

Рекомендуючи свій підручник вчителям, П. Постоев і Ф. Федюченко звертаються до них з такими словами: «*Поміж підручниками з початкової*

⁹⁸⁵ Яневич М. Друга губерніяльна конференція педагогічних ВУЗів Волині / М. Яневич // Шлях освіти. – 1925. – № 3. – С.34.

⁹⁸⁶ Постоев П. Початкова географія та елементи краєзнавства / П. Постоев, Ф. Федюченко. – Харків, 1925. – С.240.

⁹⁸⁷ Постоев П. Волинська округа. Підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи / П. Постоев. – Житомир, 1926. – 92 с.

географії, призначеними для молодших груп дитячих установ соцвиху, немає, на нашу думку, таких, щоб діти використовували їх не тільки як підручники під керуванням учителя, а й як цікаві й приступні для них книжки для читання. Виходячи з цього, ми розподілили літературно-географічний матеріал по цілій книжці, ув'язуючи його приблизно з відповідними географічними відомостями. Книжка має багато хиб, але ми певні, читанка-підручник є вимогою сучасної педагогічної практики і теорії. Лише через те, що вона є проміжним щаблем до утворення більш удосконаленого типу дитячої географічної читанки, що за допомогою практиків-методистів повинна прийти на зміну мало корисним для дітей підручникам»⁹⁸⁸.

У підручнику поєднуються **науковість матеріалу з майстерним викладом його авторами**, а також **рівномірне співвідношення теоретичного і фактичного матеріалу**. Особливо важливим вважаємо те, що автори орієнтували вчителів на **органічне злиття позаурочної й урочної роботи**, тобто вивченню теми на уроці повинна передувати екскурсія, дослідницька робота, спостереження, самостійна робота учнів, тобто необхідне. Ф. Федюченко і П. Постоєв дають обґрунтоване наукове пояснення природних явищ, передбачають використання **проблемного методу** при викладанні. Наприклад, це видно при поясненні теми «Напрями і сторони горизонту»: «Треба звернути увагу на одне явище: завжди буває так, що горизонт розлягається навколо нас, як видиме око. Вийдіть на гору – горизонт наче поширює, зійдіть у долину – звузиться. Але він завжди буде колом. Чому це, на вашу думку?»⁹⁸⁹.

Важливо, що у підручнику обстоювався **дослідницький метод навчання**. Про це говорить низка запитань і вправ до теми «Ґрунти»: «Які ґрунти на околиці вашого села? Чи дуже липка грязь у дощ? Як швидко протряхає земля після дощу? Чи швидко вода входить у ґрунт? Який ґрунт робиться в'язким,

⁹⁸⁸ Постоєв П. Волинська округа. Підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи / В. Постоєв. – Житомир, 1926. – С.150.

⁹⁸⁹ Там само. – С.6.

коли його замочити? Візьміть проби ґрунту з городу, садка, поля й подивіться, в якому ґрунті більше піску? глини? З чого краще ліпити: з піску чи глини? Яку користь дає людям пісок? Що роблять з глини?»⁹⁹⁰.

У підручнику насамперед йдеться про розвиток **спостережливості** дітей, що видно з теми «Що робить вода на землі»: «Після хорошого дощу вийдіть на двір і подивіться, що поробила вода? Обійдіть навколо хати й пильно примічайте, які сліди залишила після себе вода. Придивіться до роботи дощових краплин на схилі горба і розкажіть, що ви там примітили? Де ґрунт розмивається швидше: на луках чи на ріллі? Де дужче струмок руйнує ґрунт: на рівному місці чи на схилах ярів та балок? Звідки береться пісок, глина й камінці на дні та на берегах річки? Коли ви бачили піщані наноси біля річки? Поясніть, чому саме там вони утворились? У яку пору року річка проробляє найбільшу роботу?»⁹⁹¹.

Підручник орієнтував учителів на використання прийомів **співставлення, порівняння, активізації уваги учнів**, що, у свою чергу, сприяло **розвитку мислення** учнів. Про це яскраво свідчать запитання до теми «Океан»: «Є недалеко від вас річка? Може, вам відомо, чи попадає її вода до океану, чи ні? Розкажіть історію дощової краплини. Коли більше парує вода в океані: в похмурий чи в ясний день? У суху погоду чи у вогку? Як, на вашу думку, чи парує вода зимою? Пригадайте, чи сохне білизна взимку надворі? Чи придатна вода моря або океану для пиття? Може, ви знайдете свій спосіб, як добути сіль з морської води? Яка різниця між морем та озером, морем та океаном?»

Як бачимо, підручник П. Постоева і Ф. Федюченка «Початкова географія та елементи краєзнавства» був першою спробою створити для учнів цікаву і доступну книгу, яка б знайомила дитину з рідним краєм і всією країною, сприяла б її розумовому розвитку і виховувала любов до Батьківщини. Він був орієнтований на вивчення географії і рідного краю взагалі. Але в цей час постає нагальна потреба місцевого краєзнавчого підручника для шкіл, який би давав

⁹⁹⁰ Там само. – С.37.

⁹⁹¹ Там само. – С.65.

вчителів при вивченні рідного краю необхідні відомості, цифри, факти. Поставало питання: для якої території найкраще видавати такі книжки? Досвід показав, що найліпше краєзнавчі підручники видавати по округах. У 1926 році П. Постоєв видав саме такий підручник *«Волинська округа. Підручна книга для трудшкіл Волинської округи»*⁹⁹². Аналіз змісту підручника свідчить про його науково-методичний характер, а саме: широка регіональна статистика, залучення наукових даних з геології, економіки, демографії, агрономії, екології тощо.

П. Постоєв пропонував учителям у посібнику *«Волинська округа»* теми, які можна систематизувати в кілька груп відповідно до контекстного аналізу:

✓ *соціально-географічний контекст*: «Розполог Волинської округи, межі, просторінь, адміністративне ділення та залюдненість», «Походження краєвидів Волинської округи», «Умови продукційної праці населення округи: лісовий, поліський, мореновий і гранітний краєвиди»;

✓ *соціально-економічний контекст*: «Населення Волинської округи», «Промисловість Волинської округи: сільське господарство, лісова промисловість, обробна промисловість», «Шляхи Волинської округи», «Торгівля Волинської округи», «Комунальне господарство Волинської округи».

Крім того, книга передбачала *додатки*:

1. Людність Волинської округи на 1 січня 1926 року в межах нового адміністративного поділу. Площа районів.

2. Наказ ч.21 Волинського округового Виконавчого комітету по Волинській Округовій Адміністративно-територіальній комісії *«Про адміністративно-територіальні зміни Волинської округи»*, 28 вересня 1925 року.

3. Розподіл населення Волинської округи за віком.

4. Розподіл населення Волинської округи за національністю на 1 березня 1926 року.

5. Розподіл земельної площі хмільників по Волинській, Коростенській, Шепетівській округах на 1 січня 1926 року.

⁹⁹² *Програмні матеріали для трудових шкіл 1-го концентру.* – Харків, 1929. – 319 с.

6. Наші обов'язки до лісу (комплекс «День лісу»). Лісові заповіді селянинові.

7. Комбінати і лісництва.

8. Список промислових підприємств Волинської округи кустарницького типу на 1 жовтня 1925 року.

9. Розподіл підприємств кустарницького типу по районах на 1 жовтня 1925 року.

10. Історичні відомості про наші головні сільськогосподарські рослини:

а) хлібні рослини Волинської округи; б) овочі Волинської округи;

в) олійні та прядильні рослини Волинської округи; г) фруктові дерева.

11. Які плодозміни можна заводити на різних ґрунтах Волині?

12. Список річок Волинської округи ⁹⁹³.

Отже, як свідчить зміст підручника, учням пропонувалося чимало конкретних відомостей про Волинську округу, що мали допомогти вчителям у роботі з учнями. У передмові П. Постоев зазначав, що «необхідність дати шкільному робітникові збірник матеріалів з краєзнавства, що вимагається новими матеріалами й методами шкільної праці, надала авторові сміливості взятися за відповідальну роботу»⁹⁹⁴. Загалом, П. Постоев намагався звернути увагу на виявлення певних взаємовідношень між господарською діяльністю населення й природними багатствами Волинської округи, а також дбав про надання краєзнавчим матеріалам «виробничого ухилу», «уникаючи побутового краєзнавства, що в шкільній праці повинно послужити лише оздобою головної нашої будівлі: трудового соціалістичного виховання»⁹⁹⁵.

Особливістю підручника П. Постоева стало те, що автор зовсім не розглядав культурного будівництва в окрузі, охорони здоров'я, але він вказав, де можна знайти ці матеріали. Цінними є методичні поради, як користуватися даним підручником. *«Перечитуючи цю книжку, вчитель, на нашу думку, увесь*

⁹⁹³ Там само. - С.3.

⁹⁹⁴ Там само. – С.5.

⁹⁹⁵ Там само. – С.5.

час повинен перевіряти фактичну правильність тверджень і міркувань, що тут подаються в тій чи іншій частині, що торкається до відомого йому шкільного району, та самому взятись за складання подібної до цієї книжки роботи для свого шкільного району»⁹⁹⁶. П. Постоєв дає конкретні рекомендації, як використовувати даний підручник при вивченні того чи іншого комплексу, пропонує вчителю разом з учнями широко використовувати дослідницьку роботу. Він попереджає, що така робота важка, але вона дає гарні результати. *«Дослідницька праця, крім практичного її значення для безпосередньої шкільної роботи, ще дає велике задоволення: лише самостійне збирання й проробка відомостей про економічне життя й природу нашого шкільного району надасть вашій праці в школі краєзнавчого характеру, що служить ґрунтом і дає зміст комплексній системі»*⁹⁹⁷.

Таким чином, П. Постоєв створив не просто посібник із регіональним статистичним матеріалом, а такий, у якому подано географічні, природничі, суспільні, виробничі й інші матеріали свого краю. А вчителі Волинської округи отримали непересічний матеріал про округу в формі описів, де наведено чимало цифрових даних.

16.2. Методичне забезпечення краєзнавчих пошуків учнів радянської Волині

У 1922 році необхідність систематичної методичної роботи на місцях приводить до заснування в частині губерній *губметодкомів* (губернських методичних комітетів), які керують змістом педагогічної роботи освітніх установ і об'єднують широкі методичні пошуки, під знаком яких має здійснюватися освітня робота на місцях. З 1923 року методичні органи починають існувати не тільки в губернських центрах, а і в значній частині окружних. По закінченні 3-ї сесії *Наукпедкому*, що відбулася в Харкові 16-24 жовтня 1924 року, 1 листопада 1924 року на нараді губінспекторів Волині було

⁹⁹⁶ Там само. – С.9.

⁹⁹⁷ Там само. – С.11.

прийнято рішення про заснування на Волині *губернського учбово-методичного комітету*, перед яким ставилися наступні завдання:

1. Організація окружних методкомів та районних методичних бюро і допомога їм у роботі.

2. Встановлення органічного зв'язку з педвузами м. Житомира та периферії і використання їх для методичної роботи.

3. Введення нових комплексних програм з точним обліком досягнень у цьому відношенні.

4. Систематична робота з перепідготовки вчительства.

5. Перегляд «Порадника по соцвиху» із залученням до цієї роботи широких мас учительства, зокрема, вироблення комплексних програм для 2-го концентру міської семилітки, для якого у «Пораднику» дається недостатній матеріал.

6. Вироблення конкретних вказівок учителям, як працювати над комплексними програмами.

7. Вважати необхідним і можливим перейти з даного навчального року на комплексні програми в масовій школі: в 1-й і 2-й групі обов'язково, а в останніх групах факультативно. Разом із тим, губучметодком мав виробити досвід систематичного проведення комплексних програм не тільки в перших чотирьох групах, а і в 2-му концентрі 7-літки.

8. Широка постановка роботи щодо збирання і розроблення місцевих матеріалів із краєзнавства, що мають скласти зміст для нових комплексних програм трудшкіл.

У загальному складі методкому було 26 чоловік, а саме: завідуючий губоно т. Ястрембжський (голова), старший інспектор соцвиху т. Коник (заступник голови), т. Афанасьєв (секретар), лектор ІНО т. Барицький, лектор ІНО і завідуючий трудшколою т. Скороход, лектор ІНО т. Триліська, старший інспектор Політосвіти т. Івановський, старший інспектор Профосу т. Калюжний, представник спілки Робос т. Черняк, представник губради фізкультури т. Карабанів, представник секції наукових робітників т. Постоев,

представник житомирської окрінспектури т. Крушинський та ін. Також до складу Волинського методкому увійшов методичний актив учительства: від Денишівської трудшколи Троянівського району – т. Шанюк, від Новоград-Волинської 1-ї школи Новоград-Волинського району – т. Вуліс, від Володарської школи Володарського району – т. Банітенко, від Добринської 4-х літки Потієвського району – т. Томкевич, від м. Житомира – т. Скороход.

З боку губнаросвіти перед методкомом було поставлено *завдання*:

- ✓ обслуговувати справу перепідготовки вчительства;
- ✓ здійснювати методичне керівництво навчальними установами округи.

Так у серпні 1925 року в Житомирі працювали курси перепідготовки вчителів, де були складені програми для трудшкіл на 1925/26 н. р. Курси працювали за гуртковою системою. До складу 2-го гуртка (вчителів 2-х класів) входило 14 учителів шкіл міста, 20 безробітніх, 1 працівник дитмайдану, 1 працівник лікнепу, 6 сільських учителів, 3 діловоди. Розпочинаючи роботу, 2-й гурток ставив перед собою такі завдання:

- ✓ розглянути теми за «Порадником...» і накреслити шляхи майбутньої роботи на 1-й триместр;
- ✓ практично проробити комплекс «Охорона здоров'я».

Після розгляду тем за «Порадником...» на 1-й триместр 1925-1926 н. р. гурток вніс такі конкретні зміни:

- ✓ змінити теми щодо порядку;
- ✓ тему «Місто та його околиці восени. Підготовка до зими» розбити на дві теми;
- ✓ встановити час проробки кожної теми;
- ✓ до кожного комплексу вказати методи роботи;
- ✓ внести деякі зміни у колонках.

Як бачимо, Волинський методком приділяв увагу методам навчання в початковій школі, які були нерозривно пов'язані з методами шкільного

краєзнавства, а саме: *бесіди, розповіді-пояснення, екскурсії*⁹⁹⁸, *ведення календаря погоди і природи, спостереження, практичні роботи, дослідження*. Вчителі Волинської округи також використовували різноманітні методи шкільного краєзнавства. У своєму звіті про роботу в першому триместрі 1924-1925 н. р. вчителі *8-ї трудової школи м. Житомира* вказували, що вони користувались при викладанні такими методами і прийомами: вчителька 1-го класу О. Виговська використовувала у своїй роботі *бесіди за картинками, ведення календаря природи і погоди, спостереження за змінами в природі, виконання діаграм: вік сім'ї учня, соціальне положення батьків учня, відвідування школи учнями класу, а також малювання, виготовлення аплікацій, екскурсії в поле, до саду, в ліс, на город, на млин, на ріку, в музей, на водопровідну станцію*. Вона також вказує, що велися підготовчі бесіди до проведення екскурсій, здійснювався підсумок екскурсії, а після її закінчення зібраний матеріал – квіти, трави, листя – систематизувався, засушувався, наклеювався на папір, замальовувався.

Вчителька 2-го класу *8-ї трудової школи м. Житомира* В. Заїковська у своєму звіті повідомляє, що вона у викладанні використовує такі методи, прийоми і форми роботи: *бесіда; колективна письмова робота на тему «Осінь»; домашній твір на тему «Моє улюблене заняття», класний твір «Листопад»; ведення календаря погоди і природи; спостереження за станом погоди восени й осінніми явищами природи; екскурсії в поле під час проведення комплексу «Осінні посіви», до лісу при вивченні комплексу «Приготування до зими»; виготовлення наочності*⁹⁹⁹. Крім названих методів, учителем 2-го класу Денишівської 7-ми річної школи пропонувалося *спостереження за працею батьків удома, дослідити з снігом і льодом*.

Учителька 3-го класу *8-ї трудової школи м. Житомира* О. Прокопович у своєму звіті пише: «Уроки природознавства мають своєю метою повідомити

⁹⁹⁸ У нашому дослідженні екскурсію ми розглядаємо як форму навчання і як прояв конкретної методики, тобто як метод навчання.

⁹⁹⁹ Там само. – Арк.20.

дітям елементарні відомості про живу і неживу природу. Ці відомості надаються шляхом спостережень дітей за тими чи іншими явищами природи, тобто використовується *метод систематичних спостережень* за явищами природи. Також *ведеться календар погоди*, записуються власні спостереження, застосовується *лабораторно-дослідний метод*. Діти малюють і виконують власноруч роботи, тобто використовується *трудовий метод*. Часто проводяться *бесіди* з краєзнавства – про школу, класну кімнату, визначення напрямку і відстані, про район нашої школи, креслення плану класу»¹⁰⁰⁰. Розглянемо, які методи запланувала використати вчителька. А. Прокопович у розробленому нею комплексі (3 клас, 1 триместр.)

Тема «На городі восени».

1. «*Зовнішній вигляд городу восени. Збирання овочів*». Методи, прийоми і форми роботи: екскурсія на город; спостереження за тим, які овочі вже дозріли; вимірювання довжини і ширини городу і грядок; аналіз зразків ґрунту; досліді для визначення вмісту в ґрунті глини, піску, перегною; бесіда з дітьми про результати екскурсії.

2. «*Овочі як продукт обробки*». Методи, прийоми і форми роботи: бесіда про овочі, як продукт обробки; екскурсія на маслобійний завод; спостереження дітей за будовою машин і виробленням масла; класна бесіда про завод і виробництво.

3. «*Овочі як продукт споживання і обміну*». Методи, прийоми і форми роботи: бесіда про овочі, як продукт обміну і споживання; екскурсія на базар, де звертається увага на торгівлю приватну і кооперативну.

Учителька природознавства і географії 8-ї трудової школи м. Житомира О. Брижозовська вважала, що у 4-му класі «метою викладання географії і природознавства є не тільки повідомлення учням фактичного матеріалу, а також розвиток у них спостережливості й бажання самостійно досліджувати предмет. Залежно від цього і пропонуються методи викладання: *спостереження, дослід, дослідження. Практичні роботи* полягали у веденні

¹⁰⁰⁰ Там само. – Арк.21.

конспекту, малюванні, збиранні й складанні колекцій, у безпосередніх спостереженнях, дослідах, складанні діаграм»¹⁰⁰¹.

Розглянемо деякі комплекси, які пропонував *Волинський окрметодком* (окружний методичний комітет) для вчителів Житомирських трудшкіл. Він розробляв, у більшості випадків, допоміжні матеріали та орієнтовні схеми розгортання комплексів «Порадника...» Наркомосу. Допоміжні матеріали коректували програми «Порадника...» й були пристосовані до місцевих умов, спрямовані на вивчення рідного краю.

Зокрема, комплекс для 1-го класу на 3-й триместр 1925-1926 н. р. називався «*Підсумки вакацій*» і передбачав такі етапи:

1-й день

Розповідь дітей про те, що вони робили і спостерігали під час перерви, а саме: приліт птахів (журавлів, гусей, качок, буслів та ін.), працю батьків у саду та на городі весною, допомогу дітей дорослим у цій праці, весняні квіти, весняний розвиток рослинності.

Підведення підсумків спостережень за час перерви та запис головних думок із попередньої бесіди.

Ілюстроване малювання (праця навесні, спостереження за природою).

2-й день

Підготовка до екскурсії (в поле, до лісу) з метою ознайомлення з місцем і процесом весняних робіт і з весняною природою поза містом.

Екскурсія.

3-й день

Проробка матеріалу, здобутого під час екскурсії, розповідь про враження від екскурсії, малювання.

Читання.

Задачі на тему «Весняні роботи» з використанням матеріалу, здобутого на екскурсії.

4-й день

¹⁰⁰¹ Там само. – Арк. 40.

Читання.

Бесіда-ознайомлення дітей з планом роботи на 2-й триместр.

Складання календаря природи¹⁰⁰².

Комплекс для 2-го класу на 2-й триместр на 1925-1926 н. р. (див. табл. 16.2).

Таблиця 16.2

Комплекс «Зима»¹⁰⁰³

Природа	Праця	Суспільство
1. Явища в природі на початку зими. 2. Спостереження за замерзанням води. 3. Форма сніжинки. 4. Вода в трьох видах. 5. Лід, сніг. 6. Метелиця, сугроби. 7. Зміна довжини дня. 8. Птахи зимою. 9. Іній. 10. Листяні й хвойні дерева.	1. Досліди по перетворенню льоду в воду. 2. Перетв. води в пар. 3. Поняття про об'єм. 4. Задачі на час. 5. Календар природи. 6. Запис спостережень. 7. Твір на тему «Наша вулиця зимою». 8. Предмети живі й неживі. 9. Якості предметів.	1. Зима на вулиці. 2. Відміни в житті міста і села. 3. Місто як культурний центр. 4. З'єднання міста з селом. 5. Екскурсія на виробництво.

Комплекс для 3-го класу на 1-й триместр 1925-1926 р.р. (див.табл. 16.3).

Таблиця 16.3

Комплекс «Місто й село. Жовтнева революція»¹⁰⁰⁴

Природа	Праця	Суспільство
----------------	--------------	--------------------

¹⁰⁰² Там само. – Арк.37-43.

¹⁰⁰³ Там само. – Арк. 57.

¹⁰⁰⁴ Там само. – Арк. 62-63.

1. Географічне положення міста в даному районі. 2. Поверхня нашого краю. 3. Підсоння і зрошення. 4. Атмосферні опади. 5. Кругообіг води. 6. Карта Волині.	1. Екскурсія до адміністративного осередку окрвиконкому. 2. Екскурсія до культурного осередку. 3. Екскурсія до водопроводу. 4. Екскурсія до села. 5. Складання діаграм: кількість населення та розподіл за соцстаном. 6. Читання оповідань про Жовтневу революцію. 7. Малювання плакатів. 8. Підготовка п'єси про Жовтневу революцію.	1. Місто як адміністративний центр. 2. Село, район, округа. 3. Місто як центр культурних багатств. 4. Взаємне тяготіння міста до села, села до міста. 5. Село до революції і після. 6. Спогади про революційну боротьбу в нашому місті. 7. Санітарне положення міста. 8. ЮП у місті й у селі.
--	--	--

Комплекс для 4-го класу на 1-й триместр 1925-1926 н. р. (див. табл. 16.4).

Таблиця 16.4

Комплекс «Місцеве господарство»

Природа	Праця	Суспільство
1. Вода. 2. Пожежна машина. 3. Електрика. 4. Електризація тїл. 5. Електрика в природі.	1. Галузі місцгоспу. 2. Відділи місцгоспу. 3. Установи і виробництво місцгоспу. 4. Освітлення, водопровід, каналізація, пожежна частина. 5. Трамвай, телефон. 6. Необхідні відомості з міського бюджету. 7. Найголовніші статті прибутків і витрат.	1. Самоврядування міста раніше і тепер. 2. Міська Дума і міська Рада. 3. Хто вибирає членів Міськради? 4. Кількість населення і кількісний склад Ради. 5. Хто керує роботою міських установ і відає міським майном? 6. Як було раніше? 7. Перед ким подають звіт члени Міськради? 8. Заходи місцгоспу для поліпшення становища робітників.

Як показує змістово-порівняльний аналіз цих комплексів, їх головними ознаками є:

- яскраво виражена класова політична спрямованість;
- методи і прийоми шкільного краєзнавства тісно пов'язані з вивченням історії класової боротьби і тогочасного суспільного життя;
- вивчення місцевого виробництва;
- виникнення нових форм роботи з учнями: вивчення економіки місцевого краю, роботи місцевих органів влади.

У 20-х роках ХХ ст. на Волині працював В. Скороход¹⁰⁰⁵ (1889-1969). У своїх роботах В. Скороход багато уваги приділяв методам навчання. Найдоцільнішим методом у шкільному краєзнавстві він вважав *дослідницький*. Під ним він розумів метод, коли діти у процесі праці зазнають нових фактів, розкривають нові кругозори. Ознаками цього методу є активність, самодіяльність роботи учнів над конкретним життєвим матеріалом, через що цей метод можна також означити як активно-трудоий метод. В. Скороход характеризує цей метод на конкретному прикладі роботи учнів Житомирської трудової школи №7.

Треба зазначити, що ідея дослідницького підходу до навчання з'явилась у Росії у 70-ті роки ХІХ ст. Особливо велике розповсюдження вона отримала в перші роки радянської влади. Однак у ті роки деякі її прихильники (особливо методисти – природознавці) перебільшували роль дослідницького методу. Він вважався чи не єдиним методом у теорії й практиці роботи школи 20-х років. У використанні дослідницького методу в 20-ті роки було багато недоліків, а саме:

- знижувалося значення пояснення вчителем сутності складних наукових понять;
- недооцінювалась роль систематичного викладу основ наук;

¹⁰⁰⁵ *Скороход* Всеволод Григорович (1889-1969) – закінчив Київський університет. Працював викладачем Житомирського інституту народної освіти, директором Житомирської трудової школи № 7 і вчителем природознавства. В. Скороход входив до складу Волинського губметодкому і брав безпосередню участь у розробці програм з природознавства для шкіл Волині. В. Скороход – автор багатьох статей із методики викладання природознавства, також книги «Природа в трудовій школі».

- не враховувалися вікові можливості учнів і рівень їх підготовки (переоцінка їх дослідницьких здібностей);

- недооцінювалась роль роботи учнів з підручником, тощо.

Отже, вчителі Волинської округи застосовували різні методи і прийоми викладання, широко використовуючи найдоцільніші. Волинський окрметодком слідкував за тим, щоб у школах використовували найновіші методи, форми і системи роботи. Так на засіданні робочого осередку Волинського Губучметкому від 15 листопада 1924 року було ухвалено рішення про виділення в м. Житомирі *дослідних шкіл*:

- ✓ 5-ту школу для впровадження Дальтон-плану;
- ✓ 7-му школу для проведення обліку роботи;
- ✓ 22-гу школу для впровадження комплексних програм Порадника для 1-го концентру;

- ✓ 15-ту школу для впровадження комплексних програм у 2-му концентрі.

Про стан освітньої роботи в окрузі й використання методів навчання можна зробити висновок з доповіді старшого інспектора Наросвіти Волинської округи в НКО 28 січня 1929 року: «У більшості шкіл у молодшому концентрі запроваджено комплексну систему викладання». Матеріал, розміщений у «Пораднику соцвиховання», розбивається на окремі теми, що в основі своїй мають вивчати трудову діяльність людства, що оточує школу. Сільський учитель суворо дотримується «Порадника...». Вихідним моментом для більшості вчителів є вступна бесіда з учнями, ознайомлення їх із способом проробки тієї чи іншої теми. Екскурсії, дослідницька робота проводяться рідше. Бракує більш поглибленого ознайомлення дітей з місцевими, природними, громадсько-політичними, побутовими та економічними умовами села. Методи роботи в масовій школі в більшості пасивні. Причина цьому в незабезпеченості шкіл наочним приладдям, фізкабінетами, лабораторіями». Як бачимо, старший інспектор Наросвіти Волинської округи об'єктивно оцінював недоліки, що

існували в роботі шкіл, розумів, що вчителі повинні використовувати активні методи роботи і краєзнавчий матеріал.

У 1929 році Всеукраїнською нарадою ОМК були ухвалені нові програми і навчальний план для трудшкіл 1-го концентру. Порівняльний аналіз вказаних програм дає можливість зазначити, що основними видами роботи у початковій школі була: проробка матеріалу з соціально-трудового оточення (розмови, спостереження, екскурсії, досліди, обстеження, практичні роботи, ліплення, аплікації, малювання)¹⁰⁰⁶.

Керуючись рішеннями липневого пленуму ЦК ВКП(б) 1929 року, ДНМК у січні 1930 року затвердив новий проект комплексних програм. До цих програм вносилися такі теми, як колективізація, індустріалізація, культурна революція, загострення класової боротьби та ін.

Починаючи з 1930 року, на перше місце було поставлено оточення, а саме: «Для епохи соціальної реконструкції велика соціалістична промисловість і колективізоване сільське господарство стає за те оточення, що становить собою економічну і громадську базу боротьби і виховання. Партія, комсомол, дитрух, ради, профспілки, кооперація, виробництва та колгоспи – справжні фактори пролетарського комуністичного оточення, вони ж мають стати за основу педагогічного процесу – комуністичного оточення». Таким чином, у цей період школа переходить від дитини як центру педагогічного процесу до оточення у політизованому розумінні.

Шкільні програми 2-го концентру трудових шкіл у 20-ті роки також передбачали вивчення рідного краю. За резолюцією 2-го Всеукраїнського з'їзду, що відбувся влітку 1917 р. (за часів Центральної Ради), нова школа повинна бути єдиною, загальноосвітньою, обов'язковою. З'їзд наголошував на потребі вивчення у всіх класах семирічних шкіл краєзнавчого матеріалу, знайомства з навколишнім світом як підґрунтя формування цілісного наукового світогляду.

На необхідності виховання поваги до минулого своєї батьківщини, любові до свого рідного краю вказувалось у доповідній записці про утворення

¹⁰⁰⁶ Там само. – Арк.5.

Головного управління мистецтв та національної культури, з якою 17 червня 1918 р. до Ради Міністрів Української держави (за гетьманату) звернулася група наукових і культурних діячів.

У перші пореволюційні роки стояло питання про реорганізацію системи освіти, причому пропонувалися цікаві проекти. Так *«Проект єдиної школи»* за часів Директорії передбачав таку систему освіти: загальноосвітня єдина школа в складі 12 класів: основна школа (1-8 класи) й колегія (9-12 класи). Колегія включала в себе гуманітарні, реальні, економічні й дівочі класи. Навчання в основній школі починалося на основі спостережень та уявлень з оточуючого життя.

Громадянська війна і розруха у 1917-1920 рр. потребували насамперед соціального захисту дітей, особливо сиріт та безпритульних, тому в цей час у м. Житомирі та Волинській губернії створюється мережа дитячих будинків. Краєзнавча робота у цей період проводиться епізодично, оскільки були відсутні програми та не вистачало вчителів. Проте *«Порадник по соціальному вихованню дітей»* у 1921 році вказує на необхідність вивчення *«краєзнавства з тими елементами так званої фізичної географії, які можна студіювати на явищах рідного дитині краю»*¹⁰⁰⁷.

Пізнавати дійсність учні починали, вивчаючи в 1-му концентрі трудшколи своє місто, село, район, округу й поступово переходячи до УРСР та СРСР. У 2-му ж концентрі вони поглиблювали свої відомості з окремих галузей знань. Відомий методист того часу Л. Миловидов вважав, що краєзнавство в 2-му концентрі вивчається двома шляхами:

- 1) як наочний матеріал з методологічною метою під час опрацювання навчальних програм;
- 2) як поглиблена гурткова робота вивчення певних галузей життя свого краю.

Л. Миловидов також вважав, що у 2-му концентрі може мати місце *«краєзнавчий метод»*, тобто учні пізнають історію людства на зразках історії

¹⁰⁰⁷ *Порадник по соціальному вихованню дітей*. Випуск 1. – Харків, 1921. – С. 87.

свого міста, а відомості з природознавства засвоюють засобами природи свого краю¹⁰⁰⁸.

У 1920-1925 рр. у початкових школах та школах-семирічках на Волині, як і в усій Україні, вводиться систематичне і послідовне вивчення рідного краю. У 5-7 класах краєзнавчий матеріал систематично вивчався у процесі засвоєння таких дисциплін, як природознавство, географія, суспільствознавство.

Як уже зазначалось, на Волині в 1924 році був заснований Губернський учбово-методичний комітет. Одним із завдань, що стояло перед ним, в перегляд «Порадника по соцвиху» із залученням до цієї роботи широких мас учительства, зокрема вироблення комплексних тем для 2-го концентру міської семирічки, для якого в «Пораднику...» давався лише орієнтовний матеріал. На 1925-1926 н. р. Волинський Окружний методичний комітет розробив для шкіл Волині програми з природознавства, за якими вивчення тем мало здійснюватися на основі знайомства з краєзнавчим матеріалом (див. табл. 16.5). Розглянемо деякі з них, використовуючи схему вивчення комплексних тем за краєзнавчим принципом.

Таблиця 16. 5

Вивчення комплексних тем з природознавства за краєзнавчим принципом¹⁰⁰⁹

Клас	Тема	Теоретичний матеріал	Технологічний, технічний, виробничий матеріал	КРАЄЗНАВЧІ МЕТОДИ		
				Екскурсії	Лабораторні	Інше
5	Загальна комплексна тема: «Форми оброблювальної»	Людина як джерело робочої сили. Будова тіла людини.	Робота людини в місцевому господарстві, майстернях, фабриках,	Екскурсії на підприємстві.		Спостереження за працею робітників.

¹⁰⁰⁸ Миловидов Л. В. Краєзнавство в школі. Зміст та методи праці. - Дніпропетровськ, 1929. - С.57.

¹⁰⁰⁹ ДАЖО. – Ф. Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 89.

	промисловості». Тема з природознавства: «Живі двигуни».	Порівняння з двигуном.	установах. Робота школяра. Гігієна фізичної та розумової праці. Місцеві лікарні, поліклініки, диспансери, будинки відпочинку.			
6	Загальна комплексна тема: «Організація основних галузей промисловості». Тема з природознавства: «Сільськогосподарська сировина».	Підлеглість тварин людині. Приручення тварин. Будова тіла корови. Птахи: будова внутрішніх органів. Анатомія риби. Розвиток риби та її біологія.	Різні галузі місцевого тваринництва, птахівництва. Місцевий рибний промисел. Способи консервування риби. Мисливські та промислові тварини та птахи. Використання продуктів тваринництва для промисловості	Екскурсія на тваринницьку ферму та птахоферму, на місцеве підприємство з переробки продуктів тваринництва.		Спостереження за виробкою шкіри тварин, рогових речей. Порівняння вовни з волокнами рослин.
7	Загальна комплексна тема: «Розвиток світового господарства». Тема з природознавства: «Мінеральні багатства земної кулі».	Елементарні відомості з кристалографії. Мінерали. Класифікація мінералів. Найголовніші мінерали земної кулі (необхідно дати учням уявлення про велику кількість мінералів на Волині. Графіт. Кам'яне вугілля.		Екскурсія на берег р. Тетерів для ознайомлення з заляганням гірських порід, з гороутворюючими процесами, вивітрюванням, будівельною та	Вирощування кристалів. Визначення властивостей кристалів.	Спостереження за утворенням ярів, балок, зміна берегів річки.

		Уявлення про гірські породи та гороутворюючі процеси.		руйнівню діяльність води.		
--	--	---	--	---------------------------	--	--

У 1926-1931 роках простежується тенденція більш чіткої диференціації вивчення краєзнавства у школах Волині. Вивчення рідного краю здійснювалось на уроках мови, природознавства, суспільствознавства. Як уже зазначалось раніше, в 1929 році Комісаріат освіти УРСР, державний, науково-методологічний комітет соціального виховання видав *«Програмні матеріали для 2-го концентру трудових шкіл»* і навчальний план, які передбачали безпосередню участь дітей у виробничій і продуктивній праці.

На основі цих програм Волинський окрметодком розробив свої програми, пристосовані до місцевих умов. У Волинських програмах подавалась загальна тема на рік і *цільова установка* до неї. За роками навчання, зокрема з природознавства, у 1929 р. учні волинських шкіл вивчали:

5-й рік навчання

Загальна тема на рік: *«Боротьба за підвищення врожайності в сільському господарстві».*

Цільова установка: наше сільське господарство має дуже низьку продуктивність. Це затримує наше сільське будівництво. Природні умови на Україні для розвитку сільського господарства дуже сприятливі, але ми їх не використовуємо. Для збільшення врожайності наших ланів потрібно знати чинники врожайності сільськогосподарських культур. Навчитися впливати на ці чинники й застосовувати найліпшу техніку в сільському господарстві.

Передбачалося *вивчення тем:* «Стан нашого сільського господарства й завдання підвищення врожайності», «Природні умови сільського господарства», «Підготовка до посіву, «Сівозміна й удобрення ґрунту», «Весняні роботи».

6-й рік навчання

Загальна тема на рік: *« Природні й сільськогосподарські ресурси УРСР та СРСР. Їх використання для індустріалізації промисловості й інтенсифікації сільського господарства».*

Цільова установка: завдання соціалістичного будівництва можна успішно здійснити лише на основі використання наших природних ресурсів. Ці ресурси величезні. Вони дають змогу постачати промисловості сировину, трудящим масам – продукти, що потрібні для життя, державі – експортні товари для обміну на найпотрібніші предмети (машини, сировину). Найкраще використання наших природних ресурсів можливе лише на основі наукового вивчення їх і шляхів опанування ними.

Теми для вивчення: «Продукти сільського господарства», «Ліс і лісове господарство», «Скотарство і його продукти», «Птахівництво та його продукти», «Рибальство і його продукти», «Садівництво і бджільництво».

7-й рік навчання

Загальна тема на рік: *«Праця і здоров'я людини».*

Цільова установка: завдання соціалістичного будівництва і боротьба за комунізм вимагають від трудящих напруженої діяльності, піднесення продуктивності фізичної і розумової праці, виховання сильних і вольових борців для майбутніх боїв з капіталізмом. Використовуючи якнайкраще наші людські сили, треба так організувати працю і життя, щоб найбільше зберегти здоров'я і сили. У цьому нам допоможе наукове вивчення будови й роботи людського організму в зв'язку з питаннями гігієни праці й побуту.

Теми для вивчення: «Роль кістяка і м'язів у роботі організму», «Обмін речовин – джерело енергії», «Регулювання діяльності людини», «Праця. Її закони. Раціоналізація праці», «Здоровий і хворий організм», «Розвиток людини», «Основи еволюційного вчення».

За подібними програмами працювало більшість шкіл Волинської округи. Дещо за іншою програмою працювали вчителі Денишівської 7-ми річної агрономізованої трудової школи. Перед нею *Троянівський районний Виконавчий*

Комітет поставив завдання: «Оскільки Денишівська трудшкола має своїм завданням поставити своє господарство до деякої міри зразковим, яке мусить стати прикладом для оточуючого нас, необхідно детально вивчити природні та економічні умови села шляхом обслідування господарств, що дасть можливість виявити сучасний стан і напрямок господарства і на підставі цього встановити в польовому кліні типовий сівозмін, який би відповідав умовам села. Також рахувати необхідним обладнати невелику метеорологічну станцію».

У цій школі вивчався предмет «*Сільське господарство*», який передбачав вивчення ботаніки і сільського господарства, ґрунтознавства, рільництва, угноєння, скотарства, птахівництва, бджільництва, а також машинізації, електрифікації та колективізації сільського господарства. Програма з цього предмету подавалась у 1-му розділі¹⁰¹⁰. Учитель з сільського господарства, агроном К. Сивіцька, у викладанні використовувала такі **методи навчання**: бесіди, розгляд шкідливих комах та бур'янів, лабораторні роботи при розгляді будови комах, спостереження над розвитком шкідників, виготовлення колекцій (5 клас, тема «*Врожай та шкідливі комахи і бур'яни*»); ознайомлення з роботою ферми, працею доярки, лабораторний аналіз молока (6 клас, тема «*Скотарство та птахівництво*»); пояснення, спостереження, екскурсія на свиноферму (7 клас, тема «*Свинарство*»), тощо.

Як відомо, трудові школи цього періоду переходять на **комплексно-проектну систему навчання**. Найбільш вдало метод проектів був запроваджений у школах із сільськогосподарським ухилом, де учні на пришкільних ділянках виконували низку робіт, фактично «*проектів*». Зокрема, учні 5-7-х класів вище означеної школи виконували наступні проекти: «*Робота зі знищення бур'янів навколо школи та на дослідних ділянках*», «*Догляд за щепами*», «*Викопування ям для посадки дерев*», «*Посадка суниць*», «*Прибирання сухого листя в садку*», «*Посадка живої загорожі понад парканом шкільної*

¹⁰¹⁰ Там само. – Арк.15-19.

садиби», «Прибирання колекційних грядок», «Посадка плодкових дерев та підготовка їх до зими (обгортання, підв'язка)», «Заготовка насіння»¹⁰¹¹.

Програма з географії у ці часи передбачала реалізацію краєзнавчого принципу. У 5-му класі навчання географії починалося з найближчої околиці, поступово переходячи до вивчення району, потім округи. 6-й рік передбачав вивчення географії СРСР, 7-й – географії зарубіжних країн. Учні 5-го класу Денишівської агрономізованої трудової школи в 1929-1930 н. р. (учитель Г. Камченко) вивчали географію за програмою, викладеною у додатках.

Програми з мови та літератури також передбачали вивчення рідного краю за допомогою методів *екскурсії, спостережень, обстежень*. Продемонструємо це на прикладі програми з української мови та літератури для 6-го класу (див. табл. 16.6).

Таблиця 16.6

Програми з української мови та літератури для 6-го класу на 1929 - 30 н.р.

Суспільствознавчі теми	Літературно-дослідна робота над життєвим матеріалом
<p>Загальна комплексна тема: «Обмін поміж містом і селом».</p> <p>Тема з літератури: «Місто в художніх творах».</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Спостереження та запис окремих моментів із життя міста. 2. Художнє оформлення цих спостережень. 3. Спостереження і запис особливостей нашого міста.
<p>Загальна комплексна тема: «Організація основних галузей нашої промисловості і її розвиток».</p> <p>Тема з літератури: « Праця і побут робітників».</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Екскурсія в місто, на виробництво. 2. Художнє оформлення вражень від різних виробництв. 3. Власні спостереження за життям робітників. 4. Збір колекції картин про життя робітників.

Таким чином, у 20-ті роки на Волині краєзнавство включалося до змісту комплексних програм початкових шкіл. Для методичної допомоги вчителям у

¹⁰¹¹ Там само. – Арк. 18.

роботі над цими програмами був створений губернський навчально-методичний комітет, до складу якого входив відомий на той час на Волині педагог – автор практичних розробок П. Постоєв. Під час вивчення рідного краю вчителями використовувалися методи: дослідницький, екскурсії, спостереження, а також метод проектів. Суттєво, що у роботі вчителів виникають нові форми роботи: вивчення природи, навколишнього оточення, економіки місцевого краю, роботи місцевих органів влади тощо.

Як показує аналіз вивчення краєзнавства учнями початкових та семирічних шкіл Волині у навчальній діяльності, процес цей був неоднозначним та непослідовним. Величезні складнощі у діяльності вчителів виникали у 1917-1920 рр., оскільки значна розруха і відсутність керівних та методичних матеріалів позбавляли можливості діяльності волинсько-поліське вчительство. Все ж протягом 1921-1925 рр. у школах Волині здійснюється спроба впровадження певних засобів оволодіння учнями відомостями про природу та навколишнє оточення. Значне поживлення у використанні шляхів і засобів поглибленого вивчення рідного краю є досить відчутним у 1926-1930 рр. Саме в цей період можна стверджувати про певну систематичність у такій діяльності.

Серед *тенденцій* вивчення краєзнавства у семирічних школах варто відзначити:

- епізодичність та певну штучність в оволодінні змістом краєзнавства школярами у першій половині 20-х рр.;
- значну творчість та певну своєрідність використання краєзнавчих засобів у діяльності вчителів та учнів волинських шкіл у другій половині 20-х рр., їх регіональну спрямованість.

Розділ 17. Фізичне виховання школярів у Західній Україні та на Волині (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.)

17.1. Ідея фізичного виховання дітей і молоді у вітчизняній педагогіці

Проведення історико-педагогічних паралелей між початком ХХ і початком ХХІ століття свідчить про наявність певних спільних рис у загальній статистиці стану здоров'я населення. Так у сучасній українській державі також виявляється негативна тенденція до збільшення допризовної молоді, яка за станом здоров'я не призивається на строкову службу. Наприклад, у Житомирській області кожний четвертий призовник не може служити в армії з причини наявності певних захворювань¹⁰¹². Є свої об'єктивні та суб'єктивні причини, які пояснюють такий стан здоров'я молоді. Звичайно, економічна криза в нашій державі не може позитивно вплинути на фізичний розвиток учнівської молоді, але й помітне зниження інтересу в підростаючого покоління до спорту не сприяє розвиткові фізичної культури як соціокультурного феномену.

У контексті нашого предмету пошуку виникає нагальна потреба вивчення науково-педагогічної спадщини таких видатних педагогів, як К. Ушинський, П. Лесгафт, С. Шацький, оскільки вони чималу увагу приділяли питанням фізичного виховання дітей (особливо П. Лесгафт) саме у дожовтневий період. Значна частина їх педагогічного доробку стала підґрунтям системи фізичного виховання у радянській Україні. Думки та погляди щодо проблеми фізичного виховання, висвітлені у працях видатних вітчизняних педагогів, є, на нашу думку, тією теоретичною основою, яка лягла в основу становлення та розвитку радянської системи фізичного виховання.

Слід зауважити, що К.Д. Ушинський не розробляв спеціально теорії фізичної культури, однак у його науковому доробку є чимало цінного щодо співставлення морального і фізичного розвитку підростаючої особистості. У його роботах закладені педагогічні основи вітчизняної науки про фізичне

¹⁰¹² *Комплексна програма «Фізичне виховання здорової нації»* або звіт генерала М. Гаважука на сесії обласної ради.

виховання. Кінцевою метою виховання, і фізичного зокрема, К.Ушинський вважав підготовку людини до трудової діяльності.

Проблема фізичного виховання посідає центральне місце у педагогічній спадщині П. Лесгафта. Учений, з огляду на тісний взаємозв'язок між м'язевою та психічною діяльністю людини, її фізичним та інтелектуальним розвитком, користувався терміном «фізична освіта», а не «фізичне виховання». У праці «Керівництво з фізичної освіти дітей шкільного віку» він обґрунтував вимогу зміцнювати тіло вихованця, зробити його «розумним та поміркованим». На думку П. Лесгафта, гімнастика покликана не лише розвивати мускулатуру, а й навчити учня володіти собою, своїм тілом, підкоряти його власній волі.

Мета фізичної освіти, за П. Лесгафтом, полягає в умінні ізольовувати окремі рухи і порівнювати їх між собою, свідомо керувати ними і пристосовувати до перешкод, долаючи їх із найбільш можливою спритністю і наполегливістю, інакше кажучи: привчитися з найменшим навантаженням за найкоротший проміжок часу зі знанням справи виконувати максимальну фізичну роботу і діяти ефективно й енергійно.

У педагогічній спадщині як К. Ушинського, так і П. Лесгафта проблема взаємозв'язку фізичного і розумового виховання та морального розвитку людини займала важливе місце. К. Ушинський не був прихильником тієї точки зору, що хороше здоров'я і фізичний розвиток повинні обов'язково сприяти розвитку інтелекту і твердого характеру. На багатьох прикладах він довів, що слабкі і хворі люди почасти мають вищий інтелектуальний рівень і сильнішу волю. Водночас учений визнавав, що фізичний стан людини неодмінно впливає на її розум й характер¹⁰¹³.

У своїх працях К. Ушинський неодноразово висловлював своє невдоволення існуючою на той час системою фізичного виховання у Російській імперії. Жодна з систем виховання, яку йому доводилося вивчати під час перебування у різних країнах Західної Європи, не порушувала так рівноваги в

¹⁰¹³ Ушинський К.Д. Зібрання творів: в 11 томах / К.Д. Ушинський. – М.: Вид. АПН РСФСР, 1950. – Т.9. – С.452.

дитячому організмі, жодна так не подразнювала нервової системи дітей, як сучасна йому російська. Вся увага цієї освітньої системи була прикута до процесу навчання; найбільш обдаровані діти переважну частину свого часу проводили статично, за підручниками у невідповідних (за будь-якими гігієнічними нормами) шкільних приміщеннях. «Сидяче життя при 20-ти градусному теплі в кімнатах, у шубах і фланелях, життя розніжене, ласолюбне, без будь-яких гімнастичних вправ, без прогулянок, плавання, верхової їзди, технічної роботи тощо, все за книжкою та за книжкою, то за уроками, то за романом — ось майже нормальне у нас явище у вихованні дітей середнього класу. Розвиток голови і цілковите безсилля характерів, здатність усе розуміти і про все мріяти і нездатність що-небудь робити — ось плоди такого виховання»¹⁰¹⁴.

Така позиція вченого була цілком доцільною з огляду на необхідність перетворення системи виховання «інтелігентного інфантилізму» на формування дієвої, здорової, мобільної особистості ХХ століття. Така особистість мала закладати підвалини буржуазної Росії і розвивати власну соціальну компетентність у динамічному соціальному середовищі.

Тож з огляду на ситуацію, яка склалася ще в середині ХІХ ст., демократична педагогіка тяжіла до постійної взаємозміни розумових тренувань дітей тілесними — прогулянками, купаннями тощо. З іншого боку, тілесні вправи мали позначитися на інтелектуальному рості дитини.

К. Ушинський вважав недоцільним відокремлювати розумову працю школяра від фізичної. Це цілком узгоджувалося із тогочасними дидактичними постулатами про визначення центром навчального процесу розумової праці. У своїх наукових розвідках К. Ушинський виходив із переконання про єдність двох складових природи людини — тілесної і душевної. При цьому фізична праця, на думку вченого, надає стимул для роботи свідомості, й навпаки: робота свідомості відображається на фізичному стані людини. Того, що фізична

¹⁰¹⁴ Ушинський К.Д. Зібрання творів: в 11 томах / К.Д. Ушинський. — М.: Вид. АПН РСФСР, 1950. — Т.6. — С.246-250.

праця необхідна для розвитку і підтримки у тілі людини фізичних сил, здоров'я та фізичних здібностей, – цього, як вважав К. Ушинський, доводити немає потреби. Але необхідність розумової праці для розвитку фізичних сил і здоров'я, адекватного стану людського тіла з цієї тези не випливає. Багато хто з сучасників К. Ушинського вважав, що розумова праця негативно діє на організм, з чим педагог категорично не погоджувався¹⁰¹⁵.

Звичайно, розумова праця не може розвивати м'язи, але сприяючи збудженню нервової системи, вона діє благотворно на кровообіг та травлення. Спираючись на це положення, К. Ушинський дійшов висновку про необхідність уже в школі забезпечувати єдність розумової та фізичної праці.

П. Лесгафт, як і К. Ушинський, вважав, що шкільні заняття не можуть складатися виключно з розумової праці; вони неодмінно повинні вмещувати заняття з фізичної культури. При цьому П. Лесгафт виходив з необхідності усвідомлення взаємодоповнюваності інтелектуальних і фізичних навантажень на організм людини. Педагог вважав, що найбільша таємниця виховання полягає в тому, щоб тілесні й розумові справи слугували одна другій відпочинком. Він дотримувався чіткої й зрозумілої позиції наукової теорії Ж.-Ж. Руссо: «Бажаєте сформувати розум вашого учня, вправляйте його сили, якими розум повинен керувати, неухильно розвивайте його тіло, зробіть його міцним і здоровим, щоб він став мудрим і розсудливим. Дайте йому можливість працювати, бути дієвим, бігати, стрибати, бути постійно в русі, щоб він був бадьорою людиною, і він стане також і розсудливим»¹⁰¹⁶.

П. Лесгафт прагнув реформувати існуючу на той час систему шкільного виховання і навчання. Він писав: «При знайомстві з нашими школами ми звичайно бачимо, що в них займаються виключно розумовим розвитком дитини і не звертають ніякої уваги на розвиток фізичний»¹⁰¹⁷. Педагог наголошував на

¹⁰¹⁵ Ушинський К.Д. Зібрання творів: в 11 томах / К.Д. Ушинський. – М.: Вид. АПН РСФСР, 1950. – Т.2. – С.340.

¹⁰¹⁶ Руссо Ж.-Ж. Еміль, або про виховання / Ж.-Ж. Руссо. – Кн. II. – С.177-178.

¹⁰¹⁷ Лесгафт П.Ф. Керівництво з фізичної освіти дітей шкільного віку / П.Ф. Лесгафт. – Т.1. – С.291.

неприпустимості й згубності такого підходу до виховання, на односторонність у розвитку, спричинену недостатнім фізичним навантаженням на м'язи дитини.

Таким чином, згідно з теорією П. Лесгафта, фізичну освіту школярів слід впроваджувати поетапно, тобто:

- 1) розвиток позитивного *ставлення* до фізичної праці й фізичної освіти;
- 2) формування позитивних *звичок* фізичного вдосконалення;
- 3) створення оптимального *поєднання* фізичної освіти з розумовою, естетичною, моральною.

При цьому вчений обстоював не вузько утилітарну освіту, яка реалізовувалася у тогочасній школі, а необхідність розвитку усіх здібностей дитини у межах освітнього мікросоціуму.

С. Шацький також надавав першорядного значення питанням гармонійного розвитку дитини у своїй науковій і професійній діяльності. Діяльність педагога у створеній ним трудовій колонії (1911 р.) заслуговує на глибоке вивчення й осмислення. Результати експериментальної діяльності С. Шацького викладені ним у праці «Бадьоре життя». У його колонії була продовжена розробка теорії дитячого колективу і самоуправління, виявлені деякі закономірності у розвитку дитячого товариства¹⁰¹⁸, а також досліджувалися взаємозв'язки фізичної праці, гри з розумовим та соціальним розвитком.

Поєднання інтелектуальної діяльності дітей з їх фізичним розвитком, посиленою та різноманітною фізичною працею, різнобічним естетичним вихованням дозволили творчому колективу цієї школи-колонії досягти високих навчально-виховних результатів.

Задля досягнення мети фізичного виховання педагоги-просвітители науково обґрунтовували і використовували різні форми і засоби. Гімнастика, на думку К. Ушинського, справляє благотворний вплив на розвиток дитини, але в

¹⁰¹⁸ Шацький С.Г. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. / С.Г. Шацкий. – М.: Педагогика, 1980. – Т.2. – С.15.

початкових класах її не обов'язково запроваджувати як самостійний предмет. Найбільш корисним для дитини він вважав почергове вправління у письмі, малюванні, рахунку, дитячій роботі, співі та гімнастиці, оскільки така постійна зміна занять підтримує в дитині «тілесну і душевну бадьорість і характерну для цього віку веселість»¹⁰¹⁹. Сама зміна занять як вважав К.Д. Ушинський, діє на дитину краще, аніж повний відпочинок, який, звичайно, потрібен у свій час.

К. Ушинський вважав доцільним уже з перших уроків у школі використовувати гімнастичні вправи (тобто те, що ми зараз називаємо «фізкультпаузами» та «фізкультхвилинками»). «На цих перших уроках учитель може привчати до деяких рухів за командою, які корисні не тільки тому, що дають можливість рухатися та розім'яти свої втомлені від сидіння м'язи, але здебільшого тому, що допомагають учителю збуджувати та зосереджувати увагу дітей на своїх рухах. Ці рухи не повинні бути численними і складними: встаньте, сядьте, руки на стіл, руки назад, підніміть праву руку, ліву, вийдіть з-за лави, перша лава сідайте, друга – встаньте і т.д.»¹⁰²⁰.

Важливе місце у формуванні гармонійно розвинутої особистості, за П. Лесгафтом, належить школі, вплив якої на дітей у певному віці значно вагоміший від родинного. А тому, на відміну від К. Ушинського, він надавав особливого значення урокам фізичної освіти. У 1888 році у своїй праці «Відношення анатомії до фізичного виховання і головні завдання фізичної освіти в школі» він визначив зміст та побудову уроку фізичної освіти для різних груп шкільного віку:

1) для молодшого віку / 7-12 років/: 1/4 уроку – елементарні і складні вправи; 1/4 уроку – ходьба, біг та метання; 1/4 уроку – ігри, головним чином «одиначні»;

¹⁰¹⁹ Там само.

¹⁰²⁰ Ушинський К.Д. Зібрання творів: у 11 томах / К.Д. Ушинський. – М.: Вид. АПН РСФСР, 1950. – Т.6. – С.261.

2) для середнього віку /12-15 років/: 1/3 уроку – елементарні й складні вправи з бігом; 1/3 уроку – стрибки, метання із збільшенням навантаження та боротьби; 1/3 уроку – ігри, головним чином «одиначні»;

3) для старшого віку /15-18 років/: 1/2 уроку – вправи з постійним збільшенням навантаження (стрибки, метання, боротьба); 1/4 уроку – вільні вправи з обтяжуванням; 1/4 уроку – ігри (і ремесла).

Виходячи з того, що основною формою фізичного виховання є саме урок з фізкультури, К. Ушинський також особливу увагу приділяв фізичним вправам: на уроці, а також іграм та фізичній праці, як засобам фізичного, розумового виховання та всебічного розвитку особистості. Він надавав перевагу саме організованому фізичному вихованню. Організованого ж або, як він писав, «навмисного» фізвиховання в Росії того часу майже не було, а там, де й було, воно мало бути іншим. Вихователь може, писав учений, «прямо діяти на розвиток того чи іншого органу або навіть взагалі на розвиток усієї мускульної і нервової системи і навіть самого мозку»¹⁰²¹.

Фізичні вправи, на думку К. Ушинського, потрібні не тільки для розвитку фізичних сил, але і для активного відпочинку, оскільки вони значно підвищують працездатність людини. Вчений був переконаний, що тілесні вправи здійснюють помітний вплив на зменшення подразнюваності центральних мозкових органів. Тому немає кращого засобу заспокоїти подразнений головний і спинний мозок, як заняття гімнастичними вправами.

Описуючи в одному з листів (3-й лист) гімнастичні вправи, які використовувалися на уроках в одній із шкіл Швейцарії, К. Ушинський відзначав: «Дайте дитині трохи порухатись, і вона подарує вам десять хвилин уваги, а десять хвилин живої уваги, якщо ви зумієте нею скористатися, дадуть вам у результаті більше, ніж цілий день напівсонних занять»¹⁰²². Видатний учений неодноразово вказував на той вплив, який фізичні вправи мають на

¹⁰²¹ Ушинський К.Д. Зібрання творів: у 11 томах / К.Д. Ушинський. – М.: Вид. АПН РСФСР, 1950. – Т.6. – С.261.

¹⁰²² Ушинський К.Д. Зібрання творів: у 11 томах / К.Д. Ушинський. – М.: Вид. АПН РСФСР, 1950. – Т.6. – С.261.

центральну нервову систему, зумовлюючи тим самим кращий відпочинок стомленому мозку.

Костянтина Дмитровича цікавила також гігієна вихованців. Він погоджувався з Джеймсом Керрі, що «гімнастика, різного роду тілесні вправи, тілесна втома, що вимагає сну та їжі, прогулянка на свіжому повітрі, прохолодна спальня, холодні купання, механічні роботи, які вимагають тілесних навичок, – ось найкращі засоби для того, щоб утримувати нервовий організм завжди в нормальному стані, зміцнити волю й дати їй зверхність над нервами»¹⁰²³.

На думку К. Ушинського, гімнастика має бути не самоціллю, а одним із необхідних засобів усебічного розвитку людини і підготовки її до творчої праці. У свою чергу, вона слугує одним із засобів фізичного виховання.

Як уже зазначалося, основною формою, за П. Лесгафтом, є уроки фізичної освіти. Тому, як і К. Ушинський, він радив застосовувати гімнастику і фізичні вправи як розвивальний засіб. Проте, на переконання вченого, всі фізичні вправи, спрямовані на фізичний, розумовий та естетичний розвиток, мають бути природними. В основу фізичної освіти П. Лесгафтом покладено два головні принципи: всі вправи мають бути природними і викликати діяльність усіх м'язевих груп організму; їх треба виконувати усвідомлено, після усного пояснення вчителя, без показу. Фізичні вправи супроводжувалися подразненням м'язів, якими дитина постійно привчається керувати і користується у всіх своїх діях.

Учений рішуче виступав проти використання знарядь, які «перетворюють руки в ноги», примушуючи їх неприродно тримати вагу всього тіла. Найкращі вправи – це біг, стрибки, метання, плавання, боротьба.

Другий із вказаних вище принципів П. Лесгафт обґрунтував, керуючись концептуальною вимогою розвитку мислення у вихованців у навчальних

¹⁰²³ Керри Джеймс. Основание воспитания общественных училищ / Джеймс Керри. – 1862. С.150.

зкладах; тому фізичні вправи не повинні бути простим повторенням зразків, показаних учителем.

Великого значення видатні педагоги також надавали рухливим іграм. Зокрема, К. Ушинський вважав дитячу гру важливим засобом виховання характеру. У грі дитина відчуває себе повністю самостійною; вона сама приймає рішення і виконує їх, привчається розподіляти свої сили і виявляти власну волю. Педагог вважав, що до певного віку немає жодної соціально-психологічної самостійності; у грі ж, як соціально компетентна особистість, вона апробує свої сили і вільно розпоряджається віртуальним ігровим соціальним середовищем, яке сама створила. Гру К. Ушинський вважав цілісним процесом, який тренує всі сили зростаючої особистості. Головною умовою розвитку характеру в грі, на його думку, є активність дитини (розумова та фізична). Пасивність в іграх, або ж постійна підпорядкованість чужій волі, негативно впливає на характер, і ця пасивність переноситься й у майбутнє життя дитини, коли вона стане дорослою. Постійне керівництво з боку вихователя позбавляє дитину ініціативи та розвиває слабкість і лінощі.

Стосовно тодішніх гімназій, то К. Ушинський звертав увагу на ігнорування ними таких видів дитячої діяльності, як ігри й фізична праця. «Гра є вільна діяльність дитини, і якщо ми порівняємо ігровий інтерес, а з ним і кількість позитивних емоцій, які вміщуються в душі дитини, з подібним навчанням упродовж чотирьох – п'яти років, то звичайно, що всі переваги залишаються на боці гри. У ній формуються всі прояви людської душі: її розум, її серце і її воля, і якщо говорять, що ігри передбачають майбутній характер і майбутню долю дитини, то це правильно з двох причин: не тільки у грі виявляються нахили дитини і відносна сила її душі, але сама гра має велике значення для розвитку дитячих здібностей та нахилів, а відповідно і для її майбутньої долі»¹⁰²⁴. Актуальність висловлених К. Ушинським суджень щодо соціокультурного значення гри підтверджується сучасними науковими

¹⁰²⁴ Ушинський К.Д. Зібрання творів: у 11 томах / К.Д. Ушинський. – М.: Вид. АПН РСФСР, 1950. – Т.6. – С.261.

розробками. Так дитяча гра є фактично суміщеною соціокультурною моделлю дорослого життя з віртуальними (але проєктованими з реальності сьогодення) характеристиками у вигляді індивідуальних площин розвитку:

- 1) соціальна площина – «апробація» майбутніх соціальних ролей (лідера, виконавця, організатора, аутсайдера тощо);
- 2) інтелектуальна площина – розвиток мовленнєвої та інтелектуальної культури, швидкості мислительних реакцій тощо;
- 3) фізична площина – розвиток культури тіла, спритності, волі, фізичної сили тощо.

Такого само значення грі, які засобу фізичного виховання, надавав і С. Шацький. «Гра, – писав він, – це життєва лабораторія дитинства, яка дає той аромат, ту атмосферу молодого життя, без якої ця пора була б даремною для людства. У грі, цій соціальній обробці життєвого матеріалу, є найбільш здорове ядро розумної школи дитинства»¹⁰²⁵.

Окрім рухливих ігор, колоністи з колонії «Бадьоре життя» С. Шацького також займалися спортом. Популярними були спортивні ігри, легка атлетика. При цьому заняття бігом мали бути регулярними. «Вчора на головній дорозі відбувалося тренування з бігу. Необхідно для того, щоб біг приносив користь, готуватися поступово. Корисно займатися бігом кожний день, виробляючи правильні рухи»¹⁰²⁶.

У вихованні дитини, на думку К. Ушинського та С. Шацького, праця є навіть більш значущою, ніж гра. Фізична праця зміцнює здоров'я і тіло людини, розвиває і підтримує фізичні сили, і тим самим сприяє розумовому розвитку, оскільки здоровий організм має здорову нервову систему. Розумова праця спонукала її до дії; нервова система, збуджуючись і розвиваючись у процесі роботи, благотворно впливає на діяльність внутрішніх органів і, в результаті, на фізичний розвиток дитини.

¹⁰²⁵ Шацький С.Г. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. / С.Г. Шацкий. – М.: Педагогика, 1980. – Т.1. – С.180.

¹⁰²⁶ Там само.

Щодо П. Лесгафта, то він рухливі ігри для дітей шкільного віку поділяв на прості («одиначні»), в яких кожен гравець намагався досягти своєї мети самотужки, і на складні («партіями», або «командами»), в яких кожен член команди намагається підтримувати інтереси своєї команди в цілому.

З переходом до шкільного віку імітаційні ігри постійно та послідовно замінювалися іграми, які потребували більше самостійності, кмітливості, уміння керувати собою, виходячи із загальної мети, яка ставилася перед усіма учасниками гри.

Відомо, що у кожній грі застосовуються певні правила. Тому П. Лесгафт прагнув, щоб в іграх з усією суворістю і точністю виконувалися гравцями правила гри; щоб до них ставилися свідомо і відповідально, як до закону, і щоб у іграх дітей здійснювалося самоуправління. «У виховному відношенні ігри мають величезне значення. Правила ігор вигідні у тому відношенні, що вони привчають до дій на основі загальних положень, а не часткових вказівок та інструкцій. Правила подаються у вигляді встановлених норм, які свідомо виконуються гравцями, причому відчуття, які супроводжують дії гравців, повинні стримуватися вольовими проявами і є природними збуджувачами свідомої діяльності».

Гра викликає у дитини веселий, бадьорий настрій, завдяки якому вона із задоволенням підпорядковується всім усталеним у даній грі правилам. Наскільки гра потрібна в школі, видно вже з того, що вони використовувалися і використовуються у тих випадках, у яких без всяких штучних пристроїв досягалися і досягаються кращі результати фізичного розвитку дітей¹⁰²⁷.

Під фізичним розвитком С. Русова розуміла якісні зміни, які відбуваються у становленні, зміцненні та удосконаленні фізичних задатків, сил та можливостей дитини, а також її здоров'я під впливом соціально організованого виховання. Педагог наголошувала на тому, що дитина – зовсім окремий фізичний і духовний організм, що має «осібні анатомічні й

¹⁰²⁷ Лесгафт П.Ф. Керівництво з фізичної освіти дітей шкільного віку / П.Ф. Лесгафт. – Т.1. – С.309.

фізіологічні ознаки», і це не дорослий організм у мініатюрі, а всі органи і всі частини тіла знаходяться в стані росту і розвитку. Крім того, кожна дитина фізично розвивається по-різному. До цього спричиняють різні обставини: соціальні та економічні умови життя родини, в якій народилася дитина, місцевість, екологічний стан, кліматичні умови тощо. «На дітях, на дуже чутливих істотах відбивається вплив не лише загального клімату, а навіть кожної окремої доби – весни, літа, зими, осені – й різних годин дня. Фізичне життя дитини йде більш інтенсивно восени і зимою: з жовтня й до січня збільшується ріст дитини, годівля організму. Найбільш дитина росте вгору з лютого до серпня. Вага найбільш зростає з липня до січня, і майже зовсім не збільшується з лютого до травня. Разом з цим іде розвиток м'язової сили. М'язова сила виявляється більше літніми місяцями, коли духовна сила, навпаки, спадає»¹⁰²⁸. Всі ці фактори повинен знати і використовувати вихователь для того, щоб надати якомога більшої допомоги у фізичному розвитку дитини.

Окрім річного ритму, як зауважує Софія Русова, дитяча енергія змінюється й протягом дня. Це також треба знати вихователям і враховувати при розподілі часу на заняття, фізичні ігри, відпочинок тощо.

Великий вплив на фізичний розвиток дитини, на думку Русової, має оточення: «Родинні розрухи, недобрый харч, гострі соціальні з'явища – усе відбивається на дитині, усе впливає на її зріст і розвиток»¹⁰²⁹.

Значну увагу педагог приділила розпорядку дня дитини, оскільки така організація її життя, на її думку, дуже позитивно впливає на тіло і дух дитини, дає здоров'я й рівновагу в настрої, що забезпечує гарні здобутки виховання.

Дитині надзвичайно корисне свіже повітря, – вважала С. Русова. Рухливі ігри, гімнастичні вправи, дитячу працю, навіть заняття, на її думку, слід проводити якомога частіше в саду, лісі, полі або хоча б на веранді, бо гарне

¹⁰²⁸ Русова С. Нова школа соціального виховання / С. Русова. – Катеринослав-Лейпциг, 1924. – С.28-29.

¹⁰²⁹ Сергеева В.Ф. Софія Русова про фізичний розвиток дітей дошкільного віку / В.Ф. Сергеева // Педагогіка і психологія. – 1996, – №2. – С.146-151.

фізичне виховання сприяє гарному розвитку дитини, зміцненню її здоров'я, створенню умов для кращого розумового, морального, естетичного, трудового виховання.

Г. Ващенко, як і С. Русова, також не розглядав фізичне виховання без зв'язку з вихованням інтелектуальним і моральним. Виховуючи міць тіла, за Г. Ващенком, треба прагнути до гармонійного розвитку системи м'язів загалом. А тому українська школа, на його думку, «мусить застосовувати тільки такі системи гімнастики, що розвивають гармонійно всі частини тіла»¹⁰³⁰.

На прищепленні національних та загальнолюдських цінностей ґрунтувався всебічний розвиток особистості у теорії А. Крушельницького. Мета виховання, як вважав педагог, полягає у виробленні у вихованців “волі особи”, характеру, моральної стійкості й віри з метою плекання діяльного громадянина суспільства, патріота своєї держави. З метою реалізації завдань національного тіловиховання дітей А. Крушельницький виступав за співпрацю школи, сім'ї, церкви та спортивних молодіжних організацій («Пласт», «Січ», «Луг», «Сокіл»).

Говорячи про гру, як про вагомий чинник фізичного розвитку дитини, зокрема і як про чинник виховання загалом, С. Русова приділяє увагу національним іграм: «За всіх часів усі народи мали свої національні ігри і в них виявляли свої особливі, оригінальні риси, свої нахили, напрями думок»¹⁰³¹. Народні ігри розвивають дитину і фізично, і духовно: розширюють і ускладнюють систему її рухів, збуджують інтерес до мистецтва, формують любов до рідного краю, народу, виховують почуття товарищескості, дисципліни. «Гра – найвидатніша форма природного розвитку. В грі беруть участь інстинктивні нахили і природний склад душі (характер), що повстає від спадщини й потрібен людині задля майбутньої діяльності», – писав

¹⁰³⁰ Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – С.188.

¹⁰³¹ Русова С. Дошкільне виховання / С. Русова. – Катеринослав, 1918. – С.44.

американський психолог Дж. Болдуїн¹⁰³². Природно, що такого розуміння дотримувалася і С. Русова.

Отже, організація фізичного виховання, за С. Русовою, передбачає: а) врахування особливостей дитячого організму (ритм росту, індивідуальні особливості дітей); б) наявність відповідного приміщення; в) добре харчування; г) упорядкований і організований день; д) проведення різноманітних рухливих ігор; е) максимальне використання свіжого повітря під час гри, праці, занять.

17.2. Становлення гурткових форм фізичного виховання школярів на Волині та у Західній Україні

Значне поживлення гурткових форм пов'язане з рішенням XV конференції ВКП(б) (листопад 1926 р.). Зокрема, постанови цієї конференції відіграли важливу роль у перебудові організаційно-методичної роботи фізкультурного руху в школі. Найбільш доцільними формами роботи були визнані гуртки фізкультури та секції з окремих видів спорту. В гуртку кожен учень мав можливість задовольнити свої власні інтереси і потребу в спорті.

Зокрема, у 8-й Житомирській трудшколі наприкінці 1926 року Шкільна рада на своєму засіданні постановила: «З метою кращої та більш різнобічної розробки матеріалу з фізичної культури організувати вечірні гурткові заняття з учнями, для чого просити т. Іваницького організувати спортивний гурток»¹⁰³³.

Для полегшення організації гурткової роботи у школах планувалося видавати методичну літературу. Особливо це стосувалося методичних матеріалів для проведення занять із фізвиховання в умовах клубної роботи. У цей час були видрукувані також навчальні посібники для проведення занять з гімнастики, легкої атлетики, плавання, спортивних ігор, фехтування та інших видів спорту.

¹⁰³² Русова С. Націоналізація дошкільного виховання / С. Русова // Світло. – 1912. – №4. – С.23.

¹⁰³³ *Протоколи* засідань шкільного совета на 1922-23г. – ДАЖО. – Ф. Р-239. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.31.

З середини 20-х років виявляється тенденція до поступового запровадження та вдосконалення змісту гурткової роботи в школі. Причому слід зазначити, що до запровадження комплексів ГПО і БГПО гурткові форми фізичного розвитку учнів мали чітку спортивну спрямованість. Така тенденція була характерною для позакласних занять із фізичних вправ для шкіл у період з середини 20-х до середини 30-х років ХХ століття.

Для організації й проведення занять у позаурочний час із фізкультури у школах створювалися загальношкільні гуртки, при яких, у свою чергу, організовувалися секції з різних видів спорту. У спортивних секціях фізкультури об'єднувалися школярі всіх класів, найбільш підготовлені й зацікавлені яким-небудь видом спорту.

У шкільних гуртках фізкультури організовувалася поглиблена спортивна робота з гуртківцями і за допомогою активу, який прагнув охопити якнайбільше школярів фізкультурними заходами. Але без достатньої кількості фізкультурних баз, лижних станцій, ковзанок шкільні гуртки не в змозі були охопити дітей заняттями з фізичного розвитку.

Виникала суперечність між ідеєю впровадження спортивних секцій у шкільний побут, як однієї з гурткових форм фізичного розвитку учнів, та характерною для цього періоду слабкою матеріальною базою. Інструкторів фізкультури в гуртках бракувало, спеціальних асигнувань на спортивний реманент не було. Навіть у новозбудованих школах не завжди передбачалися фізкультурні зали, майданчики тощо. Це призводило до того, що самодіяльний фізкультурний рух у школі організаційно не зміцнювався і успішний розвиток спорту серед дітей гальмувався, дитячий спортивний рух відставав від запитів самих учнів.

Кожна секція, не обмежуючись заняттями зі своїми членами, проводила масову роботу серед усіх школярів, відбиваючи в ній специфіку виду спорту, що культивувався. Наприклад: гімнастична секція готувала актив для проведення фізкультхвилинок, гімнастики до занять, готувала і проводила

гімнастичні виступи та свята¹⁰³⁴; лижна секція, залучаючи своїх членів, керувала масовими лижними виходами; секції з ігрових видів спорту – проводили масові змагання з певного виду спортивних ігор. Таким чином, участь у масовій фізкультурній роботі об'єднувала всі секції фізкультурного гуртка.

Окрім роботи спортивних секцій, серед основних форм гурткової роботи в школах на особливу увагу заслуговували: ігри у приміщенні й на повітрі, фізкультурні спартакіади школярів, фізкультурні виступи і свята, змагання, діяльність воєнізованих груп, туризм, заняття в групах загальної фізичної підготовки, які готували до складання нормативів БГПО та ГПО I ступеня, що набули особливої популярності після їх запровадження.

У період становлення гурткових форм роботи в школах заняття загальної фізичної підготовки поділялися на чотири частини: допоміжну, підготовчу, основну та додаткову.

До допоміжної частини входили: порядкові вправи і найпростіші шикування, необхідні для переміщень та перешикунань, екскурсії, фігурне марширування, піраміди. Для дівчаток додавалися колективні танці.

Підготовчу частину складала: прості елементарно-розвивальні вправи для рук, ніг, тулуба, вправи на рівновагу, прості підготовчі стрибки, прості виси, дихальні вправи.

До основної частини входили: ходьба, біг на швидкість до 60 м, на витривалість до 500 м., деякі види стрибків, метання, кидання м'яча в ціль, найпростіші види боротьби, штовхання, перетягування, лазання, колективне піднімання невеликої ваги.

Додаткову частину становили: рухливі ігри з елементами бігу, стрибків, метань, командні ігри, екскурсії, ковзани, лижі, греблі для віку 12-15 років¹⁰³⁵.

Для роботи у секціях загальної фізичної підготовки залучалася переважна більшість учнів, зокрема, й ті, які дещо відставали від своїх ровесників у

¹⁰³⁴ Програма виступу гімнастичної секції. – ДАЖО. – Ф.Р-239. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.101.

¹⁰³⁵ План роботи секції ЗФП. – ДАЖО. – Ф. Р-239. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.33.

фізичному розвитку. Крім того, члени гуртків разом з інструкторами залучали учнів до облаштування шкільних спортивних майданчиків; у тісному контакті з гуртком «Умілі руки» організовували виготовлення найпростішого інвентаря. Шкільний майданчик у такий спосіб мав стати невід'ємною частиною усієї матеріально-технічної бази школи.

Із запровадженням комплексів БГПО і ГПО I ступеня дитячий самодіяльний фізкультурний рух у середніх школах став керуватися положенням про ці комплекси. Норми комплексів враховували передовсім вікові особливості учнів. Робота зі школярами 13-15 років базувалася на основі комплексів БГПО, а з тими, що досягали шістнадцятирічного віку, починалася підготовка до освоєння норм ГПО I ступеня. Готуючись до складання нормативів комплексів БГПО і ГПО I ступеня, школярі зміцнювали здоров'я, всебічно розвивали свій організм і набували ряду навичок, потрібних для праці й оборони.

Підготовка до складання норм БГПО і ГПО I ступеня була нерозривно пов'язана з поглибленою спортивною роботою, яку провадили у секціях шкільних гуртків фізкультури. Підготовка до складання норм школярами передбачала насамперед опанування спортивною технікою.

Зазначимо, що робота комплексів БГПО і ГПО I ступеня включала діяльність усіх секцій фізкультурного гуртка. Кожна секція готувала своїх членів до складання тих норм комплексу, які найближче підходять до специфіки виду спорту, що його вона культивувала.

Таким чином, робота з БГПО і ГПО I ступеня зв'язувала всі секції в єдине ціле та встановлювала міцний зв'язок між секційною та масовою фізкультурною роботою гуртка. Всі секції гуртка фізкультури організовувалися з урахуванням сезонності, що дозволяло якнайкраще забезпечити підготовку школярів до складання норм.

Проведення спортивних та фізкультурно-масових заходів зі школярами у гуртках сприяло зміцненню здоров'я дітей, виховуючи у них організованість, дисципліну, наполегливість у досягненні мети і т.п. Всі ці якості та навички

потрібні були школяреві не тільки на спортивному майданчику, а і в повсякденному житті й навчанні.

Починаючи з 1932 року, комплекс ГПО, а пізніше БГПО, поступово входив у повсякденне життя школи і пронизував не лише позакласну, а й усю фізкультурно-оздоровчу роботу школи.

Крім організації практичних занять, члени гуртків фізичної культури брали активну участь у фізкультурних святах, спортивних змаганнях, організовували екскурсії, походи, ігри.

Однією з форм позакласної роботи школи 20-30-х років були фізкультурні свята. Вони використовувалися для пропаганди фізичної культури, пробудження і розвитку в школярів інтересу до занять фізичними вправами та спортом. Керівництво всією роботою з підготовки й проведення свят здійснювали учасники гуртка фізичної культури. Вони розробляли план підготовки, сценарій свята. Програма фізкультурного свята залежала від матеріальних умов школи, пори року тощо.

За місцем дії шкільні свята тих років можна розділити на три групи: 1) в шкільному приміщенні; 2) на повітрі – на ковзанці або майданчику; 3) на підприємстві, в колгоспі, армійській казармі. Крім того, свята поділялися на два види: фізкультурні, тобто коли вся програма оформлювалася тільки на фізкультурному матеріалі, й свята змішані, коли у загальношкільну програму вкраплювалися певні фізкультурні номери.

Зазвичай наприкінці навчального року проводився облік фізкультурних досягнень з основних видів фізичних вправ (біг на коротку дистанцію, стрибки у довжину з розбігу, метання м'яча), які становили основу шкільних змагань¹⁰³⁶. Підсумки, як правило, підводилися на шкільних святах фізкультури.

Найбільш повного практичного втілення ідеї зв'язку фізичного виховання з іншими шкільними предметами та ідеї гармонізації тіла і розуму досягали при проведенні у школах днів здоров'я або фізкультднів. Їх проведення було

¹⁰³⁶ *Дело о* проведеннии гимнастических праздников при Каменец-Подольской мужской гимназии. – Державний архів м.Кам'янець-Подільського. – Ф.319. – Оп.2. – Спр.638. – Арк.5.

особливо популярним у 20-ті роки, бо, як уже зазначалося, в цей час у більшості трудових шкіл та ФЗС матеріально-технічна база з фізкультури була ще дуже слабкою, а фізкультурні дні проводилися, як правило, в природних умовах. День фізичної культури влаштовувався або наприкінці весни, або на початку літа (або окремою школою, або кількома школами одночасно).

Загалом ці комплексні заходи, по-перше, потребували координації зусиль більшості вчителів-предметників, батьків, громадських організацій. По-друге, вони проводилися в природних умовах, а тому були насичені елементами романтики. По-третє, ці заходи об'єднували майже всі форми фізичного виховання (туризм, змагання, ранкову гімнастику тощо).

Однією з найцікавіших, захоплюючих форм позакласної роботи з фізичного виховання були спортивні змагання. Завдання спортивних змагань полягало у залученні школярів до систематичних занять фізкультурою і спортом, розвитку масової фізичної культури в школах-семирічках, ФЗС, а згодом і у загальноосвітніх школах.

Усі змагання проводилися в межах шкільних спартакіад. Досвід проведення шкільних спартакіад на Україні, зокрема в 1928 році, підтвердив, що вони: 1) розвивають інтерес до фізичної культури; 2) забезпечують певну педагогічну і соціальну ефективність; 3) пробуджують активність учнів¹⁰³⁷.

З розвитком системи фізичного виховання школи, певною мірою, стають центром масових змагань. Внутрішкільними змаганнями за програмою багатоборства комплексу ГПО, а також з фізичних вправ, що вивчалися згідно з навчальною програмою, охоплювалися всі учні, починаючи з першого класу. Внутрішкільні спартакіади проводилися за певними програмами, які затверджувалися радами з фізкультури. Склалися вони з масово-показової частини і спортивно-загальної. В основу програми покладалося складання норм комплексу БГПО.

¹⁰³⁷ Досвід проведення шкільних спартакіад. – ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10875. – Арк.232.

Досить дієвою формою гурткової роботи була також організація туристичних походів. Вони сприяли розвитку витривалості, спритності, сили, школярі привчалися долати значні відстані пішки. А перебування на природі і вплив свіжого повітря і сонця, як відомо, загартовує організм. Учні вчилися орієнтуватися на місцевості, розпалювати вогнища, готувати їжу, ставити намет.

Навчання стрілецькій справі у школі мало відрізнятися від навчання у звичайних стрілецьких гуртках. Кінцевою метою роботи шкільного стрілецького гуртка було навчити учнів вправно користуватися вогнепальною зброєю, тобто «виховати свідомого, влучного стрілка»¹⁰³⁸, оскільки знання і навички зі стрільби у дитячому віці засвоюються набагато легше, аніж у більш зрілому, то загальноосвітні школи виконували немалу роль у розвитку стрілецького мистецтва в цілому в країні.

Крім стрілецьких гуртків, у школах працювали гуртки ПВХО та ГСО. У річному звіті, наприклад, Ярунської середньої школи Житомирської області за 1939\40 н.р. зазначалося, що «у військових гуртках працюють учні 5-10 класів (для кожного класу окремий гурток), у десятих класах ще й кулеметний гурток. Військові гуртки працюють щоденно»¹⁰³⁹. Головним завданням військових гуртків є підготовка до складання норм на значки «ВС», «ПВХО», «ГСО» тощо. Підготовлено значкістів «ПВХО» – 105, «ГСО» – 30, «ВС» – 11, «ГПО» – 31, «БГПО» – 48. Крім того, школа брала участь в оборонних змаганнях»¹⁰⁴⁰.

Завдання з військово-фізкультурної роботи у школах у період з 20-х років і до початку Великої Вітчизняної війни полягали в ознайомленні дітей із мінімумом знань з військової справи, надання елементарних відомостей з топографії, тактики, артилерії тощо; виховання у дітей військових навичок та високих вольових властивостей, як-от: уміння орієнтуватися на місцевості,

¹⁰³⁸ Цитович В. Стрелковые кружки в пионерских отрядах и школах 2-й ст. / В. Цитович // Физкультура и спорт. – 1928. – №23. – С.2.

¹⁰³⁹ Річний звіт Ярутинської середньої школи за 1939/40. – ДАЖО. – Ф. Р-2372. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.27.

¹⁰⁴⁰ Писаренко С. З досвіду роботи позашкільної роботи Біловодської середньої школи ім.Горького / С. Писаренко // Комун.освіта. – 1940. – №5. – С.97.

спритність, упертість, уміння доводити розпочату справу до логічного завершення. Для реалізації цих завдань і організовувалися стрілецькі гуртки, що «давали знання теорії, знання рушниці та навички зі снайперської стрільби. Налагоджували роботу гуртків ПВО, ГСО, ПВХО, здавання заліків та нормативів, масові воєнізовані ігри, зимові а літні спортмайданчики»¹⁰⁴¹.

Узагальнюючи вищесказане, слід звернути увагу на два аспекти становлення та розвитку гурткових форм у позакласній роботі з фізичного виховання й школах України у досліджуваній період. Зокрема, це спортивна спрямованість у роботі гуртків фізичної культури у 20-ті роки ХХ ст. і додана до неї воєнізація у 30-х рр., яка могла бути значно ефективнішою, якби не слабка матеріально-технічна база та недостатня кількість кваліфікованих спеціалістів з фізичної культури.

17.3. Утвердження масових форм фізичного загартовування школярів у позаурочній діяльності Західної України

Для успішного залучення всіх учнів до занять фізичними вправами необхідно було передусім переконати батьків у оздоровчій ролі фізичної культури, показати їм, що коло завдань фізичного виховання окреслювало і формування звички до праці, зокрема, навчальної. Та більшість батьків, на жаль, ставили під сумнів цінність занять фізичними вправами, а отже, і доцільність витрат часу на цей вид діяльності, що певною мірою ускладнювало процес становлення фізичного виховання як системи.

Власний приклад батьків, їх ставлення до фізичного вдосконалення відігравали значну роль у фізичному розвитку дитини, її бажанні займатися фізичними вправами, оскільки «дитячі роки – то роки імітації, мама – то перший несвідомий, але міцний авторитет дитини»¹⁰⁴². У сім'ї дитина придивляється до того, що і як роблять батьки, прислуховується і робить свої

¹⁰⁴¹ *Основні завдання військово-фізичної роботи в школах на 1933 р. – ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.168. – Арк.43-44.*

¹⁰⁴² *Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2-х томах / С. Русова. – Т.2. – К.: Либідь, 1997. – С.130.*

власні висновки, як правило, наслідуючи у всьому батьків, роблячи це інстинктивно.

Таким чином, власний приклад батьків, їх спадковість, а також їх можливість створити гідні умови проживання для дитини, формують у неї правильну поставу, гігієнічні навички, вміння розумно проводити дозвілля. Тим самим разом із школою, яка навчає дітей виконувати фізичні вправи, виховує моральні й вольові якості, засобами фізичної культури створюються умови для нормального фізичного розвитку дітей.

Відомо, що зимові та літні канікули школярів є найсприятливішим часом для розгортання фізкультурно-масової роботи. На зимових канікулах основний наголос робився на ті види фізкультурної роботи, які можна здійснювати на свіжому повітрі: лижні вилазки, катання на ковзанах, санках. Фізкультурні зимові бази і станції ставали центрами оздоровлення учнів за межами школи. Кожна база виділяла інструкторів, які проходили відповідну підготовку і прикріпляла їх до певної школи. Інструктор проводив свою роботу серед дітей, діючи в контакті з викладачем фізкультури школи.

Влітку значна робота з дітьми проводилася на літніх оздоровчих майданчиках та в піонерських таборах.

Основними завданнями з охорони здоров'я дітей у весняно-літньому триместрі вважалося проведення літньої оздоровчої кампанії щодо підняття фізичного добробуту дитячого населення, проведення планомірної кампанії щодо покращення санітарно-гігієнічних умов дитячих установ, як закритого, так і відкритого типу, дотримання в них особистої гігієни, покращення харчування. Згідно з циркуляром передбачалося здійснення відпочинку дітей у позаміських таборах, а ті, що залишалися у містах, прикріплювалися до літніх майданчиків.

Зокрема, у листі завідуючого сектором соціального виховання до управління справами Волинського губернського відділу народної освіти від 23 квітня 1923 року повідомлялося, що «з питання про покращення у весняно-літньому триместрі фізичного розвитку дітей Соцвих розпочав організацію

майданчиків у районі Мальованки, переносячи центр шкільної роботи із класних кімнат у поле, сад та город»¹⁰⁴³. Крім того, склалися програми з фізичного виховання для таких майданчиків на літній період. Але склалися вони кожним сектором Соцвиху окремо, а не централізовано. Тому літні оздоровчі майданчики за місцем проживання працювали кожен за своїм планом, і в їх роботі не було узгодженості. Хоча, як правило, на всіх майданчиках проводилась санітарно-просвітницька робота серед дітей і педагогів шляхом організації для них бесід та лекцій.

Для організації майданчиків широко залучалися міські та сільські піонерські організації. Перед кожною з них стояло завдання здійснювати літню роботу на свіжому повітрі, використовуючи при цьому природні засоби оздоровлення, тобто вони мали займатися фізичним загартовуванням надто ослаблених за зиму дітей.

Фізичне оздоровлення досягалося перш за все якомога довшим перебуванням на майданчиках, повітря яких мало бути, по можливості, чистим і сухим.

Затим затверджувався розпорядок дня з точно регламентованим часом для праці та відпочинку (гімнастика, прогулянки, рухливі ігри). Необхідною передумовою, без якої неможливе досягнення мети оздоровлення, була організація гарячих сніданків. На майданчику без харчування діти могли проводити загалом не більше трьох годин. Рекомендувалося також проведення спеціальних процедур – сонячних ванн з подальшим купанням, душем чи просто обливанням, тобто так званих водних процедур.

Керував усією цією роботою лікар із допомогою санітарної комісії, яка стежила як за загальними гігієнічними умовами на майданчику, так і за особистою гігієною кожної дитини. Крім того, різні інструкції та циркуляри регламентували проведення детального обстеження фізичного розвитку дітей

¹⁰⁴³ *Лист* зав.сектором соцвихову до управління справами Волинської ГВНО. – ДАЖО. – Ф. Р-1682. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.56.

(до початку функціонування майданчика і після його завершення). Результати фізвиховання також підлягали обліку.

Окрім лікарів, з дітьми працювали інструктори або курсанти фізкультурних курсів під час проходження педагогічної практики. У 20-ті роки існувало чотири типи майданчиків: а) майданчики з організованим харчуванням; б) майданчики для ігор на свіжому повітрі без організованого харчування для дітей у віці 4-10 років; в) спортивні майданчики для дітей у віці Соцвиху 10-14 років; г) спортивні майданчики для підлітків у віці від 14 років (про особливості організації та характер фізичних вправ йдеться у додатку 21)¹⁰⁴⁴.

Шкільні майданчики фізкультури, з організацією роботи на них, відрізнялися від літніх оздоровчих майданчиків за місцем проживання, і перш за все, тим, що вони функціонували весь рік. Причому залежно від пори року змінювалися форми роботи, а саме: влітку він призначався для організованих ігор, фізичних вправ, а взимку – для ковзанки, спускання з гір на санчатах та зимових ігор. Устаткування шкільного майданчика повинно було складатися: з польового містечка, де були б канати, драбини, жердини, бруси; з приладдя для спортивних ігор¹⁰⁴⁵.

На початку 30-х років фізичне загартування школярів у позашкільний час здійснювалося також у парках культури. Парки культури та відпочинку об'єднували у своєму складі фізкультурні майданчики, лижну станцію, відкриту сцену, читальню, майдан для ігор та ін. Вони обслуговували дітей протягом року, змінюючи засоби обслуговування відповідно до сезону¹⁰⁴⁶.

Найсприятливіші умови для фізичного виховання школярів, використання у цьому процесі всіх відомих засобів створювалися в літніх таборах відпочинку. Наявність більш-менш достатньої кількості інвентаря й обладнання, спрямованість усього колективу табору на оздоровчо-масову

¹⁰⁴⁴ *Типи літніх оздоровчих майданчиків.* – ДАЖО. – Ф.Р-31. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.138-139.

¹⁰⁴⁵ *Про підсилення роботи у справі фізичного виховання в установах НКО // Шлях освіти.* – 1928. – № 5-6. – С.196.

¹⁰⁴⁶ *Листування з обласними ВНО.* – ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1218. – Арк.78.

роботу, постійний контроль за її ходом сприяли загартуванню та оздоровленню дітей.

Загалом зміст фізкультурно-оздоровчої роботи у літніх таборах сприяв залученню школярів до щоденних занять ранковою гімнастикою, вдосконаленню умінь на навичок, отриманих у школі на уроках фізкультури, прищепленню знань та навичок, котрі не можна формувати на заняттях у залі або невеликому спортмайданчику, підвищенню інтересу школярів до систематичних занять фізичною культурою та спортом, вихованню у дітей гігієнічних навичок.

Зазначимо, що після створення комплексу «Готовий до праці й оборони» в УРСР заняття фізкультурою у літньому таборі проводилися з метою підготовки до складання норм на значок цього комплексу. Проведення роботи в такому напрямку забезпечувало правильність у виборі тих чи інших ігор або вправ.

Новий етап у розвитку позашкільної роботи розпочався у зв'язку з рішенням Всеукраїнської наради у справах позашкільної роботи (2-6 грудня 1932 року). У роботі своїх секцій нарада приділила увагу таким конкретним питанням окремих галузей позашкільної роботи: «Чергові завдання фізкультурної роботи з дітьми в літніх таборах», «Методика зимової фізкультурної роботи з дітьми», «Методика військово-оборонної роботи з дітьми».

Гурткова форма роботи з фізичного виховання постійно розвивалась і вдосконалювалась. Пізніше почали працювати секції з різних видів спорту, організовувалися заняття зі складання учнями нормативів комплексу ГПО і БГПО. Народний Комісаріат освіти разом із ВРФК у галузі позашкільного виховання розробили програми та статут про роботу гуртків фізичної культури серед дітей.

Зазначимо, що у 30-ті роки результати роботи у гуртках і спортивних секціях школярі могли показати на спартакіадах, змаганнях. Спартакіади школярів відігравали важливу роль у підготовці та виявленні перспективних

юних спортсменів. Ці масові змагання школярів відбувалися в декілька етапів. Спочатку проводилися районні або міські, затим обласні та республіканська спартакіади. Республіканська спартакіада включала змагання з видів спорту, що входили до програми Всесоюзної спартакіади школярів.

Щоб удосконалювати свої спортивні уміння та навички, школярі відвідували спортивні секції при добровільних спортивних товариствах (ДСТ). В основу роботи ДСТ був покладений принцип демократичного централізму і широкого залучення громадськості до керівництва самодіяльним фізкультурним рухом. Створення ДСТ дало можливість залучити до нього великі маси школярів.

У 20-ті рр. ХХ ст. на теренах Західної України широкої популярності серед школярів набували різноманітні рухи та дитячі організації, серед яких особливе місце посідає спортивно-просвітницька організація «Пласт».

Через п'ять років після заснування (з 1918 р.) «Пласт» діяв під керівництвом Товариства охорони дітей і опіки над молоддю. Тоді «Пласт» був організацією спортивно-пізнавальною. Мета, яка не проголошувалася відкрито, але завжди розумілася, – це звільнення України, виховання справжніх українських патріотів, фізично сильних і духовно багатих. Головним пластовим законом був – «Україні необхідні сила духу, швидкість розуму, життєрадісність».

У 20-х роках український «Пласт» нараховував тисячі членів, видавав свої газети «Пластова зірка» і «Молоде життя». Остання зараз видається в Канаді. Але восени 1930 р. організація була розформована польською владою.

«Пласт» – це мистецтво розвідника, подолання водних перешкод, стрій, військові ігри, походи, марш-кідки. Це – заняття різними видами спорту, участь у змаганнях, художньо-спортивних святах, таборах, уміння плавати, швидко і довго бігати. Це – оволодіння пластовими знаннями й уміннями, тренування, виховання витривалості, сили, дисциплінованості, характеру. Участь у пластовому русі активізувало дітей до фізичного самоудосконалення, адже цей засіб і був основою виховання пластунів.

Водночас із рухом пластунів розвиток і поширення на Галичині мала сокільська ідея, яка також популяризувала спорт та тіловиховання. Товариству «Сокіл» належить ідея «Фізичну культуру – на службу нації». Зазначимо, що ця ідея достатньо чітко знайшла подальший розвиток у сучасній Цільовій комплексній програмі «Фізичне виховання – здоров'я нації».

Разом із сокільськими товариствами виникли руханково-пожежні товариства «Січ», які мали на меті тіловиховання та боротьбу з пожежами. «Січ» була руханково-пожежним товариством, але виконувала і культурно-освітні функції, влаштовуючи вечорниці, прогулянки та спортивні свята, на яких відбувалися вправи, ігри, забави та атракціони.

Одним з таких спортивних свят, що проводилися в Західній Україні до 1939 року, був День українського спортсмена. Він оголошувався по всій Галичині й мав на меті поширення прогресивних ідей українського спорту. Клуби і спортивно-руханкові організації брали участь у його проведенні, виходячи із власних можливостей та рівня готовності їх учасників. Кожне спортивно-руханкове товариство при цьому укладало програму залежно від можливостей, прихильності учасників тощо¹⁰⁴⁷.

Серед напрямків як позашкільної роботи, так і розвитку всієї системи фізичного виховання в цілому, виділялася її воєнізація.

До певної міри саме на позашкільні гурткові заняття з фізкультури покладалося завдання узгодження в єдиний воєнізований комплекс тих знань і навичок, які набувалися як на уроках фізкультури, так і під час вивчення військової справи на інших заняттях.

Воєнізація змісту позашкільної роботи, тобто її програма полягала, з одного боку, в оволодінні військово-прикладними вправами, а з іншого – надання всім спортивним заняттям військової спрямованості. Метод воєнізації полягав у тому, що час від часу, починаючи з перших місяців навчання, деякі

¹⁰⁴⁷ Шиян Б. Методика фізичного виховання школярів / Б. Шиян. – Львів: Світ, 1993. – С.105-106.

заняття проводилися не в гімнастичних залах або спортмайданчиках, а переносилися в природні умови¹⁰⁴⁸.

¹⁰⁴⁸ *Фізкультура і воєнізація в середній школі // Фізкультура и спорт. – 1931. – №2. – С.13-17.*

Післямова

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що у період з ХІХ по 30-ті роки ХХ століття на Великій Волині відбулися складні й суперечливі соціально-політичні, соціально-економічні та соціокультурні процеси. У хронологічних межах Волинь була достатньо складним соціальним явищем. Так, якщо у ХІХ – 10-их роках ХХ століття це було цілісне соціальне утворення в межах Російської імперії, то у 20-30-их роках чітко окреслилася радянська і західна Волинь, як частина Речі Посполитої. Це суттєво позначилося на стані освіти, культури й духовності волинської людності.

Загалом, серед соціально-політичних умов доцільно виділити особливо таку, як відсутність будь-яких свобод у період кріпосного права Російського царату з 1800- 1861 рр. Волинь в освітньому просторі, серед усіх губерній Російської імперії, за грамотністю займала останнє місце, лише 12 процентів волинян вміли читати й писати. Відміна кріпосного права, суттєво позначилася й на створенні нового типу початкових освітніх установ, церковно-приходських шкіл, котрі створювалися, що головне, у сільській місцевості.

До соціально-політичних умов доцільно віднести і ту, що протягом революції 1905-1917 років прості люди в селах і містах Волині отримали деякі демократичні свободи, що теж сприяло розвитку загальної освіти та частково освіти рідною мовою.

Соціально-культурними умовами становлення загальної, ремісничої і професійної освіти були насамперед розвиток великої і малої промисловості, ремісничих промислів, малих підприємств, особливо в кінці ХІХ – 10-ті роки ХХ століття. Відомо, що промислове машинне виробництво, перш за все, потребувало не лише елементарної грамотності, але й кваліфікованих професійних вмінь, що в свою чергу потребувало підготовки кваліфікованих робітників, інженерів та співробітників фінансово-банківської сфери.

Суттєвим є те, що у дорадянський період на терені Волині чільне місце посідала духовна освіта, котру отримували діти, не лише в початкових освітніх установах, але й у релігійно-духовних закладах Волині, будучи полікультурним

організмом, крім корінних українців-волинян, включала й чимало представників національних меншин – євреїв, поляків, росіян, чехів, німців. Природно, що духовну освіту учні отримували від керівників цих конфесій та викладачів уховних училищ, семінарій. З історії відомо, що ця традиція зникла в останні десятиліття досліджуваного періоду у радянській Волині, яка змінилася безбожжям, а пізніше й войовничим атеїзмом та тотальною комуністичною ідеологією.

У встановленні загальноосвітніх, професійних, духовних установ доречно виділити наступні етапи:

1. 1800-1861 рр. – етап становлення. На цьому етапі чітко виокремилась суперечність між масовою потребою зростаючого покоління в отриманні елементарної, професійної освіти і відсутністю навчальних установ для простої людності.

2. 1862-1917 рр. – етап поступового зростання освітніх установ. На перетині століть чітко окреслюється суперечність між значною потребою професійних, висококваліфікованих працівників для економічної сфери та їх мінімальною кількістю. Це протиріччя поступово розв'язувалося відкриттям медичних, вчительських, ремісничих, комерційних шкіл та державних і приватних училищ для підготовки кваліфікованих робітників.

3. 1918-1921 рр. – етап згасання. У зв'язку з революційними подіями і громадянською війною Волинь опинилася в полоні війн, тому лівова частка освітніх установ припинила своє існування. Саме в цей час йшлося не про освіту, а про фізичне виживання дітей, молоді, простого народу.

4. 1922-1939 рр. – етап поступового розвитку. Він окреслюється тим, що територія Волині виявилася у двох утвореннях – радянської і польської. На радянській Волині чітко окреслилась декларація Комуністичною партією суцільним забезпеченням освіти дітей, молоді, дорослих та складнощами її реалізації у зв'язку з відсутністю відповідних кадрів. Проте, відкривалися масово педагогічні курси, педагогічні технікуми та Волинський інститут народної освіти. На волинських польських землях української людності, діти й

молодь не завжди могли отримувати освіту рідною мовою, тим більше існували значні обмеження на отримувannya ними вищої професійної освіти. У 1939 році після приєднання західних земель до радянської України Волинь, як окремішня територія припинила своє існування.

У досліджуваний період на Волині працювала ціла плеяда науковців, педагогів, представників духовенства, доброчинників і меценатів. Серед них – це насамперед князь Острозький, граф Іллінський, В. Бессер, Л. Українка, І Огієнко, барон Ф. Штейнгель, брати Терещенки, П. Паславський, В. Кравченко та інші.

Проведене дослідження засвідчило, що Волинь, як окремішне регіональне утворення, у зв'язку з полікультурністю додало до загального змісту, форм освіти і виховання дітей та молоді багато національних, духовних, рис народів (українців, євреїв, поляків, росіян, чехів, німців), котрі населяли цей край. Саме цей освітній, виховний досвід минулого Волині слугує збагаченню загальнонаціональної культури України.

Авторський колектив

1. **Андрійчук Н.М.**, канд. пед. наук, ст.викладач, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*розділ 11*).
2. **Бовсунівська Н.М.**, канд. пед. наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*розділ 9*).
3. **Борейко О.М.**, канд. пед. наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*розділ 15*).
4. **Бричок О.Б.**, канд. пед. наук, доцент, Рівненський державний гуманітарний університет (*розділ 7*).
5. **Єршова Л.М.**, канд. пед. наук, доцент, Житомирський національний агроекологічний університет (*розділ 2*).
6. **Костюк О.М.**, канд. пед. наук, доцент, Національний університет «Острозька академія» (*розділ 6*).
7. **Крук М.З.**, канд. пед. наук, доцент, Житомирський державний університет
- 8.
9. імені Івана Франка (*розділ 17*).
10. **Круковська І.М.**, канд. пед. наук, викладач, Житомирський інститут медсестринства (*розділ 12*).
11. **Левківський М.В.** доктор пед. наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*передмова, розділ 1, післямова*).
12. **Можарівська І.М.**, аспірант, Житомирський агротехнічний коледж (*розділ 8*).
13. **Ніколаюк М.В.** аспірант, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*розділ 4*).
14. **Павленко В.В.**, канд. пед. наук, асистент, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*розділ 10*).
15. **Рудницька Н.В.**, канд. пед. наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*розділ 3*).
16. **Рудницька Н.Ю.**, канд. пед. наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*розділ 16*).
17. **Сейко Н.А.**, доктор пед. наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*передмова, розділ 14*).
18. **Ситняківська С.М.**, канд. пед. наук, ст. викладач, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*розділ 13*).
19. **Умінський С.А.**, аспірант, Житомирський державний університет імені Івана Франка (*розділ 5*).